

Зов Кембрийского моря

Покровск, 2020

УДК 908:910.2(571.56-37)

ББК 26.89(2 Рос.Яку)

Н77

*Автор и составитель: П.Р.Ноговицын
Фотографии: из личного архива П.Р.Ноговицына
Редактор издания: Л.Д. Аммосова*

Зов Кембрийского моря. Статьи, очерки, корреспонденции. / [Прокопий Романович Ноговицын]. - Якутск: Медиахолдинг "Якутия", 2020 г. - 240 с.

В книгу вошли статьи (на русском и якутском языках), опубликованные в Хангаласской улусной газете с 1997 по 2019 годы, в научных изданиях о работе научно-исследовательской экспедиции школьников района "Эмэйаада", очерки и зарисовки журналистов об авторе книги, заслуженном работнике образования РС (Я), Почетном работнике общего образования РФ, отличнике образования и культуры РС (Я), обладателе золотого знака Национального Фонда РС (Я) "Баргарыы", лауреате премии Первого Президента Республики Саха (Якутия) М.Е.Николаева "Знанием победишь!", лауреате Государственной премии РС (Я) имени А.Е. Кулаковского, члене Всероссийской общественной организации "Русское географическое общество", Почетном гражданине Хангаласского улуса, МО "Хангаласский 1-й наслег" Средне-колымского улуса, МР "Немюгинский наслег" Хангаласского улуса РС (Я), лауреате журналистских премий улусной газеты "Хангалас" ("Хангалас") имени журналиста-публициста, известного переводчика М.Д.Дьячковского, писателей журналиста-фронтовика И.П.Никифорова, драматурга, педагога С.П.Ефремова, заместителя директора по научной работе Ойской средней школы П.Р.Ноговицыне, статьи ученых, а также публикации автора книги по истории Земли Хангаласской, развитию туризма, патриотическому воспитанию подрастающего поколения. В книге использованы фотографии П.Р.Ноговицына.

Книга рассчитана на широкий круг читателей, учащихся, историков.

УДК 908:910.2(571.56-37)

ББК26.89(2 Рос.Яку)

© Прокопий Романович Ноговицын 2020
© Редакция газеты "Хангалас" ("Хангалас") 2020
© ОАО "Медиахолдинг "Якутия" 2020

Раздел I

Вместо предисловия

С юбилеем “Ленских Столбов”!

От имени Министерства экологии, природопользования и лесного хозяйства Республики Саха (Якутия) сердечно поздравляю со знаменательной датой - 25-летием создания Национального парка "Ленские столбы" дружный коллектив парка, всех тех, кто внес вклад в создание и развитие этой особо охраняемой природной территории.

Парк "Ленские Столбы" - это величественный монумент, уникальное творение природы с самым широким спектром различных ландшафтов потрясающей красоты и всемирной научной ценности. История возникновения природного памятника "Ленские столбы" уходит в глубокое прошлое. Она относится к раннему кембрию и охватывает период от 560 до 540 млн. лет до нашего времени. В раннем кембрии здесь, над Ой-муранским барьерным рифом, плескалось сравнительно неглубокое теплое море, на дне которого формировались карбонатные осадки. Риф отделял более глубоководную область моря на востоке, где накапливались известняки и мергели, от широкой лагуны на западе, в которой образовывались залежи каменной соли. В последующем, по мере отложения донных осадков и их погружения в глубины земной коры, они постепенно превращались в прочные горные породы, которые мы и видим - светло-коричневые, коричневато-серые тонкослоистые и тонкополосчатые известняки, слагающие причудливые по форме скалы.

Палеонтологи нашли 350 родов ранне-кембрийских организмов, уникальные экземпляры вымерших животных, среди которых мамонт и шерстистый носорог. Ученые утверждают, что породы Ленских столбов - настоящий клад для науки.

Наши с Вами усилия, направленные на его сохранение, увенчались выдающимися успехами. В течение 25-летнего существования парка нам совместно удалось добиться немалых результатов:

- сохранить уникальные природные комплексы, редкие виды флоры и фауны, в т.ч. всемирно известные историко-культурные памятники. На территории парка "Ленские столбы" произрастает 21 вид редких и исчезающих растений, обитает 36 видов млекопитающих, 99 видов птиц и т.д.

- сделать парк одним из любимых мест отдыха местного населения и гостей республики, сделать брендом Республики Саха (Якутия), местом развития республиканского экологического туризма. Территорию парка ежегодно посещают более 20 тысяч туристов, с развитием инфраструктуры эта цифра будет расти с каждым годом.

- содействовать устойчивому развитию Хангаласского района и поддержки традиционных видов природопользования восьми эвенкийских родовых общин бассейна рек Буотамы и Синяя;

- разработать и реализовать ряд научных и природоохранных проектов на территории парка. Научные работы с Палеонтологическим институтом Российской академии

наук, Институтом географии Российской академии наук, с Западно-Венгерским университетом, институтом биологии криолитозоны СО РАН, институтом мерзлотоведения СО РАН и т.д. Накоплен большой научный материал, который имеет огромную международную ценность.

- включить в 2012 году в Список Всемирного природного наследия ЮНЕСКО, как объект, включающий в себя ценные геологические, палеонтологические и уникальные геоморфологические памятники природы. Он раскрывает важные страницы истории развития нашей планеты и ранней эволюции жизни на ней, а именно историю "Кембрийского взрыва" и историю появления феномена мерзлотного карста. В 2015 году добиться расширения границ парка, включенного в Список Всемирного природного наследия ЮНЕСКО, за счет Синского участка.

- и наконец, в 2018 году создать национальный парк "Ленские столбы".

Теперь за состоянием и деятельностью парка следит и наблюдает все мировое сообщество, и мы должны сохранить это мировое наследие. Сегодня Якутия известна в мире как один из тех немногих регионов, где охрана природы возведена в ранг государственной политики, где создана и функционирует уникальная система особо охраняемых природных территорий и Национальный парк "Ленские столбы" занимает в ней одно из первых мест.

Я хочу поблагодарить всех, кто внес вклад в создание и развитие Национального парка "Ленские столбы", за всю огромную, многолетнюю работу на благо окружающей среды, будущих поколений и еще раз поздравляю с юбилеем парка.

Сахамин АФАНАСЬЕВ,
министр экологии, природопользования
и лесного хозяйства Республики Саха (Якутия).

Уважаемые читатели!

Вы держите книгу одного из самых нами (экологами) уважаемых учителей-краеведов Прокопия Романовича Ноговицына - энтузиаста с большой буквы, человека труда с неутомимой энергией и горячей любовью к своему делу. Его энергия духа отражается на всем, за что он берется - будь то детское краеведческое движение "Эмэйаада", будь то привитие детям интереса к истокам этнической культуры, традициям, исконному мировоззрению родного северного народа, любви к родному краю, к истории своей природы, Земли. Он свой среди краеведов, этнографов, биологов, орнитологов, историков, геологов, археологов, работников культуры.

Под его непосредственным руководством школьники нашли более десяти стоянок древних людей, множество останков древних животных, наблюдают и изучают пернатый мир долины "Эркээни" и скал Средней Лены. Всем этим он щедро делится на страницах республиканских, улусных, российских средств массовой информации, в Фейсбуке. Им срежиссированы более десяти короткометражных картин по произведениям писателей Якутии, где главными артистами кино выступают школьники, их бабушки и дедушки. Экспедиции детей за десятки лет собрали столько полевого материала, про которых прочитаете в этой книге, что Прокопий Романович, при желании, мог бы иметь ученое звание. Но у него на этот счёт своё видение о том, что способности детей, да и людей, больше проявляются в свободной, неформальной обстановке, во время походов, общения на природе, коллективного преодоления трудностей, когда каждый стремится помочь друг другу, а наука "своими нормативными актами ограничивает эту свободу".

Его кредо: неустанно трудиться во благо будущих поколений. Истинно светлый взгляд на будущее своей Родины, что побуждает, воодушевляет, окрыляет на совершение открытий! Как говорил В. Гюго: "Будущее отныне принадлежит двум типам людей: человеку мысли и человеку труда. В сущности, оба они составляют одно целое, ибо мыслить - значит трудиться", и все эти слова отображают педагогическую, научно-исследовательскую, творческую деятельность автора этой книги. Именно это, уважаемый читатель, Вы найдёте в этой книге. Желаю успеха.

Аркадий СЕМЕНОВ,
директор Национального парка "Ленские столбы",
депутат Государственного собрания "Ил Түмэн" РС (Я).

Охотники за мамонтами: как учитель сельской школы водит детей в научные экспедиции

<http://eddesignaward.com>

Автор Ксения ДОКУКИНА

Краевед и учитель географии средней школы якутского села Ой Прокопий Ноговицын и д.б.н., член-корреспондент Н.Г. Соломонов с 1994 года организовали комплексную научную экспедицию школьников. Под их руководством дети наравне с именитыми учеными, членами Русского географического общества, сотрудниками Российской академии наук и исследовательских институтов ищут древние окаменелости, изучают флору и фауну Ленских Столбов, занимаются орнитологией и участвуют в археологических раскопках.

ГЛАВА 1

- Ваши подопечные-школьники наравне со взрослыми исследователями участвуют в экспедициях. Наверное, непросто было добиться того, чтобы ученые согласились на таких коллег?

- Ученые знают, что мы им помогаем, и они нам. У них же рук не хватает. Им надо научный материал собирать, но людей нет. А дети умеют находить. У них глаза зоркие. Еще великий русский ученый Михаил Ломоносов говорил, что к изысканиям надо привлекать именно детей - глаза у них остры и дети сделают многое для открытий во благо России, а другой великий русский ученый Циолковский говорил - сперва фантазии, потом мечты, только потом планы и научные открытия.

Эту экспедицию и придумал видный ученый. В 1994 году Никита Гаврилович Соломонов, (доктор биологических наук, член-корреспондент РАН), ходил по школам Якутии с задумкой брать школьников в исследовательские походы.

В то время я работал, и, сейчас работаю в Ойской средней школе имени А.В. Дмитриева, я географ и культуролог по образованию. И мы стали работать. С первых дней наша экспедиция стала исследовательской. Школьники работали вместе и под руководством ученых. А Никита Гаврилович стал ее общим научным руководителем.

Экспедицию мы называли "Эллэйаада", в честь собрания легенд народа саха, собранного нашим ученым Гавриилом Ксенофоновым. <...>.

- Для того, чтобы пойти в научную экспедицию, нужно провести серьезную подготовку - не просто же рюкзаки взял и пошел?

- Ну, мы пошли так. Это было начало становления национальных природных парков, а от нас "Ленские Столбы" близко, примерно 140 километров. Никита Гаврилович поставил задачу: исследование животного и растительного мира Средней Лены. 90-е годы были, многим до походов и экспедиций школьников отношение было равнодушное. Все работали и учили детей, начали организовывать гимназии для одаренных детей, как

могли, и мы учили детей в школе, но выбрали другой путь развития школ - организовывали походы экспедиции школьников.

Итогом той работы стало научное издание о флоре и фауне "Ленских Столбов". Ученые вместе со школьниками опубликовали там статьи. А до этого в 1994 году Президент Республики Саха (Якутия) Николаев (Михаил Николаев, первый президент республики Саха (Якутия), - ред.) подписал указ об организации на территории "Ленских столбов" природного национального парка. <...>.

- Как дети становятся участниками экспедиции? Есть какой-то отбор?

- Отбора нет, берем с пятого класса всех, кто хочет пойти. А в пятом-шестом классе в такие походы все хотят. Потом, класса с 7-8-го у части ребят появляются другие интересы, а часть остается с нами. Мы ни за кем не гоняемся, что дали - то дали <...>.

В одну экспедицию идет не больше десяти детей, от трех ученых, один руководитель. Сейчас мы стараемся брать в походы еще и родителей учеников. <...>.

- Поход - дело тяжелое.

- Но интересное. И потом, мы же не пешком. У нас не туризм, а научная экспедиция. Нам время дорого. Мы стараемся ехать на машинах, находить стоянки близко от сел, чтобы ночевать не в палатках, а, например, в зданиях школ. В Якутии часто дожди, холодно (среднегодовая температура в Якутии -10, - ред.). Трудности будут и так, зачем их искусственно создавать - для нас непонятно.

- Как не убить исследовательский интерес в ребенке?

- Обращаться с ребенком, как со взрослым. Первые годы со мной учителя и родители ходили, говорили: "Не надо ребят перетруждать, давайте им отдохнуть, вечером поиграть". Но у нас не так. Нам надо успеть хорошо поработать. Детей это устраивает. Дети должны заниматься серьезным делом. Не каждый ученый - учитель, умеет водиться с ребятами. Нужно уметь оценить их находки. Вот Никита Гаврилович умеет. Если ребенок нашел что-то такое, он всегда хвалит: "Ух ты, это научное открытие!". И глаза у детей загораются. И действительно так, ведь научные открытия не делятся на большие и маленькие - Открытие всегда с Большой буквы пишется.

При этом наша цель не в том, чтобы воспитать археолога или ботаника. Мы не стараемся из детей обязательно сделать ученых. Мы хотим воспитать ребенка, умеющего думать и искать. Если он будет знать свою природу, то будет чувствовать и беречь родину.

- А есть, за что хвалить школьников?

- Мы со школьниками обнаружили 12 из 42 стоянок древнего человека, открытых на Средней Лене Якутии. Это значительно для науки. А фрагменты черепов, найденных нами плейстоценовых снежного барана и бизона признаны самыми крупными в мире. У нас и научные статьи об этом есть. Всего за более чем 20 лет экспедиций мы собрали несколько сотен костных остатков млекопитающих мамонтовой фауны, в основном разрозненные экземпляры - но именно среди них встречаются интересные для науки. Например, фрагмент ископаемой кости ленской лошади со следами от удара каменным топором.

Из важных находок - рукоятка от ножа для выделывания шкур из мамонтового бивня. Ребята нашли у села Тумул. Таких находок в мире единицы. В местности Кулаты обнаружили вкладышевый нож: в пропилен рога вложены кремниевые лезвия-пластины. Еще на счету экспедиции три развала сосудов, керамика с рисунком и орнаментом. Для археологии это редкие находки, обычно только отдельные кусочки.

- Где хранятся эти находки?

- Самые для науки важные хранятся в государственных музеях, например, много

подарено нашему музею в г. Покровске имени нашего ученого Г.В. Ксенофонтова, экспедиция с названием "Эмэйаада" просто обязана пополнять коллекцию музея.

А часть в доме и во дворе у нас хранится. Там много чего есть - для несведущих людей, наверное, просто камни или кости ветхие. Для них это камень как камень, а для меня и участников экспедиций разных лет - память о людях <...>.

- С кем из иностранных специалистов вы сотрудничаете?

- Французы больше десяти лет приезжают. С 2006 года мы сотрудничаем с международной археологической экспедицией, ею руководят доктор наук Анатолий Николаевич Алексеев и профессор университета Тулузы Эрик Крюбези. Три года назад археологи начали работу у нас в долине Эркээни, и теперь дети могут слушать лекции ученых в прямо поле. Ходили в походы с этнографом из Германии, археологами из Японии. Делегации из Финляндии и Голландии приезжали. В декабре прошлого года наши школьники ездили в Мексику на конференцию "Экспо Наука". Уже два года ходим в совместные походы с группой школьников из Гонконга. Ими руководит директор гонконгской школы Kau Yan Патрик Лам. Он молодец, у него похожая на нашу методика обучения - "Мышление успеха" называется. Школьникам ставятся задачи на преодоление сложностей, например, восхождение на 10 самых высоких гор полуострова. А приз - поездка к нам в Якутию. Лам считает, тут живут самые выносливые люди планеты.

- В вашем окружении так много людей науки: кандидаты, доктора - а вам самому не хотелось научную степень защитить?

- Нет. Мне Никита Гаврилович посоветовал и помогал писать кандидатскую, но я не смог. Работать над чем-то одним - очень трудно. Защита кандидатской - вообще большой стресс. А, говорят, докторская уже легче. Не знаю <...>.

ГЛАВА 2

- Есть какое-то принципиальное отличие походов, совершавшихся 20 лет назад, от нынешних?

- Раньше природа была нетронутая. Хорошо было. Сейчас наплыв туристов. Становится как-то не по себе. Но Якутия большая, еще есть, куда спрятаться. Мы уходим в другие места. На картах специально не указываем места находок. А то туристы ненароком вспугнут краснокнижных птиц во время гнездования, писаницы повредят, конечно, не нарочно - но из-за любопытства, а может любознательности.

Сейчас в Якутию много промышленников пришло. На те места, что раньше говорили детям цветы не топтать, ходят бульдозеры. Что теперь детям скажешь? Такие сложности. С другой стороны, цифровизация помогает научной работе. В последние годы мы стараемся использовать новые технологии, это и детям интересно. Квадрокоптеры, моделирование, 3D-сканирование. А еще сейчас есть такие программы на телефонах: фотографируешь цветок, а аппарат его определяет. Мы хотим свой определитель сделать. А то те, что сейчас есть, ошибаются, не слишком хорошо знают нашу флору.

- У каждой новой экспедиции есть своя цель?

- Да, задание мы получаем от ученых. И вперед! Вот Никита Гаврилович с 2000-х годов занимается палеонтологией кембрийских трилобитов, животных организмов, которым примерно 530 миллионов лет. По теории, весь Якутск построен из останков ила и трилобитов и других животных Кембрийской эпохи, все Ленские скалы из них состоят. Интересная находка - например, кладбище трилобитов - ямы, куда животные попадали,

как в ловушку. Когда есть на нее информация, мы сразу выдвигаемся проверять.

С 2002 года экспедиция стала комплексной: Никита Гаврилович привлек к работе докторов наук, специалистов по археологии и этнографии, по палеонтологии. С нами вместе начали ходить в походы молодые ученые. Уже третий год мы участвуем в настоящих археологических раскопках, по всем правилам.

- Допустим, нужно вам найти трилобиты. А ребенку-то как это объяснить?

- У меня дома есть образцы, маленькая коллекция во старых чемоданах, которые можно взять с собой в поход, конечно, зато все можно потрогать, понюхать. Там и трилобиты, и археоциаты, и зубы мамонтенка с носорогом. Сперва там показываю: вот это и это ищите.

- Сколько стоит организовать одну экспедицию?

- В последние годы мы складываемся на бензин и питание - и на транспорте родителей вместе с родителями ездим. Сейчас финансовая ответственность очень большая стала.

Если экспедиция организуется под патронажем какого-то университета или института, то заведение берет на себя почти все расходы.

- Долгие у вас походы?

- Все от находки и от задачи зависит. Недавно, например, к нам приезжал академик РАН Сергей Владимирович Рожнов. Он хотел изучать Нижнекембрийскую и Докембрийскую биоту (это совокупность флоры, фауны и микроорганизмов) в районе Средней и Нижней Лены. Это ляжет в работу по установлению основных этапов развития жизни на Земле в конце докембрия и палеозоя. С академиком РАН на 10 дней ходили.

ГЛАВА 3

- Почему-то считается, что в сельской школе учатся не особо мотивированные дети.

- Нет, почему? Наши дети такие же, как и во всем мире. Есть отстающие, есть отличники. Другое дело, что сейчас в республике, как и во всей России, появилось очень много гимназий, "школ для одаренных детей". Многие после 7-8 класса переходят туда. Наверное, это тоже говорит о мотивации. И о том, что каждый родитель хочет, чтобы его ребенок учился в лучшем месте. Но наши дети, если попадают в новые места, то они учатся с интересом - так как интерес-то уже заложен в наших экспедициях, они уже знают, какая будет у них будущая профессия <...>.

- Расскажите о школе, где вы работаете? Что это за школа, как она выглядит?

- Школа простая. 360 детей с лишним учится. В лучшие времена 400 было. Это первое каменное здание в селе, построено было в 1979 году. Ее раньше часто чиновникам показывали, но сейчас очень много новых школ появилось, и приезжать перестали.

- Что за учителя у вас работают? Много ли молодых?

- В школе 70 учителей. И молодые есть, и среднего возраста - всех примерно поровну. Только золотой фонд уходит на пенсию. У нас и иностранцы работают. Например, нигериец Марк Бабатунде пятый год преподает в школе китайский. Это внеурочное занятие, но среди школьников пользуется популярностью. А ведется на английском языке. У нас с Марком договоренность такая - он притворяется, что русский не знает, хотя вообще женат на жительнице нашего края, у них трое детей и русским он владеет хорошо. Они познакомились 15 лет назад в Гонконге, оба учились и работали там. Когда детей нужно было отдавать в школу, сошлись на русской, и Марк решил переехать <...>.

- Уже во взрослом возрасте Вы в качестве сценариста и режиссера сняли несколько десятков художественных короткометражек, которые показывают на международных кинофестивалях, хвалят критики. Обычно чем мы старше, тем страшнее браться за что-то новое, тем более - за фильм. У вас не было таких страхов?

- А зачем мне страх, я кого буду бояться? Фильмы разные и люди разные, у каждого зрителя свой фильм нравится, не бывает так, что фильм будет нравиться всем, а наши фильмы предназначены именно детям, и именно серьезные, и даже философские фильмы для детей <...>.

- У вас нет режиссерского образования, не хотелось получить?

- Нет, почему у меня есть второе высшее образование культурологическое.

- Расскажите о том, как снимался ваш первый художественный фильм "Мальчик и озеро"?

- Сценарий написал, обратился к министру культуры (Андрей Борисов, народный артист РФ, министр культуры и духовного развития Якутии в 1990-2014 годах, - ред.). Три месяца доказывал ему, что сможем заснять фильм из маленького, но философского рассказа на одну страницу. Доказал. Это фильм по произведению нашего писателя-классика Платона Ойунского. Его спустя 14 лет после выхода показали на Берлинском фестивале-2017. Хороший фильм получился.

- Творческие люди часто ждут оценки себя извне, чтобы утвердиться в своей собственной. А в Вас чувствуется какая-то базовая уверенность: "то, что я делаю, это хорошо".

- Я в какой-то момент понял, что якутское кино востребовано. Наверное, мы терминов не знаем, не знаем великих артистов, у меня память не сохраняет имена иностранных актеров кино, но снимать можем не хуже других. Наши маленькие фильмы занимали места на разных фестивалях, говорю "наши", так как фильм создается всегда командой <...>.

У нас в культуре есть эпос - олонхо, древнейшее эпическое искусство саха. Олонхо наши сказители раньше пели по три-четыре дня. А наши предки слушали и представляли, что происходит, и у каждого свое видение было. Нам, якутам, это помогает. Вот я закрыл глаза и тоже представлял, как все было. Потом на экране посмотрел - о! оказывается, получилось.

- А сами вы на фестивали не ездите, фильмы свои представлять?

- Нет, как нарочно, не ездил. У меня семь внуков. Лучше деньги им на образование давать. И у нас организован свой Международный Якутский Кинофестиваль - ездить не надо далеко, а наоборот пусть приезжают к нам в Якутию, а ведь и приезжают уже адресно снимать с нами совместные фильмы. Посмотрите наш совместный саха-болгарский фильм режиссера Милко Лазаров "Ага", я там консультантом и проводником был, по нашим местам походов. И с японцами работали над документальным фильмом в марте 2018 года, и с москвичами снимали в 2017 году фильм "Интересная Жизнь" про нашу интересную жизнь в Якутии (режиссер Анна Яновская) <...>.

Фильмы наши это и есть современное ОЛОНХО, а мы помогаем путешествовать и жить как герои ОЛОНХО по нашей Древней Земле, где можно встретить выползающих из Кембрийского теплого моря или живых бизонов в нашем Бизонарии...

Раздел II

Из материалов,
опубликованных в газетах
"Хангалас" и "Хангалас"
Хангаласского улуса
в 1997-2019 годах

1997 г.

Наукаба бастакы хардыылар

Соторутаабыта Ой орто оскуолатыгар Наукалар Россиятаабы академияларын Сибиирдээби отделениетын биология Саха сиринээби институтун көбүлээһининэн "Өлүөнэ Остуолбалара" национальнай паарка уонна олохтоох оскуола көмөтүнэн тэриллибит научный экспедиция икки сыллаах үлэтин түмүгүнэн научнай-практической конференция буолла.

Икки сайын устатыгар наука доктора, Саха Республикатын академига Н.Г.Соломонов салалтатынан сэдэх уонна сүтэн эрэр үүнээйилэри, кыыллары, үөнү-көйүүрү быһаарарга үөрэммиттэрэ, ураты харыстанар сир кэрэ көстүүлээх миэстэлэригэр сылдыбыт-тара, айылҕаны харыстыыр үлэбэ кыттыспытара.

Оболору сэргэ Национальнай паака хамсыыр-харамайын, үүнээйитин биологической наука кандидаттара З.З.Борисов, А.И.Аверенский уонна А.А.Егорова курдук биллиэх учуонайдар үөрэппиттэрэ. Оболор кинилэри ханнык бабарар боппуроска санаатылар да сипилии кэпсэтиннэрэр кыахтаахтара.

Эдэр чинчийээччилэр бэйэлэрин дакылааттарын элбэх гербарийы, таблицаны, үөн-көйүүр коллекциятын, фотостендэлэри көрдөрөн аахтылар. Оболор экспедицияба үлэлэрин, айылҕа кэрэ көстүүлэрин туһунан хаартыскалара эмиз элбэхтэр. Барыта уонтан тахса араас ис хоһоонноох дакылаат уонна хос дакылаат аабылынна. Барыларын биридии ааттатаабакка эрэ оболор бэркэ үлэлээбиттэр диэн бигэтик этиэххэ сөп. Мин санаабар, Никифорова Ньургуйаана "Таарбаҕаны дыһэбэ иитии", Семенова Лена "Өлүөнэ Остуолбалара" айылҕа национальнай пааркатын хатыылаах кынаттаахтара", Иванов Алеша "Мамонт фаунаһын тобохторуттан булумнуулар", Владимирова Таисия "Өлүөнэ остуолбалара" АПН сэдэх үүнээйилэрэ" диэн үлэлэрэ ордук интэриэһинэйдэр.

Тыл этээччилэр бары дакылааттар сөптөөх таһымнаахтарын бэлиэтээн туран, республикатаабы конференцияба ситиһиилэри бабардылар, дакылааттары хайдах тупсарары сүбэлээтилэр.

Конференция сыалын-соругун ситтэ: оболор наука эйгэтигэр аан бастаан сэмэйдик хардыылаатылар, төрөөбүт айылҕаларын кини хоонньугар сыдыан үөрэттилэр, айылҕаны харыстааһынга ханнык ыарахаттар баалларын, олору хайдах туоратыахха сөбүн биллиэр. Айылҕаны араҥаччылааччылар эрээттэрэ конференция кыттылаахтарын ахсаанын саба элбээтэ. Үөрүүлээбэ диэн баар конференцияба эдэр чинчийээччилэр төрөппүттэрэ көхтөөхтүк кыттыбытара. Кинилэр быйыл даҕаны чинчийэр үлэ салҕанан барарыгар бабардылар, учууталарга А.Д.Адамоваба, Р.А.Борисовка, оскуола директорыгар П.Р.Ноговицынҥа, "Өлүөнэ остуолбалара" АПН директорыгар Л.Д.Константиноваба, Биология институтун учуонайдарыгар махтаннылар.

Степан ЛЫТКИН.

"Өлүөнэ очуостара" хаһыат 36 №-рэ, 1997 с., 01.04.

Находки экспедиции "ШЭНКЭН"

Более 400 фрагментов предметов доисторической эпохи, в том числе и громадный бивень мамонта, каменные наконечники стрел, копья, опечатки на камне первого позвоночного животного археоциата и членостоногого трилобита, а также уникальные видеосъемки - таковы результаты совместной 10-дневной научной экспедиции учащихся и учителей школ улуса, а также сотрудников Института проблем Севера, которая 30 сентября завершилась итоговой научной конференцией в визит-центре НПП "Ленские Столбы".

По словам непосредственного руководителя экспедиции академика Н.Г.Соломонова, задумка этого мероприятия была весьма простой - ознакомить учащихся школ с памятниками истории и палеонтологии улуса. Как известно, вся территория улуса, начиная с Исити и заканчивая Покровском, является сосредоточием мамонтовой фауны. Здесь можно найти останки бизонов, шерстистых носорогов, древних лошадей, оленей, лосей, большинство которых вымерло от 1000 лет до нашей эры и далее.

- И вот, пройдясь по левобережью реки Лены, - продолжил Никита Гаврилович, - мы нашли уникальные экспонаты, результаты превзошли все наши ожидания. 23 девчат и парней под кураторством пяти кандидатов биологических наук Института биологии, учителей улуса, только при поверхностном исследовании сделали удивительные находки. Например, группа Прокопия Романовича Ноговицына, зам. директора Ойской СШ, нашла отпечаток высокоорганизованного раннекембрийского животного - трилобита (тип членистоногих, родственник рака, живший 500-520 миллионов лет назад). Сам Прокопий Романович в устье речки Кураннах нашел бивень мамонта. На этом же месте, неподалеку, был найден отпечаток древнего археоциата. Вообще, экспедиция за два дня провела исследования в устье речки Кураннах, 4 - на р. Синей, 2 дня на местности Хайыргас Тумульского наслега и 2 дня - в Улахан-Анском наслеге. Исследовано 15 археологических объектов: 9 писаниц, 3 стоянки древнего человека, открыты 3(!) новые стоянки прародителей. Каждый день ребята и научные сотрудники обязательно находили что-то новое: предметы быта, обихода, орудия охоты, начиная от неолита до эпохи средневековья. Ребята молодцы, с таким энтузиазмом работают далеко не все студенты на археологической практике. В ходе экспедиции мы получили весьма впечатляющие, даже неожиданные результаты.

Да, результаты этого продолжительного натуралистического маршрута впечатляют даже самого искушенного знатока археологии и биологии. Кстати, официальное название мероприятия - Школа-семинар академика Н.Г.Соломонова "ШЭНКЭН", что расшифровывается как "Научная, экологическая, комплексная, научная экспедиция школьников" (если читать справа налево, по принципу древних курыканских рукописей). Еще ШЭНКЭН - археологический термин, на эвенкийском языке означает "Идол - хранитель природы".

Во время конференции были продемонстрированы уникальные видеокадры - выход из тела кузнечика 50-сантиметрового "волосатика", паразитирующего в полости тела жучков.

- Такого явления я ни разу не видел за все время своей 52-летней практики, - так прокомментировал эти кадры академик Соломонов, - в научном мире принято считать,

что эти паразиты вгрызаются и живут только в телах различных жучков. Уникальная видеосъемка, молодцы!

В заключение конференции Институт проблем Севера, национальный парк "Ленские Столбы" и учащиеся школ улуса заключили негласный договор, согласно которому эти маршруты станут традиционными. Будет разработан проект туристического маршрута и по итогам 3 летней работы запланирован выпуск книги по палеонтологии, фауне и археологии Хангаласского улуса.

Семен ОСТРЕЛЬДИН.
"Хангалас", 2002 г. 03.09., № 102.

А слабо найти археоциаты?

...Вот уже сентябрь, и нарядные, пахнущие свежей краской школы распахнули свои двери перед нами. Кончилось лето - мы, отдохнувшие и повзрослевшие, вступаем в новый учебный год. Как мы сокучились по нашим одноклассникам, учителям, урокам и переменкам? Совсем немного - и нас снова закружит в бурлящем, звонком водоворе школьной жизни. А первой темой сочинений традиционно будет "Как я провел лето". Вот и мы хотим поделиться впечатлениями о своем замечательном лете.

Этим летом нам посчастливилось стать участниками экспедиции республиканской программы школьников "Шаг в будущее", посвященной памяти первой археолого-этнографической экспедиции Г.В.Ксенофонтова 1921-1923гг. по теме "Памятники природы и истории Хангаласского улуса". В этой экспедиции участвовали учащиеся и учителя из школ улуса, преподаватели ЯГУ, сотрудники Института биологии и др. Финансовую поддержку оказали Национальный фонд возрождения "Барбарыи" и Хангаласское улусное управление образования. Научным руководителем, человеком, который уже не один год курирует экспедиции школьников Хангаласского улуса является доктор биологических наук, академик РАН Никита Гаврильевич Соломонов, организатором - зам. директора по научной работе Ойской средней школы Прокопий Романович Ноговицын.

Экспедиция работала в два этапа: в июле и августе - по маршруту "Кулаты - Малтаны - Буотама - Лабыдья - Куруннах - Туойдаах - Сиинэ - Кытыл - Дюра, Батамай - Еланка - Улахан-Ан - Булгунняхтах". За это время мы еще раз убедились, что природа и история нашего родного улуса очень богата. Узнали так много нового, сделали для себя столько открытий! У каждого из нас было свое направление исследовательской деятельности: ботаника, зоология, энтомология, орнитология, ихтиология, археология и палеонтология. Очень интересно, с терпением и вниманием учили нас, заботливо нам помогали, делились опытом ученые В.Е.Кардашевская, К.К.Кривошапкин, Д.А.Пестерев, Н.Г.Давыдова и др.

Не секрет, что к концу экспедиции мы с легким чувством гордости ощущали себя немножко тоже спецами в выбранной области. Например, наши ребята-археологи нашли около тридцати каменных наконечников стрел, также множество дротиков, ножей и фрагментов керамики на неолитических стоянках. Ощущение, прямо скажем, непередаваемое, когда держишь эти предметы в руках - будто прикасаешься к тайнам древней истории. Мы, наверное, никогда не забудем, как все упорно искали окаменевшие остатки

археоциатов - беспозвоночных животных, обитавших в кембрийском море около 500 млн. лет назад. И нашли!

Еще, кроме всего, мы начали осознавать справедливость выражения о роскоши человеческого общения. Настоящим праздником для нас стало и останется в душе общение с академиком АН РС (Я), археологом Анатолием Игнатьевичем Гоголевым и с нашим Никитой Гаврильевичем.

Действительно, эта экспедиция подарила нам много ярких встреч с интересными людьми, по настоящему увлеченными своим делом. Это Анатолий Дмитриевич Соколов, автор книги "По следам государевых ямщиков", построивший прекрасную часовню в Еланке на память о своих предках, и Галина Степановна Макарова, заведующая библиотекой и музеем в Едее. Это Асекритов Валентин Данилович и Максимов Виктор Викторович, работники НПП "Ленские Столбы", Федот Гаврильевич Макаров, преподаватель Якутского художественного училища и Павел Николаевич Харитонов, директор музея г.Покровск. Весь наш путь и в дождь, и в зной, снимал в видео и фотокамеру и научил нас замечать живой мир, даже в капле росы Юрий Степанович Бережнев, оператор студии кинохроники г. Якутска. Его прекрасные фотографии вызывают восхищение и теперь напоминают нам о прошедшем лете.

Если говорить отдельно об НПП "Ленские Столбы", то всем известно, что это гордость не только нашего улуса, но и всей республики. Директором национального парка "Ленские Столбы" работает Любовь Даниловна Киприянова, организатор экспедиций, за что ей огромное спасибо. Также теплые слова благодарности администрациям Кытыл-Дюринской, Едейской, Синской, Булгунняхтахской средних школ за помощь и радушный прием.

Словом, мы замечательно провели лето. Наверное нам можно по хорошему позавидовать. Надеемся, что экспедиция продолжит свою работу в следующем году. И если не мы, то другие ребята будут ловить всевозможных насекомых, измерять листочки, считать не только ворон (в прямом смысле) облазая почти все скалы в поисках писаниц, найдут каменные орудия. Поверьте, это того стоит.

Пусть мы не все станем профессиональными биологами, ботаниками, но мы научились смотреть на мир более открыто и внимательно, и бережно к нему относиться.

PS. И еще. К концу экспедиции мы были уже уверены, что у природы, действительно, нет плохой погоды.

С.П. ИВАНОВА,
учитель истории МОУ Ойская СОШ,
Айта СКРЯБИНА, Саргы СКРЯБИНА,
ученицы 8 класса МОУ Ойская СОШ
Газета "Хангалас", 2003 г. 23 .09, № 103.

Дьөөһөгөй оҕотугар, сылгыһыкка ананан

Эркээни ыһыаҕа ааспытын кэннэ тэрийээччилэр ааттарыттан быйылгы бырааһыннык туһунан кэпсиэхпин баҕарабын. Былырыын ыһыахпыт "Хангаластар Эркээни эбэ хочону булуулара" диэн ааттаан ыппыппыт, ол аата аан бастаан собурууттан көһөн кэлбит Хангалас ууһун дьоно бу үтөө, киэн кэлэмэн хочону

көрөн, сөбөн-махтайан: "Ойдуо" хаһытаспыттара.

Эркээни диэн тыл "быраан эркиннэрдээх дойду" диэн өйдөбүллээх.

Быйылгы ыһыахпыт "Хангаластар Эркээнигэ олохсуйуулар" диэн ааттаах.

Өбүгэлэрбит бу үтүө дойдуну булан иккис сылларыгар биэ ыан, кымыс көөнньөрөн ыһыах ыспыттар. Быраан эркинигэр ойууламмыт 7 сылгы (алта биэ, биир атыыр) Күн Дьөһөгөй бэлэбэ диэн өйдөбүллээх. Дьэ ол иһин түһүлгэбэ 8 биэни босхо сылдыар кулунчуктарынаан уонна биир атыыры баайдыбыт. 100-тэн тахса аттаах дьоммут Хангалас боотурдарын көрдөрөмлөр, хангыл аттаах Хангалас боотурдара ыһыах кэмигэр туора күүс киирбэтин диэн харабыл буолан бырааммыт үрдүк мындаатыгар турбуттара. Бары чугастаабы нэһиликтэртэн кэлбит аттаах дьоммутугар барба махтал буолуохтун! Биһиги, хангаластар, биир киэн туттар уратыбытынан хангыл сылгыны иитэри толору баһылаабыт дьоннордоохпут буолар.

Быйыл да, былырыын да ыһыахха сылгыһыттар күрэхтэһиилэрэ ытылынна. Эркээни ыһыабар, уопсайынан, уонунан тыһыынча киһи сырытта. Манна ордук киһи сэргиирэ ат үрдүгэр олоро сылдьан тустуу диэххэ дуу, мүһэни былдьаһы диэххэ дуу буола. Онтон да атын, холобура, сиртэн мүһэни хомуйуу курдук күрэхтэри ытыахха сөп. Дьон олус диэн сэргиир, күрэх көрүнгэ элбэх. Бу күрэхтэри киин түһүлгэбэ ытан дьону түмэр ордук этэ.

Ыһыахха сылгыһыттар уонна сылгы болжомто киинигэр буолуохтаахтар. Ыһыах сирэ-туома, үгэһэ барыта сылгыны кытта ситимнээх: сэргэ туруоруута, ыһыах дьонугар кымыһы иһэрдии, сыалаах сылгы этин, буспут хаанын амсатыы, Күн Дьөһөгөй нөнгүө күнгэ сүгүрүйүү, оһуокайдаан, сылгыны туойуу. Ыһыах - саха сылгыһытын уонна саха сылгытын өрөгөйдөөх күнэ. Бу үгэһэ ахтымлыбыттан бири ыан бырабан кэбистэххинэ, ыһыах сымсыыр. Эбиитин өрө баран саха сылгытын түһунан өссө элбэх өйдөбүмүрү ыһыахха киллэрэн эбэн иһиэххэиҥ, оччоҕо ыһыахпыт сылан сыл тупсан, өрөгөйдөөн иһиэбэ.

Ыһыах күн киэһэтигэр ат сүүрдүүтэ күүрэннээхтик ытылларын дынг-чахчы ылсан тэрийиэххэиҥ. Быйыл ытыллар оҕолорбут бырааһынныктарыгар "Азия оҕолоро" Аан дойдутаабы күрэхтэһиигэ саха оҕолорун өйүүргэ 50 аттаах Хангалас дьоно ынгырылынныбыт. Биллэн турар, кэккэ араахаттар күүтэлэр. Олортон биирдэстэрэ - от кэмэ. Ол да буоллар хангыл аттаах хангаластар буоларбытынан 4 күн устата киирэн кыттан тахсарбыт - ытык иэспит. Оонньуулары үөрүүлээхтик аһар саха төрүт культуратын араас омук тобууруспут түһүлгэтигэр, саха сылгытын нөнгүө көрдөрөрбүт ирдэнимэр. Покровскайга 2000 сыллаахха ытыллыбыт Саха сиригэр норуоттарын спартакиадатыгар сүүс аттаах дьону кытыннарбыппыт, онтон "Азия оҕолорун" Оонньууларыгар эмиэ оччону, былырыынгы ыһыахха 200-чэкэ аттаах дьону, быйылгы ыһыахха - 100 аты, эбиитин 35 аттаах дьону Туймаада ыһыабар киллэрэ сырыттыбыт. "Кээрэкээн" диэн кылгас киинэбэ 300-чэкэ аттаах тобус сылгы үөрэ Өлүөнэ эбэбитин харбаан Тойон-Арыыга туоруумарын Сата сылгыһыттар көрдөрбүттэрэ, "Оҕо куйуурдуу турара" киинэбэ эмиэ аттаах боотурдары устубуппут.

Дьэ, мань барытын көрө-билэ сылдыар СР культуратын министрэ, биир дойдулаахпыт Борисов А.С. сөбөн-махтайан туран 30 киһиэхэ "Олонхо дойдутун хангыл аттаах боотура" диэн анал ааттаах дипломун махтанан туран тутартаата. Олор истэригэр 75 саастаах кырдыабастары кытта 11 саастаах Миитэ кытта баар.

Былырыын аттаах дьоммутун улуус таһымыгар, быйыл культура министерствотын

тахымыгар бэлиэтээтибит. Эһиил республика таһымыгар бэлиэтээһини тэрийиэбин.

Онон 50 аттаах дьоммутун улуус дьонун аатыттан ситиһиилээхтик кытталларыгар албаан тураммыт кинилэргэ бары күүс-көмө буолуобун.

Нэһиликтэрбит олохтоохторо, баһылыктарбыт, сылгыһыттарбыт чугас дьонноро, дьиз кэргэттэрэ бары биир сүбэни булунан Оонньууларга аттаах дьоммут өрө күүрүүлээхтик кытталларын тэрийиэбин.

Аттаах дьону түмэ тардарга улахан үлэ барар. 2000 сылтан сабалаан Тэя хаһаайыстыбатын управлениетыгар элбэх сыл үлэлиир Иннокентьев Петр Игнатьевич бу үлэни иилээн-сабалаан кэллэ. Хас нэһилиэк аайы бэйэлэрин дьоннорун түмэр дьон элбэхтэр: Нөмүгүгэ - Кривошапкин Владимир, Константинов Сэмэн, кырдыабыс сылгыһыт Данилов Р.А., Кривошапкин П.П., Федотов С.П., Уулаах Аангга - Ноев Егор, Сатаба - Петров Спартак, Бөртөбө - Максимов А.С., ыһыабы тэрийиигэ "Хангалас улууһа" МТ дьаһалтатыттан Киров С.П., Ильин Е.Е., Скрыбина Н.Д., Ойтон кулууп сэбиэдиссэйэ Егорова Н.Е., баһылыктар Неустроев А.И., Шишигин Н.С. уо.д.а. актыыбынайдык кытыннылар.

Ыһыах атын түһүмэхтэрин түһунан тэрийбит да, кыттыбыт да дьон суруйуохтара диэн эрэнэбин. Эһиилги ыһыах Улуу Кыайыы 60 сылыгар ананан Өрөгөй ыһыаба диэн ааттаах ытыллыаба.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Нөмүгү. 2004 с.**

*К 50-летию научной и педагогической деятельности
академика АН РС(Я) Н.Г.СОЛОМОНОВА*

Прикасаюсь к тайнам земли...

Наверное, каждому знакомо радостное предчувствие манящих вдаль широких просторов, открывающихся новых горизонтов и удивительных открытий, особенно, если сердце юное, а взгляд на мир оптимистичен. К сожалению, не всегда удается осуществить задуманное. Нам, участникам улусной экспедиции школьников, считаем, здорово повезло. Благодаря финансовой поддержке Национального фонда возрождения "Барбары", улусного управления образования, сотрудничеству с НПП "Ленские Столбы", энтузиазму ученых ЯГУ и Института биологических проблем криолитозоны СО РАН, нынешним летом состоялась десятая, юбилейная экспедиция.

Как же мы ждали, волновались, готовились! И вот рюкзаки укомплектованы, получены наставления от родителей - и в путь! Жаль, что все хорошее имеет обыкновение быстро заканчиваться. Зато остались уйма впечатлений и воспоминаний, пополнившийся багаж знаний, практические умения и навыки, которые обязательно пригодятся в будущем.

Мы все такие разные, непохожие друг на друга и внешне, и по своему внутреннему миру. Но нас объединяет одно - участие в экспедиции, бессменным руководителем которой является член-корреспондент РАН, академик АН РС (Я) Никита Гаврилович Соломонов. В течение последних лет из числа участников организованных им экспедиций десятки школьников стали лауреатами и дипломантами всероссийских и республиканских конференций "Шаг в будущее".

Мы от всей души поздравляем Никиту Гавриловича со знаменательной датой - 75-летним юбилеем и 50-летием научной и педагогической деятельности. С любовью и уважением говорим нашему наставнику самые теплые слова благодарности за терпение, доброту, мудрое участие, внимание, желаем здоровья, благополучия и долгих лет жизни.

Учащиеся Ойской средней школы - участники экспедиции.

"Я познала пот и слезы полевиков"

Прошедшее лето навсегда останется в моей памяти, потому что я участвовала в экспедиции под руководством Никиты Гавриловича Соломонова.

Нас разделили на две группы: первая изучала правый берег реки Лена, а вторая - левый. В нашей первой группе было 14 детей из пяти разных школ. Мы посетили такие красивые и интересные места, как Буотама, Тукулан, Дириг Юрях, Куруннах, Ленские Столбы. Лекции ученых помогли мне узнать и открыть для себя много нового по ботанике, энтомологии, археологии, истории и т.д.

Мы с интересом слушали рассказы Константина Константиновича Кривошапкина, кандидата биологических наук, преподавателя ЯГУ. Мне особенно запомнилась легенда об одинокой белой скале. Вообще, все было замечательно. А последний день экспедиции был "днем посвящения" для новых полевиков. Так как я была в числе новичков, тоже прошла все этапы: ела "завтрак туриста", пила "пот и слезы полевиков", прыгала через костер, переходила болото и т.д. После успешного прохождения испытаний нас торжественно приняли в ряды полевиков.

Сайына ИЛЫНА, ученица 9 класса.

"Нам это удалось!"

Для меня самое важное событие - это тот момент, когда я нашел окаменевший отпечаток трилобита (животное, жившее 500 млн. лет назад в Кембрийском море). Радости моей не было предела. Дело в том, что в прошлом году мы нашли множество других отпечатков идентичных животных того же периода - археоциатов, но трилобита мы так и не нашли. А в этом году нам удалось это сделать. Ощущение непередаваемое: долго и упорно перебираешь сотни камней и вдруг находишь то, что искал. В прошлом году я написал доклад по палеонтологии, в этом году собираюсь его продолжить.

Эрик ХАБАРОВ, ученик 9 класса.

"Мне нравится наблюдать за птицами..."

Я с прошлого года занимаюсь орнитологией - изучением образа жизни, поведения птиц, в частности, пустельги. Сначала меня увлек Никита Гаврилович, потом многому научил Аркадий Петрович Исаев, ученый-орнитолог, директор зоопарка "Орто Дойду".

Мне запомнились многочасовые маршруты, увлекательные лекции ученого Кон-

стантина Константиновича Кривошапкина и все памятники природы и истории, где мы побывали.

Однажды был курьезный случай: мы со Скрыбиным Юрой из Якутска решили в одну ночь поспать под открытым небом, на палубе катера. Лежим, разговариваем и вдруг слышим шум, будто кто-то спускается к реке со скалы - топает, пыхтит. Мы подумали, что это медведь. Подняли шум, фонариком светили. Утром же на берегу обнаружили следы косули. Еще, оказывается, можно очень долго сидеть, целясь в объектив фотоаппарата, и терпеливо ждать, не упустив тот единственный момент, когда в глазу тетерева блеснет отражение последнего лучика заходящего солнца...

Стас ИВАНОВ, ученик 9 класса.

"Я горжусь нашей прекрасной природой!"

Я со своим другом Прокопьевым Ваней из Покровской гимназии собирали камни: известняк, гранит, горный хрусталь, кремль, кварцит и др. Однажды мы даже нашли минерал, из которого древние люди добывали охру - краску, которой рисовали на скалах.

На левобережных скалах мы видели огромные пещеры. Еще мы посетили хрустальную гору, которая меня очень поразила. На этой небольшой, сказочной горе (7-8 метров) растут кристаллы. А у ее подножия течет чистый и прохладный ручей. Также нас сводили в краеведческий музей с. Едей, среди экспонатов были бивень мамонта, орудия, фотографии и кухонная утварь ямщиков.

Я горжусь прекрасной природой, богатой историей родного края. Мы с Ваней от всего сердца хотим поблагодарить Никиту Гавриловича и всех наших учителей и преподавателей, и с нетерпением будем ждать следующего лета.

Ваня ПАРФЕНОВ, ученик 6 класса.

"Воспоминания останутся на всю жизнь"

Мы с Ромой Ноговицыным изучаем археологию. Во время экспедиции мы с нашими руководителями - сотрудником Музея археологии и этнографии ЯГУ Пестеревым Дмитрием Александровичем и учительницей истории Ивановой Саргыланой Павловной исследовали 38 археологических объектов на левобережье Лены. Я занимался изучением керамики, Рома - каменных орудий. Гордимся тем, что участвовали в открытии 9 новых, ранее неизвестных стоянок и двух петроглифов. На стоянках мы проводили подъемный сбор, и теперь у нас есть богатый материал - каменные наконечники стрел, дротиков и других орудий, фрагменты глиняной посуды неолитического периода. Когда держишь эти предметы в руках, будто прикасаешься к тайнам древней истории, и ведь возраст некоторых из них доходит до 6 тысячи лет.

Немного грустно, что в следующем году мы уже не поедем в экспедицию, но воспоминания, опыт, приобретенные навыки и знания останутся на всю жизнь.

Дима АНДРЕЕВ, ученик 11 класса.

Духуобунас меценаттарын өрө тутуобун

Быйыл саас Хачыкаат орто оскуолатыгар "Үөрэх тэрилтэлэригэр көрөр-арангаччылыыр үлэ-хамнас" диэн семинар ыытылынна.

Биллэрин курдук, Саха сиригэр үөрэхтээһингэ бэйэлэрин үптэринэн көмөлөһөр тэрилтэ да, дьон да сыл аайы элбээн иһэрэ кэрэхсэбиллээх. Бастыг попечителлэр республикатаабы баамарыгар биһиги улууспутуттан "Овощевод" ТХПК салайааччыта Е.С.Лебедев меценат Эверстов Николай Дмитриевич-Сэрбэкэ аатынан гранынан уонна түөскэ иилинэр бэлиэнэн наҕараадаланна. Бу олус үчүгэй. Үйэлэр тухары кыахтаах дьон үбүлээһиннэринэн культура, искусство, наука, үөрэх сайдан кэллэ. Бу цивилизация сайдар кэскилэ.

Хангалас улууһа былыргыттан манньк үтүө санаалаах дьоннорунан киэн туттар. Ол да буоллар ангардас үбүнэн эрэ буолбакка, эмиэ былыргыттан олус мындыр, муударай, өркөн өйдөөх дьон бэйэлэрин омуктарыгар куруутун сүбэ-ама буолан, өйдөрүгэр өй уган кэлэхтэрэ. Семен Петрович Барашков уонна Алексей Елисеевич Кулаковскай улахан, улуу добордоһуулара сөбүмэр түмүктэммитин бары билэбит. Саха омук үйэлэргэ киэн туттар, сүппэт-симэлийбэт улуу айымньылар бу добордоһуу түмүгэр Хангалас сиригэр Хачыкаакка күн сиригэр көрбүттэрэ.

Бу мунньахха биһиги, хангаластар, тоҕо Барашков С.П. аатынан өйдөбүннүк, бэлиэ суобуй диэн ыйытыкпытыгар олус сөпкө эппиэттээтилэр. Билингги демократия үйэтигэр туох барыта норуот туруорсуутунан онһумар кэмэ үүннэ, "Хангаластар, сүбэлэһин, сомоһолоһун уонна туруорсун" диэн. Ирдэбил биир эрэ - хаһыакка, сурунаалга суруйуулар баар буолуохтаахтар. Нэһилиэк аайы депутаттар баамар. Үлэлиэххэ, туруорсуохха, кимиилээх буолуохха. Онон хангаластар туруорсар болпуруоспут дьэнкэ: "С.П.Барашков уонна Өксөкүлээх Өлөксөй улуу добордоһуулар" диэн ааттаах республика таһымнаах бэлиэ, грант, наҕараада баар буолуохтаах. Бастакытынан, бу бэлиэ анала: өркөн өйүнэн күүс-көмө, сүбэ-ама буолар духуобунас мецената ааттаах дьоммутун туругурдуу. Иккиһинэн, үбүнэн көмөлөспүт дьоно эбэтэр тэрилтэтэ улахан ситиһиилэммитин иһин.

Биһиги Ой орто оскуолабытыгар уһун сымарга үтүө добор, сүбэһит буолбут академик Соломонов Никита Гаврилович "Духуобунас мецената" диэн үрдүк ааты сүгэр толору кыахтаах. Биһиги эрэ оскуолабыт буолуо дуо, кини улуус, республика, Россия киэн туттар улахан учуонайа, аан дойдуга билэр киһи. Кинини сэргэ биһиги үбүнэн эрэ буолбакка, үтүөкэн сыһыанынан ытыктатар "Барбарыи" фонда толорор директорын Анастасия Корниловна Павлованы ааттыбыт. Ити курдук хангаластар элбэх киһини ааттыыр кыахтаахпыт.

Быйыл Хангалас улууһа урут ситиспэтэбин ситистэ - "Инникигэ хардыы" конференция түмүгүнэн республикаҕа бастаата. Н.Г.Соломонов улуустаабы кыраайы үөрэтэр экспедициятын опыта тарбанан, быйылгыттан Верхоянскайга тийэр экспедиция тэриллэр буола. Маны тэнэ оскуолаҕа, үөрэх тэрилтэтигэр, эдэр талааннарҕа, спортсменнарҕа анал стипендияны аныыр, кыра да буоллар, көмөлөһөр үтүөкэн холобур буолар дьон элбэх. Кинилэргэ меценат, попечитель диэн үрдүк ааты биэрбэтэллэр даҕаны, духуобунас меценаттара кинилэр буолаллар. Ити тылларбыт нууччалыылар, сахалыыта хайдаҕа эбитэ буола... Биир бэйэм духуобунаһы "омук тыына" дии саныыбын. Омук омуктан ураты,

оттон омук духуобунаһын сүтэрдэбинэ тыына быстар. Манньык "омук тыынын илдьэ сылдьар" дьон оҕо туһугар үбүнэн көмөлөһөн, сүбэ-ама буолан, омук тыынын өбүгэ сабаттан илдьэ кэлэн үтүөкэннээх холобур буолаллар. Барҕа махтал кинилэргэ.

Бу дьоммутун сылга биирдэ мунньан түмсүөбүт, сүбэлэһиэбин, хангаластар ааттарыттан куруук үөһэнэн көтөр, ыраабы өтө көрөр "Хомпоруун Хотой" бэлиэтин туттарыабыт. Оччоҕо манньык бочуоттаах бэлиэлээх үтүө дьону Хангалас тыына тыыннаах дьон үөрэ-көтө көрсүө этибит.

Эргис, Нөмүгү, Дьөппөн, Тойон диэн былыр бүтүн аҕа, ийэ уустарын төрүттэрэ буолбут сүдү дьон ааттара. Биһиги өбүгэлэрбит кинилэри киһи-хара, дьон онорбут түн былыргы өбүгэлэрин ааттарын араас сиргэ ингэрэн үйэтитэн, сүгүрүйэн, ытыктаан кэлбиттэрэ. Мээнэ киһи аата сир аата буолбат. Бүтүн омук биир киһи аатыгар сүгүрүйэр.

Биһиэхэ барыбыт өбүгэбит аата - Элэй, Эр Соҕотох, Элэй Боотур. Өйдөөн кэбиһиэбин - биир киһи, аата да Эр Соҕотох. Биир киһи ууһаан-тэнийэн, ол аата элбэх оболонон, сиэннэнэн, элбээтэр элбээн бүтүн омук буолар. Кинилэр ааттарын хайдах үйэтитиэн суоҕай. Эргис диэн киһи аата, ойуун аата, ол да буолар, бастатан туран, аҕа баһылык аата, бүтүн нэһилиэк буолбут киһи аата. Кини сыдыааннара билигин элбэхтэр, кинилэр ортолоругар сүдү ааттар элбэхтэр.

Биһиги буолабына, кинилэр баар буолан баар буолахпыт дии. Ону умнарҕа, билбэт буола сатааһыҥҥа ыңырыы улахан сыһа. Олорор мутуккун кэрдинимэ диимлэр, оттон биһигини силлспитин кэртэрэ сатыллар. Маһын охторон баран эриэхэтин хомуйаллар, силиһэ суох мас кэхтэн охторо биллэр.

Хангаластарга Элэйтэн, Эргистэн саҕалаан Барашковтар, Ксенофоновтар, Соломоновтар ааттара ааттана туруохтун, омук тыына - духуобунаһа баар буолуохтун. Аал Луук Мас силигилии үүнүөхтүн.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Элэй уонна Омоҕой туһунан номох суорба тааска ойууламмыта көһүннэ

Руна сурук манна үөскээбитэ буолаарай...

Быйыл билиилээх ученайбыт Г.В.Ксенофонов бэйэтин дойдутуттан саҕалаабыт научнай экспедицията 85 сылын туолар. 1921 с. Г.В.Ксенофонов төрөөбүт түөлбэтигэр баар тааска ойууламмыт уруһуйдары үөрэтииттэн саха омук төрүттэрин, историятын туһунан "билиини" хомуйан барбыта. Ол түмүгэр сахалар "библиябыт" "Элэһаада" суруллубута. Аата да этэринэн, бу Элэй-Эр Соҕотох Элэй Боотур туһунан номохтортон саҕалаан саха омук төрдө үөрэтиллэр.

Булгуннахтаах Улахан Аан икки ардыгар суорба таастарга былыргы ойуулар бааллар. Саха сириҥ дьонно, хангаластар кизэн туттар оболоох икки тайах кыһыл соһо (охра) кыраасканан уруһуйдарын дьон үксэ билэр. Бу уруһуйдары өйдөөн көрдөххө, атыгар өссө улахан үс тайах ойуута баар, былыргылар бэрт буолан үчүгэйдик көстүбэттэр.

Арай аныгы фототехника көмөтүнэн көрүөххэ сөп. Маннык таас үйэтинээби уруһуйдар сахаларга сыһыаннара суох. Ити уруһуйдартан чугас Часовня диэн өрүскэ түһэр үрэх очуос таастарыгар элбэх уруһуй баар.

Бу бастакы сахалар уруһуйдара буолар. Манна олус элбэх уруһуй баар, кистэ-лэнгэ өссө да арылма илик. Биир бэйэм хас сыл көрдүм ини, элбэх дьонтон, учуонайдартан ыйыталастым ини. Сөбүөм иһин, бу киин сиргэ баар уруһуйдар олох даҕаны үөрэтиллэ, чинчийиллэ иликтэр эбит. Били саха омук төрдүн көрдөөн собуруунан-арбаанан эргийэ сылдьар учуонайдарбыт, билиилээх дьоммут бу уруһуй туһунан соһуйа истэллэр.

Манна охра - соһо кыраасканан бичик (руна) суруктар бааллар, төрүппүт саҕаламмыт диир киэнг куйаар дойдуларбытыгар (истизеп) баар курдук руна суруктар. Биир бэйэм санаабар бичик- сурук бу биһиги мунт кыраай ыраах дойдубутугар үөскээбит курдук. Тоҕо? Биһиги бичик-суруктарбыт былыргы таас үйэтинээби дьон туттар охра - соһо кырааскаларынан онгоһуллубуттар, иккиһинэн, биһиги бичик- буукубаларбыт "тыыннаахтар" эбэтэр кыыл, көтөр, киһи курдук моһуоннаахтар.

Билээрин курдук, аан дойдуга барытыгар бастакы буукубалар аан бастаан "уруһуйдар" этилэр. Хаас, оҕус, дьизэ, мас, о.д.а. айылҕа көстүүлэрин, харамайдарын мараарыннан аан бастаан буукубалар үөскээбиттэрэ. Египет, Греция, Кытай улуу цивилизацияларын иероглифтар, буукубалар барыта уруһуйтан саҕаламмыттар. Онон манна баар сахаларга сыһыаннаах уруһуйдар тустарынан арааран суруйдаахха ордук өйдөнүмтүө буолсу.

Элэй устан кэлиитэ

Часовня уруһуйдарын икки бөлөххө араарыахха сөп. Бастакыта охра - соһо кыраасканан ойууламмыт уруһуйдар. Бу уруһуйдары учуонайдар А.П.Окладников, Н.Н.Кочмар кинигэлэригэр көрүөххэ сөп. Онно уруһуйдары ырытан көрүү суох. Оттон биһиги саха киһитин харабынан көрөн, ырытан көрүөбүт.

Биир улахан киһи уһун тыы кытылытыгар турар, тыыга аҕыс улахан сурааһын баар, тараах тиһин курдук, бу улахан тыыга кыра тыыны тиэйбит курдуктар, кыра тыы сэттэ орто кээмэй сурааһыннаах. Улахан тыыга тоҕус киһи, кыра тыыга сэттэ киһи, барыта 16 киһи олорон иһэр. Тыы үрдүгэр биир киһи ойуута баар. Кытылга, хайаҕа турар курдук. Бу улахан ойууну элбэх бичик- буукубалар, сурааһыннар тулалыылар. Биир кыра киһи уонна ынах ойуулара бааллар. Саһылга майгынныыр кыыл ойуута баар.

Бу үөһэ этилибит ойуулары ырытар буолаахха маннык сүрүн өйдөбүл тахсар:

Улуу Өлүөнэ өрүс устун элбэх тыылаах дьон устан кэлбиттэр. Ону олохтоох дьон көрбүттэр. Тыылаах дьон элбэхтэр. Бу очуос таас үөһэ оройугар эмиэ "тыылаах" дьон ойууламмыта элбэх. Бичик-буукубалары ааҕарга ыарахан. Собурууну "руналартан" атындар, онон диригиник үөрэтии, специалистар ылсалара ирдэнилэр.

Элэй Омоҕойдуун көрсүһүүтэ

Бу охра - соһо кыһыл кыраасканан тыылаах дьону ойуулаабыттарын көрдүбүт. Аны бу уруһуйдартан ураты хара кыраасканан уруһуйдар бааллар, барыта 10-тан тахса бөлөх уруһуй.

Улахан охтоох киһи, киниэхэ икки кыра киһи үөһээттэн кэлбиттэр, олус элбэх су-

рааһын баар. Туох эрэ мучумаан буолбут курдук. Бу Эмэй Боотур аан бастаан кэлбити-гэр Омобой дьоно обунан ытыалаабыттарын санатар.

Биир киһи ынабы үүрэн иһэр. Эмэй Омобойтон биир кутуруга суох ынабы биэр-битин ылан үүрэн иһэр. Атын сиргэ биир сылгы (тайах), биир ангара элэмэс сылгы (ынах) ойууламмыт. Бу номоххо Омобой биир-икки куһабан, кутуруга суох кыһыл эриэн ынабы, сылгыны биэрбитин санатар.

Бастакы ойууннар

Үс муостаах бэргэхэлээх, илиилэрин аннынан сарбынньахтаах (ойуун арбаҕаһа) киһи уруһуйа. Аттыгар икки муостаах бэргэхэлээх, илиитигэр уһун мастаах (тайахтаах) киһи. Бу ойууларга ойуун дьон уруһуйдаммыттар.

Бастакы ыһыах

Баҕанаҕа (уһун сурааһын) уһун моойдоох сылгы, ол үрдүгэр сылгыны (сиэмээх) сиэппит киһи, ол аттыгар алараа атабын таһынан сарбынньахтаах (уһун дьахтар сонун көрдөрбүттэр) киһи.

Уоллаах кыыс - Эмэй Омобой кыһын кэргэн ылыыта

Икки сиргэ эр киһи уонна дьахтар ойууларга сэргэстэһэ уруһуйдаммыттар. Чомпой бэргэхэлээхтэр, биирэ муостаах уонна арбаҕар (түүлээх). Иккис ойууга эмиэ сэргэстэһэ тураллар. Бу сырыыга илиилэригэр тайахтаахтар, биирэ батыйалаах буолуон сөп, биирэ атырдыахтаах (маһа икки салаалаах). Уһус ойууга икки киһи аттыгар муостаах бэргэхэлээх, сарбынньахтаах ойуун турар, урууну албыыр.

Биир ойууга икки киһи сэргэстэһэ турар, дьон таһаһа тыалга үрдэрэн сарбайбыт курдук. Эмэй кэргэнинээн Омобойтон араһан эрэйдээх олобу озорбуттарын, тыал-куус илбийбитин көрдөрөр ойуулар.

Эмэй түптэ уматыыта, дал тутуута

Биэс атахтаах үс муннук кырыы, ураһа курдук да кыра, баҕар, түптэ буолуо. Били номоххо Эмэй түптэ уматан Омобой сылгытын, сүөһүтүн бэйэтигэр мунньа тардар. Түптэ эбэтэр ураһа аттыгар түөрт кырыы ойууламмыт, бу күрүө, дал бэлиэтэ буолуон сөп. Манна эмиэ Эмэй аан бастаан күрүө-хаһаа тутпута көрдөрүмэр.

Эмэй элбэх күрүөнү-хаһааны туттарын туһунан

Түөрт кырыы уруһуйга хас да элбэх туорай ойууламмыт, аттыгар биир киһи икки илиитигэр хас да лабаалаах мастары тутан турар. Туох эрэ тутуу бара турар быһыылаах. Киһи аттыгар мас ойууламмыт, элбэх лабаалаах, эмиэ да киһи курдук атахтаах, үс муостаах бэргэхэлээх. Ойуур иччитин киһититэн ойуулаабыттар.

Эмэй тыа иччититтэн көрдөһөн, мас кэрдэн, күрүө-хаһаа тутта сылдьар.

Быйанг түһүүтэ

Үөһээ-амараа икки сылгы ойууламмыт эбэтэр ынах уонна оҕус, эбэтэр атыыр уонна биз. Үөһээ Айыылартан уйгуну-быйангы көрдөһүү.

Күн ойуулара

Икки сиргэ күн ойууламмыт. Бастакыта аҕыйах сардангалаах, иккиһэ бачымах курдук элбэх сардангалаах. Бастакы күн аттыгар балык курдук ойууламмыт, иккис күн үрдүгэр уонна аттыгар сурааһыннар, элбэх сурааһын - ардах, быйанг ойуута, аҕыйах сурааһын - бичик-буукубалар.

Балык ыамнаах, киһи күннээх диэн өс хоһооно уруһуйдаммыт.

Дьэ, бу курдук эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох Элэй Боотур туһунан, кини эрэйин-мунгун, олобун көрдөрөр тааска ойуу буолан хаалбыт өбүгэлэрбит номох кэпсээннэрэ.

Бу таас - номох сэхэнэ саха тылаах омук сүгүрүйэр ытык сирэ буолуохтун. Хангаластарга ытык сирбит, дойдубут кистэлэннэрин аанын сылтан сыл сэгэтэн, арыян иһиэхтин.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Түүрдэр түмсэмэрин түргэтэтиэбэ

Көрөөччү дьүүлүгэр тахсыан иннинэ суон сураҕырбыт киинэ сценарийын СР народнай суруйааччыта Николай Лугинов "Чынгыс хаан ыйаабынан" диэн бэйэтин романынан суруйбута.

Былатыан Ойуунускай суруйан хаалларбыт саха омук түн былыргы итэбэлин, сиэрин-туомун, үгэстэрин, историятын кэрчиктэрин ингэриммит "Дьурулуйар Ньургун Боотур" олонхоҕо Чынгыс хаан аата хаста да ахтыллар:

*Аар тойон дьаһалынан,
Чынгыс хаан ыйаабынан...
Одун биис онгоһуута дуо диэн,
Чынгыс хаан ыйааба дуо диэн...
Чынгыс хаан, ыйаахта ыйангыһын,
Дьылба хаан, уураахта уурангыһын.*

Киинэ бастакы кадрдара 2005 сыл муус устарыгар Верхоянскай улууһун Киһилээх хайаларыгар үһүлүбүттара. Киинэни устааччылар ол ытык сир иччитин албаан сүгүрүйэн туран көрдөспүттэрэ кинилэргэ улаханлык көмөлөстө. Номнуо уос номоҕо буолбут, улахан күүтүүлээх киинэ Чынгыс хаан сыдыааннара олорор Саха сиригэр (чуолаан Верхоянскай, Уус-Маайа улуустарыгар), Туваҕа, Калмыкияҕа, Алтайга, Хакасияҕа, Бурятияҕа, Монголияҕа бэрт тэрээһиннээхтик, дьулурубатык, хотуулаахтык үһүлүннэ. Борисов А.С. кылаабынай режиссердаах киинэ оруолларын

10-тан тахса араас омук артыыстара, кинилэр ортолоругар тувинецтар Эдуард Ондар, Алексей Ооржак, Станислав Ирим, Сайдаш уонна Дыртык Монгуштар, Сюзанна Ооржак, китаец Ту Мен, монголлар Оргил Макхаан уонна Тувшинхуу, сахалар Ефим Степанов, Алексей Егоров, Алексей Павлов, Иннокентий Дакаяров, Айаал Аммосов, Степанида Борисова, бүрээттэр Доржи Сультимов, Боярто Ендянов, хакас Геннадий Чаптыков, башкир Хурматулла Утешев, Голливуд артыыстара Олег Тактаров, Кэрри Тагава уо.д.а. оонньоотулар.

Бу сүдү исторической киинэни устууга сүбэһитинэн үлэлиир биир дойдулаахпыт Ноговицын П.Р. (Ой орто оскуолата) быйын күһүн ый кэрингэ Монголияҕа сырытта. Прокопий Романович кэрэхсэбиллээх киэн кэлсээниттэн быһа тардылары истиэбин:

- Атырдьах ыйын эргэтигэр уонна балабан ыйын сагатыгар Монголия киин куората Улан Батортан (Үрүң Уолан диэн тылбаастаахха сөп) 6 көс кэрингнээх сиргэ "Чынгыс хаан ыйаабынан" киинэ бүтэһик кадрдара уһулуннулар. Манна сүүстэн тахса киһилээх Саха сириг уонна Монголия киинэни устар холбоһуктаах бөлөбө үлэлээтэ.

Монголия 3 мөл. нэһилиэнньэлээбиттэн 1 мөл. Улан Баторга олорор. Монголлар сүннүүнэн сылгыны, барааны, тэбиэни, як оһуһу иитэллэр. Сүөһү тириитин, түүтүн таңас-сап арааһа онгортон бэрт көдүүстээхтик туһаналлар. Туризм күүскэ сайыннаран Россия, Германия, Япония, Соёуруунгу Корея курдук дойдулардыын кыттыгас тэрилтэлэрдээхтэр. Монголия балаача тэтимнээхтик сайдар дойду эбит диэн сабадалаатым. Биһиги олорон үлэлээбит сирбит-уоппут Эркээнини санатар: икки өттүнэн үрдүк мыраан сыһаһалаах хочо. Үрэхтэригэр кус-хаас халын үөр буола уһаабыт сирдэрэ. Отучча көһү айаннаан аатырар Гоби кумах куйаар сабаланыытыгар тийэ сырыттым. Эдэр чинчийээччилэрим экспедицияларыгар көмө буолуо диэн Монголия айылбатын элбэхтик хартыскаҕа түһэрдим.

- Киинэни устуу хайдах салҕанан барда?

- Саха сириг уонна Монголия киинэни устар бөлөхтөрө Улан Батортан балтараа чаас айаннаах сиргэ боолдох юрталарга олорон үлэлээтибит. Манна мобильнай сибэс, Интернет эмиэ быстыбакка үлэлээтэ. Ити күннэргэ сүннүүнэн Чынгыс хаан монголлары түмэр сыларыгар элбэх ахсааннаах уустар икки ардыларыгар атааннаһар, күөнтэһэр иирээн сэриилэрин кырыктаах кыргыһылаһа уһулуннулар. Онно Монголия армиятын 300 аттаах талы буойуна, чабылбанныы сыты хамсанылаах 50 каскадер кытынна. Бу суоһар көстүүлэри устууну Бурятия режиссера Солбон Лыгденов салайда.

Актердар уонна киинэни устар бөлөхтөр сарсыарда эрдэттэн киһэ 8-9-ка диэри олус тыһаһыннаахтык, илистиилээхтик үлэлээтилэр.

- Ити сылдьан алтыспыт монголларын туһунан бэйэбэр туох өйдөбүлү ингэринин?

- Монголлары кытта ураанхай сахалар буоламмыт биир сыаланан-соруктанан бэркэ диэн өйдөһөн түмсүүлээхтик үлэлээтибит. Сирбитигэр-туоммутугар, үгэстэрибитигэр, итэҕэлбитигэр да маарыннаһар өрүттэр бааллар. Умнуллубуту эмиэ санатыһа, сергүтүһэ сатаатыбыт. Сахалы билинги саҕабыт тымарын үс гыммыттан биирэ монгол омук тылыгар-өһүгэр баар диэн туох да омуна суох бигэргэтиэххэ сөп. Киинэҕэ араас омуктар бэйэлэрин тыларынан сагалаллар. Ити бэрт кэрэтик, ураты сонундук иһилэр.

Дьэ, онон, быйыл күһүн, балабан ыйын 3 күнүгэр Монголия сиригэр-уотугар "Чынгыс хаан ыйаабынан" толору метражаах уус-уран киинэ бүтэһик көстүүлэрэ уһулун-

на. Саха уонна монгол киинэһиттэрэ киэн-нэлэмэн истиэккэ олорон ити түгэни өрө көтөбүллэн бэлиэтээтилэр, киинэлэрин дьылбатын анааран ирэ-хоро кэлсэттилэр.

Быйыл Саха сиригэр дьонно "Чингис-хан" диэн Монголия, Япония (ороскуота 30 мөл. дуолар эбэтэр 780 мөл. солк.), "Монгол" диэн Казахстан, Россия, Германия (ороскуота 15 мөл. евро эбэтэр 525 мөл. солк.) кыттыһан устубут киинэлэрин көрдүлэр.

Туох ханнык үһүстээх диэбит курдук улуу Чынгис Хаан аатын үһүстээн үйэтитэр саҥа киинэ (ороскуота 8 мөл. дуолар эбэтэр 208 мөл. солк.) эһиил саас бар дьонго көстүөбүт.

Чынгис Хаан сыдыааннара оонньообут уонна устубут киинэлэрэ улуу киһи уобараһын ситэрэн биэриигэ, кини историческай дьайыыларын суолтатын быһаарыыга, түүр норуоттар ыксалаһыылары, доҕордоһуулары күүһүрэйиригэр, түмсэмэрэ түргэтиригэр, культура, искусство, наука, экономика, олох-дьаһах бары салааларынан сибээстэрэ, биригэ үлэлээһиннэрэ кэнгиригэр дьонун кылааттаныаҕа уонна Россия, атын да дойдулар мөлүйүөнүнэн көрөөччүлэригэр киэнник кэрэхсэтиэбүт диэн эрэни саныыбыт.

Виктор ТАПЫЕВ.

Прокопий Ноговицын и... "Тайна Чингис Хаана"

На днях в читальном зале центральной улусной библиотеки, в гостиной "Иһирэх тумсуу" прошла очередная встреча ценителей культуры, литературы и музыки. На этот раз гостем оказался Прокопий Романович Ноговицын, известный краевед-этнограф, который являлся консультантом при создании самого долгожданного и нашумевшего фильма "Тайна Чингис Хаана".

На вечер пришли ветераны, старожилы нашего района, краеведы, литературоведы, присутствовал также глава МР А.С. Владимиров, который после приветственных слов вручил Прокопию Романовичу нагрудный знак "За вклад в социально-экономическое развитие района". В гостиную пожаловали и главные герои сказки "Таал-таал эмээхсин" (режиссером постановки был Прокопий Романович) - Алина и Алена Васильевы и Мария Михайловна Александрова. В свою очередь Прокопий Ноговицын вручил им памятные подарки и диски со сказкой.

Главной же темой, которая горячо обсуждалась на вечере, конечно же, был самый кассовый фильм в истории республики "Тайна Чингис Хаана". Замечу, что это картина снималась не только в России и за ее пределами, но и в нашем районе, в местечке Булуус (с. Красный Ручей), в съемках одного из эпизодов приняли участие шестеро хангаласских детей.

Напомним читателям, что фильм "Тайна Чингис Хаана" был снят по известному роману Николая Лугинова "По велению Чингис Хаана" нашим министром культуры и духовного развития Андреем Борисовым при участии студий "КароПрокат" и "Ургэл В". По словам Прокопия Романовича: "Самое главное, что мы получили от этого фильма - это неоценимый опыт, который приобрели наши операторы, и дорогостоящее оборудование, которое осталось у нас". Режиссерская версия фильма была рассчитана на 4 часа 50 минут, но по настоянию студии "КароПрокат" картина была укорочена на 2 часа 3 минуты.

На производство этого огромного межрегионального проекта, в котором были задействованы даже звезды мирового экрана (Кари-Хироюки Тагава, Олег Тактаров), было затрачено 10 млн. долларов США, причем большую часть денег внесла наша республика. Главную роль в фильме исполнил тувинский актер Эдуард Ондар, роль жены Борте досталась тоже тувинской актрисе, ученице Андрея Борисова Сюзанне Ооржак, а силу духа матери Ожулун (матери Темучина) воплотила народная артистка России Степанида Борисова. Роль третьего названного брата Хохочоя исполнил заслуженный артист России, народный артист РС (Я) Ефим Степанов.

Помимо актерской игры артистов Сахатеатра в фильме представлена и якутская культура. Так, когда наступает тяжелое время для Чингис Хаана, он вспоминает то, что ему говорила мать об Олонхо, о древних богах. Среди них есть и три бога якутской религии Тангара (монг. Тенгри) - Дьылга Хаан - Бог человеческой судьбы, и Боги, "контролирующие" мир - Одун Хаан и Чингис Хаан (после этого эпизода Темучин и берет имя последнего Бога). В фильме есть еще одна сцена, когда воины танцуют осуохай и звучит якутская речь. Советником многих таких эпизодов и является Прокопий Романович Ноговицын.

Может быть, большая половина зрителей в этом фильме увидит только кровавые сцены битв и уничтожения врагов Хаана - очередной блокбастер, и не заметят красоту бесконечной степи, неба, табун лошадей в 1200 голов, созданных не при помощи каких-то компьютерных технологий, а снятых вживую. Ведь такую неторопливую и размеренную жизнь степи, показанную в картине, могут понять только те, в которых течет кровь великих кочевников.

Зрители, выходя из кинотеатров, могут задаться вопросом: "Так в чём все-таки тайна Великого Хаана?", и на этот вопрос Прокопий Ноговицын ответил так: "Дело в том, что студия "КароПрокат" переименовала картину с рабочей версии "По велению Чингис Хаана" на название "Тайна Чингис Хаана" в целях ...привлечения зрителей". И обрадовал присутствующих сообщением, что в данное время ведутся переговоры по проведению презентации фильма в нашем улусе. Может, тогда представится возможность каждому из нас разгадать тайну Чингис Хаана.

Василий МАРКОВ.

Охотники за пещерным львом

Начиная с 1995 года, экспедиция школьников нашего улуса под руководством члена-корреспондента РАН Н.Г. Соломонова собрала сотни костных останков млекопитающих мамонтовой фауны, которые в настоящее время хранятся в Музее мамонта. По итогам этих сборов было отмечено, что на территории природного парка "Ленские столбы" в устье р. Буотама, на ручьях Лабыйа и Куранах в позднем плей-

стоцене обитали мамонт, шерстистый носорог, ленская лошадь, бизон, снежный баран, северный и благородный олени, лось.

Интересны находки снежного барана на Ленских Столбах. Летом 2006 года на ручье Куранах школьники нашли фрагмент черепа ископаемого снежного барана с роговыми стержнями. Изучение размерных особенностей показало, что этот снежный баран относится к исключительно крупной особи - подобных размеров до сих пор не установлено ни у ископаемых, ни у современных особей.

Несколько странно, что до сих пор из хищных найдены остатки костей только бурого медведя. Предполагается, что на территории Ленских Столбов можно найти еще остатки костей волка, песца, лисицы, россомахи и, главное, пещерного льва.

Вот поэтому в этом году мы назвали членов экспедиции школьников "Эмэйада-2" охотниками за пещерным львом.

Экспедиция из 15 человек - школьников из Ойской, Улах-Анской, Бестяхской школ и школ г. Покровска, под руководством доктора биологических наук, ведущего ученого-мамонтоведа Боескорова Геннадия Гаврильевича 5-6 августа побывала на ручье Куранах, ближайшем кладбище мамонтов от Якутска.

В начале пути они заехали в местность Диринг Юрях, действительное место древних охотников на мамонтов. А самое увлекательное путешествие было, конечно, на ручье Куранах, который экспедиция прошла почти до конца.

В составе экспедиции были, в основном, новички: и дети, и учителя. Основная цель каждого - самостоятельно найти ископаемую кость мамонтовой фауны. Одно дело - читать, видеть иллюстрации, другое - найти самому огромный бивень мамонта. Здорово!

Поход по сухому руслу ручья Куранах оказался действительно очень удачным. Каждый из участников нашел свою заветную кость ископаемого зверя. Конечно, не всякий знает, что за кость найдена, но на обратном пути доктор Г.Г. Боескоров показал свой высокий профессионализм: определив каждую косточку, он очень увлекательно рассказывал о животных мамонтовой эпохи. Оказалось, что участники нашли остатки костей мамонта, бизона, ленской лошади, оленя и лося. К сожалению, на этот раз "охота на пещерного льва" не удалась... Костей бурого медведя также не нашли, зато следов современных медведей было достаточно. Экспедиция продолжится до поздней осени - может ребятам повезет больше.

Большая благодарность всем работникам ПП "Ленские Столбы" за гостеприимство, предоставление катера, ночлега, увлекательные рассказы гидов, особенно о Ленских столбах.

Такие экспедиции школьников увлекательны и ценны не только созерцанием природы, но и научными находками и собранными материалами, которые станут основой для научных докладов школьников и ученых. Так, участник экспедиции Ваня Прокопьев, учащийся 10 класса Покровской гимназии, нашедший кости ископаемого лося, выступит на 4-м Международном симпозиуме "Лось в девственной и измененной человеком среде", проходящей с 13 по 19 августа в нашем улусе, с докладом "Лось в жизни первобытных людей Средней Лены" (рук. С.П. Иванова, П.Р. Ноговицын, учителя Ойской СОШ).

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Безмолвие пауз и опыт...

"Для северных жителей свет все, свет северного сияния. Этот свет способен пробудить все чувства человека. Свет тянется к свету. Эти горячие светящиеся угольки способны разрезать темноту и принять в себя свет северного сияния. Смотрите, у мальчика загорелись глаза, это чудо слияния трех измерений: Духа Земли, Духа Матери и Духа Воздуха, пробудили все жизненные энергии мальчика, восстановили все его силы.

Тьма распустилась. Богом данное предназначение этому мальчику свершилось. Дальше ему жить, ... идти по долгой дороге жизни... Он сейчас знает цену одного зернышка, бесценного слова из глубины сознания мудрых стариков сравнивает их с лучами солнца. Он уже растет, тянется ко всему светлому.

Будет хоть одно зернышко, люди будут сыты... Будет жить наш мальчик, он посадит это зернышко. Мы люди от Духа Земли, мы - якуты. Дом!". Это текст к короткометражному художественному фильму "Буор Кут - Дух Земли" Прокопия Ноговицына. Чтобы понять мою душу, прочитай, сказал он...

Сомнения, рождающие...

- Чтобы понять меня - посмотри мои фильмы, - продолжил Прокопий Романович. Посмотрела...

Встречаясь с тем или иным творческим человеком, начинаешь ощущать, как его обстоятельства, и творческие, и личные, начинают затягивать тебя. А, просмотрев фильмы Прокопия Ноговицына, почувствовала какое-то безумное желание раствориться в них и хотя бы на миг ощутить эмоции, так мастерски показанные героями его фильмов. Наверное, это опасный путь, потому что в этих эмоциях нельзя потонуть, но и освободиться от них не получается тоже.

Как же удастся ему, человеку, по обывательским меркам далекому от кинематографии, "делать" фильмы, заставляющие задуматься и рассуждать? И каким образом он, внешне спокойный, даже с каким-то неуловимым сарказмом, умеет так точно передать то, что, казалось бы, передать нельзя?

Как выяснилось, Прокопий Романович - человек вечно сомневающийся, и избавиться от муки бесконечного сомнения ему помогает творчество и поиск новых идей.

Исповедальность

Будучи последним ребенком в семье при старых уже родителях, Прокопий рос обласканным любовью и вниманием. Как он сам признается не без некоторой гордости, последний ребенок у пожилых уже родителей рождается для больших свершений, умным и мудрым. Таковым он себя и позиционирует среди близких ему людей, умеющих и понять, и простить некоторые "капризы" его творческой личности.

Учитель национальной культуры, завуч по научной работе Ойской средней школы - это, как признается он сам, для материального, но не без доли духовного развития. Археолог, ботаник, историк, режиссер и сценарист, фотограф, художник - это для души и себя любимого. И первым, и последним он занимается качественно, потому что иначе

не может. Женился, по его признанию, потому что подошел срок и настигла любовь. И уже без малого тридцать лет живут с супругой Викторией Владимировной душа в душу. Только так, и не иначе. Потому что по другому и не может быть, - без пафоса, просто, произнес Прокопий Романович, отвечая на бесхитростный вопрос о любви и смысле жизни.

Смысл жизни, по мнению Прокопия Романовича, в самой жизни. У каждого он свой, потому что у разных людей разная жизнь, и навязывать свою идеологию насильно, претендуя на роль спасителя чужих душ преступно.

По причудливой ассоциации, Душа для Ноговицына связана с якутской мыслью и якутскими сказками и мифами о лошади. Она, маленькая, неказистая, для Прокопия Романовича есть образец выносливости и мудрости, каковой должна быть и душа человека, живущего в срединном мире. Но воплощение души в образе выносливой и бесстрашной лошади не отменяет страха этого удивительно органичного в своем "разбросанном" положении человека перед фиктивностью мира, перед тотальной меркантильностью. Такой мир, по мнению Прокопия Романовича, не имеет право на существование. Поэтому, возможно, он исподволь и ведет с ним свою войну, реализовывая тайные замыслы в фильмах, собирая каждое лето детей - своих и не своих учеников, в экспедиции в поисках истины, замурованной в камне, в многовековых пластах земли, запрятанных в растениях и птицах.

Табун из трехсот лошадей

Как признается сам герой материала, он с детства был искателем, любопытным и порой назойливым. Что искал? Истину и мудрость. Не отрицает и факта некоторой амбициозности. Довольно неожиданно амбиции Ноговицына отчасти реализовались в последние несколько лет в его фильмах, научных открытиях его самого и его учеников, совместных научных трудах с известными учеными и, пусть он даже сам этого не признает, в его детях.

Прямая связь между экспедициями и его первым и последующими фильмами очевидна. Будучи в экспедициях, Прокопий Романович запечатлевал на бытовую камеру самые яркие и не совсем моменты работы. Дома, просматривая эти кадры, он, сам еще до конца не осознавая причину, принимал их как некоторый черновик, пролог, пробу себя, как оператора, а возможно и режиссера. Поводом для создания первого фильма стало случайное событие. Возвращаясь из очередной экспедиции, в которой бессменным научным руководителем академик Никита Соломонов, Прокопию Романовичу удалось увидеть... Впрочем, об этом он расскажет сам.

- Табун лошадей переплывает реку - впечатляющее зрелище! Лошади были как живой остров. После такого в душе была щемящая радость, гордость и благодарность за все. Наверное, именно в такие моменты понимаешь, что значит жизнь...

Уже позже, когда наш герой в который уже раз перечитывал рассказ Платона Ойунского "Кээрэкээн ойуун", где описывается момент, когда шаман, возвращаясь из Хангаласских земель в Татту, переплывает Лену вместе с табуном из трехсот лошадей, у не-

го возникло неодолимое желание снять одноименный фильм. Идею поддержал министр культуры Андрей Борисов, который после выхода на экраны картины (затраты на которую равнялись, по собственному признанию Прокопия Романовича, стоимости трех бутылок горячительного напитка), согласился финансировать другой кинопроект Ноговицына - "Мальчик и озеро". Хотя доказывать целесообразность траты бюджетных денег на фильм неизвестного учителя из сельской школы, было, очевидно, нелегко. С тех пор и начал Прокопий Романович сотрудничать с молодыми кинематографистами - Михаилом Васильевым, Юрием Бережновым, Семеном Аманатовым, Константином Тимофеевым и другими. Результатом такого сотрудничества стал выход на экраны еще нескольких киноработ. Затем в качестве администратора он трудился в съемочной группе кинокартины "Журавли над Ильменем", не без его участия снимался фильм "По велению Чингис Хаана".

Альтруизм во благо

Среди косвенных свидетельств творческих устремлений Ноговицына одно бесспорно бросается в глаза - это работа с учащимися школ села Немюгинцы в плане научных экспедиций. Прокопий Романович, не боясь пешего похода и спартанских условий, приучает к этому и детей. Итогом его работы можно считать победы учеников на НПК "Шаг в будущее", где они наглядно - в находках, летоисчислением в тысячу-миллионы лет, демонстрировали знания, полученные и на практике, и во время бесед с учителем. Кроме того - это совместные с корифеями науки доклады, опубликованные в журналах. И здесь, говоря об экспедициях, необходимо заметить, что все затраты по подготовке брал на себя Прокопий Романович, кое-что "подкидывали" родители "заболевших" той же болезнью, что и Ноговицын, детей. Деньги на походы далеко за пределы родного села у учителя-бессеребренника находились всегда, потому что, по его личному убеждению, можно отказаться от лишней пары штанов и рубашек, которые не суть важно иметь в гардеробе.

Находки Прокопия Романовича и его учеников считаются бесценными, так как проливают свет на загадочно далекое житие предков саха, которых сельский учитель считает уникальным народом. К сожалению, сегодня, даже вовсе отказавшись от носильных вещей, собрать экспедицию проблематично. Как же выносит вынужденное бездействие этот энергичный и любопытный в хорошем смысле слова человек?

- У нас, - отвечает Прокопий Романович, - на чердаке школы пустельга живет. Камеру установил, наблюдаю. Очень интересно...

Послесловие. Увлечения Ноговицына помогли ему постичь природу и красоту души народа саха, если можно так выразиться, пластику ее движений. И ритм этой пластики, по собственному признанию Прокопия Романовича, очень органичен его жизни. Возможно поэтому ему дозволено быть отнесенным к тем, для кого человеческое любопытство не несет интриги и не заканчивается обывательским интересом, а несет, прежде всего, сознание того, что и он может делать и творить не хуже. Поэтому ему удастся в обыденном увидеть красоту и очарование, тайный смысл и стремиться разгадать его...

Мария ВАСИЛЬЕВА.

Буор кута кетөбүмэн

СР үерэбин, культуратын туйгуна, кыраайы үерэтээччи, энтузиаст Ноговицын Прокопий Романович СР бастакы Президентэ Николаев Михаил Ефимович 70 сааһын көрсө сэрии сылларын оёолоругар анаан "Буор кут" диэн уус-уран дьүһүйүү-киинэни онордо.

Бу диринг ис хоһоонноох айымньы М.Николаев оёо сааһыгар хотугу Эдьигээн улуһуттан улаханлык ыалдьан, быста ыран Өктөмгө кэлбитигэр кырдыабас дьон алгыһы кытта төрүт сириин буорун ууга суурайан иһэрдибиттэригэр буор кута кетөбүмэн үтүөрбүтүн туһунан номоххо олобуран айымлыбыт.

Сэриин өлүүлээх-сүтүүлээх аас-туор ынырык кэмин дьон-сэргэ аһарбытын сылгы үөрэ сааскы өрүс ырбыытын харбаан туорааһынынан уобарастаан көрдөрүмэр.

Көмүөл мууһун быыһынан олоххо тардыһы күүһүн көрдөрөн тыылаах дьон усталлар. Оёонньор лэппиэскэ үтэн буор куту бөбөргөтөөрү суорунаба бурдук тардар. Бурдугун сорботун буорга ыспыта күөх от бытыгыраан тахсан үтүөрэн эрэр оёону үөрдэр.

Оёонньоттор Туруук хайаба уоттаах туой иһити күөрэччи тутан туран дьүкээбили ынгыраллар, үрдүк айыылар күүстэринэн уолчаан кутун-сүрүн бөбөргөтүнэригэр көмөлөһөмөр. Аны оёо бэйэтэ атах сыгынньах сылдьан сонуокка туорах бурдугу ыһар. Ити олох чэчириин сайдыабын, оёо улаатан олобун бар дьонугар аныабын мэктиэлиир.

Киинэбэ САСР үтүөлээх артыыһа Спартак Федотов, Күөрдэм народнай театрын артыыһа Петров С.Д., Нөмүгү эмээхситтэрэ Мария Александрова, Анисья Кузьмина, Евдокия Христофорова, Раиса Александрова үһүмүбүттэр. Сүрүн оруолу Ой оскуолатын үһүс кылааһын үөрэнээччитэ Игнатьев Кеша толорбут.

Прокопий Ноговицын санга айымньытын М.Николаев чугастык ылынан сөбүлээбит этэ. Киинэ М.Николаев үбүлүөйүнэн Москваба, Санкт-Петербурга көрдөрүмүбүтэ.

"Буор кут" киинэ айар бөлөбөр үүммүт 2008 сылга санга ситиһиилэри бабарабыт.

Виктор ТАПЫЕВ.

2008 с.

Өс хоһоонноро Халыма хангаластарыгар түг былыргы өйдөбүмэринэн билигин дабыаны туттума сылдыаллар

Саха тылыгар эргэрбит диэн ааттаан билигин, аныгы кэмгэ туттумубат тыллар, өйдөбүмэр, өс хоһоонноро баалар. Холобур, **"абатын туйабын хатарбыт"** диэн өс хоһооно абатын удьуордаабыт, үтүө киһи буолбут диэн өйдөбүмээх. Онтон "туйабын хатарбыт" диэн этии тоёо итинник өйдөбүмээбэ аныгы сахаларга өйдөммөт. Халыма хангаластара билингэ диэри өлбүт киһилэрин олох былыргылыы "кистиир" дьон эбит.

Өлбүттээххэ анаан хайаан дабыаны сылгы өлөрөмөр, баһын уонна түөрт туйабын өлбүт киһи "ийэ маһын" (хоруобун) атабар уураллар эбит. Бу былыргы өйдөбүлүнэн билигин да туттуллар "анараа дойдуга аттанар" диэн тыл өйдөбүлүн толоруу буолар. Саха

ханна бабар аттаах буолуохтаах, оччоҕо эрэ кини дынг саха диэн ааттанар.

Үс күн устата били сылгыларын этин бокуонньугу саныы-саныы бырастыылаһа кэл-бит дьон сизэн бүтэриэхтээх, онтон "ийэ маһын" сиргэ кистээн баран бу сылгы баһын уонна түөрт туйабын маска ыйаан кэбиһэллэр, дьэ бу буолар "абатын туйабын хатарбыт", ол аата саханы саха курдук аттаан атаарбыт, анараа дойдуга даһаны абата аттаах сылдыарын дьаһайбыт киһи, сахалыы дынг-чахчы сөптөөхтүк иитилибит, үөрэтилибит, такый-ымыбыт киһи диэн дьон хайгыыр буоллаба.

Дьэ, бу буолар кытыы сирдэргэ сизэр-туом былыргы тутулун билигин да тутта сылдьар дынг чахчыта, туоһута.

Тэһиин. Аты миинэн иһэн, үүнүнэн салайар быа. Былыр тириинэн өрөн онгороллор.

Көнтөс. Сизелинэн хатымыбыт хас да утах быаны холбуу тигэн онгоһуллубут хаптабай быа, сылгы суларын быата.

Көхсүттэн тэһииннээх

Күн-айыы улуунун

Күүһүн үрдэтэргэ,

Арбаһыттан тэһииннээх

Айыы-хаан аймабын

Алгыһын салайарга

Анаабытара эбитэ үһү...

(П.А. Ойуунускай "Дьулуруйар Ньургун Боотур", 22 стр.)

Дьэ, бу олонхоҕо эрэ этилэр алгыс тыллара. Ол аата саха киһитэ барахсаны айбыт айыылара күн өркөн сарданга ситимнэринэн үөһээттэн салайан олороллор, ол аата саха күн киһитэ диэн өйдөбүл. Биһиги, аныгы дьон, күнтэн улахан тутулуктаахпытын бэркэ диэн билэбит, уйгу-быйан, сут-кураан, бу барыта күн дьайыыта.

Онтон бу этии Халыма хаҥаластарыгар эмиэ бэйэтинэн билигин да баар. И Хаҥалас нэһилиэгин Өлөөкө музейын дьобус дьыэтигэр "хотойдоох сон" ыйанан турар. "Хотойдоох сонун" син ойууларга, кинигэлэргэ көрөбүт-истэбит. Онтон бу сонго илэ бэйэтинэн көхсүгэр "көнтөс" баайылма сылдыар, уһун да уһун, киһи тилэбэр диэри, киһи хоннобун аннынан кэлэн көхсүн харабын диэкинэн холбоммут, быа икки уһугар тангаһынан араас өгнөөх кизгэмлээх. Дьэ, бу хаҥаластар бэлиэ тангастара буолан бизэрдэ, сон сырдык күндү түүлээх тирииттэн тигилибит, хотойо көхсүгэр арыый хараҥа өгнөөх түүлээбинэн тигилибит уонна айыы аймабын оҕолоро буоламмын туоһулаан көхсүтүттэн көнтөстөөх. Бу сон соторутаангы тигии, ол аата 20-с үйэ саҥата-ортото, Тыгын сабана диэбэппит, ол оччонон үчүгэй, аныгы кэмгэ диэри түг былыргы итэбэллэрин илдьэ сылдыаммыттан үөрэбит. Уонна баран "итэбэл сүттэ" диэн, кизэн Азия омуктарыттан хата төрүт итэбэли илдьэ сылдыар биһиги сахалар буолабыт. Улуу Азия омуктара биир да ордубакка атын улахан итэбэллэргэ көһөн бүтүлэр. Хата биһиги эрэ чөл хаалан олоробут, ону сөптөөхтүк ыйааһыннаан көрүөбүт уонна "итэбэл сүттэ, саха куһаҥан" диэн түстэнэн бүтүөбүт, аймахтыын омуктарга биир төрүттээх итэбэлбитин төттөрү илдьэн бэлэх уунуобут, оннук да буолан эрэр.

Төрүт дьарыктаах омук төрүт итэбэлин илдьэ сылдыар, сахалар үгэр тангарабыт Күн Дьөһөгөй, ол аата саха сылгыта.

Сылгы баарын тухары ыйаах, итэбэл барыта баар, ол тухары көхсүттэн тэһииннээх айыы аймахтара аҥаларбыт туйахтарын хатарыахпыт. Бу буолар саха омук националь-

най идеята, саха омук алгыстаах аартыга, үйэлэри курдаттыыр алгыстаах айана, саха атыгар олорон тойуктаах олонхотун олобо. Үйэлэргэ.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
кыраайы үөрэтээчи.**

Хос быһаарыылар.

Хоолдьуга - эргэрбит тыл. Киһи өлөбүнэ өлөрүмэр сүөһү.

Садаба - эргэрбит тыл. Өлүөхсүт аймактарыгар уонна ыалларыгар бүтүн мүһэнэн бысталаан (садабалаан) түнгэтэн биэрэр сүөһү этэ (хоолдьуга сүөһү этиттэн ураты).

Туруук Хайа

2003 сыллаахха аан бастаан оболор "Элэйаада" экспедициялара улууспут илин энгэр өттүгэр аатырбыт Туруук Хайаба уонна Күрүлүүр күрүлгэнгэ сылдыбыта.

Видеокамераба үһүлбүтүт, хаартыскаба түһэрбиппит биллиилээх кинооператор уонна фотограф Юра Бережнев архыыбыгар баар.

Көрбүт, сылдыбыт эрэ киһи сөбөр-махтайар дыкти дойдута, ханнык да хаартыска бу дойду дыктитин кыайан толору биэрбэт, ол иһин дабаны туризм аан дойдуга сайыннаба - дьон илэ харабынан хайаан да көрүүн бабарар, көрө илигинэ итэҕэйбэт. Бу сир ураты дыкти буоларын утарар дьон баар буоллабына, манна хайаан да комплекснай экспедиция тэрийдэххэ барытын кыайахпыт.

Туризмы тэрийээчи Баһылай Атласов сир-дойду бөбөнү кэрийдэ ини, мантан ордук сири Саха сиригэр, ол аата аан дойдуга көрө иликпит диэн сөбөн турар, былырыын Күрүлүүргэ туризм базатын тэрийэ сылдьан. Ханан да тэнгэ суох бэс чагда эмтээх салгынаах, ханнык да сиргэ маннык киэнник нэлэһийэ сытар хара тыаны көрбөккүн, аны киин сир буолуо дии. Дэлэбэ дабаны манна уус-уран киинэ бөбө үһүмүөбэ дуо - сотору көрбүт эрэ режиссер, худуоһунньук, фотограф арахсыбат дойдута.

Биир дойдулаахпыт Өлөксөй Романов аатырбыт Хангалас боотурдара үһүйүмүлүлэрин туһунан "Орто дойду" киинэтин бу манна үһүлбүтэ. Бу туһунан тэрийээчи Александр Куприянов хайаан да сиһилии сүрүйүүхтөөх. Биир бэйэм кылгас уус-уран киинэлэрбин үһүлүрбүт манна кэлбиппин бэйэм да билбэккэ хаалабын.

Бастаан 2007 сыллаахха "Буор Кут" киинэбэ Дьөппөн олохтообо Ыстапаан Бөтүрүөп Дьүкээбил обонньору оонньообута. Ис хоххоно: хоту дойду хоһууннара кыдаан кыһынгы күн тахсыбыт кэмигэр Дьүкээбил уотун сырдыгынан сирдэтэн сырыы бөбөнү сылдыамара, ол иһин Дьүкээбил уотун ыгырар туспа анал сизрдээх-туомнаах эбиттэр, дьэ ол иһин хотугу дьон киин сир "дойду" оботун Мишаны (М.Е.Николаев, бастакы президент оҕо сааһын туһунан кылгас киинэ) ыалдьар ыарахан кэмигэр үтүөрдэри Дьүкээбил уотун ыгырамар, халлаан сулуһун күрдүк дьөлөбөстөрдөөх туой иһиккэ кыһыл чоһу симэннэр сизэр-туом толорон Дьүкээбил сулуһун көрдөрөмөр, оҕо сөхпүт-соһуйбут санаатынан кынаттанан тилмэн-үтүөрэн барар...

Иккис кылгас киинэ быйыл 2008 сыл олунньутугар үһүмүбүтэ, "Добор сүппүт..." диэн, Дьэ кэргэн сылыгар анаммыта. "Буор Кут" киинэбэ сүрүн оруолу оонньообут Кеша Игнатев убайа Валера Ефремовтыын оонньообуттара. Бу киинэбит саха телевидени-

етыгар "Биһиги чөл олох иһин" диэн конкурска кыайыылаабынан табыста. Манна Валера Ефремов оонньообут оруола сүрүн күүс буолла. Кини быйыл режиссер, артыыс үөрэбэр туттарсар баҕалаах, бу үлэтэ онно күүс-көмө, кынат буолуохтун.

"Буор Кут" кылгас киинэ Москваҕа, Санкт-Петербурга тийэ көрдөрүлүннэ, иккис киинэ Кыайыы өрөгөйүн биллэ. Көрөргүт курдук, ытык сир Туруук Хайа үтүө өттүктээх, сырдыгынан эрэ сыдыайар кэрэ дойду, айыы сирэ. Онтон кынаттанан бу муус устарга өссө биир кылгас киинэни эмиэ бу үтүө сиртэн саҕалаатыбыт.

Бэйэм өттүбүттэн махталбын биллэрэн, бу киинэлэр Туруук Хайаҕа үһүлүбүт хаартыскаларынан быыстапка онгорорго бэлэммин, өссө эбии Семен Анастатовы, Юрий Бережнев, Степан Саввины былырыын кулун тутар ыйыгар манна анаан-минээн таһааран хаартыскаҕа түһэриигэ оонньоон "куоталаһыннаран" турабын. Ол хаартыскаларынан үтүөкэннээх фотобыыстапка тахсар, фотоальбом да оноруохха сөп.

Онтон экспедиция туһунан этэр буолаха, ити сиргэ аналаах научнай үлэлэри булан бэчээттэтиэххэ уонна эбии үөрэтиэххэ. Археология өттүттэн бу диригиник үөрэтилибэтэх дойду. Онтон айылҕатын кэрэ көстүүтэ, биир дыкти сибэккинэн киэргэйэр. Бу орхидея (башмачок пятнистый) буолар. Дьон үксэ орхидея диэн Саха сиригэр сибэкки-тэ буолбатах дии саныыр. Биллэн турар, бу "Кыһыл кинигэ" кирибит көрүҥ, үксүн дьон үргүүрүттэн сүтэн эрэр сибэкки кэрэтэ. Ол иһин үргээбэккэ, хата хаартыскаҕа түһэрэн дыаҕа иһин киэргэлэ онорбут ордук.

Туруук Хайаны көмүскээн ылахпытына, Саха сиригэр барытын көмүскүүбүт, тарбахпытын хаптаһтарына барытын ыйысталаммын биллэр. Норуот күүһэ - көмүөл күүһэ. Манньык түгэннэргэ улуус дьаһалтата бэйэтин көрүүтүн, сыһыанын этиэхтээх.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
краевед-учуутал.
Ой сэл.

Эркээнигэ туризм сайдарыгар археология суолтата

Эркээнигэ туризм сайдыытын тосхоллорун хаһыакка хаста да суруйан турабын. Тоҕо эрэ бу ураты хайысха диэн дуу, хайдах - киэнгэ кэпсэтии тоҕо эрэ тахсыбат. Дьингинэн, туризм Эркээнигэ киэнник сайдар суолга үктэннэ:

- "Орто Дойду" зоопарката Саха сиригэр биир дьон-сэргэ сылдыар сирэ буолла, өктөмнөр маньы олус сөпкө туһанан дохуот киллэринэр буоллулар;
- Орто Дойдуга Эркээни ыһыаҕа туризм биир көрүҥэ буола сайынна;
- Киров Сергей Петрович бастагынан манна дьон тобуоруһар сирэ буолбутун сөпкө өйдөөн обсерватория тутта сылдыара хайҕаллаах, Саха сиригэр биир ураты хайысханы буллаҕа.

Эркээнигэ туризм сайдар хайысхаларын туһунан суруйбуппун санатан туран археологияҕа өссө төгүл төннөрбүтүгэр тийдибит.

"Элэйаада" диэн академик Н.Г. Соломонов салайар оҕолор, учууталлар, учуонайдар кыттылаах экспедициялара быйыл Эркээнигэ үлэтин салҕаабыта уонна кэккэ булумһуламмытын кытта билиһиннэрэбит.

Тобой сирийн туй иһитэ

Таас үйэтин дьоно туй иһит арааһын онгостон туһанамара. Дыкитэ диэн бу туй иһиттэр тоорохойдорун ойууларын таас үйэтинээби дьон ханнык кэмгэ ололбуттары чопчу билэргэ туһанамар. Таас үйэтин кэмнэрэ бары туспа ойуулаах-мандардаах иһиттээхтэр, ордук туй иһит иитин ойуута улахан уратылаах. Ол иһин туй иһит төһө да алдьаннар иитин үлүркэйэ баар буолабына чопчу бу сиргэ ханнык үйэбэ дьоннол ололбуттарыны быһаарамар.

Былырыын Өктөм оскуолатын учуутала Федоров Петр Саввич атырдыах ыйын сагатыгар Тобой диэн сиргэ суол аттынаабы кумаха чокуур таас үлүркэйдэрэ ыһылма сыталарын өйдөөн көрөн экспедиция ололоругар көрдөрбүтэ. Таас үйэтинээби дьон чокуур (кремень) таастан онобос, үгүү, быһах, кыһах онгостубут сирдэригэр чокуур таас үлүркэйэ элбэх буолааччы. Ол бу сиргэ дьон уутуйан өр ололбуттарыны туһута. Ололор да, учууталлар да сага былыргы таас үйэтинээби дьон олохторо көһүннэ диэн үөрүүлэрэ үгүс этэ. Ол сиртэн чугас Тобой уонна зоопарка суолун ортотугар эмиэ итин-ник чокуур таастар үлүркэйдэрэ көстүбүттэрэ.

Ону баара... Быһыл бу кумахтаах сир диэннэр суол туттааччылар били чокуур таас үлүркэйдээх кумахпытын тизээн идбэ барбыттар. Буруйдаһан да туһа суох, арай быһылгыттан өйдөтөр үлэни күүһүрдээри бу суруйан эрэбит.

Куһаҕан сонун үчүгэйдээх диэбиккэ дылы, бу сиргэ хата дьолго туй иһит алдьаммыт үлүркэйдэрэ чопчу биир сиргэ, кумаха, көһүннүлэр. Наукаҕа бу сэдэх көстүү, туй иһити барытын да буолбатар, аһарын бу үлүркэйтэн хомуйан таһаарыахха сөп, ону орхеологтар "иһит ыһылмыта" эбэтэр "развал" диимлэр.

Иккис булумһу суол хайа охсуман диригээбит сиригэр көһүннэ. Биир сиргэ кутаа онно баар, ол таһыгар элбэх хоруорбут үнүөх (туртас киэнигэр сөп түбэхэр курдук, эбэтэр тайах оҕото буолуон сөп) уонна чопчу биир сиргэ онобос 8 чокуур төбөлөрө уонна биир кыра үгүү чокуур төбөтө көһүннүлэр. Биһигини 6-с сылын археология мындырдарыгар үөрэтэр археолог Пестерев Дмитрий Александрович манньк сабаҕалаһыны онгорор: былыргы таас үйэтинээби булчуттар тайах оҕотун ууга түһэрэн, хаайан чокуур таас төбөлөөх онобосторунан ытыалаан, үгүүнэн тайыылаан өлөрбүттэр, өлөрбүт үрэхтэрин кытылыгар кумаха иин хаһан баран, онно тайах оҕотун соробун көмөн, үрдүгэр кутаа оттон буһарбыттар. Ол сиргэ ололорон бултаабыт дьон быһыытынан үссэммиттэр, буспут эттэрин быһыыгар онобостор уонна үгүүлэр чокуур төбөлөрө то-стубутун булан ыланнар, биллэн турар, ким бэргэнник ыппытын онобос төбөлөрүнэн быһаара-быһаара үөрүү-көтүү бөҕө буолахтара... Оруобуна билингги булчуттар тайах этиттэн сибиныиэс буудьаларын буалларыны курдук.

Манна эбэн эттэххэ бу онобостор уһун синныгэс, олус кэрэ көстүүлээх гына мындырдык онгоһумубуттар, манньк онобостору онгорор дьоннол 4,1-3,3 тыһыынча сыл анараа өттүгэр ордук хото Кулатыга уонна Дириг Үрэххэ ололбуттара наукаҕа биллэр. Тобой таһыгар көстүбүт туй иһит ойуута-мандара эмиэ бу дьонго сыһыаннаах. Бу булумһуларынан сабаҕалаатахха ол кэмнээби дьон олохторо Кулатыга баар эбит, оттон Тобойго, бука, балыкты уонна бултуу кэлэлэрэ буолуохтаах. Ол кэмгэ биһиги Эркээнибит айылбата, сирэ-уота, үрэх-өрүһэ билингги кэмтэн улахан уратыта суох эбит.

Бу булумһуларынан сиэттэрэн ололор учууталларыны кытта былыргы таас үйэтинээби дьоннол олохторун булан наукаҕа, төрөөбүт дойдубут исторياتын үөрэтиигэ ула-

хан кылааттарын киллэрэллэр. Олохтоохтор мань барытын сөпкө өйдөөн көмөлөһөмөрө элбэх. Ол курдук кумабы хаһа сылдыар оҕолору, учууталлары атынгыра-абакка көрөннөр тохтоон кэпсэтэн, сөбө-махтайа булумньуларын көрөмөр уонна, биллэн турар, бу манньк үлтүркэйдэр ханна баамдарын ыйан биэрэллэр. Көмөлөһөөччүлэр-битигэр барба махтал! "Элэйаада" экспедиция үлэтин салбыыр, оҕолорго даҕаны, биһиэхэ, Хангалас олохтоохторугар даҕаны саҥа сэдэх булумньулар тосхойдуннар...

P.S. Бу үөһээ суруллубукка эбэн эттэххэ таас, боруонса үйэтин дьоно тааска элбэхтик кыһыл өгнөөх охрнан уруһуйдаан хаамарбыттара ордук биһиги улууспутугар элбэх. Итинтэн үксэ тайабы, бултааһыны, тыылаах дьону уруһуйдааһын. Биһиги кэпсээммитигэр сыһыаннаах уруһуйдар Батамаайы Туруук хайаларыгар баамар. Манна биир уруһуйга улахан түөрт кырыы төбөлөөх киһи аңар илиитигэр туох эрэ тутуурдаах (тугу эрэ бултаабыт) турар. Иккис киһи сүгэлээх уонна маһы соһон иһэр (бу иккис киһи быдан кыра уңуохтаах). Бу уруһуй эмиэ бултаан баран кутаа оттоору сылдыар дьону санатар.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Ой орто оскуолатын учуутала, кыраайы үөрэтээччи.**

Халыма Хангаластара

Быйыл В.А. Серошевской төрөөбүтэ 150 сылын бэлиэтиибит. Улахан учуонай "Якуты" ("Сахалар") диэн кинигэтин билигин сахалыы саҥалаах барыта билэр. Кини научнай үлэтэ туора омук көрүүтүнэн суруллубут буолан ордук суолталаах.

Урукку кэмгэ сахалар диэн кимнээхтэрий диэн өйдөбүл суох этэ, эгэ, хангаластар диэн өйдөбүл кэлиэ дуо. Дьэ, билигин Г.В. Ксенофонтов, Сэһэн Боло, Г.У. Эргис, В.А. Серошевской үлэлэрин кытта билсигэн баран тугу эрэ удумаҕалатыахха сөп.

Сангардыы бэйэлээх бэйэбитин билэн үөрэтэн эрдэхпитинэ, аны өссө улахан да омуктар уратыларын суруйар өйдөбүл үөскээн табыста, "глобализация" диэн аатыран. Ол аата улахан да, кыра да омук диэнтэн тутулуга суох биир тылаах, биир маҕаһыыннаах, биир тэн таҥастаах, биир тэн "орто" культуралаах дьоннор эйгэлэрэ үөскээн эрэр. Бу "культура" үксэ Европа уонна Америка культуратыгар олобулар, оннооҕор дьоппуон, кытай, кэриэй курдук улуу культуралаах омуктар бу хабаанна күүскэ киирэн эрэллэр, ордук эдэр ыччата. Онтон, биллэрин курдук, сайдыы хаһан баҕар омуктар ураты культураларыгар олобуран кэлбитэ, культура уонна киһи уратылаах буолан кэрэ. Урут да, билигин да ханнык баҕар омук культурата киһи аймах сайдыытыгар тугу эрэ саҥаны эбэтэр ураты суолталаах өйдөбүлү киллэрбитинэн уонна чулуу дьоннорунан киэн туттар, онон сыаналанар, аатырар даҕаны.

Европейскай таҥас-сап билигин аан дойдуну ылан турар, холобура, биһиги айылҕабытыгар (климаппытыгар) сөп түбэстин-түбэспэтин даҕаны. Кытай буорабы, кумаабыны айбытынан киэн туттар, дьоппуон омук "самурайскай" культуратынан уратылаах. Дьэ ити курдук сүр элбэх ситиһиилээх омуктары бэркэ диэн билэбит. Онтон сахалар бэйэлэрин ааттарынан киэн тутталлар дуо? Итинник ааттаах "нууччалар ааттарынан киэн туттар бырааптаахтар дуо?" диэн үлэтинэн А.Е. Кулаковскай чинчийэр үлэтин саҕалаабыта биллэр. Пушкин, Гоголь, Толстой, Лермонтов ааттарынан даҕаны нуучча омук аан дойдуга аатырар бырааптаах. Ол оннук хабааннаах үлэни Россия телевидениетигэр күн аайы көрөбүт. Өссө кэлэр сылга Россия телевидениетэ, "Арассыыаа омуктарынан киэн тут-

тар" диэн биэриини саҕалыыра буоллар, дьэ Россия омуктарын ааттара ааттаныа этэ буолаҕа.

Саха омук аан дойдуга олорор киһи аймахха омугун аатырдар чороон, сэргэ, хомус, ыһыах, оһуокай диэн өйдөбүллэри бэлэхтээбитэ мөккүөрэ суох. Бу өйдөбүлмүртэн хомус ордук аан дойду культурыгар күүскэ кирирдэ. Бу музыка эйгэтэ хас омук айыы ullaххан суолталаабыттан буолар. Онтон атын өйдөбүлмүрбит ордук биир аймах сыгылаах омуктарыгыгар тарҕанар кыахтаахтар. Ол аата бастакы күөнгэ "Дьөһөгөйбүт оҕото" сыгы барахсан тахсан кэлэр. Ол аата биһигини, сахалары, сыгыга сыһыаннаах култураах омуктар ордук өйдүүр кыахтаахтар. Оттон сыгы барахсан аан дойду омуктарыгар барыларыгар кэриэтэ өрө тутумар. Ол аата сахалар саха буолар "национальной идеялар" сыгы барахсан буолан тахсар. Халыма хангаластарыгар төннөр буоллахпытына, дьэ бу хоһуун дьон аан дойдуга аан бастаан мунг кырыы хотугу дойдуга сыгыны иитэн-үөскэтэн дынг чахчы хотугу цивилизацияны олохтообут буолан тахсаллар.

Былыргы өбүгэлэрбит бу тымныы, муус кыаһаан дойдуга сыгы барахсаны аҕалан бу дойду олобун тосту уларытан дынг-чахчы хотугу омугу дынгнээх сахалары үөскэтэн таһаарбыттар. Сахалар диэн сыгылаах омук, сыгы баар буолан хотугу олохтоох омуктары кытта ураты култураларын холбоон, олох саҕа омук - сахалар баар буолбуттар.

Сыгы диэн бу ас-танас эрэ буолбатах, бу сиэл уонна кыл. Ол аата-ситии. Ситии диэн сиэлинэн хатыллыбыт синныгэс быа. Ситии диэн хотугу омуктары барыларын холбообут өйдөбүл. Ситии баар буолан илим, мунҕа, куйуур баар буолбуттар, хотугу омуктарга барыларыгар балыктааһын күүскэ сайдыбыт. Балыктааһын бу хотугу сиргэ инньэ таас үйэттэн баарын археология науката чопчу этэр. Араас күөгү, илим, туу ол саҕаттан баар эбит. Ол гынан баран сыгылаах омук-сахалар кэлбиттэригэр ордук хото балыктааһын сүрүн дьарык буолбут. Ол иһин даҕаны Халыма хангаластара билингнээнгэ диэри Халыма сирин улуу күөлмэрин баһылаан олороммор. Сыгылаах буолан илим, мунҕа хатан хотугу дойдуга тыыннаах хаалан, дынг-чахчы хотугу цивилизацияны үөскэппиттэр. Билигин даҕаны Дьөһөгөй оҕотугар - сыгыга сүгүрүйэмэр. Биллэн турар, билигин аныгы матырыйаалтан илим, мунҕа арааһа дэлэй буолаҕа. Ол гынан баран аңардас балыктааһынын олордохторуна, сыгыларын эстэхтэринэ саха буолан бүтэмэр, аата-суола суох "хотугу олохтоохтор" эрэ диэн буоламмыгар тийэйлэр. Эбээн табата суох эбээн буолан бүтэр. Ол аата билингни сайдылаах диір кэммитигэр, сахалар сыгыбытын эрэ өрө тутан саха буолан тыыммыт уһуур кыахтаах. Сыгы баар буолаҕына културабыт чыпчаала ыһыах, оһуохай, сэргэ, чороон, олонҕо өрөгөйдүүмэр.

Хаһан эрэ история чахчылара этэллэринэн, киһи сыгы үрдүгэр олорон аан дойдуну баһылаабыта. Ол сахартан сыгы элбэх омукка үгэр таһара буолан билингнээнгэ диэри кэлэ. Сыгыга сүгүрүйбэт омук суоҕун кэриэтэ, хас омук баар да соччо сыгы боорудата баар. Ол иһин биһигини сыгылаах омуктар өйдүөхтэрин курдук үлэни ытыахтаахпыт, өйдүүмэр даҕаны. Элбэх аан дойдутаагы таһымнаах тэрээһиннэри ыттыбыт иһи, ыппатыбыт иһи.

Билигин биһиги, сахалар, сорукупут - аан дойдутаагы сыгыһыттар фестивалларын тэрийии. Сыгылаах омуктар барыларын ыңыран, сыгыларын идьэ кэлэн бэйэлэрин көрдөрдүннэр. Сахалар даҕаны сыгыбытынан киэн туттар кыахтаах омукпутун көрдөрүөбүт. Биллэн турар, элбэх бэлэмнэнии, өйдөтүү баар буолуохтаах. Бу буолуо этэ биһиги национальной идеябыт, омугу, саханы аан дойдуга ааттатан улуу омуктары кытта биір үктэлгэ түрүү.

Саха сылгытынан , ол аата саха сахатынан кэрэ. Оттон биһиги хангыл аттаах хангала-стар этибит...

Аан дойдуга төһө да техника, интернет, робот мунгууу сайдыбыттарын иһин сылгы барахсаны солбуйар онгоһумубат. Опера, балет, музыка, киинэ, искусство бары мунгууу сайдыбыттарын да иһин, бу дынг-чахчы айылҕа харамайын - Дьөһөгөй оҥотун - сылгы барахсаны - сабырыйар айымньы эмиз айыммыбат... Ол иһин саха сылгыта баарын тухары саха омук эмиз баар буолуо!

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Ымыылар

Ымыы - эргэрбит урукку өйдөбүлүнэн арангаччылыыр туох эмэ мал (нууч. амулет). Аныгы кэмгэ эмиз былыр курдук бэйэни көмүскэнэр, арангаччылыыр, харыстанар ымыылар олус элбэх көрүнгүрээ баар буола, ордук хото кытай омук гизэнэ дэлэйдэ. Саха омукка даҕаны бэйэтигэр оннук ымыы дэлэй бөҕө этэ. Арай билингги кэмгэ урукку өбүгэлэрбит өйдөбүлүмүрүн туһанан аныгылыы тупсабай гына онгоруохха. Билигин туризм сайдар кэмигэр манньк онгоһуктар ордук хото атыыга барыахтара. Бары аан дойдутааҕы (мировой) итэҕэллэр мань сөпкө туһанамар, ол курдук христианнар кириэстэрин, буддистар бэлиэлэрин эдэр ыччат ордук атыылаһар. Саха ымыыларын онгортон киэн эйгэбэ таһаарарга тобоостоох кэм кэлэ. Сүрүн ирдэбилэ диэн тупсабай уонна сыаната чэпчэки буолуохтаах. Бу уус сахалар манан кыһынын дьарыктанар үлэлэрэ буолуохтун. Кылгастык саха ымыыларын ырытыаххайыҥ.

Тимир хатат

Тимир бары омуктарга ыраастыыр, арангаччылыыр суолталаах. Манна ордук тимир хатат (кресало) суолтата улахан. Кини уоту саҕар аналмаах, уот диэн арчы, ыраастыыр күүһэ сүдү улахан. Хатат ыал буолуу, дьиз кэргэн бэлиэтэ, ыал аҕатыгар урууга бэримлэр, уол оҕо булчут буолар бэлиэтэ. Манньк хатат эр киһи дьиз кэргэнин көмүскүүр анал буолар сүрүн бэлиэтэ. 2004 сыллаахха хататтаах, чокуур таастаах, туостаах, кыалаах анал холбукалары республика саамай үрдүк сололоох ыалдьыттарыгар Культура министерствота бэлэх онгортон утары ууммута. Ыалдьыттар сөбүүлэрэ-махтайыылара улахан этэ, олус муударай омук эбикиит диэн үөрбүттэрэ-көппүттэрэ.

Саха быһаҕа аан дойдуга аатырар, ол да буоллар тимир хатаппыт үтөө аатын културабыт чыпчаалын быһыытынан эмиз сайыннарыабыҥ.

Хатат олус кытаанах хатан тимиртэн онгоһумар, ону эмиз умнумуобун. Эр киһи хатат курдук хатан буолуохтаах, дэлэбэ күүстээх, кыайыылаах киһини хатан киһи диэхтэрэ дуо? Уустарбытын мунньан, хататы сэргүтэргэ сүбэлэһэн, үлэни саҕалаан баран, уот саҕарга күрэх онгоруоххайыҥ. Дьэ бу буолуо этэ дынг-чахчы уустар күрэхтэрин санга көрүнгэ. Өбүгэлэрбит эдэр ыал уруутугар аан бастаан икки өттүттэн уоту саҕарга күрэхтэһэллэрин умнумуоххайыҥ, урууну ытарбыт сахатыйбытын өссө биир үктэлгэ өрө таһааран сайыннаран иһиэххэйиҥ.

Аатырбыт "Чыныс Хаан кистэлэнэ" диэн сахалар күүтэр киинэбитигэр Чыныс Ха-

ан оёо эрдэхтэн доёоро Дьамыыха ымыытын хатат онгорбуппут биир туспа диринг өйдөбүлмээх. Ол киһи эр бэрдэ, киһи хатана буоларын бэлиэтэ буолаба. Онон олунньуга тахсар бу киинэбэ хатат бөбөтүн онгорон бэлэм көрсүөбүн, бу буолаба аныгы кэмгэ түргэн хамсаныы суолтата. Туризм диэн өйдөбүл киэн, бу аңардас дьону саатан кэрэ сирдэринэн сырытыннарыы эрэ буолбатах. Бу эйгэбэ уустар онгоһуктара атыыга барара улахан суолталаах.

Улууспут кэрэ сирдэринэн аан дойдуга аатырар. Итини сэргэ аан бастаан уус, айар дьобурдаах дьонунан киэн туттуохтаах. Оннук эрэ дьон аныгы кэмгэ дьэ кэргэттэрин аһатар эрэ буолбакка, саханы саха дэтэр буоллахтара. Бу кэпсэтиини өйөөн туризм сайдыытыгар бастакы киэн хардыыны оноруоххайын. Кэм кэтэспэт. Атын омуктары үтүктэн туһа суох, саха сахатынан. Куоталаһыы буолбатын, куоталаһыы диэн куоппугу экирэтии. Күрэх буолмун! Күрэх диэн толорор, ситиһэр иһин ахсаабат дьулуур, күүһү ууруу. Итинник өйдүүмэр эбит өбүгэлэрбит.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Ой орто оскуолатын учуутала,
кыраайы үөрэтээччи.**

Айылбалыын алтыһы

Быйыл Нөмүгү олохтоохторун кытта Эдьиэй Дуора - Кобякова Дора Иннокентьевна - иккис көрсүһүтэ буола. Бу саас Ньюкулун күн, айылба тыллар кэмигэр, түбэһынгырыман, Эдьиэй Дуора сүргэтэ көтөбүмэн, үөрэн Нөмүгү ытык сиригэр сылдыбыта. Ытык сирдэрбитин Бэлэнтэйи, Бахай кытылын, ыһыахтыыр сирбитин олус сөбүлээбитэ, ытык сирдэри кытта алтыспытын иһин Нөмүгү олохтоохторугар махтаммыта, сирбитин-уоппутун айах тутан албаабыта, үчүгэйи эрэ түстээбитэ. Культура дьэтигэр 300-кэ киһи тобуоруһа мустан билиилээх эмчит сүбэтин болбойон истибитэ, элбэх киһи анаан хаалан өссө эбии сүбэ ылбыта.

Эдьиэй Дуора кэнники сымарга элбэхтик тас дойдуларга сырытта, аңардас быйыл Корея, Япония, Казахстан, Монголия курдук дойдуларга ыалдьыттаата. Айылбаттан айдарылаах саха эмчитэ хас биирдии дойду культуратын, сайдыытын таһымын, дьонун туругун куруутун саха омугу кытта тэнгнии көрөр. Ол көрбүтүн-билбитин дьонугар-сэргэтигэр сүбэ-ама биэрэригэр туһанар. Холобур, бастакы Президеммит М.Е.Николаев киэн дойдуларга сылдьан ылбыт билиитин бар дьонугар тиэрдэр соругун олобун анала онгостубута. Оттон Эдьиэй Дуора анала эмиз оннук, кини саха омук кэлэр кэмнэргэ санаата бөбөх буоларын туһугар туруулаһар.

Эдьиэй Дуора сүбэлэрэ-амалара бу сымарга куту-сүрү бөбөргөтөр, санааны күүһүрдэр үөрэх буолар кыахтаах. Аан дойдуга баар бары итэбэллэр санааны бөбөргөтөр аналаахтар, итэбэл барыта онно туһуланар. Санаа диэн киһини кынаттыыр дабаны, өндөйбөттүү охторор да кыахтаах. Эдьиэй Дуора сүбэлэрэ кэлэр кэскил туһугар үчүгэйи эрэ тосхойор аналаахтар. Үчүгэй санаа үчүгэйгэ эрэ туһаайар.

Сааскы сырытыгар кини оскуола оҥолорун кытта көрсүөн бабарбыта. Ону толорон, эстинньи 12 күнүгэр Ой орто оскуолатыгар 5-11 кылаас оҥолорун, учууталлары кытта көрүстэ, сизер-майгы, сизер-туом чэрчитинэн сүбэлэри биэрдэ. Бэсизэдэ барыта

оёооо туһаайыман олус көдүүстээхтик ааста. 300-кэ оёо спортсаалаба олорон балта-раа чаас курдук ылы-чып чуумпуран иһиттэ. Оннук интэриэһинэй кэпсэтии буола. Ол кэнниттэн учууталмарга сүбэ-ама биэрдэ, тыла-өһө олус ылыннарыйлаах, сүбэлэрэ улахан көдүүстээхтэр.

Эдьиэй Дуора психологтарга, учууталмарга семинар онгорор кыахтаах эбит диэн итэҕэйдит. Оёону иитиигэ манньк көдүүстээх үлэни тэрийэр уолдьаста. Эдьиэй Дуора көрүүлэрин, саха омук эрэ буолуо дуо, тас дойдулар даҕаны дьонноро, ону тэнгэ учуонайдар билинэллэр, ытыктыылар. Онон ис сүрэбиттэн көмөлөһөр киһибитин ытыктыабын, сүбэтин-аматын ылыныабын. Хаһыакка интервью, телевидениебэ да сүбэ-ама биэрэргэ бэлэмин эттэ, итини улуус салалтата быһаарыа диэн эрэниэбин.

Эдьиэй Дуора Саха Республикатын Духобунаска уонна культураба министерство-тын сүбэһитэ буолар. Дьоккуускай куорат мэриятэ киниэхэ анал кабинет биэрэргэ быһаарбыт. Спорт салалтата Алданга илдьэн аан дойдутаабы хайыһар базатын албаппыт. Эдьиэй Дуора атын омук сирдэригэр буолар республика кыттылаах бөдөн тэрээһин-нэргэ барыларыгар анал ыңгырыыга сылдьар.

Эдьиэй Дуора биһиги улууспутун олус сөбүлүүр, ытыктыыр, ыңгырыыбытын куруук үөрэ-көтө ылынар, эбиитин өссө махтанар. Норуот эмчитин итэҕэиингэ мистика энтин диэн суох, бу аан дойду барыта ылыммыт медитация үөрэбэ буолар. Эдьиэй Дуора ма-ны "сааһыланы" диэн ааттыыр. Бу олус сөп, ордук билингги кэмнэ. Аныгы кэм тэтимэ олус түргэн, онно сатаан сааһыланан сылдыы эрэйимлэр. Мээнэ-мээнэ сүүрүү туох да туһата суох, аныгы кэм издээнэ ол, ордук эдэр ыччакка, оёолорго.

Оттон сайдыылаах диир Кытайбытыгар анаан-минээн, ханна бабар олоро түһээт "медитациялыыр" дьону көрөбүт уонна сөбүү-махтайыы буолабыт. Онтон ити биһиэхэ эмиэ баар эбээт. Алгыспыт, эбэбитин алаадынан маанылааһыммыт, саас дурдаба оло-рон айылҕалыын алтыһыбыт - бу барыта саха санаатын салбыыр айыы үөрэбэ, ону сөпкө туһанан күннээби олохпутугар киллэриэбин.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

2009 с.

Дьаангыга, тымныы чыпчаалыгар

"Кэскилгэ хардыы" регионнаабы конференцияба эксперт быһыытынан ыңгырыллан, ахсынны 8-12 күннэригэр Баатабайга ыалдьыттаан кэллим. Үөһээ Дьаангы уонна Эбээн-Бытантай улуустарыттан 149 оёо кэлэн дакылааттарын көмүскээн барда. Дьаангылар биһиги улууспут "Элэйаада" оёолор экспедицияла-рын опытын үөрэтэн баран үһүс сылын "Дьаангы - тымныы чыпчаала" диэн респуб-лика таһымнаах үөрэтэр-чинчийэр кэлим экспедицияны үлэлэтэллэр.

Ол иннинэ 1994 сыллаахтан оёолору научнай эйгэбэ биир дойдулаахтара, фило-логическай наука кандидаттара Нина Игнатьевна Филиппова, Миряна Кононовна Сивце-ва үөрэтэллэрэ-такайалара. Кинилэр бу сырыыга эмиэ эксперт, сүбэһит быһыытынан көмөлөстүлэр.

Саха сиригэр бимлэр-көстөр институттар научнай үлэһиттэрэ А.П.Исаев, М.М.Черосов, В.И.Захарова зоологияба, биологияба утумнаахтык үлэлиимлэр.

Физик Ю.М.Григорьев үһүс сылын Дьаангы хайаларын, Киһилээх Хайа радиациятын үөрэтэн оболорго научнай салайааччы буолар. Ол түмүгүн интэриэһиргээн ыйыттааха, Киһилээх Хайа радиацията туох да ураты дьайыыта суох эбит.

Саха сылгытыгар, ынабар температура кээмэйдиир датчик туруоран, кэтээн көрбүттэр. Ол түмүгүнэн эмиэ олус кэрэхсэбиллээх научнай дакылаат суруллубут. Ол иһин даҕаны зоология, биология, физика наукаларыгар сыһыаннаах үлэлэр олус үрдүк таһымнаахтар, онон Баатабай, Адыаччы, Верхоянскый куорат эдэр чинчийээччилэрэ Бүтүн Россиятаагы "Кэскилгэ харды" научнай-практической конференцияба Москва куоракка хаһыс да сылын ситиһиилээхтик кытталар.

История, этнография секцията куруук абыах кыттааччылаах эбит, ол иһин бу хайысханы күүскэ сайыннараары эһиилгиттэн учуонайдары ыгыран үлэлэтэргэ санаммыттар.

Ол да иһин 6 кылаас обото Винокурова Наташа "Узники Верхоянского Дальстроя" научнай дакылаатынан ситиһиилээхтик кытынна, история, этнография хайысхатыгар сэр-гэхсийиини кимэрдин диэн Москваба ытарга мэкитэлээтилэр.

"Мода и дизайн" секцияба биһиги биир дойдулаахпыт билиилээх модельер Петр Яковлев эксперт буолма уонна быйыл саас анал конференцияба ынгырылынна. Ол аата дьааһылар эһиилгэ билингиттэн бэлэмнэнэн бардылар.

Дьаангы улуунугар айылба арыллыбатах дыктитэ үгүс, историята да, айылбата да олус баай дойду. Адыаччы нэһилиэгэр баар палеонтологической музей олус баай, элбэх экспонаттаах, аан дойдуга мамонт специалистарыгар бимлэр музей. Манна атын сирдэргэ суох экспонаттар бааллар. Бу музейы 76 саастаах ытык кырдыаҕас Божедонов Николай Герасимович салайар. Бары билэргит курдук, Адыаччы сирэ былырыын халаантан улаханлык хоромньуламмыта, ордук ынах-сүөһү өттүгэр. Ол да буоллар хоту дойду хоһууннара санааларын түһэрбэккэ тигинэчи үлэли олоромор, биир оболоро Адыаччы экономикатын туһунан олус үчүгэй үлэни суруйбут.

Музей экспоната үксэ олус сэдэх мамонт үйэтин саҕанаабы кыылар сэдэх уңуохтара, ол да буоллар сахалар былыргы олохторугар сыһыаннаах экспонаттара эмиэ олус дыктилэр. Ол курдук, эмиэ били Орто Халымаба курдук, кыһыл көмүскэ сыһыаннаах мал-сал баар эбит. Саха омук сылгыны өрө тутан кэлбитэ бу хотугу дойдуга кырдык ордук көстөр. Манна Дьөһөгөй оботугар сүгүрүйэн тимир ингэһэни кыһыл көмүһүнэн халын баҕайытык дуйдаабыттар, былыргы саа тимир ачаабын балачча элбэх кыһыл көмүһүнэн кизэргэппиттэр. Дьэ, сүрдээх дьон диэтэбин. Дьаангы хайалара кыһыл көмүһүнэн, сибиниэһинэн, хорболдьунунан олус баайдар, бабар, ол иһин буолуо.

Улуус үөрэҕин управлениетын салайааччыта Мир Афанасьевич Юмшанов, улуус дьаһалтатын баһылыгын солбуйааччы Аркадий Егорович Старостин "Кэскилгэ харды" конференцияны уонна оболор экспедицияларын бэйэлэрэ быһаччы салайан ытталар эбит. Ол иһин үлэлэрэ үтүө түмүктээх буолаба. Бу үтүө дьыалаба дьон-сэргэ барыта, тэрилтэ үксэ кыттар эбит. Онон улуус сайдыытын кэскилэ эдэрдэргэ буоларын өйдүүр-өйүүр үлэ баар.

Дьаангы кистэлэнгэ олус элбэх. Былырыын Дулжалаах диэн сиргэ биһиги дойдубут эриэн үөнүн гадюканы өлөрбүттэр, туртастарбыт онно эмиэ тийибиттэр. Биһиги курдук киин сир дьонугар дыкти олус элбэх, ол курдук дьабара эмиэ баар эбит эрэри, хара тириилээх, аата "өргө" диэн. Тииннэрэ эмиэ уратылаах эбит: кутуруга, кэлин атахтара,

өрөбөтө манган, бэйэтэ хара өгнөөх. Бу тиинг Дьаангы сиригэр уонна Собыруу Америкаҕа Амазонкаҕа эрэ үөскүүр эбит. Дьэ дыкти.

Дьаангы сиригэр ботаник-учуонай Вера Иннокентьевна Захарова хара өгнөөх си-
бээкилээх дөлүһүн саҥа көрүнгүн арыйбыт. Саҥа арыйааччы аатынан бу көрүнг "Роза
Вера" диэн ааттаммыт. Биһиги барыбыт, экспедициябыт оҕолорун аатыттан үтүө добор-
бутун, оҕолорбут научнай үлэлэрин салайар Вера Иннокентьевнаны наука эйгэтигэр ула-
хан арийытынан эбэрдэлиибит.

Научнай үлэнэн дьарыктанар оҕолорго дьяныардаах чинчийэр үлэбитигэр си-
тиһиилэри, наука үрдүк хайаларын чыпчаалларыгар харса суох дабайан иһэргитигэр
баҕарабыт.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Халыма хангаластарын "кыһыл көмүс хахай" ымыылара

**Муус устарга Хангалас улуунун делегацията - улуус баһылыгын бастакы сол-
буйааччыта Слепцов Михаил Эдуардович, оройуон депутаттарын Сэбиэтин предсе-
дателэ Протодияконов Борис Петрович, Ой орто оскуолатын учуутала Ноговицын
Прокопий Романович - Орто Халыма улуунугар, I уонна II Хангалас нэһилиэктэригэр
доҕордоһуу, сомоҕолоһуу ситимнэрин олохтуу, ыалдьыттыы баран кэлбитэ. Бу сы-
рыы түмүгүнэн, "Хангалас" аатын үйэлэргэ сүтэрбэккэ билингээнгэ диэри ааттатан
кэлбит нэһилиэктэр Хангалас улуунун кытта икки өттүнэн туһалаах дуогабардары
түһэристилэр, икки нэһилиэк делегацията Эркээни ыһыаҕын мааны ыалдьыттара бу-
оллулар. Быйыл аатырбыт кыраайы үөрэтээччи, Польша учуонайа Серошевская
Вацлав Леопольдович төрөөбүтэ 150 сылын бэлиэтиибит. Кэрэхсэбиллээбэ диэн
учуонай өр кэмгэ Халымаҕа олорбута, аатырбыт "Якуты" кинигэтигэр Халыма саха-
ларын олоҕо элбэхтик ахтыллар.**

Хангалас нэһилиэгэр көстүбүт "кыһыл көмүс хахай" ымыы

Хангалас улуунун делегацията, биллэн турар, нэһилиэк музейын олус сэргии
көрдүбүт. Хотугу кырыы сир буолан, эбиитин сылгыны иитэр хангаластар сүүһүнэн сыл
киин Саха сиригэр араахан төрүт культуралара өр кэмгэ чөл хаалбытын көрдөрөр эл-
бэх булумһу мунньумлута олус интэриэһинэй. Киин сир дьоно сэргиирэ олус элбэх:
хотугу омукар тэриллэрэ, халандардара, сэдэхтик көстөр "хотойдоох" сабынньах, эл-
бэх ахсааннаах мамонт саҕанааҕы кыыллар унуохтара... Дьэ, ол быһыгар тирии сулар-
га туттарыллыбыт "хахай" уонна алта сарданалаах "күн" ойуулара. Сулар диэн бас быата,
сылгыга эбэтэр табаҕа баһыгар кэтэрдэр быа.

"Хахай" уонна "күн" ойууларын кэккэ суларга өссө "көбөрөн" хаалбыт төгүрүк, уһун
синньигэс ойуулар эмиэ бааллар. "Көбөрбүт" буоланнар бу онгоһуктар алтантан, дьэстэн
онгоһумлуттар диэн быһаарабыт. Онтон "хахай" уонна "күн" онгоһуктары "дьэбин" да

сизбэтэх, "көбөрбөтөхтөр" дабаны, өгнөрө сырдык арабас, билигин да килэбэчийэр ахан, ол иһин кыһыл көмүс диэн сабабалыбыт. Бу онгоһуктарга буор биһилибитэ билигин да сылдыар, ол иһин ким да сууйбатах, ыраастаабатах диэн быһаарабыт.

Үөһээ этилибиккэ олобуран этэбит - бу олус сэдэх, историктарга дабаны, археологтарга дабаны элбэҥи этэр булумһу:

- хахай диэн кыыл Саха сиригэр үөскээбэтин бары билэбит, ол гынан баран сахаларга "хахай" диэн кыыл бэркэ диэн биллэр уонна анал ааттаах,

- "хахай" ойуута, сэдэхтик да буоллар, сахалар онгоһуктарыгар көстөр, ордук үрүҥ көмүс онгоһуктарга,

- бу Халыма "хахайа" кыһыл көмүстэн эбэтэр дьэстэн онгоһумлукта кэрэхсэбиллээх, сахаларга кыһыл көмүс онгоһуктар эбэтэр кизгэмлэр олус сэдэхтэр,

- "кыһыл көмүс хахай" уонна "күн" онгоһумлуктөр көрүҥнэрэ скифтер кыһыл көмүс, алтан онгоһуктарыгар олус маарынныыр. Ол иһин бу онгоһуктар дьылбалара олус интэриэһинэй: ханнык омул онгорбутуй уонна хантан бу хотугу кырыы сиргэ баар буолбутуй?

Билиилээх учуонай В.А.Сорошевский Сахалар" кинигэтигэр "хахай" туһунан ырытыы

Сахаларга "хахай", "моёй", "тэбиэн" кыылар суохтарын үрдүнэн ааттара олус сөпкө өйдөнөрүн суруйбут.

Хахай саха остуоруйаларыгар уһун, төбөтүгэр бөлтөгөрдөөх, кутуруктаах, күүстээх, сымса уонна кыылар ыраахтаабылара диэн ойууланар. Интэриэһинэйэ диэн монголларга, бүрээттэргэ "хахай" диэн тылынан кабаны ааттыылар эбит. Онтон хотугу тымныы сиргэ кабан дабаны, хахай дабаны үөскээбэт. Өссө биир интэриэһинэйэ сахалар тигр кыылы кытта көрсөр эбиттэр дабаны, киниэхэ анаан аат анаабатахтар. Эбэтэр олонхоҕо ахтылар "барс кыыл" буолуон сөп, аймахтыы омултарбытыгар тигр кыылы, парс, бар, барс дииллэр эбит.

Уот иччититтэн көрдөһөргө өссө уот иччитин "хахай сангыах" диэн ааттыылар эбит. Оттон биир Баайаҕа улуу ойуунун аата "Хахайар" диэн эбит.

"Тулааһах оҕо" диэн остуоруйаҕа бухатыыр биир ытык сэргэтэ хахай курдук хахайар эбит, иккис сэргэтэ барылыас кыыл курдук барылыыр эбит. Эмиэ бу остуоруйаҕа "Сүүрбэ алта уус үрдүк баһылыга "Арсан дуолат" диэн эбит. Онтон аймахтыы омултарбыт хахайы "арслан" диэн ааттыылар. Холобур, тувалар тымарыгар хахай - арзылан диэн. Сорох кыылар, көтөрдөр ааттара туваларга биһиэнигэр олус майгынныыр, сорохторо уһулуччу атын: тиин - диин, тэбиэн - тебе, тайах - буур, ат - аът, ыт - ыт, бараан - хой-хой, куба - куу куш (манган кус диэн).

В.А. Сорошевский онон "хахай" туһунан суруйуулар итинниктэр. "Сахалар" кинигэтигэр 182-184 страницаларыттан булан аабыахха сөп. 201 стр. өссө үрүҥ көмүс курга хахай ойуута баар.

Саха үрүҥ көмүс сирэйдээх ыҥыырдарыгар "хахай" уонна "муостаах сылгы" (единорог) ойуулар

Саха ыҥыырдарын үрүҥ көмүс сирэйдэригэр "хахай" уонна "муостаах сылгы" (единорог) ойуулар баар буолааччылар. Бу уруһуйдары В.А. Сорошевский 19 үйэтээҕи

сиидэс (ситец) тангас онгоһумлубут фабрикатын бэлиэлэриттэн (клеймо) ылымыбыт диэн олус сөпкө этэр. Ол иһин оннук ойуулаах ыгыырдар сахалар "хахайдарыгар" сыһыана суохтар. ("Сахалар" кинигэ 396 стр. көр.)

Элэй Боотур аал онгостон Өлүөнэ өрүс устун устан кэлиитэ

Элэй Боотур өрүс устун устан кэлбитин номохтортон билэбит. Ол гынан баран Элэй ханнык ууга устар онгоһугу онгостон кэлбитэй? Сорох сэхэнгэ "болуот" онгостубут, сорох сэхэнгэ олох да арбахтаах тиити миинэн устан кэлбит. Ол гынан баран биир сэхэнгэ маннык суруллар: "Мин татаар омуктан уйаһыйан, сэрииттэн сэрэнэн үс үөстэ-эх Өлүөнэ өрүс хотуну икки арбахтаах сул тиити ыксары кэлгийэн, талабынан-сутуканан ииччигэннээн, эрэбэччилээн эрийэн, күргүһүннээх тиити ат онгостон, арбахтаах тиити ат онгостон, айаннаан кэллим, аатым - Элэй". ("Саха былыргы сэхэннэрэ уонна кэпсэнэрэ", стр. 24.)

Дьэ, ити курдук Элэй болуотун хайдах онгостон кэлбитэ барыта кэпсэнэр. Өссө хайдах матырыйаалы туһаммыта кытта баар. Сул тиит - сулламмыт тиит, талах-сутука диэни син өйдүүбүт. Онтон сорох тыллары эргэрбит тыллар тылдьыттарыттан көрдүүбүт: ииччигэн, иирчигэн диэн хас да ситиини кэккэлэччи тигэн онгорбут хаптаҕай быа. Ураһаны ииччигэнинэн туттараллар эбит. Бу сырыыга Элэй ииччигэн быаны талабынан-сутуканан онгорбут. Манна эбэн эттэххэ Еланка дьаамсыктарын музейыгар итинник "ииччигэн талах өтүү" баар. Дьэ, бу талах өтүү онгоһумлар кистэлэнгин арылар сорук туруорунуохтаахпыт. Талах өтүү олус үчүгэй, мындыр онгоһуулаах, аныгы маҕаһыын өтүүлэриттэн киһи отой араарбат, омос көрдөххө киһи олох да тирии быа дии саныыр. Арай музей хаһаайына Филиппов Александр талах быа диэтэҕинэ эрэ киһи соһуйар.

"Эрэбэччилээн эрийэн" диэни эрэбилээхтик эрийдим диэн өйдөххө сөп. Эбэтэр "эрэбэччилээн" буолбакка "эрэдэһиннээн" диэбиттэр буолуон сөп, ол аата "эрэдэһин" диэн эрилибит быа диэн өйдөбүл.

Күргүһүннээх тиит. Тылдьыкка: күргэ, күрбэ диэн үрэҕи, бадарааны туоруур далаһа. Ол аата "күргүһүннээх тиит" диэммит бэйэ бэйэтигэр устатынан баайылман уһатылыбыт далаһа курдук "болуоттаах" эбит Элэй Боотур.

Арбахтаах тиит диэн хойуу лабалаах охтубут, хаппыт мас. Бу этииттэн биһиги Элэй хаппыт-куурбут кураанах тииттэри туһаммыт, инчэбэй маһы "болуокка" туттар, бука, сатабыла суох буолуо.

Сул тиит - хатырыга сумланан ыраастамыт мас. Онон бу былыргы диір эргэрбит тыллар суолталарын үөрэтэн Элэй Боотур хайдах онгоһуулаах "болуокка" олорон кэлбитин быһаарар кыахтанныбыт: "Болуот" кураанах сулламмыт тииттэртэн онгоһумлубут, балачча уһун эбит, далаһа курдук. Тииттэри холбуу кэлгийэргэ талах-сутука быаны туһаммыттар, тирии быа ууга уунара билэр, онтон кыл-сиэл өтүү "болуот" онгосторго, бука, олус күндү буолуо. Талах быа олус бөҕө буоларын туһунан "Элэйаадаҕа" Маһары нуучча ыраахтааҕытыгар хоруйдуурттан билэбит, Нам киһитэ Нохтоо "тирии быа бөҕө" диэн кыаттарбыт ("Элэйаада" Г.В. Ксенофонов. Стр. 87, 91). Онон Элэй Боотур балачча улахан, уһун "болуокка" олорон кэлбит диэн бу "былыргы" диір тылларбытын аныгылыы "тылбастаан" биллибит.

Аны "болуот" диэн өбүгэбит Элэй устан кэлбит тэрилин нууччалыы ааттыырбыт олуона буолуо.

Тыи диэн үксүгэр туостан онгоһумбут устар тэрил.

Оҥочо диэн оҥо хаһан дүлүнтэн онгоһумбут устар тэрил.

Арбыйа, адалба диэн дүлүгү хаһар тимирин биитэ угар туора хайысхалаах анал сүгэлээхтэр эбит.

Ол иһин "аал" диэн тылбыт хаалар. Былыргы түүрдэр тыларыгар "болуот" сал диэн аабабыт (В.А. Серошевская "Якуты" кинигэтигэр 291 стр.).

Эбэтэр тыва омук тылыгар: лодка - "хеме" диэн (150 стр). Хата, "плот" диэн "сал". Онон Элэй Боотур аалга олорон Өлүнэ өрүс устун устан кэлбит. Тывалар биһиэхэ аймахтыы түүрк тылаах омуктар буолаллар. "Нуучча - тыва тылдытыттан" сахаба билигин өйдөммөт даһаны тылары булан өйдүүххэ сөп.

Бу Элэй эһэбит туһунан олус элбэҕи билбит сэхэммитин: "А.А. Саввин Чурапчы улуһугар Кытаанах нэһилиэгэр Сизмээх диэн киһи кумаабытыттан булбут уонна 1963 сыллаахха сэтинньи 18 күнүгэр С.И. Болобо биэрбит. Кэпсээн революция быдан иннигэр суруллубут быһыылаах". "Омобой баай уонна Элэй Боотур кэлэн олохсуйуулар" диэн кэпсээн быһаарыытыгар итинник суруйбуттар (278 стр).

Көпсө диэн синньигэс талабы эрийэн кэлгиз, талах кэлгиз оҥороммор эбит. "Сахалыы кылгас тылдыт" Г.В. Сивцев (62 стр).

Сигэ диэн талах тас өттүн чараас гына хайытан ылан оҥорбут кэлгиз, талах кэлгиз.

Сутука, сутуга. Талах хатырыга. Дьэ бу сутуканнан өтүү өрөмлөр эбит. Эптэххэ сургу буолан баран син биир туох эрэ кистэлэннээх буолуохтаах, ол иһин биһиги сорукпут бу талах быа кистэлэнгин арыйыы.

Оттон манна арбахтаах тиит баара эмиэ суолталаах, элбэх лабаалаах тиит хаппыт мутуктарынан ханна бабар тохтообут сиригэр кутаа оттон иттэр даһаны, ас да буһарынар буоллаба.

"Көлө оҥостон, ат курдук миинэн" кэмим диирэ бу Элэй чахчы Дьөһөгөй Айыыга сүгүрүйэр түүрк омук буоларын бэлиэтэ.

- Суорба таастарга "оҥочолоох", "тыылаах" дьоннор ойууламмыттара Элэй Боотурга сыһыаннаахтар дуо?

- Сорох "тыылаах" дьон ойуулар түнҥү былыргы таас үйэбэ тиэрдэр, ол иһин бу "тыылар" тустарынан биһиги арааран үөрэттэхпитинэ сатанар: таас үйэтин уонна "сахалар үйэлэрин".

Прокопий НОГОВИЦЫН.

2008 с. алтынньы 2 күнэ.

Суруйааччы С.П. Ефремов аатынан бириэмийэ быйылгы лауреаттара

Ааспыт чэппиэргэ Булгунньахтаах орто оскуолатыгар Саха АССР искусствотын үтүөлээх деятелэ, учуутала, суруйааччы, педагог Степан Павлович Ефремов аатынан культура, искусство боппуруостарын "Хангалас" ("Хангалас") хаһыаттарга актыыбынайдык сырдатар общественной корреспонденнарга икки сылга биирдэ бэриллэр журналистскай биириэмийэни туттарыы буолла.

Бириэмийэни улуустаабы культураба уонна духуобунай сайдыыга управление (начальник Н.Д.Скрябина), "I Малдьабар нэһилиэгэ" муниципальной тэриллии (баһылык А.П.Тимофеев), "Хангалас" ("Хангалас") хаһыат редакцията (редактор-директор Л.Д.Аммосова), улуустаабы бастакы сүһүөх журналистскай тэриэтэ (секретарь А.Е.Яковлева) олохтоон тураллар. Быйыл үһүс төгүлүн ытылынна. Кыайыылаахтары журналистскай тэриэтэ анал хамыһыһыата кэнники икки сылга кимнээх хайдах кыттыбыттарын, туох суолтаах матырыйааллары бэчээттэппиттэрин ырытан ааттаата.

Бириэмийэни үөрүүлээх быһыыга-майгыга туттарыы иннинэ олохтоох С.П.Ефремов аатын сүгэр оскуола директорын солбуйааччыта Г.Г.Исакова үөрэх кыһатын, Степан Павлович айар үлэтин, бу сэлиэнньэбэ өр олорбутун, оскуолаба директордаабытын, билгин манна Ефремовскай аабылар, араас тэрээһиннэр ытылмаларын кэпсээтэ.

2007-2008 сс. түмүктэринэн С.П.Ефремов аатынан журналистскай бириэмийэ лауреаттарынан буоллулар:

сахалыы тыллаах хаһыакка элбэх дьоһун матырыйаалы суруйбут СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, РФ суруйааччыларын Союһун чилиэнэ поэт

Христофор Петрович Горохов;

нууччалыы таһаарыыга Мохсоһомлоохтон искусство оскуолатын иитэр уонна общественнай үлэбэ директоры солбуйааччы

Нелли Юрьевна Наумова.

Кинилэргэ харчынан бириэмийэ туттарылынна.

Мань сэргэ общественнай корреспонденнар номинацияларынан анал бириистэринэн, Махтал суруктарынан бэлиэтэниилэр:

Алексеева Раиса Петровна, Покровскайдаабы оҕо музыкальнай-хореографическай оскуола преподавателэ - журналистскай тэриэтэттэн;

Рыгунова Зинаида Федоровна, Булгунньахтаах сельскэй библиотекатын сэбиэ-диссэйэ - "Хангалас" ("Хангалас") хаһыат редакциятыттан;

Ноговицын Прокопий Романович, Ой орто оскуолатын научнай үлэбэ директоры солбуйааччы - культура уонна духуобунай сайдыыга управлениетыттан.

С.П.Ефремов дьэ кэргэнэ анал бириийин хаһыат эппиэттиир секретарыгар, журналист, СР бэчээтин туйгунугар **Роман Викторович Поповка** анаата.

Бу киэһэ Степан Павлович туһунан истинг ахтыы тыллара этилиннэ, улуустаабы хаһыат редактора Л.Д. Аммосова, II Малдьабар нэһилиэгин баһылыгын солбуйааччы П.П. Чемезов, кыраайы үөрэтээччи П.Р. Ноговицын, улуустаабы библиотекаттан М.Д. Ильина, уо.д.а. культура боппуруостарыгар санааларын үлэһинниилэр, оҕолор лауреаттары эбэрдэлээн ырыа ылаатылар.

Түмүгэр оскуола музейыгар экскурсияба сырыттыбыт.

Людмила МОРДОВСКАЯ.

Хангаластар "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" киинэ уһуумуугар кыттыылара

Бастагы олук

Саха киинэтэ

Саха киһитэ араас улуустан төрүттээх, чопчу бу улууспун диэн этээччи абыйаба буолуо. Ол эрэри ханна оҕо сааһын ааһар даҕаны, ол дойдуну төрөөбүт дойдугунан билинэбин. "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" киинэ режиссера Андрей Саввич Борисов оҕо сааһа Чаранҥа ааспыта, Булгуннахтаахха, Покровскайга үөрэммитэ, өйө-санаата Хангалас сиргэр иитилибитэ.

Хангаластар Чынгыс Хааны хаан өстөөхпүт быһыытынан да билиниэхпитин, эбэтэр кини улуу сэриитигэр биир сомоҕо күүс буола сылдыбыппытынан киэн туттуохпутун да сөп курдук. Билэн турар, былыргы дьымар быыстарын арыян, онтон сылтаан өстөөх көрдүүр сыһа буолаба. История биһигини үөрэтэр, ону болбомтолоох уонна дьобурдаах үөрэнээччи быһыытынан олохпутугар туһанахтаахпыт, өбүгэлэрбит олохторун, чулуу дьоммутун үөрэтэн ыччаттарбыт тирэхтээх буоламмын ситиһиэхтээхпит.

Бу хамсааһын, билэн турар, Николай Лугинов "Чынгыс Хаан ыйаабынан" диэн аатырбыт романын кэнниттэн үөскээбитэ. Элбэх киһи бу кинигэ киинэ буолуо этэ дии санаабыта. Ол гынан баран бу үлүгүрдээх аан дойдуну аймаабыт аттаах сэриилэр тустарынан киинэни уһулуу ханнык да баай фантазиялаах киһи төбөтүгэр баппат дьыала этэ...

2000 сылаахха Покровскай стадионугар сүүһүнэн аттаах хангаластар дьигиһитэн киирэн саха хааннаабы барытын долгуппуттара, ол кэнниттэн Дьокуускай куоракка "Азия оҕолоро" Спортивной оонньууларга, Эркээни, Туймаада ыйаахтарыгар аттаах дьон түмсэрэ үгэс буолбута. Мин билэрбинэн, саха тыыннаах улуустарга эмиэ элбэх сыгылаах ыйаахтар буолуоталаабытара.

Ол кэмгэ Андрей Саввич кабинетыгар ыңгыран Чынгыс Хаан туһунан киинэ уһулуохпут этэ диэн тыл быктаран турар. Киһи санаата кыайдабына ханнык баҕар сыалын-соругун ситиһэр кыахтанар.

Улахан, модун сорок-санаа үөһэттэн ыйымыбыт, эрдэттэн онгоһумубут кэмнээх-кэрдиистээх эбит. Киһи санаата диэн кыра, эрдэттэн бэлэм баар буолуохтаах.

Бу киинэ дьин чохчы киинэ буолан, бастагы олугун Михаил Ефимович Николаев охсубута, кини көбүлээһининэн өссө 1990 сылаахха "Северфильм" тэриллитэ. Ол кэмтэн саха ыччата бэйэтин кыаҕар итэҕэйэн режиссер, оператор үөрэбэр үөрэнэн, бу киинэ онгоһуларыгар бэлэм специалистардаах тийэн кэллэхпит. Аттаах дьон хангаластар баамар, чулуу, хормун режиссер баар. Саха Республикатын Президентэ Штыров В.А. харчы биэрэр. 2005 сылга өй-санаа кыайан, киинэни уһуларга сахалар бэлэм буолаллар.

Аан дойдуга киинэни уһулуу саҕаламмыта 100 сыл буола. Сахаларга сайдыылаах омуктар таһымнарыгар ылым да тийэр кыах суоҕа. Ол иһин бу киинэ 4 сыл уһулунна. Үлэлиир эрэ киһи сайдар. Бастагы уонна бүтэһик кадрдар чыҥха атыттар. Бу 3-4 сыл устата олус туһалаах опыт хомулунна - Тыва, Монголия, Хакасия, Бурятия, Саха сирэ чулуу артыыстара киинэбэ оонньоотулар.

Ол дойдуларга сылдьан элбэх артыыстары, киинэ уһулааччылары кытта алтыстыбыт. Бары сөбөлмөр, бу саха омук диэн абыйах ахсааннаах буолан баран, санаата модуна сүрдээх уонна сөптөөх эбит диэн. Тоҕо диэтэххэ, эдэр специалистарбыт, саха театрын артыыстарын таһымнара таһыччы үрдүк. Атыттар эмиэ киинэ уһулар бабалаахтар, ол гынан баран ол баба эрэ санаа, бэлэмнэрэ суох, специалистара абыйах.

Оттон биһиги, сахалар, салгы сайдыы суолунан дохсуннук айаннаан эрэ истэхпитинэ сатанар, тохтоон олорор сатамат, ситиэхтэрэ. Бэйэбит холобур көрдөрдүбүт.

Хангыл аттаах хангаластар чулуу уолаттара Михаил Ефимович уонна Андрей Саввич бу "Чынгыс Хаан кистэлэнэ" киинэ дынг чакчы айааччылар, айбыт аҕалара.

Иккис орук

Саха санаата, Хангалас тыына

Төһө даҕаны атын омук туһунан уус-уран киинэ уһулбуппут иһин, син биир саха санаата, сахалыы тыын баар буолуохтаах. Сахалар даҕаны бэйэлэрин кэмнэригэр Улуу Ил тэринэн, истиэп куйаарын устун тэнийэн аан дойдуга аатыран аһаатабыт аҕай омук буолабы. Ол Улуу Ил ыһылан, Чынгыс Хаан өрө тахсар кэмэ үүннэбэ. Балык ыамнаах, киһи күннээх...

Киинэбэ сахалыы санааны киллэрэргэ сүбэһит быһыытынан үлэлэстим, ол онно Хангалас тыына диэн өйдөбүл көмөлөстөбө. Төһөтүн да иһин үйэлэр тухары өбүгэлэрбит Тойон ууһа диэн аатыран кэллэхтэрэ. Манна мин "тойон" диэни тыл үөрэхтээбэ Г.В.Попов эппит өйдөбүлүгэр туттабын. Кини ырытан таһаарбытынан "тойон" диэн таңара итэҕэлин тарбатааччы, нууччалыы "жрец" диэн өйдөбүлмээх. Ол аата хангаластар Тойон Ууһа дэ-нэллэрэ өйдөнөр, Үрүҥ итэҕэли, Күн итэҕэлин, Ыһыах итэҕэлин тарбаттар уус буолаллар. Барыта орун оннугар түбэһэр.

"Чынгыс Хаан кистэлэнэ" уус-уран киинэбэ Үрүҥ Итэҕэл туһунан атын омуктарга кэпсии сатаатыбыт. Куруутун, урут даҕаны, билигин даҕаны элбэх мөккүөр баар - сахалар туох итэҕэллээхтэрий диэн. "Язычниктар" диэн саба бырабан этэмэр, оттон бу тылы тыл-баастаатахха, наһаа үчүгэй өйдөбүл тахсар: тыл илбиһин күүһүгэр сүгүрүйээччилэр диэн. Үчүгэй дии. Олонгохо сүгүрүйүү, хоһоонго, тойукка, ырыаба абылаты, алгыс күүһэ, оһуохай сүр биэрэрэ... Барыта үчүгэй. Уонна...

Ханнык итэҕэл тылга сүгүрүйбэти? Улуу Библияга сурулма сылдьар дии: аан бастаан Тыл баар этэ уонна "Бог" баар этэ диэн. Оттон кэнники чинчийээччилэр үөрэтиилэринэн "Бог" - "Бах таңара" диэн этэмэр. "Бах" эбэтэр "бог" былыр тыл иччитэ эбит.

Көрөргүт курдук, улуу итэҕэллэргэ тыл күүһэ баар буолан араас малыыппа, алгыс, үнүү-сүктүү тыллара баар буолахтара. Күүстээх тыл - күүстээх итэҕэл.

Оттон былыргы сахалар тылга эрэ сүгүрүйбэккэ, таңараба итэҕэйлэрэ. Билигин даҕаны буккуур олус элбэх. Сорох сахалар билигин даҕаны таңараба итэҕэйиини Иисус Христоска эрэ итэҕэйи курдук өйдүүмэр уонна таңара итэҕэлин нууччалар аҕалбыттар диилэр. Онтон бары билэбит дии: Христос таңара уола. Биһиги эмиэ таңара оҕоло-ро буолбатахпыт дуо?

Дыгинэн "Таңара" диэн тыл биһиги таңаралаахпытын көрдөрөр. Ону Библияны тыл-баастаабыт дыон бары билинэн тураллар. Бу наһаа уһун этии буола гынан баран, Чынгыс Хаан туһунан уус-уран киинэ өйдөбүлэ бу мантан тахсар, таңара туһунан өйдөбүлүн.

Манна сахабын дэнэр киһи Хангалас, Тойон ууһа диэн өйдөбүлү өйүү сатыахтаах. Оччоҕо барыта орун оннун булар.

Дьингинэн, саха диэн ааттанар буоллахпытына, биир тыллаах эрэ буолбакка, биир итэҕэмээх, биир историялаах, биир уус-уран культуралаах буолуохтаахпыт. Уонна уус-уран киинэ көмөтүнэн, күүһүнэн аан дойдуга билиэхтээхпит. Билигин биһиги киинэ эрэ нөҥүө бэйэбит өйбүтүн-санаабытын, итэҕэлбитин көрдөрөр кыахтаахпыт. Уус-уран киинэ дьонго дьайар күүһэ аныгы үйэҕэ күүһүрэн турар. Саха ырыаһытынан, музыкаҕа дьобурдаабынан, талааннаах худуоһунньуктарынан, көмүс тарбахтаах уус дьоннорунан аан дойдуга билиннэ.

Аны биһигини, сахалары, итэҕэмээх, таңаралаах омук быһыытынан биллиннэр! Таңаралаах! Ол буолар "Чыңгыс Хаан кистэлэнэ" уус-уран киинэ сүрүн өйдөбүлэ.

Үһүс олук

Эргиир, эргимтэ, Эргис - олох сайдыытын, хаамыытын бэлиэтэ

"Чыңгыс Хаан кистэлэнэ" уус-уран киинэҕэ олох хаамыытын өйдөбүлэ таастартан уурумлубут, улааттар улаатан иһэр эргиирдэринэн көрдөрүлмэр. Бу өссө түтү былыр таас үйэ сабанаабы дьон туһаммыт сүдү бэлиэлэрэ. Покровской музейыгар баар мас халандаар бу былыргы өйдөбүлү илдьэ сылдьар. Аныгы наука "Эргиир - Эргис" суолтатын дакаастаан турар. Биһиги бу өйдөбүлү "Эргис" диэн ааттыабын (нууччалык - "спираль") "Эргис" - бу аан дойду тутула.

Бу өйдөбүл саха омукка олус күүстээх. "Эргис" өйдөбүлэ баар холорукка, холорук улааттабына сүдү күүс буоларын бары билэбит. Сахалар айан таһаарбыт куйуурдаан балыктааһыннара эмиэ "эргис" көрүнгэ.

Саха халандаара уонна саха сэргэтэ... Бу биир өйдөбүл. Ыһыах күн, аламай манган күн халмаанҥа мунутуу ойор кэмигэр сэргэ күлүгэ мунутуу кылгыыр. Ол аата бу саха халандаарын бастагы күнэ! Ахсынньы 22 күнүгэр күн мунутуу кылгыыр уонна онтон уһаан бэс ыйын 22 күнүгэр тийэр. Биир эргиир бүтэ! Бу буолар сэргэ уонна эргиир диэн саха халандаарын сүрүн өйдөбүлэ. Бу өйдөбүл бары улуубун дэнэр омуктарга баар. Арай былыр эрэ сөпкө өйдүүмэрэ уонна туһанамара...

Бу өйдөбүлү туһанан Англияҕа аатырбыт Стоунхендж таастарын туруорбуттар. Аан дойду барыта сөбүр-махтайар. Оттон бу өйдөбүлү илдьэ сылдьар сахалар быйыл Эркэ-эни Ыһыаҕар, саха халандаарын дьин-чахчы, илэ бэйэтинэн оноруобун: икки сэргэ уонна сымара таастартан күн эргиирин көрдөрүөбүн! Бу саха халандаара Эркээнигэ эргилэн кэлэн, Саха сиригэр тарбаныаҕа! Стоунхендж таас эргиирэ, Америка индеецтэрин халандаардара, Пасха арыытын таас эмэгэттэрэ уонна Эркээнигэ саха халандаара, бу барыта биир өйдөбүл - Аламай Маҕан Күнгэ сүгүрүйүү бэлиэтэ!

Бу өйдөбүлү "Чыңгыс Хаан кистэлэнэ" уус-уран киинэҕэ киллэрэ сатаатыбыт, онон бу биир кистэлэн өйдөбүл аана кыратык сэгэйдэ.

Покровской музейыгар баар мас халандаар 1919 сыллаахха оноруллубут, араас бэлиэлэринэн таңара күннэрин (Ньукулун, Бөтүрүөл, уо.д.а.) билиэххэ сөп. Бу былыргы таңха бэлиэлэрэ. Халандаар туһунан 2004 сыллаахха Ой орто оскуолатын үөрэнээччитэ Айта Скрябина дакылаат суруйбута Москва куоракка тийэ биһирэммитэ. 2005 с. бу халандаар "Өйдөөх оҕо" уус-уран киинэҕэ сүрүн өйдөбүл буолбута.

2006 с. чокуур таастартан тангымлан "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" уус-уран айар бөлөбөр көрдөрүмүбүтэ. Онтон Хангалас сирийн кэрэ муннугар Булууска чаай таастарынан мэкит онгоһуллубут киинэ сүрүн өйдөбүлүн быһыытынан бигэргэммитэ. Ол күһүн Нам сиригэр суруйааччы Таман Бүрэ сүгүрүйэр булгунһабыр аарыма мэкит онгоһуллан үһүман киинэбэ бигэтик киирбитэ. Билигин киинэ сүрүн өйдөбүлэ буолан аан дойдуга тийэ тарһаныаба. Өй-санаа оонһуута ити курдук чочуман, идея буолан, олоххо киирэн иһэр эбит. Мас халандаар эргиирэ улааттар улаатан аан дойдуга тийэ улааттаба... Эргис диэн ити буолар!

Төрдүс олук

Чынгыс Хаан уонна Дьамыыха андабардара. Ымыылар.

Монгол омука "анда буолуу", сахалыы "ини-бии буолуу" диэн баар. Бу тыл биһиэхэ "андабар" диэн тылбытыгар ингэ сылдьар. Чынгыс Хаан уонна Дьамыыха оҕо сылдьан үйэ-саас тухары анда, ини-бии буолабыт диэн андабар эппиттэр уонна ажалара, ийэлэрэ биэрбит ымыыларын ол андабар туоһутун быһыытынан атастаспыттар.

Чынгыс Хаан (Түмүчүүн) ымыыта тангара бэлиэтэ - күн кириэс уонна 11 төгүрүк. Оттон доҕоро Дьамыыха киэнэ - кытаанахтан кытаанах тимир хатат. Дьэ бу үөһэттэн ыйылан онгоһуллубут ымыылар анаммыт киһилэриттэн арахсан атын киһи дьылбатын быһаарар буолаллар. Ымыы күүһэ сүдү буолаба...

Бу ымыылар саха дьонугар эмиэ сыһыаннаахтар. Күн кириэс, 11 ахсааннаах бэлиэлэрэ биһиги ытык сирбитигэр - Лабыдья хайаларыгар - көстүбүттэрэ. Бу сэдэх булумһулары Максимов Виктор Викторович, Тумул төрүт олохтооҕо, 2002 с. булбута. Ымыы төгүрүгүн ортотугар кириэс ойуу баар, бу сахаларга Күн бэлиэтэ, христианскай итэбэлгэ билигин киэнник туһаныллар. Холобур, тангара дьыэтин үрдүгэр баар. Бу былыргы сахалар тангараба үгэр-сүктэр "Күн буол, ый буол" тылара бэлиэ буолан сылдьар. Тангара дьыэтин кириэһэ хайаан даҕаны күн курдук сардангалаах уонна алара өттүгэр ыйдаах буоларын өйдөөн көрүң эрэ... Оччоҕо барыта орун оннун булар буолбат дуо? Оттон 11 ахсаан сүдү суолталаабын бары билэбит, бу 11 сылаах күн хаамыытын өйдөбүлэ, аныгы да, былыргы гороскоптар бэлиэлэрэ. Бу ордук айылҕаны кытта алтыһан олорор сахаларга сыһыаннаах. Куобах мэнээгэ даҕаны, сылгы даҕаны элбиирэ-аҕыйыра бу күн хаамыытыттан тутулуктаабын бары билэбит. Сут-кураан, тымныы уонна ичигэс сыллар алтыһыылара барыта 11 сылаах эргиир тутула. Онон олохпут бу эргииртэн тутулуктаах.

Дьэ ити курдук Күн кириэс сүдү күүһэ итиннэ сытар уонна сахаларга дынг чахчы ымыы буолар. Тимир хатат ымыы өйдөбүлэ эмиэ күүстээх уонна сүдү. Тимир хатат бу дьиз кэргэн ымыыта, аал уот бэлиэтэ, дынг чахчы эр киһи эмиэ кэргэннээх буоларын туоһута. Бу ымыыны эр дьонго төнүннэрэр кэм үүннэ. 2004 с. "Азия оҕолоро" спортивной оонһуулар мааны ыалдьыттарыгар эрэ бэримлэр бэлэх буолбута, омок дьоно барахсаттар "Саха омок мындыр омок эбикит, түг былыргыттан дьиз кэргэн өйдөбүлүн илдьэ сылдьар дьонгут", - диэн хайбаабытара. Ону сөпкө өйдүөбүң уонна туһаныабың.

Биһиги ымыыларбыт итинник күүстээх уонна сүдү дириг өйдөбүлээхтэр уонна "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" уус-уран киинэ биир сүрүн өйдөбүлэ буоланнар киинэ тутулун быһаарар суолталанан ымыы буолбут аналларын толоро сырыттахтара.

Бэһис олук

Киинэни уһулууга бастакы хардыылар

2005 сыл олунньу ыйа. Андрей Саввич звоннуур. Нөмүгүгэ тахсан сүбэлэһиэ этибит диир. Юрий Бережнев, оператор, Геннадий Сотников, хууоһунньук, Ариан Ермаков, дизайнер, уонна Андрей Саввич буолан киэһэ остуолга олоробут. Чынгыс Хаан туһунан киинэ хайдах эрэ Хангалас сиригэр уһумуох курдук, сүүһүнэн аттаах дьону мунһар үөрүйэхтээхпит, айылҕабыт даҕаны истиэпкэ маарынныыр, бырааннар эмиэ бааллар. Санаабыт кыайыах курдук. Дьэ, ити курдук, Нөмүгү ытык сиригэр бу улахан уус-уран киинэ бастакы сүбэ мунһаба буолан турар. Билигин исторической түгэн курдук саныыбын.

Сайын сабаланыыта тахсан Эбэ Быраан аннынан сир бөбөнү мээрэйдээбиппит. Улахан Аан диэки күһүн тиийэ сылдыбыппыт. Ол гынан баран Тыва, Бурятия, Монголия истиэптэрэ киинэбэ уһумубуттара үчүгэй бөбө буолаба. Ол дойдуга саамай үчүгэйэ дин кумаар, бырдах суох, биһиэнэ ол өттүнэн олох киинэ уһуларбат дойду.

Онтон оҕолору тахсан талыы (кастинг) буолла. Мин тыа оҕото буолуохтаах дин туруорсабын, тыа оҕото куорат оҕотуттан чыҥха атын буолаба. Куораттар ону өйдөөбөттөр. Андрей Саввичка чугас дьон элбэх буолаба, киинэбэ оҕолорун, сиэннэрин соһон аҕала тураллар. Арай Нөмүгүтэн аҕыс оҕо талыман хаала. "Өйдөөх оҕо" киинэбэ уһумубут оҕо аан бастагынан ааста, Филиппок дин ат миинэр оҕону үөрүүнэн ымылар. Бу оҕолор ол сайын Тыва курдук ыраах сиргэ барса сылдыбыттара, оҕо барахсанга үчүгэй бөбө буолаба. Оттон Киров Сеня дин кыра кылаас оҕото бэйэбит Булу-успутугар уһуман турар. Оҕолор улаатан баран бу түгэннэри сыаналыахтара дии саныыбын. Манна Кыһыл Үрүйэ олохтоохторо уһуман хаалбыттара кинилэргэ эмиэ умнулубат түгэн буолаба. Кэлин Табаба Тумуһа биһигиттэн чугас буолан, хангаластар син хото кыттыбыттара. Төхтүртэн Шадрин Петр сылгыһыттара, Нөмүгүтэн Семен Константинов, Валерий Олесов аттарын идьэн уһумубуттара.

Аты миинэр кыргыттар Ефимова Паша, Неустроева Анжела, Александрова Маргарита, Слепцова Людмила эмиэ кыттыбыттара. Саха театрын артыыскалара уһумуох курдук этилэр даҕаны, аттарбыт хангыллара да сүрдээх. Биир сымнаҕас аты аҕалбыттара, сытан баран турбат үлүгэр нэс, онон тыа кыргыттара бу улахан уус-уран киинэ аан бастакы кадрдарын кизгэтэр буолулар.

Саха аттара ордук хангылар эбит, собуруу дойду сылгыллара олох туруору сымнаҕастар, хайдах эрэ киһи астыммат эбит. Оннообор улуу киэн истиэпкэ тыһыынча үөрдээх сылгылары үүрэн аҕалбыттара саха нохтолоох сүрэбин хамсаппат. Оттон биһиэннэрэ барахсаттар кистээн ньирилэтэллэрэ киһи көхсүн харабынан киирэр буолаба...

Кэнники сылларга Саха сиригэр элбэх омук туристара кэлэн бараллар, биһиги эмиэ элбэхтэ сылдыа сатыабын, ордук майгынынныр эбэтэр аймахтыы омуктарбыт дойдularыгар. Кинилэр үчүгэй өрүттэрин сүлэн ылыаххайын, куһаҥаннарын киэр илгэн, өйбүтүгэр хатыаххайын. Манна дьын-чахчы тыа дьоно барара-кэлэрэ ордук, куорат киһитэ өйдөөбөтө элбэх. Кэлин аһара баран саха омук мындыр омук дэнии наһаа элбэтэ, ханна акаары омук олорорун көрөннөр инньэ диимлэрий? Ким үөрэнэр - ол кыайылыах.

Үөрэрим диэн, киинэбэ специалист быһыытынан сылдыбыт эдэр дьоммут аан дойдутаабы таһымнаахтарын итэҕэйдим, үөрэх политика септөөбө көһүннэ. Үөрэхтээх ыччат эрэ дойдутун харыстыыр, көмүскүүр, сайыннарар кыахтаах. Тыва дьоно ону өйдүөбүн! Тыва сириин сахалыы тыыннаах ыччата үөрэхтэнэн Саха сириин өрө тардыаба, сайыннарыаба!

Уһун кыһыммыт өйбүтүн чочуйар, куйаас сайыммыт тулуурга, үлэһит буоларга үөрэтэр, ол холбоһон саха тыына үөскүүр. Аан дойдуга саха тыынын уус-уран киинэ эрэ нөнгүө тизэрдээххэ сөп, биллиннэр манньык омук баар диэн. Ол иһин сахалыы тыыннаах киинэ элбээтин. Саха киинэтин сахалыы тыыннаах саха эрэ уһулар кыахтаах. Индийскэй киинэни Индия талааннаах дьоно эрэ сатаан уһулар, Франция комедиятын атын омук сиэтиэ ыраах. Ол иһин саха киинэтэ баар буолуохтаах, ким да сатаан үтүктүбэт киинэтэ.

АЛТЫС ОЛУК

Хангалас дьоно-сэргэтэ - "Чынгыс Хаан кистэлэнэр"

Бу уус-уран киинэбэ Хангалас дьоно-сэргэтэ син хото уһулунна. "Үс Хатын" ыһыах-тыыр сиргэ Нөмүгү, Төхтүр сылыгыһытара анаан ынгырылман киинэ биир уһулуучу түгэнигэр уһуллубуттарын эмиэ ситиһиинэн аабын.

Атын омуктары соһутар, дыктиргэтэр түгэнинэн "Үс Хатынҥа" 300 боотур оһуохайдааһына буолар. Манна бэйэбит уолбут, оһуохайдыт, Булгунньахтаахтан төрүттээх Тимофей Давыдов Саха сириин үтүөлээх артыыһа Дьарааһын Васильевтыын оһуохайы солбуйса сылдьан таһаарбытара. Оһуохай уратыта диэн эмиэ эргииртэн эргиир улаатан тахсан иһэрэ буолар. Бу маньы ыһыахтарга, бука, туһаныахха сөп буолуо этэ. Сахалар төрүт үгэспит манна боотурдар сэриигэ барар сизэрдэрэ-туомнара буолан көстөр. Аба дойду сэриитигэр барар дьоммут оһуохайдаан дойдуларын кытта бырастыылаһан аттамыттарын бары билэбит. Бу олохтон ылымнар киинэ түгэннэрэ биһиэхэ чугастар, ону атын омуктар даһаны өйдүөхтэрэ.

Саха театрыгар Улахан Аантан төрүттээх эдэр артыыс Петр Макаров ситиһиилээхтик үлэли сылдьар. Кини киинэбэ Чынгыс Хаан биир биллэр-көстөр боотурун оруолун итэҕэтиилээхтик оонньуур.

Нөмүгүгэ орто оскуолаба үөрэммит, Санкт-Петербурга оператор-режиссер үөрэбин бүтэрбит уолбут Эдик Новиков, оператор быһыытынан үлэлээтэ. Эмиэ Нөмүгүттэн төрүттээх, Көөдөөн уус хос сиэнэ Игорь Широких диэн уоллаах эбиппит. Кини эһэтин курдук тимир уһаарытыгар сыһыаннаабын ааһан, компьютеры эмиэ толору баһылаабыт эдэр киһи. Хас да сыл уус быһыытынан элбэх сэрии куйабын, сэбин-сэбиргэлин көрүүгэ-истиигэ, абырахтааһынҥа сырытта.

Тываба биир чабылхай түгэнинэн Голливуд аатырбыт артыыһа, дьоппуон хааннаах Тагава кэлэн киинэбэ уһуллуута буолбута. Кини дьоппуон самурайын оонньоохтааба. Тыва биир баай, кыахтаах киһитэ онно анаан дыһыннээх дьоппуон саабылатын (катана) аҕалбыта. Биллиилээх артыыс Тагава ону сөбүлээбэтэбэ - киинэбэ дыһыннээх сэби-сэбиргэли туттубаттар эбит, сэрэхтээх буоллаба дии. Ону Игорьдаах биригээдэлэрэ түүн устата, истиэккэ хоно сытан дьоппуон саабылатын онгортон сөхтөрбүттэрэ. Хабаров Стас, нөмүгүлэр күтүөттэрэ, ыраах Муома уола, бу киинэбэ худоһунньук көмөлөһөөччүтүнэн үлэлээтэ. Кумах куйаарга динозавр уңуохтара сытамаларын онгоруота. Оттон сүрүн ху-

дуоһунньуктарынан Геннадий Петрович Сотников уонна Петр Бояркин үлэлээтилэр. Петр Бояркин бу уус-уран киинэни чахчы санныгар сүгэн тиһэбэр тиэртэ. Киинэбэ тут-тулмар сүүһүнэн куйах, саабыла, сон, саппыкы, араас арба-тэмиэгэлэр, юрталар, быа - туһах кини илиитин иһинэн аастаба, онгоһулуннаба, абырахтаннаба. Тиэйдэххэ икки "Ка-мАЗ" иккилии прицебигэр баппат үлүгэрэ. Дьэ, кырдьык сүдү үлэ этэ, ама да ааспытын иһин. Бояркин Петр Төхтүртэн төрүттээх. Абата сылгыһыттарга ветеринар эбит. Саастаах сылгыһыттарбыт уолун көрөн эндэппэккэ билэллэр уонна үөрэмлэр, ол курдук абатыгар майгынныыр эбит. Онтон абатын ытыктыылара эмиэ көстөр.

Сылгыһыттарбыт дабаны аатырбыт монгол, тыва сылгыһыттарыттан хаалсыбаттык оонньоотулар. Омугунан араарбакка сылгыһыттары киинэ сүрүн геройдарынан билини-эххэйинг. Былыргы кэмнэр тыыннара дынг-чахчы сылгы барахсан тыына буоллаба. Киинэбэ аатырбыт кытай каскадердара Монголияба ынгырыллан уһума сылдыбыттара дабаны, наһаа онгоро сатаан оонньоур буолан, тохотуллубуттара. Ол оннугар дынг-чахчы монгол спортсмен уолаттара туох баарынан атынан сүүрдэн-көтүтэн, хорсуннук хамсанан, аттан сууллан, саабыланан дайбаһан оонньообуттара бу уус-уран киинэни чахчы киэргэттэ уонна манньк хабааннаах киинэлэртэн ураты сэргэх онордо.

Монголлар сылгылара сэриигэ, кыргызска айылбаттан айылмыбтарынын итэбэйдим, сөхтүм-махтайдым. Унгуохтарынан намыһах буолан, куйахтаах боотур миинэригэр олус табыгастаах. Аны туран сытыары сымнабастар, түргэннэрэ, тулуурдаахтара сүрдээх. Бир уратылара - сүүрэн иһэн эмискэ туорааһынга олус сымсалар. Холобур, үөт талах ойуурга олох иннибэккэ сүүрэллэр, атынан утары киирсиигэ аһаран, туораан биэрэллэрэ уһулуччу. Монголлар биһиги курдук аттарын анал ааттаабаттар эбит. Бу эмиэ оруннаах, сыһыга сыдыар ханнык бабар аты туталлар да миинэн бараллар, хас аты аатты сыдыахтарай. Аттара намыһах буолан, сыһыга экиирэтэн тийэн үрдүгэр миинэ түһэллэр эбэтэр кутуругуттан тутан суумларан түһэрэн үүнүүмү уонна миинэн бараллар. Дьэ, сэрии буолабына сылгыны сыһыты диэн мачай суох дьоно. Ол да иһин элбэх сири-дойдуну сэриилээн ылахтара. Сылгыларыгар сүгүрүйэн туран пааматынньык туруоруо эбиттэр.

Хангалас дьоно-сэргэтэ сэргэх, саңаны ылынымтыа, туран, кэлэн-баран иһэрэ үчүгэй. Уус-уран киинэбэ сөптөөх көмөнү онордубут. Хангаластар, киинэбэ үлэлээбит-хамнаабыт дьоммутунан киэн туттуобун, сөптөөх болжомто ууруобун. Бу эдэр ыччат аныгы кэм саңа идэлэрин баһылымыларыгар көмө буолуохтаах.

Кырдьык, хангаластар бу уус-уран киинэбэ бэркэ кытынныбыт, кыра уолаттартан, кыргыттартан сабалаан кырдыабас дьонго тийэ. Дьахталлар кытта ат миинэн көрдөрдүлэр, анал специалист да дьоммут хаалсыбатылар.

Сахалар манна бары сатабылларын көрдөрдүлэр: чурапчылар сүүһүнэн ахсааннаах куйахтары онордулар, мэнгэлэр сүүһүнэн аттаах дьоннорун туруордулар. Намга, Дьаангы хайатын Киһилээбэр киинэ сүрүн өйдөбүлүн көрдөрөр түгэннэр уһулуннулар. "Үс Хатын" ыһахтыыр сиргэ үс сүүсчэкэ эр бэрдэ оһуохайдаан көрдөрдө. Оттон артыыстар хайдах оонньообуттарынын бэйэбит сыаналыахпыт турдаба.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Тумус туттар киһибит

Кыраайы үөрэтээччи, этнограф, киинэһит, көбүлээччи-тэрийээччи Прокопий Ноговицын улууска киэнник билэр энтузиаст, дьонун киһи. Кинини республикаба, ордук культура, киинэ эйгэтигэр кытта билинэллэр. Прокопий Романович сонун санааларын, дьулуһууларын, сабалааһыннарын дьонго-сэргэбэ тиэрдиигэ чохчы ылсан, итэбэтиилээхтик туруорсан кимиилээхтик-кимизэлээхтик үлэлиир.

Улуус библиотекатын "Иһирэх түмсүүтүгэр" кулун турар 19-гар Ноговицын П.Р. элбэх өрүттээх айымньылаах үлэтин сырдатан бэрт кэрэхсэбиллээхтик кэпсээтэ. Кини биһир дьарыгынан киинэни онгоруу буолар. Бу сырыыга истин көрсүһүүгэ мунньустубут дьон Прокопий Романович айар бөлөбө устубут "Таал-Таал эмээхсин" диэн саҥа киинэтин көрдүлэр. Оруолларга оонньообут Нөмүгү олохтоохторо тыыл ветерана Мария Александрова, үөрэх үлэһиттэрэ Анна Громова, Татьяна Данилова, игирэ Алина уонна Алена Васильевалар дьон иннигэр тахсан көхтөөх ытыс тыаһынан уонна өйдөбүннүк бэлэхтэринэн биһирэннилэр.

Ноговицын П.Р. 1994 сыллаахтан академик Соломонов Н.Г. көбүлээһининэн тэриллибит экспедиция үлэтин диригэтэн күн бүгүнгэ диэри салайан кэллэ.

Экспедиция туһунан "Кыым", "Саха сирэ", "Якутск вечерний" хаһыаттар, "Байанай" сурунаал суруйбуттара. Манна дьарыктаммыт уонунан үөрэнээччи "Кэскилгэ хардыы" улуус, республика, Россия таһымнаах конференцияларыгар ситиһиилээхтик кыттыбыта. Ол үгэс утумнаахтык салданар.

- Туризм национальной идеябыт буолуохтаах. Эркээни хочо бөдөн предприятие-лара суох саха омук тылын-өһүн, ырыатын-тойугун, оһуохайын, оонньоуларын, күрэхтэһиилэрин, фольклорун, төрүт культуратын, итэбэлин, сизирин-туомун, үгэстэрин уйата буолуохтаах. Туризм сайыннарар 10-20 сыллаах кэскилээх былааны онгоруохтаахпыт, - диэтэ Прокопий Романович.

Улуус баһылыга А.Владимиров улуус сайдыытыгар, ыһыахтары тэрийиигэ үтүөтүн иһин П.Ноговицынҥа анал бэлиэни туттарда.

Ноговицын П.Р. "Иһирэх түмсүү" кыттыылаахтарын "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" киинэ туһунан ыйытыктарыгар айар бөлөххө сүбэһитинэн сылдыбытынан сиһилии хоруйдаата. Бу сүнгэн үлэбэ кыттыбыт уруулуу омуктар сахалар киинэни айылҕаны кытта ыкса алтыһынарбыттарыттан сөхпүттэрин, оһуохайы аһары сөбүлээбиттэрин, умнубуттара өйдөрүгэр-санааларыгар уһуктубутун бэлиэтээтэ.

Саха сиригэр киинэһиттэрэ билигин "Чынгыс Хаан кистэлэнгэ" 4 аңар чаастаах, ону ааһан сериал онгоруу туруорсаллар.

"Иһирэх түмсүүгэ" мунньустубуттар суон сурабыран эрэр киинэттэн быһа тардыылары бэркэ кэрэхсээн көрдүлэр.

Прокопий Романович хаартыскаба түһэриинэн эмиэ дьарыктанар. Саҥа киинэ улууска көрдөрүмүрүгэр Монголияба уһуллубут түгэннэр хаартыскаларыттан быыстапка тэрийэр санаалаах. Кини араас номохтору хомуйар, Манчаары туһунан пьесаны суруйа сылдьар.

Ити курдук Прокопий Романович улуус ыһыабын сахалыы тыыннаан, онно сүүһүнэн аттаахтары кытыннаран, сүүһүнэн хомус тардааччыны туруортаран, оһуохай түһүлгэтин киэнтэн киэн онгортон, ыһыабы "Орто дойду" үрдүк мырааннарын

күөнүгэр тэрийиини көбүлэхэн төрүт бырааһынныкпыт дьону-сэргэни араҥаччылыыр, арчылыыр тыынын, куту-сүрү бөбөргөтөр дьайыытын лаппа күүһүрдүбүт дьонун-мааны тумус туттар дьоммутуттан биирдэстэрэ.

Виктор ТАПЫЕВ.

Буойун-суруйааччы аатын үйэтитэн

Оптуорунньук күн Покровскайга "Дуораан" кафеда фронтовик-суруйааччы Исай Прокопьевич Никифоров аатынан улуус журналистскай куонкурс түмүгүн таһаарынан дьоро тэрээһин буолан ааста. Билэргит курдук, хаһыаппыт "Советтар знамялара", "Лена маяктара" аатынан тахсар кэмигэр 15 сылтан ордук редактордаабыт билмиилээх суруйааччы И.П.Никифоров аатынан бириэмийэ 2004 сыллаахха кини төрөөбүт нэһилиэтин V Малдыабар дьаһалтатынан, үөрэх управлениетынан, "Хангалас" хаһыат редакциятынан уонна бастакы сүһүөх журналистскай тэрилтэтинэн төрүттэммитэ уонна быйыл үһүс төгүлүн байыаннай-патриотическай иитиигэ матырыйааллары суруйар общественной корреспондентарбытыгар туттарылынна.

2009 сыллаах лауреаттарынан ааттаннылар:

Ноговицын Прокопий Романович, Ой орто оскуолатын научнай үлэбэ директоры солбуйааччы, кыраайы үөрэтээччи (Ой с.);

Кельцев Михаил Николаевич, үлэ, тыыл ветерана (Мохсоболоох б.).

Конкурсу тэрийээччилэр анал бириистэринэн уонна Махтал суруктарынан бэлиэтэнилэр:

"Хангалас" хаһыат редакциятыттан уонна бастакы сүһүөх журналистскай тэрилтэтэн - **Березовская Елена Васильевна**, Мохсоболоох орто оскуолатын эдэр корреспондентарын постарын салайааччы, үөрэх управлениетыттан **Кирилина Сардаана Алексеевна**, Покровскай 1 №-дээх орто оскуолатын библиотекара.

И.П.Никифоров ыччаттарын Никифоровтар уонна Гребневтар дьыэ кэргэттэрин анал бириийинэн **Герасимов Гаврил Михайлович**, РФ үөрэбириитин туйгуна, педагогическай үлэ ветерана, Хангалас улууһун уонна Хачыкаат нэһилиэтин бочуоттаах гражданина.

Бириэмийэлэри туттарыы дьоро түгэнигэр наһараадаламмыттары эбэрдэлээн туран суруйааччы Исай Никифоров туһунан РФ Суруйааччыларын союһун чилиэнэ, поэт П.Н.Харитонов, "Хангалас" хаһыат редактора Л.Д.Аммосова, бэчээт ветерана, редакцияба үлэһии сылдыбыт сэрии кыттылааба, журналист С.К.Никифоров оҥдообото, бэчээт ветерана А.П.Наумова, лауреаттар ааттарыттан кыраайы үөрэтээччи П.Р.Ноговицын, о.д.а. тыл этилэр, куонкуруһу салгыы ытарга баҕа санааларын үлэһиннилэр.

Людмила МОРДОВСКАЯ.

Үөһээ Дьаангы улууһун устун айан

Дьаангы улууһун дьаһалтатын ынгырыытынан бэс ыйын 29 күнүттэн от ыйын 6 күннэригэр диэри Дьаангы улууһун устун айаннаан кэллибит: Ноговицын П.Р., "Эллэй-аада" экспедиция салайааччыта, Пестерев Д.А., бу экспедиция археология салаатын куратор-археолога, Аманатов С.А., Москваҕа үөрэнэр студент, оператор уонна фотограф.

Бу айан сыала-соруга Дьаангы оболорун уонна учууталларын этнографияны уонна археологияны дьарыктаныыга үөрэтии, опыт атастаһы уонна матырыйаал хомуйуу.

Айаммыт маршрута маннык: Баатаҕай-кырдыаҕас Верхоянскый куорат-Бөтөнкөс-Адыаччы өрүс устун устуу-аатырбыт Суулар Хайалар (мамонт үйэтин кыыларын уңуохтара уһулуччу элбэхтик көстөр сирдэрэ)-Хотон Хайа (былыргы таас үйэтин дьоннорун олохторо) - Бөтөнкөс аатырбыт музейыгар көмөлөһүү уонна, биллэн турар, аатырбыт Киһилээх Хайатыгар сылдьыы.

Бу ыстатыйаҕа биһиги урууна суруктаах биһилэх туһунан суруйуохпут.

Верхоянскый музейыгар "урууна" суруктаах биһилэби "булуу"

"Булуу" диэн суруйабын. Музейдарга даҕаны киһи "булуу" онгорор уонна оболор научнай үлэ суруйар матырыйаалларын хомуйар. Бу сымар тухары оболор музейдарга "булумбут" сэдэх экспонаттар тустарынан научнай үлэ суруйан, Москваҕа тийиэ аан дойдутааҕы конференцияларга кыттан кэмилэр: "Самартай" музейыгар көрдөрүмүр "эһэ төбөлөөх көтөр" боруонса ымыы, музей директора Р.К.Захаров, "Күн хаамыытын көрдөрөр Күн-кириэс бэлиэлээх" боруонса ымыы Лабыдья хайаларыгар В.В.Максимов булумньутун туһунан, I Хангалас нэһилиэгин музейыгар (Орто Халыма улууһугар) Өлөөкө күөлгэ көстүбүт "кыһыл көмүс хахай" уонна "кыһыл көмүс күн" ымыылар тустарынан. Бу соробун эрэ эттибит, өссө даҕаны үөрэтиллиэхтээх, чинчийилиэхтээх экспонаттар бааллар.

Кырдыаҕас Верхоянскый куорат музейа олус баай ис хоһоонноох, дьиэтэ икки этэ-эстээх өрдөөбү тутуу, ис бараана, онгоһуута аныгылыы олус тупсаҕай. Директорынан өр кэмнэргэ Кирилина Варвара Захаровна диэн олус "бэйэтин" музейын фондатын байытар баҕалаах киһи үлэлии-хамныы сылдьар. СГУ Археологияҕа уонна этнографияҕа музейын үлэһитэ Дмитрий Александрович Пестерев элбэх сүбэни биэрдэ, оболору кытта ханнык темаҕа үлэлиэххэ сөбүн ыйда.

Онтон мин хаартыскаҕа түһэрбит экспонаттарбын улаатыннарар көрө олороммун, үрүң көмүс биһилэххэ сахалыы "урууна" сурук бэлиэлэри көрөммүн үөрдүм. Бу биһилэби аны таас витринаттан хостоон ылан көрүү-истии, хостон хаартыскаҕа түһэрии буола.

2000 сыллаахха Сунтаар улууһугар Элгээйи кыраайы үөрэтэр музейга урууна суруктаах бэлиэлээх бэчээт баарын "булбутум". Ону учуонайдар 2002 сыллаахха тийиэн үөрэтэн, кырдык, урууна суруктаах диэн быһаарбыттара, билигин наукаҕа биир чахчы буола сылдьар (научный факт). Юрий Божеденов кыраайы үөрэтэр учуутал, аны туран Боруулаах диэн сэлиэннэ оскуолатын музейыгар баар холбука хаартыскатын ытта. Он-

но нуучча алфавитын буукубаларын кэккэ "урууна" суругар майгынныыр бэлиэлэр бааллар. Өссө эбии аатырбыт саха сылгылаах Дьяангы улуһугар сылгыларын бэчээттэрэ-бэлиэлэрэ эмиэ "тамга" диэнгэ киирсэр эбит. Холобура, биһиэхэ курдук нууччалыы буукубалары сэргэ араас "тамга" бэлиэбэ майгынныыр бэлиэлэр бааллар.

"Тамга" диэн былыр сылгыны иитэр омуртага барыларыгар сылгыларын араарар анал бэлиэлээх этилэр, бу түн былыргыттан аҕа уһун бэлиэтин быһыытынан туттулара. "Урууна" сурук бэлиэлэрэ кэлин анал "тамга" бэлиэ буолуохтарын сөп эбэтэр "тамга" бэлиэттэн "урууна" сурук бэлиэлэрэ үөскүүн сөп. "Урууна" сурук уонна "тамга" бэлиэлэрэ аан бастаан, биллэн турар, уруһуйтан, ойууттан тахсыбыттара сабадалар. Холобура, күн бэлиэтэ "туора кириэс, "И" буукуба үс сымыптаах чыычаах уйатын курдук.

Ити курдук, Саха сиригэр хотугу улуустарыгар саха омур төрүттэммит кистэлэннэрэ билигин даҕаны көстө тураллар уонна өссө даҕаны көстүөхтэрэ. Онтон биһиги, аныгы сахалар, ол кистэлэннэргэ болҕомтолоохтук сыһаннаһахтаахпыт. Бу омурта кэлэр кэскилэ.

Саха омур аатырбыт "цивилизациялаах" дэнэр омурта кытта тэн баайылаах историялаах омур: ханнык баҕар улуубун дэнэр омурта курдук бэйэтэ суруктаах-бичиктээх, дьэрэкээн мындыр ойуулардаах, хатан тимири өссө элбэх омур иннинэ уһаарбыт уустардаах, олонголоох, ыһахтаах омур буолабыт.

Сахалыы "урууна" суругу-бичиги тилиннэрэргэ күүспүтүн холбуобун.

**Проконий НОГОВИЦЫН,
Нөмүгү.**

Киһилээх Хайалара, Адыаччы палеонтологической музейа уонна Хотон Хайа

Кыра уонна Улахан Суумлар диэн аан дойду мамонт үйэтин үөрэтэр учуонайдар "сүгүрүйэр" хайалара. Биһиги Булгуннахтаахпыт утары баар Тукулаан кумахтаах хайатыгар маарынныылар, Алдан өрүскэ баар Лэкэ хайа эбэтэр "Мамонтова гора" диэн аатырар хайага эмиэ олус майгынныыр кумах суума турарын этэллэр эбит. Бу үс сиргэ кумахтан мамонт үйэтинээҕи кыылар унуохтара "сууман", өрүскэ түһэллэр, ол иһин биһиги Тукулааннаах кыыларбыт эмиэ оннук айылҕалаахтар.

Бөтөнкөс сэлээннээтэн катерынан айаннаан иһэн Суумлар Хайаны кыратык ааһа көтөн баран кумахтаах сиргэ тохтоотубут, сүүсчэкэ миэтэрэ курдук кумах кытылга сүүһүнэн унуох ыһыллан сытар... Бу барыта мамонт үйэтинээҕи кыылар кырамыталара: мамонт сүүнэ бүтэстэрэ, былыргы сылгы, тайах, бизон сыһаахтара... Адыаччы үрэх уута саҕардыы түһэн эрэрэ, ол иһин уу анныттан сүүрүк аҕалбыт унуохтара өссө тахсыахтара.

Адыаччы оскуолатын оҥолоро быйыл экспедиция тэрийэн бу унуохтары барытын хомуйан үөрэтиэхтэрэ, чинчийиэхтэрэ, наукага сыһаннаабын араарыахтара, уоннаабытын оскуола мастарыскайыгар туттаран, кыһын араас сувенирдары оҥоруохтара. Ангардас мамонт аһытын (бивенын) эрэ туһага таһаарар кэм аастаҕа, саҕа аныгы дигайн үөрэбин туһанан бу былыргы үйэтинээҕи унуохтартан олус улахан сыанаба барар

онгохуктары онгоруоххайын. Мамонт сүүнэ улахан атахтарын сотолоруттан миэбэл онгоһумуон сөп.

Адыаччы музейын Божедонов Николай Герасимович диэн физик үөрэхтээх, кыр-дыабыс 80 саастаах учуутал-энтузиаст салайан олорор. Бу музей саамай аатырбыт экспоната "Зоргелия" диэн былыргы үйэтинээби муостаах кыыл төбөтүн чөмчөкөтө. Бастакы төбө унгобун немец геолога Зоргель иккис аан дойду сэриитин сабана булбут, онтон Адыаччыга иккис төбө 1973 с., 1998 с. өссө үс төбө унгоба көстүбүттэр. Онтон быйыл биһиги кэлиэхпит үс хонук иннинэ алтыс төбө унгоба көһүннэ. Дьолго онно "Эмэйаада" экспедиция мамонт үйэлэрин үөрэтэр салайааччыта профессор, доктор Боескоров Геннадий Гаврильевич бу Адыаччы музейын инвентаризациялыы тиийбит. Онон бу унгох мэ-эрэйдэнэн наука чахчыта буолла.

Бу "Зоргелия" диэн кыыл унгохтара дьэ, кырдьык, аан дойду барытын сүдү баайа (мировое наследие). Ол иһин бу маннык сэдэх булумһулары сөптөөхтүк сыаналыыр кэм кэллэ. Биһиэхэ манна Буотамаба, уо.д.а. үрэхтэрбитигэр төһөлөөх сэдэх кыыл унгоба көстөн баран бырабылара буолуой?!

Бу Адыаччы музейыгар олус сэдэх экспонаттар олус элбэхтэр: Амур тиигири-нээбэр быдан улахан аһыылаах былыргы хахай сынгааба, хаспах эһэтин унгохтара, сүдү улахан тайах уонна таба муостара ("гигантские олень и лось"). Мамонт үйэтин кыылларын унгохтарынан баай музей этнография өттүнэн эмиэ үчүгэй, сэдэх экспонаттардаах: кыһыл көмүһүнэн кизргэтилибит тимир ингэнэ дабаны элбэби этэр. Ол гынан баран археология салаата дьадаҥы собуус. Биһиги илдьэ барбыт матырыйааларбытыттан көрдөххө, бу Адыаччы үрэх тардытыгар 74 былыргы таас үйэтин дьонун олохторо ба-ар эбит. Хотон Хайа диэн ааттаах хайаба биир "стоянканы" үөрэттибит. Манна биир таас онобос, улахан таас үнүү, абыйах туой иһит иитин тоороххойдоро, ойуута олус үчүгэй-дик көстөр (керамика иһит венчига) көһүннэ. Бу биһиги Кулабытыгар олорбут Бельчачи культуратын дьонун киэнин курдук, ол аата 5-6 тыһыынча сыл анараа өттүгэр олорбут та-ас үйэтин дьонноро. Өссө бири быһаардыбыт, Адыаччы үрэх кумах хайалара суума ту-ралмар, ааттара дабаны ону этэр, ону кытта бу былыргы таас үйэ дьонун олохторо (сто-янкалара) эмиэ суумар, сүтэр кутталаммыт, онон оскуола оболорун экспедицияларын үлэтэ күүһүрдэбинэ сатаныһык, наукаба көмө наада буолбут. Бу этии биһиги Хангалас сиригэр эмиэ туһайылар.

Булумубут барыта Адыаччы музейыгар туттарылынна, таас үнүү (?) СГУ археоло-гия музейыгар ананна. Николай Герасимович Божедонов үөрүүтэ баһаам буолла, Дьааҥы оболоругар научнай дакылаат суруйамарыгар матырыйаал көһүннэ.

Бу айаммытыгар, биллэн турар, Киһилээх Хайаларын ааспатыбыт. 887 миэтэрэ үрдүктээх хайаба 8 км уһуннаах сыырынна суолунан ойуур устун тахсар эбиккин, улахан сылаата суох. Бу маршрут Туостаах үрэбин өттүттэн дэнэр, Дьааҥы өрүс өттүнэн эмиэ баар эбит. Хайа үрдүгэр тахсан дьэ, кырдьык, олонхо дойдутугар түбэһэбин, алараа Адыаччы үрэх күнгэ килэбэчийэ эриллэн сытар, унгуор хайаларга атын сүдү улахан таас дьоннор хайаба ыттан иһэлэрэ көстөр. Манна, кырдьык, киһи диэн кыра эбит диэн итэҕэйэбин, айылба сүдү күүс буоларын чахчы көрдөрөр.

Очуос таастара сүүрбэччэ миэтэрэ үрдүктээхтэр, ол гынан баран мээһэ дьон ыт-тыбат. Ыһыннаах диэн хайаба баар очуостар олох дабаны 40 миэтэрэ үрдүктээхтэр эбит. Бу хайа 1600 м үрдүктээх, нууччалар "Мать Гора" диэн ааттыылар. Онон кыахтаах эдэр дьон чыпчаалара ол эбит.

Дьяангы улууһугар үөрэх салаатын управлениятын салайар Мир Афанасьевич Юмшанов сөптөөх суолу тутуспут, биһиги "Эмэйаада" экспедициябыт опытын өссө дирингэтэн бу манньк дьяһанар. Экспедициябытын салайбыт учуонайдар бука бары Дьяангы хайаларын айылбатын, историятын үөрэтиигэ туруммуттар. Өссө физиктар бөлөхтөрүн СГУ профессора Юрий Михайлович Григорьев салайан 5 сылын үөрэтэр, быйыл аатырбыт ыраас уулаах Туостаах үрэх устун бардылар. Бу үлэлэр түмүктэрэ эмиэ чабылхай, "Кэскилгэ харды" оболор республиканскай конференцияларыгар дьяангылар бастакы миэстэлээхтэр, алта лауреаттаахтара бары Москва, Санкт-Петербург, Казань кураттарга баран миэстэлэһэн кэмилэр.

Айан салбаннын, саҥа арыйылар уонна чыпчааллар күүтэлэр!

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Нөмүгү.**

Урууна суруктар

*эбэтэр "Эмэй суруктара" хаһан, ханна уонна тобо
төрүттэммиттэрин туһунан санаалар*

Ханнык бабар омук бэйэтин аймах омуктарын кытта сомоболоһон Ил тэринэр кэмнээх, оччоҕо эрэ бу атааннаах-мөнгүүннээх дойдуга эстибэккэ сайдар суолга үктэнэр, омук быһыытынан тирэхтээх уонна үһүн тыыннаах буолар. Аймахтыы омуктар Ил тэринэн, сэрии күүһүнэн көмүскэнэллэр, тыллара биир төрүттээх, биир сомоҕо киэнг нэлэмэн Ил ханнык бабар мунугар тийиэн кимниин бабар кэпсэтэр, өйдөһөр буолар. Онон сурук хайаан да баар буолуохтаах - бу киэнг нэлэмэн Ил иһигэр ситимниир күүс. Оччоҕо эрэ аты-эргин сайдар, дойдугун көмүскүүр ситим үөскүүр.

Түүр төрүттээх тылбыт - бу аймахтыы омуктардыын биир тылмаах улахан улуу омук буола сылдыбыт туоһубут. "Улуу Куйаар Истиэп" Азияттан Европаны кытта хабан нэлэһийэрэ. Бу Улуу Куйаар устатын-туоратын тухары биир тыл, биир сурук баар буолан аты-эргин олус сайдыбыта. Манна туох да киһи соһуйара суох, билигин английскай эбэтэр нуучча тыллара аан дойдутаагы тыл буола сайдыбыт кэмнэрэ, оттон ол былыргы сахаларга саха тыла эбэтэр түүр тыла аан дойдутаагы тыл этэ.

Биир Улуу Ил, биир тыл, биир сурук. Оттон сурук аан бастаан ойууттан үөскээбитин бары билэбит. Холобур, Европа дойдуларыгар тарбаммыт аан бастакы финикийскай алфавит бастакы буукубата "альфа" эбэтэр "алеф" диэн өйдөбүлэ оҕус төбөтүн ойууттан үөскээбит. Онтон былыргы Египет, Кытай иероглифтара эмиэ араас харамай, күн, ый, мас, хайа ойууларыттан тахсыбыттарын бары билэбит. Түүр омук урууна суруктарын буукубаларын (биһиги эмиэ сабажалааһын онгоруоххайын уонна саха тыла түүр омуктарга биир чөл хаалбыт тыл буоларынан) бэйэбит сахабыт тылынан ырытан көрүөбүҥ. Билэн турар, былыргы түүр тылын үөрэтэр учуонайдар ырытыылара ордук буолуо этэ.

Хаҥалас сиригэр Сиинэ үрэххэ абыйах көс тийибэккэ, Петровскай дэриэбинэ таһынаагы ойуччу тарар очуос тааска икки урууна буукуба баар. Аахтааха "Аба уус" диэн тахсар, ол гынан баран дыктитэ диэн бу икки буукубаны "тилиннэрэн" тыыннаах гына ойуулаабыттар, иккиэн хотой курдук онгоруллубуттар, кыһыл охра кыраасканан. Бу кини-

лэр түн былыргы буолаларын туоһута. Маннык көстүү олох сэдэх. Дэлэбэ даҕаны аатыр-быт археолог А.П.Окладников кинигэтигэр уруһуйдаан килэриэ дуо. Кини онно былыргы таас үйэтинээби дьон уруһуйдарын кытта килэрбит уонна бу урууна сурук буоларын туһунан суруйбатах.

Биһиги урууналарбытын Андрей Кривошапкин-Айыҥа алфавитыгар туһанан ырытан көрүөххэйин. "Й" буукуба "өйө" диэн дорҕоон буолар эбит уонна төгүрүк иһигэр үс төгүрүк ойууламмыта буолар. Биһиги санаабытыгар, бу уйа ойуута. Чыычаах уйата. Олус үчүгэй өйдөбүл тахсан кэлэр, бу уруунанан. Оччоҕо сахалыы хас да олус үчүгэй суолта-лаах өйдөбүмэри биэриэххэ сөп: уйа, ийэ, эйэ, өй. Урууна сурукка былыргылар улахан суолтаны биэрэмэрэ уонна үксүн алгыс өйдөбүлүн суруйа сатыылара. Холобура, бу маннык "Й" урууна суруктаах биһилэх онгортон бэлэх ууннахтарына биэрбит киһилэригэр:

- Уйалаах буол,
- Ийэлээх буол,
- Эйэлээх буол,
- Өйдөөх буол,
- диэн алгыс этэмэр.

Олус үчүгэй, дириҥ өйдөбүл. Аны туран иккис урууна баар, эмиэ "Й" буукуба, ол гынан баран "а, о, ы" аһаҕас дорҕооннору кытта дьүөрэлэхтэр. Бу урууна ойуута аңара эбэтэр ый ойуута. Сахаларга даҕаны, түүр омукка барытыгар даҕаны "ый буол, күн буол" диэн тангараҕа көрдөһүү баар. Ол иһин бу урууна эмиэ олус күүстээх өйдөбүлмээх: "ый", "айыы" диэн үнгүү-сүктүү бэлиэтэ.

"Х" буукубаттан сабаланаар тыл саха тылыгар элбэх. "Х" буукуба оноҕос төбөтүн курдук ойууланар. Ол эбэтэр "Ох" диэн тылтан тахсыбыт.

Бу ырытыы түмүгэр сахалыы урууна сүрүн өйдөбүлэ - алгыс өйдөбүлэ диэн тахсар. Сахалар урууна суругу эбэтэр "Элэй эһэбит суруктарын" тилиннэрэн, алгыс суруйар сурук онгостуоххайын. Сахалыы алгыс тылларын бэйэбит сурукпутунан суруйуобун, кытай иероглиф суруга "фен-шуй" диэн аатыран олохпутугар күүскэ киирэн эрэр.

Ыһыах, хомус, сэргэ, оһуохай барыта тилиннэ, олонгохобутун өрө туттубут. Аны суруктаах омук аатыран сайдыылаах омуктары кытта биир үктэлгэ туруоххайын. Алгыс тыла күүстээх, сурукка сурулуннабына өссө күүһүрө. Дом!

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Никита СОЛОМОНОВ: "Оболор патриот уонна эколог буола улаатыахтаахтар"

Никита Гаврилович Соломонов биһиги улууспут биир киэн туттар, аан дойду научнай эйгэтигэр билэр учуонайбыт, улууспутугар уонна Саха Республикатыгар бүтүүнүгэр "Кэскилгэ харды" оболорго аналмаах научнай программа биир бастакы тэрийээччитэ балаҕан ыйын 27 күнүгэр 80 сааһын томточчу туола.

Профессор, Саха Республикатын Академияларын академига, Россия Наукаларын Академиятын чилиэн-корреспондента Н.Г.Соломоновы ис сүрэхпиттэн сүгүрүйэн туран

итиитик-истинник үбүлүйүнэн эбэрдэлиибит! 1994 сылтан Никита Гаврилович Ой орто оскуолатыттан сабалаан улуус оскуолаларыгар барыларыгар "Кэскилгэ хардыы" оболор научнай программаларын тэрийиинэн, көбүлээһининэн утумнаахтык дьарыктанар. Улуус олохтоохторо ол туһунан хаһыаттан олус үчүгэйдик билэмэр. Ол иһин бу эбэрдэ ыстатыйаба Никита Гаврилович туһунан абыйах билэр уонна биллибэт чахчылары абылаахпыт. Бу бэлиэтээһиннэр кинини учуонай, учуутал, киһи быһыытынан майгытын, таһымын, өйүн-санаатын көрдөрөмөр.

1994 сылаахха бөдөн учуонай Ой орто оскуолатыгар бэйэтинэн кэлэн оболор научнай экспедицияларын тэрийэргэ этии киллэрбитэ уонна эппитэ: "Икки сылынан эһиги оболоргут Москваба тиийэн дакылаат ааҕар буолуохтара. Мин эмиз Батамаайы дьин кыракый дэриэбинэттэн оскуолаба үөрэнэн академик, профессор буолбутум. Саха оҕото бэйэтин сэнэнэрэ сатамат!" Ити этиитэ барыта, биһиги ол сабана сөбүөхпүт иһин, туолбута. Ангарадас Ой орто оскуолатыттан 16 дакылаат Россия таһымыгар кытынна, оттон "Эмэйаада" экспедицияба улуус оскуолаларын оболоро элбэхтик кытталар, онтон бу көрдөрүү өссө үрдүк.

"Эмэйаада" оболор экспедицияларыгар улууспут историятын, айылбатын бары өттүнэн элбэх учуонай салайыытынан үөрэтэбит. Никита Гаврилович бу үлэбэ сүрүн ирдэбилэ маннык: "Биһиги үөрэтэр оболорбут, бастатан туран төрөөбүт улуустарын уонна Саха сириг айылбатын, историятын билэр уонна көмүскүүр кыахтаах дьон буола улаатыахтаахтар, кинилэр хайаан даҕаны биолог, историк, учуонай буолуохтаахтар дьин сорук турбат, кинилэр патриот уонна эколог буола улаатыахтаахтар. Оччоҕо эрэ ханнык баҕар идэлээх киһи төрөөбүт дойдутугар туһалаах буолуоҕа. Билигин биһиги экспедицияба сылдыбыт оболорбутунан барыларынан кьин туттабыт, кинилэр төрөөбүт дойдуларын айылбатын, историятын билэр араас идэлээх специалистар буолулар".

2006 сылаахха хотой уйаларын булар соруудах ылбыппыт. Нам улууһугар Бөтүн нэһилиэгэр быраан эниэтигэр тиит маска уйаламмытын буламмыт хотой оботун олох чугастан хаартыскаба түһэрэн үөрбүппүт. Үөрэ-көтө, өссө хайҕаныахпыт дьин Никита Гавриловичка хаартыскалары көрдөрбүппүт. Улахан учуонай ымыр да гыммакка көрөн баран: "Бу хотой оботун уйааһынын билиэхтээх этигит!" - дьибитэ. Ол аата хаартыска дьин дуона суох ситиһии, наука дьин дьингнээх чахчылартан турар дьин өйдөбүл буоларын өссө төгүл итэбэйбиппит.

Учуонай быһыытынан Никита Гаврилович барытын илэ хараҕынан көрөрүн ордорор. Быйыл 2009 сылаахха Ой орто оскуолатын хорубуйатын иһигэр кырбый (нууччалыта пустельга дьин) уйаланан сымыттаабытын кэпсээбиппит. Ону сарсыныгар анаан-минээн куораттан орнитолог А.П.Исаевы идьэ кэлэн, бэйэтэ хорубуйа иһигэр ыттан киирэн ол кырбый үс сымытын көрөн итэбэйэн баран научнай үлэбит торумун былааннаабыта, аппаратура атылаһан биэрбитэ. Бу чахчы 80 саастаах учуонай наукаба хайдах курдук бэриниилээгин уонна 5-6 кылаас оболорун научнай үлэлэригэр сүрдээх болбомтолообун бигэргэтэр. Сыл аайы экспедицияба үлэмиир 5-6 кылаас үөрэнээччилэриттэн биир эмэ науданан дьарыктаныах оҕо баар буолаҕына олус үөрэр, отой улахан дьонго курдук сыһаннаһан научнай кинигэлэринэн хаачыйан барар уонна күлэ-үөрэ этэр: "Бу мин үйэбин уһатар оболор, бу оболору мин 5-6 сыл дьарыктыахпын наада, 10 кылааска тиийэллэригэр хайаан да ситиһиилээх буолалларын туһугар. Наукаба үлэмиир оҕо хас да сыл дьарыктанан ситиһиилэниэхтээх, оччоҕо эрэ бу үлэни убаастыыр буолуоҕа, чэпчэки ситиһии үйэтэ суох".

Никита Гаврилович ханнык бажар научнай үлэни сажалыырга элбэх литератураны туһанары ирдиир. Холобур, экспедицияба сылдьан оҕолор олус элбэх булумньуну онгоруолор, элбэҥи хаартыскаба түһэрэллэр. Дьингинэн бу научнай үлэ баара-суоҕа 30% буолар, уоннаабыта дьэ кинигэни кытта үлэ, өссө төгүл үлэ. Билигин "Эмэйаада" экспедиция үлэтэ туһалааҕа биллэн республика улуустарыгар тарҕанна. Ону таһынан Россия таһымыгар үгүстүк сэнгээримэн эрэр. Оҕолорбут Россиятаабы эрэ буолбакка, аан дойдутаабы конференцияларга олус ситиһиилээхтик кытталар.

Республикаба меценаттар хамсааһыннарыгар кыттан элбэх бизнесмен, атыһыт дьон хайҕалга сылдьалар. Ыраахтааҕылаах Россияба былыр былыргыттан оннук дьону ытыктыылар, элбэх мэтээл, наҕараада кинилэргэ тиксэр. Оттон Никита Гаврилович курдук учуонайдар оҕолору салайан-такайан, үөрэтэн патриот дьон ғына иитэн таһааралларын дьингээх духуобунай меценатство диэн сыаналыыбыт.

Биһиги Хангалас улууспут былыргыттан баччаанҕа диэри манньк духуобунай меценат дьоннордоохпут уонна онон киэн туттабыт.

Чэгийн-чэбдик буол, Никита Гаврилович, дойдунт дьоно эн тускунан элбэҥи биллиннэр, дойдутугар туһалаах киһи - дьоллоох! Дьонҕор-сэргэбэр дьолу-соргуну!

**Ой орто оскуолатын коллективын аатыттан
Прокопий НОГОВИЦЫН.
2009 с.**

Бэрдьигэстээх бэлиэлээх биһилэхтэрэ

Сэтинньи 9 күнүгэр былыргы дьыллар кистэлэннэрин суоллаан Бэрдьигэстээх кыраайы үөрэтэр музейыгар тийдибит. Суоппарбыт Ноговицын Рома, тимир, көмүс ууһа идэлээх Данилов Александр, оператор-режиссер Васильев Михаил уонна бу чинчийэр бөлөх салайааччыта Ноговицын Прокопий аан бастаан бэркэ билэр, ытыктыыр аҕа киһибитигэр Александров Гаврил Ильичкэ-Балаҕаннаах Ганяҕа итии киллэринэ таарыйдыбыт. Гаврил Ильич, өрүү буоларыныы, толору астаах остуолу тардан көрүстэ. Аан бастаан сылдьар Ромалаах Александр ас дэлэгэйиттэн бастаан утаа ах бэрдэрдилэр, кэлин арыый уоскуйан эрэ баран, тото-хана аһаатылар.

Биһиги сорукупут диэн музейга туох эмэ ураты бэлиэлээх былыргы тэриллэри көрдөөһүн. Ол баҕа санаабыт толору туолма диэн үөрэбит. Ол курдук, музей олус баай сэдэх маллардаах, докумуоннардаах. Музей директора, Саха Республикатын культуратын туйгуна Степанова Елена Григорьевна быйыл "Музей бастыҥ үлэһитэ" диэн профессор, меценат М.Ф.Габышев аатынан республикатаабы бириэмийэни ылбыт. Елена Григорьевна музей баай матырыйаалларын кытта билиһиннэрдэ.

Биһиги, хангаластар, ол иһигэр нөмүгүлэр, биир сонуну билибит - Кононов Илья Иосифович-Уус Ылдьаа аҕата Нөмүгү Уһук диэн ааттаабын үөрэ да, соһуйа да иһиттибит. Уус Ылдьаа анал бэлиэлээх быһахтары охсоро. Ол аата хас охсубут быһабын кини сөпкө хатарылыбыт сыгы быһах буоларын бу бэлиэтинэн мэктиэлиир. Бу манньк бэлиэлээх уустар былыр эрэ баалара уонна урут даҕаны аҕыйахтар этэ. Амынныкы, Тыйтыла уустар итинник бэлиэлээхтэрэ биллэр. Уус Ылдьааҕа аналлаах мундук баар, манна ытыктанар уус буосканан онгоһумбут мөссүөнэ көрүүгэ туруорумбут.

Салгы түүрт бэлиэлээх үрүг көмүс биһилэхтэри көрөн сэргээтибит. Бу түүрт биһилэх сирэйдэригэр бары бэлиэлээхтэр, оттон биир биһилэх ойуута олус диэн били былыргы сахалар урууна суруктарыгар майгынныыр. Өссө үрүг көмүс ытарбалар сэдэх коллекциялара баар. Ытарбалар эмиэ буукубанан бэлиэлээхтэрэ сонун. Аны туран үс алтан бэчээт баар, бу бэчээттэр бары нууччалыы буукубалаахтар, ол гынан баран үһүөннэригэр үөһэ өттүгэр атын-атын, ураты "сахалыы" бэлиэлээхтэр, көтөн иһэр көтөрдөр курдук.

Бу бэлиэлээх биһилэхтэр уонна бэчээттэр биһиги саха омук түг былыргы историейатын уонна уустарытын үөрэтэргэ өссө төгүл көмө буолаллар. Былыргы өбүгэлэрбит бу манньк аҕа уһун анал бэлиэтигэр (тамга) улахан суолта биэрэллэрэ. Кинилэр тамга-бэлиэнэн, бастатан туран, сыгыларын, сүөһүлэрин бэлиэтииллэрэ. Бу уорууу, түөкүннээһини уодьуганныыра. Аныгы сахалар манньк бэлиэлэри аныгы ньыманан сергүтэр кэммит үүннэ, сыл аайы күһүн буолма даҕаны идэһэ онгостуохтаах сыгыбыт-сүөһүбүт сүүһүнэн ахсаанынан сүтэр.

Аны бэчээт диэн сахаларга уонна хоту дойду булчут омуктарыгар олус тарбаммыт. Былыр былыргыттан бултаммыт түүлээхтэрин тириитин хас биирдии уус эбэтэр булчут бэйэтэ анал бэчээтинэн бэлиэтээн иһэр эбит. Оччотугар эмиэ уорсуу, балыйсыы, түөкүннээһин, сымыйалааһын диэн суох буолар.

Бу үөһэ этилибити барытын сааһылаан көрдөххө, сахаларга урууна сурук уонна анал бэлиэлэр-тамгалар баалара туох да олус судургу уонна олус туһалаах буоларын киһи өйдүүр.

Аймахтыы Казахстан государствотын биистэрэ, ол иһигэр хангаластар уустара, бары анал бэлиэлээх-тамгалаах этилэр, ол бэлиэлэрэ үөрэтиллэн билигин сурукка-бичиккэ киирэн үйэтитиллэн турар.

Сахалар эмиэ бу манньк сэдэхтик да буоллар көстөн эрэр бэлиэлэрбитин үөрэтиэххэинг, олохпутугар туһанаххайын уонна өссө бэлиэлэр санга көрүгнэрин айаммыт былыргы үгэспитин сергүтүөбүг уонна атын омуктары кытта тэгнэ хаамсыабыг.

Бэрдэгэстээх ыалдытымсах, үтүө санаалаах дьонугар барба махтал!

Р.С. Музейга олус сэдэх онгоруулаах үрүг көмүс сирэйдээх ыгыыр баар, бу манньк сэдэх ыгыырдар бааларын туһунан кэпсээг.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Киинэ уһумар

Бу күннэргэ Ой орто оскуолатын учуутала, кыраайы үөрэтээччи Прокопий Ноговицын санга киинэтэ Москва куоракка тангылман, үлэтэ үмүрүйэн эрэр. Уон биэс мүнүүтэлээх лиэнтэ саха кинематографиятын историейтар Алексей Романов "Орто Дойдугун" кэнниттэн "Кодак" пленкага уһумубут иккис үлэнэн буолар.

Киинэ билиилээх учуонай Гаврил Ксенофонов оҕо сааһын туһунан Прокопий Романович уус-уран, философскай дьүһүйүүтүгэр олобуран күһүөрү сайын Уус Алдан Суоттутугар уһумубута. Туруорааччы режиссерунан Санкт-Петербурдаагы киинэ, телевидение институтун студена Михаил Васильев, операторынан ВГИК студена Семен Аманатов

үлэлээбиттэрэ. Сүрүн оруомары Ой орто оскуолатын 3 кылааһын үөрэнээччитэ Айаал Егоров уонна Уус Алдан Чарантын олохтообо Афанасий Бурцев оонньообуттара. Санатан эттэххэ, Прокопий Ноговицын Саха республикатын президенин быйылгы сылаабы "Кинематографияһа номинациятын гранын хаһаайына, көрөөччү биһирэбилин ылбыт хас да игровой киинэ ааптара, "Чынгыс Хаан кистэлэнэ" бырайыакка ылсан үлэлэспитэ.

О национальном духе, положении селян и фильме "Чингис-хаан"

Персона

Краевед, учитель Ойской средней школы Прокопий Ноговицын всегда представляет собой самый живой информативный повод. 12 апреля он участвовал и выступал на форуме общественности, созванном по инициативе Координационного совета Конгресса народа Саха, членом которого он является, где собрались 500 представителей 15 улусов, чтобы обсудить животрепещущие вопросы: Конституция РС (Я), родной язык, проблемы села. Мы попросили его поделиться информацией с нашими читателями.

- С других улусов собрались большие делегации, нас же сначала было всего десяток, глава Ойского наслега М. Васильев, Л. Горохова, учитель ПСОШ-1, А. Харитонов, директор ДХШ, И. Монастырев, народный мастер, Е. Скрыбин и др. Позже подъехали октемские собратья. После ликвидации национально-регионального компонента из существовавшей трехкомпонентной структуры государственного стандарта в Законе об образовании РФ появляется возможность ограничения прав не только якутского, но и всех других народов РФ, на изучение национальной культуры и истории своего народа в национальных школах и школах с национально-культурным компонентом. Значит, этим вопросом вообще-то озабочена не только якутская интеллигенция, но и Татарстан, Башкортостан, Институт регионального образования Свердловской области и даже РПЦ и т.д. Мы считаем, что вхождение в единое образовательное пространство, России ли, стран Болонской конвенции ли, нельзя осуществлять грубо за счет вопросов сохранения и развития национальных языков и культур. Несмотря на протесты прокурора РС (Я), ратующего, как известно за приведение законов республики в соответствие с федеральными, говорил лидер Конгресса Саха Е.П. Жирков, мы сегодня достойно защищаем положения о Национальной концепции в Законе об образовании РС (Я) на уровне судебной власти.

Депутат Ил Тумэна Ф. Охлопков говорил о том, что необходимо повысить закупочные цены на молоко и размер субсидий на молоко, не меняющийся уже как 7 лет (17,5 руб.). Было принято решение направить открытое письмо президенту РФ Д. Медведеву, где подняты вопросы передачи в собственность сельхозугодий коренным народам Крайнего Севера; о выплате наемным работникам сельхозкооперативов, КХ, СХПК северной трудовой надбавки за счет федерального бюджета в 5-7 тыс.руб. в месяц; о гарантированных госзакупках сельхозпродукции; об отсрочке, с учетом наших климатических экстремальных условий, сложной транспортной схемы и т.д. вступления в силу ФЗ-88 о техническом регламенте на молоко и молочную продукцию.

- Какие предложения прозвучали от имени делегации Хангаласского улуса?

- Разработать Стратегию развития - "Саха тускула"; Год молодежи должен быть озаглавлен созывом Конгресса молодежи "Республика Саха - наше будущее"; дальше развивать, обновлять Национальную Концепцию образования; организовать объединение учителей, преподающих родной язык и литературу.

- Прокопий Романович, Вы являетесь научным консультантом впервые вышедшего в широкий российский прокат фильма "Тайна Чингис-Хаана", вызвавшего у массового зрителя противоречивые чувства. К сожалению, складывается впечатление, что центральная Россия мало что увидела в фильме, кроме "этнографического сепаратизма". Что же говорят евразийцы, азиаты?

- Зато известный евразиец А. Дугин, идеолог Великого Татарстана, понял наш фильм в духе: "Русский, вставай!" (<http://www.rossia3.ru>). Как так? Вот выдержки из его сайта - "Все современное - ложь и смерть. Прекрасно, живо и истинно только древнее, вечное, изначальное. Я чувствую и в Москве дуновение байкальского ветра. Если власть в России не будет русской, если она не поставит своей главной целью возрождение глубинного русского духа, такую власть следует стереть с лица земли... "Если соль испортится, ее выбрасывают"... "И в этом деле у нас есть союзники, говорит Дугин, великие народы Евразии - наш бесценный резервуар энергий, обрядов, жизненных соков, высоких духовных деяний. Уважая их идентичность, мы должны суверенно и беспощадно утвердить свою. Русскую идентичность. Вставай, русский! Мы должны быть солидарны со всяким, кто идет дорогами предков, путем Великого Возвращения...". То есть Дугин приветствует, когда монголы, буряты, якуты открыто и свободно говорят о своей этнической идентичности, питая своим духом и русский народ, и видит в этом источник объединения пассионарных энергий всех народов. Всех!

- Получается, к фильму надо относиться как к художественному произведению в евразийском духе. Вот только истолковывать замысел фильма в обратную сторону, приписывая ему тайный заговор сепаратистов, значит вовсе отменить правду художественную, сакральную. И руководствоваться политозунгами, полностью игнорируя народные сказания, жизнь ищущего правды духа. Спасибо за интересное, надеемся, интервью.

**Альбина АРТЮШКИНА.
2011 г.**

Как я провел это лето, или из будней детской экспедиции "Элэйаада"

Члены научно-практической комплексной экспедиции "Элэйаада" под руководством учителя-краеведа П.Р. Ноговицына Ойской общеобразовательной школы летом 2011 года снова прошагали-проехали по родным просторам, вновь открывая для себя таинства и красоты своего уникального Хангаласского улуса. Когда у руководителя и членов экспедиции спрашиваешь про финансирование больших походов, питание, транспорт, бензин, в итоге все равно остаёшься в недоумении, как будто при проявлении до-

сужего интереса вовсе не к тому, к чему надо. Питание лагерное, как выяснилось, а бензином помогает РУО, словом, всё течет как-то само собой, без больших проблем, как сложится, потому что проблем из всего этого не делают. Экспедиция это уже накатанное движение, некий дух приключений, хобби для юных - в таких случаях, видимо, все вокруг невольно покоряется идущим по своему пути - и пространства, и обстоятельства.

Выступая перед экспертами МСОП из Южной Кореи и Китая, приехавшими в ПП "Ленские Столбы" по вопросу номинации нашего памятника природы в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО, Прокопий Романович, бессменный руководитель экспедиции, высказал кредо школьной экспедиции. Оно заключается в словах академика, доктора биологических наук, члена-корреспондента и советника РАН РФ Н.Г. Соломонова: дети могут быть патриотами только через всестороннее познание своего родного края. Эксперты с воодушевлением встретили известие о том, что школьная экспедиция "Элэйаада", работающая с 1994 года, открыла 12 стоянок древнего человека из 42 обнаруженных на территории улуса. Хангаласскими школьниками найден самый крупный из 30 обнаруженных на территории России черепов снежного барана мамонтовой эпохи.

Что обнаружили юные орнитологи нынче летом

Члены экспедиции из Ойской и Бестяхской школ, которые с 2006 года на средней Лене нашли 13 гнезд беркутов, этим летом выявили 4 новых гнездовья в Долине Эркээни, 3 - в тайге. Ребят информировали пастухи и табунщики. В двух гнездах было по птенцу и три гнезда были брошены из-за пожаров, рассказывали они. Исследовательскую деятельность ребят курирует орнитолог Института проблем Севера СО РАН А.П. Исаев.

А что краеведы-археологи...

Они открыли 3 новых стоянки людей каменного века - в Куматы, в Тэхтюрском наслеге и около села Ой. Собран подъемный материал: отщепы, пластины, останки керамики времен неолита, бронзового и раннего железного века - все это сдано в Музей археологии и этнографии.

...и палеонтологи

Собрали подъемный материал по мамонтовой фауне. По предварительному определению, найдены 4 рога северного оленя, позвонки рыси, кости мамонта, носорога и бизона - на речках Часовня, Еланка, Малая Кэтэмэ и в Долине Эркээни.

Буквально на днях юные палеонтологи направились на родину бизонов - Буотаму.

Альбина АРТЮШКИНА.

2010 с.

Мандар Уус кыһатыгар ыалдьыттааһын

Тохсунньу уһун өрөбүллэригэр Таатта Баайафатыгар сылдьан Неустроев Борис Федорович-Мандар Уус үлэтин кытта билсигэн кэллим. Эдэр бэйиэт Андросов Гаврилы Хангалас дьоно бэркэ билэллэр, кини биһиги дойдубутугар сөбүлээн сылдьар, историябытын үөрэтэр, дьэ бу эдэр доҕорбор хоно-өрүү сытан Баайафа дьонун-сэргэтин үлэтин кытта ыкса билистим.

1775 сыллаахха диэри туттума сылдьыбыт
саха былыргы суруга - урууна - туһунан сабажалааһыннар

Хангалас сиригэр очуос тааска баар саамай хотугу урууналар өссө боруонса үйэбэ сурумубуттар диэн сабаҕалыыбыт:

1. Бу урууналар саҕанаабы ойуулар (тайахтар, тыылаах дьон, ойууттар) бары боруонса үйэтинээби кэм ойуулар.

2. А.П.Окладников "Петроглифы средней Лены" кинигэтигэр сорох уруһуйдары орто үйэтинээби сахаларга киллэрэр, холобур, Еланка икки Тиит Арыы сэлиэннэлэрин икки ардыгар баар "аттаах уонна ыттаах киһи" уруһуйун уонна Кэтэмэ үрэбэр баар "ынгыырдаах аты". Ол гынан баран бу уруһуйдар эмиэ боруонса үйэтин саҕанаабы буолуохтарын утарар эмиэ суох.

3. Петровскай аартыгар баар урууна сурук боруонса үйэтэ буоларын эмиэ утарар холобурдар суохтар, эбиитин бу Сиинэ, Кэтэмэ, Булгуннахтаах диэкинэн боруонса үйэтин саҕанаабы сэп-сэбиргэл элбэхтик көстүбүт. Ону учуонайдар үөрэтэн эрэллэр.

Оттон "иккис долгун" сахалара эмиэ урууна суругу иккиһин аҕалбыттар дуо? Бу хангаластар буолуохтарын сөп курдук, эбэтэр бахсылар диэн анал итэбэли илдьэ сылдьар тангара үөрэбин учууталара.

1. Биһиэхэ саамай чугас төрүт тылаах Тыва омук буолар. Кинилэргэ учуутал диэн "багикы" диэн. Биһиэхэ "бахсы" диэн.

2. "Тойон" диэн тыл былыргы өйдөбүлэ "итэбэл илдьэ сылдьааччы" диэн учуонай Г.В.Попов дакаастаан турар.

3. Үрүҥ итэбэл эбэтэр күнгэ сүгүрүйүү бу дынг-чахчы үтө диэки туһаайымлыбыт итэбэл көрүнгэ. Маны Ойуунускай П.А. эмиэ дакаастаан турар.

4. Бу үөһэ этилибиккэ олобуран Үрүҥ итэбэл бэйэтэ "алгыс" суруйар суруктаах буолуохтаах, оччотугар сахалар XX-с үйэбэ диэри бу урууна суруктары алгыс быһыытынан илдьэ сылдьыбыттар. Манна туох да утарар суох. Көстүбүт урууна суруктары барытын сааһылаан алгыс суругун тилиннэриэбин. Биир сүбэнэн.

Мандар кыһата

Мандар Ууска тимиргэ уһанарга үөрэнэ Үөһэ Бүлүүттэн абыс киһи кэлбит, ону таһынан Мэнэттэн, Бүлүүттэн, Чурапчыттан бааллар. Дьахталлар туһунан, сизинэн ии-

стэнэргэ, баайарга үөрэнэмэр. Үөрэнэргэ 5 тьһ. солк. төлүүлэр, бу манна астар, хонуктара киирэр. Барыы-кэли ороскуотун уһуйумааччы бэйэтэ уйунар.

Мин тимир уустарын уһуйуну көрдүм. Дьэ, добор, Борис Федорович арыый сыһыаннаах дьону түргэнник үөрэтэр, барытын көрдөрөн-көннөрөн иһэр, ол түмүгэр иккис күнүгэр бары биирдии быһаҕы охсон, таптайан, нарылаан, уктаан, кыыннаан онгорон бүтэрэмэр. Софронов Тимур диэн Үөһээ Бүлүү уола ФИЯ-ба 1 курска үөрэнэр, бу манна кэлэн хаста да үөрэммит, барытын сатыыр буолбут даҕаны, син биир эбии уһуйума кэлэ турар. Таатталар уус бөбөнү уһуйан таһаардылар, чурапчылар, мэнэлэр кэлэ тураллар эбит.

Биһигиттэн быйыл Чурапчыттан төрүттээх учуутал Анемподистов Е.И. баран кэлэ, сатаннаҕына оболору уһуйар кыһаны аһар санаалаах.

Мандар Уус үтүө холобурун хангаластар хайаан даҕаны хабан ылыахтаахтар. Хангалас улууһа былыр-былыргыттан уустарынан аатырара. Бу манна дьарыктаах буолуу киинэ хайаан да үлэлэниэхтээх. Олунньуга Мандар Уус "Өлүөнэ кыраайа" физика-математика форумугар иккис сылын конференция ыыта кэлэр. Онно бэлэм, утары этиилээх көрсүөххэйинг. Бу тэрээһини форум тутаах үлэһитэ, бэйэтэ Баайаҕа, Сивцева Изабелла Александровна тэрийэр. Онон барыта илиибит иһигэр.

Баайаҕа музейыгар

Баайаҕа музейа, биллэн турар, олус дириг ис хоһоонноох. Экспонаттара аҕыйах да буоллар сэдэхтэр, музей үлэтэ олус сөптөөхтүк, нэһилиэк туһугар үлэтиир.

Дьэ, манна даҕаны хангаластарга сыһыаннааҕы киһи булар эбит. Бу 1784 сылтан Томтор диэн кииннээх Байаҕантай улууһа киэн сири тайаан баар эбит. Ол иһигэр 750 киһилээх Хангалас нэһилиэгэ баара. Байаҕантай улуугар 1870 с. бастакы народнай училище аһымыбыта, бастакы учуутал Неустроев Иннокентий Гаврилович манна үлэлээбит. Кини бастакы үрдүк үөрэхтээх учуонай, учуутал, народоволец-революционер Константин Гаврилович Неустроев-Урсик орто убайа.

Бу Неустроевтар Саха сиригэр биир бастакынан учууталлар династияларын төрүттээбит дьон, педагогическай ыстаастара холбоон 558 сыл. Дьэ, бу эргистэр, нөмүгүлэр тумус туттар дьонноро Гермогеновтар күтүөттэрэ Гаврил Неустроев уолаттара буолаллар. Василий Гаврилович Неустроев биһиги улууспут биир кырдыаҕас 135 саастаах Өктөм оскуолатын бастакы учуутала. Биир бырааттара Митрофан Гаврилович Үөһээ Бүлүүгэ биир бастакы учуутал, 1877-1892 сылларга онно үлэлээбит уонна өссө Мэнэ улуугар үлэлээбит буолуохтаах.

Быйыл Учуутал сылыгар хангаластар бу улахан учууталлар ааттарын тилиннэриэхтэ-эхпит, кинилэр ааттарыгар сүгүрүйүөхтэ-эхпит. Ол иннинэ киэн чинчийэр үлэ барыахтаах. Баайаҕа үтүө дьоно манна бастакы хардылары онгорбуттар.

Хангалас сиригиттэн үүнэн тахсыбыт учууталлар Саха сиригэр бүтүүнүгэр үөрэх сырыдык сыдыаһын тарбаппыт үтүөлээхтэр, ону биһиги киэн эйгэбэ билиһиннэриэбиг.

Хотугу Чэлгизерийэ суруктаах дьыэлэригэр

Дьаангы улуһуттан табаарыһыгар Андросов Гаврилга Рустам Каженкин диэн эдэр бэйиэт, учуутал сырытта. Чурапчы Арыылааҕар төрүттэрин үөрэтэ кэлбит. Биир үтүө күн массыына кэпсэтэн Чурапчы Арыылааҕар быһа барар буоллубут, кыһын быһалыы суол

баара-суоҕа 20 км эбит, сайын суол суобун кэриэтэ. Баайаҕа Арыылаах икки ардыгар били аатырбыт урууна суруктаах нууччалыы охсуулаах дьиэлэргэ сырыттыбыт.

Бу дьиэлэр урууна суруктаахтарын ХХI-с үйэбэ үктэнэн эрэ баран интэриэһиргээн үөрэтэн барбытара. Дьиэлэр 1775 сымар диеки тутумлуктарыттан итинник сыыппаралар ойо быһыллан истиэнэбэ суруллубуттара туһулуумар. Арыылаах туһунан кинигэ автору Попов Сэмэн Арамаанабыс-Сиздэрэй бу урууна суруктарынан утумнаахтык дьарыктанан дьиэтигэр музей тэрийэр, ол музей республикаҕа биллэн, туспа анал дьиэ тутумларыгар кэпсэтии барар. Дьоккуускай куоракка бу Хотугу Чэлгизэрийэ дьиэлэрин көһөрөр туһунан санаалар бааллар, оччоҕо дьэ интэриэс үөскээн Чурапчы улуусугар бэйэтигэр даҕаны аһаҕас халмаан анныгар музей тутуму тирээн кэлиэбэ. Биһиэхэ, хангаластарга, бу эмиэ сыһыаннаах. Быйыл олунньуга урууна суруктарга "Саха сирэ" хаһыат журналиһа Андросов Гаврил туруорсуутунан Хангаласка "төгүрүк остуол" буолуох курдук. Бу тэрээһини хангаластар туһалаах өттүгэр эргитиэбин. Петровскай аартыгар баар урууна суруктары аан дойду таһымыгар таһаарар кэм үүннэ.

Туризм сайдар кэмигэр "Урууна суруктар музейдара" Хангалас сиригэр ангардас халмаан анныгар тутумуларын туруорсуобун. Суорба таастарга ойууламмыт урууна суруктар биһиги ытык сирбитигэр бааллар, онон Хангаласка туризм сайдарыгар анаан бу тэрээһини ааҕан-суоттаан туран бырайыак оноруохха. Еланка икки Булгунньахтаах икки ардыгар урууна суруктар уонна былыргы таас үйэтин, боруонса үйэтин ойууларын куопуяларын онортоон тааска түһэрэр кэм кэллэ, үйэ үүннэ. Ханна да суох туризм көрүнгэ буолуо этэ. Покровскайга колледжка туризм салаата аһымыбыта, онно үөрэнэр студенттар бу манньк бырайыактары онордуннар, улуус, республика туһатыгар.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Нөмүгү.

"Хангалас", 2010 с. 01.02. 9 №,

Кырдыаҕастар сүбэлэринэн, эдэрдэр эрчимнэринэн

Улуус хаһыатыгар биллэриллибит куонкурууска кыттарга нэһиликтэр көхтөөхтүк бэлэмнэнэлэр. Соторутаабыта Л.Д. Константинова көбүлээһинэн Покровскайга улуус библиотекатыгар сүбэ мунньах буолла. Опытаах туризмы тэрийээччи Л.Д. Киприянова сүбэлэрэ олус диригинэр уонна туһалаахтар. Мас ууһа И.И. Монастырев дьиэтигэр сэдэх музейдаах, чочуйбут үлэлэрэ тупсаҕай уонна эмтээх буолалларын республика олохтоохторо телевизор нөҕүө билэннэр эмтэнэ, арчылана кэлэлэр. Бу туризм биир тутуу көрүнгэ буолар. Худуоһунньук Прокопий Федоров "Булуус" Ытык сиригэр биир мизлингсэни чөлүгэр түһэрэргэ холонон эрэрин кэпсээтэ. Эдэр предприниматель Константинова "Булууһу" туризм эргииригэр киллэрэр санга көрүүлэрдээбин кэпсээтэ. Саас "Булууска" санга көрүүлээх тэрээһиннэр буолалларын күүтэ кэтэһиэбин. Эрэл улахан!

Дьэр нэһилиэгэр былыргыттан бурдук хото үүннэриллэр буолан уонтан тахса ат, обус мизлингсэтэ баара. Дьэ, ол иһин Уулаах Аан сэлиэннэтигэр ат, обус мизлингсэтин сөргүтэргэ бырайыак онорууман эрэр.

Манна урукку миэлингсэ сэмнэхтэрин хайаан да туһаныахтаахпыт диилээрэ саамай сөп, оччоҕо эрэ аан дойду туризмын сокуонугар эппиэттээн интириэһи тардыахпыт.

Соторутааҕыта учуонайдары кытары "Самартай" музейга ытыктабыллаах Роберт Константинович Захаров кэпсээнин сэргии иһиттибит. Дьинг чахчы патриот, туризм сайдытыгар кини үлэтэ үтүө холобур буолар.

Улууска туризмы бастыг көбүлээччинэн Капиталина Гаврильевна Скрыбина буолар, улуус туһунан кинигэлэрэ олус туһалаахтар.

Бастагы президемиит М.Е. Николаев көбүлээһининэн улууска туризм сайдыытын тускула онгоһумар. В.П. Ноговицын бу үлэбэ сүрүн тэрийээччи, кини бэйэтэ туризм министринэн үлэлээбит буолан билэрэ киэн, опыта баай.

Нэһиликтэр баһылыктара бары бу үлэбэ көхтөөхтүк кыттан эрэллэр.

Туризмынан дьарыктаныы тыаба олорор дьонго тыын үлэ буолар үйэтэ үүннэ. Ханна туризм сайдар, онно омук культурата, историята, үгэһэ өрө тутумар, сайдар. Ол аата сахалар омук быһыытынан чөл хаалар суолбут - бу туризм. Туризм - бу "национальной идеялар" диэн бэйэтинэн сылдыар. Туризм сайдыытын сөпкө өйдүөбүг уонна элбэхтик сүбэлэһэн сөптөөх суолу тутуһуобуг.

Холобур, аңаардас ынах эрэ көрөр сайылык туттубакка, бу сайылыкка куорат дьонно сынньанар усулуобуйатын тэҥнэ тэрийэн ботуччу барыс ылаахха сөп.

"Планета Якутия" диэн туристической фирма тутуах үлэһитэ Георгий Игоревич Гаврильев тыаба дьону сынньатарга бэлэм дьону кэтэһэр, тоҕо диэтэххэ куорат дьонно тыаба сынньанарга сайаапка бөбөтүн киллэрэллэр эбит.

Эмтээх оту хомуйарга үөрэниэн бажалаахтар эмиэ элбэхтэр. Оттон ат миинэн айылбаа сынньанар бажалаах баһаамын бэйэбит билэбит.

Ол аата Хангалас ытык сиригэр сүгүрүйүүн бажалаах, айылбатын кэрэтин көрөн дуоһуя сынньаныах, эмтээх отунан чэгиэн буолуон бажалаах баар бөбө эбит.

Кырдыабастар сүбэлэринэн, эдэрдэр эрчимнэринэн олохпутун тупсарарга турунар үйэ үүннэ. Тыа сирэ барахсан туризм нөҥүө санга тыыны ылан сайдыы суолугар үктэннэ, ыччаппыт тыаба былдьаһан туран үлэли кэлэр кэмэ кэлиэбэ!

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Оҕолорбут сахалыы оонньуурданыахтарын олуһун диэн баҕараллар

Уулаах Аан оскуолатыгар муус устар 14 күнүгэр сахалыы оонньууру онгортон, элбэтэн табаар биир барыстаах уонна туһалаах көрүнгэ онгорууга аналлаах фестиваль тэриллэр.

Оонньууру онгортон атылааһын аан дойдуга бастагы кэккэбэ табыста, барыстаах буолан олус сайынна. Оҕолорго аналлаах электроннай, компьютернай оонньуулар кинилэри олус умсугутан элбэх харчыны, оннообор ыал хамнаһын 30-40%, ылар буолбуттар, ардыгар иэдээн биир көрүнгэр кубулуйаллар. Онон омук бэйэтин оҕолорун төрүт культуратыгар, үгэһигэр кыайан сыһыарбатын, үөрэппэтин ааһан, сатаан умсугуппат буолар. Ол иһин тиийэн кэлбит чугастаабы сылларга биһиги манньык соруктары туруоруунан үлэлиэхтээхпит:

1. Сахалыы оонньуурдары маастардар онгорон киэнг эйгэбэ атыыга таһааралларын ситиһии. 2007 с. "Арчылаан оҕонньор" диэн остуоруйа-киинэни айан таһаарбыппыт. Онно сахалыы талах оонньуурдары тыыннаабымсытан сүрүн оруолу оонньоппуппут. Ол киинэни көрбүт кырачааннар талах оонньуурдарга олус ымсыырбыттар уонна төрөппүттэрин атылаһын диэн хаайаллар эбит. Ол аата саха оҕото, республика оҕото барыта сахалыы оонньуурданыахтаах. Бу талах оонньуурдар автордара Төхтүртэн төрүттээх Бояркин Петр "Саха-фильм" кинокомпанияба үлэлиир, кинини семинарга ынгыраар санаалаахпыт.

Биһиги саха оонньуура аан дойду ирдэбилигэр дьүөрэли туспа пааспардаах, сертификаттаах, анал хопполоох (упаковка) буоларын ситиһиэхтээхпит. Саха ынаба, сыгыта, быһаба, чорооно, хомуна - барыта аан дойду таһымнаах. Саха оонньуура эмиэ оннук таһымна тийэрин туһугар бу семинар-фестиваль ыытыллар.

2. Оскуолаларга маннайгы кылаастан уолаттар уһанар дьобурдарын сайыннарыы сорууга олус сытыытык турда. Саха ыччатын промышленноска үлэлэтиигэ олус улахан сорук туруоруллар, оттон саха оҕолорун оскуолатаабы маастарыскайдарыгар маһынан уһанар эрэ тэриллэр бааллар. Начальнай кылаас уолаттара кумаабыны кырыыйынан, пластилинэнан эрэ дьарыктанар кыахтаахтар. Уол уол курдук биинтэ, гаайка эрийэр кыаба суох. 2011 сылтан маннайгы кылаастан хас кылаас аайы сыыйа 10 чааһы эбии үөрэхтээһингэ биэрэллэр. Онно хайаан даҕаны уолаттарбытын техникаба сыһыарар эр дьон учууталлар үлэлиимэрин ситиһиэбин. Быйылгыттан саҕалаан уол оҕону иитэр-үөрэтэр араас конструктордары, компьютердаах "Лего" оонньуурдары, тимиргэ анамлаах араас станоктары, техника арааһын барытын туруорсуобун уонна ирдизбин. Былаанга барытын киллэрэн туран. Оччоҕо эрэ саха омук аан дойду таһымыгар тахсыаба.

3. Уһанар буолаһа араас сытыы инструмент баар буолуохтаах. Сахалар тимир уустара манна олус туһалаах үлэни ыыталлар. Оскуолалар хайаан да маннык сытыы инструменнары сакаастыылара ирдэниллэр. Бэйэбит уолбут Данилов Александр тимиринэн уһаныыга семинар ыытар, сайынын тимир уустарын мунньан улахан дьонго уһанар оскуоланы аһар баҕалаах. Онно үөрэнэн уус буолбут дьон бэйэлэрин нэһиликтэрин дьонун уонна оҕолорун үөрэтиэ этилэр.

Бу Неустроев Б.Ф.-Мандар Уус оскуолатын уопутун тарҕатыы буолар. Маннык уһанар оскуолалар ханнык баҕар хайысхаба аһылар кыахтаахтар.

Бу дынг чахчы сахалыы иитии сүрүн ньымата, бэйэ холобурунан уһуйуу. Оскуолаба тылынан кэпсээн эбэтэр кинигэнэн үөрэтэбит. Бу барыта теория диэн. Онтон тутан-хабан үөрэтии, уһуйуу диэн быдан туһалаабын бары билэбит.

Ол иһин Уулаах Аанга буолар семинар-фестивалга элбэх учуутал, уус, маастар, учуонай мунньустан туһалаабы ситиһии кэпсэтэн оҕолору дынг чахчы сахалыы уһуйууга турунуобун.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Нөмүгү.

"Хангалас", 2010.13.04. 33 №.

Норуот учууталлары утума салбанар

Аммаҕа Неустроевтар учуутал династияларын биир саамай ытыктанар кинилэрэ, 92 саастаах Широких М.А. олорор. Соторутаабыта Мария Алексеевнаҕа аҕата, Хангалас улуһун биир биллиилээх интеллигентэ Широких Алексей Дмитриевич мөссүөнэ Хангалас улуһун чулуу дьоннорун галереятыгар киирбитин туоһулуур суругу уонна кини мэтириэтин Хангалас улуһун делегацията үөрүүлээх быһыыга-майгыга туттаран кэллэ.

Делегация салайааччыта, улуус баһылыга Владимиров А.С. улууска тахсыбыт кинигэлэри туттарда. Суруйааччы Харитонов П.Н.-Ойуку "Хоболоох суол" кинигэтигэр Широких А.Д. Саха АССР Киин ситэриилээх комитетын бэрэссэдээтэлэ, юстиция наркомун солбуйааччы буола сыдьыбытын, федералистар партияларын тэрийсибит саха саарына буоларын туһунан суруйбутун кэпсээн туран кинигэлэрин бэлэхтээтэ.

Гермогенов Александр-Табысхаан Кулуба иитэн-үөрэтэн, такайан таһаарбыт дьонно - Митрофан, Василий, Иннокентий, Константин-Урсик Неустроевтар - бары үөрэхтээх дьон буолан дынҕ чахчы норуот учууталлара аатырбыттара.

Хангалас сиригэр төрүттээх Эргис Ойуун бу сыдьааннара билингги кэмгэ Саха сиригэр бүтүүнүгэр тарбанан саамай элбэх ыстаастаах учуутал династиянан буолаллар. Быйылгы Учуутал сылыгар бу түгэн чахчы олус улахан суолталаах.

Аңардас Неустроев Василий Гаврильевич 5 көлүөнэ сыдьааннарын учууталлаабыт ыстаастарын аахтааха 373 сыл тахсар. Бу аңардас кини эрэ өттүтэн, оттон өссө икки ини-биитэ Митрофан, Иннокентий Гавриловичтар сыдьааннара үгүстэрэ эмиэ учууталлар.

Хангалас, Амма, Үөһээ Бүлүү, Дьокуускай, Дьааҥы улуустарыгар кинилэр сыдьааннара үлэли-хамсыы сыдьаалар. Быйыл Үөрэх министрствота Неустроевтар учуутал династияларын барытын хомууйан учууталлар съездэригэр чиеһиһэрэ буолуо диэн күүтэбит.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Кэскилээх хамсааһын сабаланна

Бу саас Төхтүргэ ытыллыбыт научнай-практической конференцияҕа барыта 14 дакылаатынан 14 үөрэнээччи кытынна: Хангаластан - 13 (ол иһигэр Төхтүртэн - 7, Ойтон - 5, Кыһыл Үрүйэттэн - 1), уонна Тааттаттан биир оҕо. Кэтэхтэн көрүүгэ эрдэ үлэлэрин ыппыт Уулаах Аантан Иванова Арина, Колесова Акулина, Покровская 4 №-дээх оскуолатыттан Федоров Павел сертификат ыллылар.

Конференцияҕа түмүгүнэн манньык анал ааттар ананнылар:

- "Сир аатын бастыҥ чинчийээччи" - Андросова Таня (Таатта, Баайаҕа, "Баайаҕа нэһилиэгин топонимикатыгар киһи этин-сиинин ааттара").

- "Кэскилээх чинчийээччи" - До Саша, Прокопьев Витя (Төхтүр, "Төхтүр нэһилиэгин сирдэрин ааттара").

- "Бастыҥ чинчийээччи" - Олесов Павел (Кыһыл Үрүйэ, "Кыһыл Үрүйэ күүлэрэ - төрөөбүт дойдум историята").

- "Олонхо геройдарын ааттарын чинчийээчи" - Христофорова Варя (Төхтүр, "Олонхожо анал ааттар").

- М.С.Иванов-Багдарыын Сүлбэ биһирэбил бириинэ - Андросова Таня (Таатта, Байаба, "Топонимнар тардылаах ситиминэн бэриллиилэрин уратыта").

Учууталар үөрэтэр оҥолорунаан өссө биир кэскилээх хамсааһыны саҥалаатылар. Конференция түмүгүнэн анал хомуурунньук табыста, Хангалас улуугуар республикаба аан бастагы топонимикаба аналаах конференция буолбутунан киэн туттабыт, Багдарыын Сүлбэ-Михаил Спиридонович Иванов сүбэтин, алгыһын бэйэтинэн кэлэн тириэрдибитигэр барба махтал, бу хамсааһын салгыы сайдан улууспутугар анал "Мэнэ ааттар" атлас тахсарыгар турунуобун.

Олесов Павел (Кыһыл Үрүйэ) дойдутун күөлэрин ааттарын барытын үөрөппит, оннообор "Элэй Күөлэ" баарын билибит.

Аныгы кэмнэ сир ааттарын билии историябытын үөрэтиигэ, чинчийиигэ улахан кэскилээх хайысха. Билингги кэмнэ оннообор олохтор сири аатын, туох өйдөбүлээбин билбэт киһи олус элбэх, атын омукар тобуоруна кэлэр кэмнэригэр бу саха омукар таһымын көрдөрөр. Бу алҕас көннөрүмэрин туугар улахан үлэ саҥаланна, саастаах, кырдыабыс дьон, манна көмө буолун, хаһыат нөҥүө эдэр ыччакка билиигитиг тиэрдин.

Конференцияны тэрийбит Төхтүр оскуолатын коллективыгар - махтал! Инникитин өссө далааһыннаах үлэ күүтэр, улуус салалтата хайаан да манна кытара ирдэнилэр. Улуус баһылыгыттан саҥалаан, тустаах дьонго барытыгар санга тахсыбыт хомуурунньугу тиэрдэн, үлэ саҥаламмытын бэлиэтээн!

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Ой орто оскуолатын учуутала.**

Сонуну, кэрэни билиэххит-көрүөххүт

Ыам ыйын 20 күнүгэр Г.В.Ксенофонов аатынан кыраайы үөрэтэр музей (түмэл) Музей аан дойдутаабы күнүгэр аналаах тэрээһини ытта. Быйыл түмэл коллектива үлэтигэр санга сүүрэни киллэрэн арааһы мунньар дыкти үгэстээх дьон коллекцияларын быһапкатын тэрийдэ.

Билиилээх кыраайы үөрэтээчи Прокопий Ноговицын "Элэяада" экспедицияба кытыбыт оҥолоро, улуус араас сирдэриттэн атын дьон былыргы өбүгэлэри олохторугар сыһыаннаах бэрт сэдэх булумһуларын көрдөрдө.

Коллекционердар ортолоругар Уулаах Аан орто оскуолатын учуутала Лукачевская Я.Г. открыткалара, улуустаабы библиотека үлэһитэ Ильина Г.Е. дьобус кинигэлэрэ, Кампеева З.И. значоктара, Ой орто оскуолатын учуутала Громова А.Д. курустаалтан, фарфортан, тирииттэн, уо.д.а. матырыйааллартан сувенир түүппүлэлэрэ, саппыкылар көрдөрүүгэ туруорулуннулар. Ильина Г.Е. коллекциятыгар О.Хайям, А.Твардовскай, Б.Окуджава, уо.д.а. айымньыларын ытыс саҥа кинигэлэрэ бааллар. Оттон Громова А.Д. 2002 сылтан араас дойдуга оҥотуллубут сүүстэн тахса түүппүлэни хомуйбут.

Онон бу кэрэхсэбиллээх коллекциялары кытта билсипит хас биирдии киһи саңаны-сонуну, кэрэни-дыктини билэн-көрөн барыаба.

Виктор ТАПЫЕВ.

Норуот артыыһа буолмун!

Саха киинэтэ мунгутуур сайдыбыт кэмигэр 80 саастаах Спартак Петрович билигин даҕаны бэйэтин талааннаах оонньуутунан дьонун-сэргэтин үөрдэ сылдьар.

Улуу Кыайыы 65 сылыгар анаммыт "Саха снайпера" диэн Никита Аржаков киинэтигэр Спартак Федотов сүрүн герой кырдьан олорорун уус-ураннык оонньообутун республика бүтүннүүтэ көрөр. Оттон Спартак Петрович өссө 60-с сыларга "Беларусь-фильм" "Третья ракета" киинэтигэр оонньоон саха салмаатын үйэтитэн турар.

1962 сыллаахха Спартак Петровичка Саха АССР үтүөлээх артыыһа үрдүк аат ингэриллибитэ.

Муус устар 18 күнүгэр Саха театрыгар "Наара суох" диэн Иван Гоголев аатырбыт комедията Спартак Петрович 80 сааһыгар анаан туруорулунна (реж. Ефим Степанов). Кырдыаҕаспыт, кылгастык да буоллар, Баачыка оруолун оонньоон көрөөччүлэрин үөртэ. Үөрүүлээх быһыыга-майгыга улуус баһылыгын көмөлөһөөччүтэ Макаров Н.А. улуус сайдытыгар үтүөлэрин иһин бэлиэни, улуус ветераннарын сэбиэтин аатыттан В.Я.Андреев Улуу Кыайыы үбүлүөйүн мэтээлин, Нөмүгүтээби народнай театр үлэһитэ Васильева Н.Н. Культура министрствотын анал бэлиэтин туттардылар. Саха Республикатын народнай артыыһа А.И.Кузьмина, академик Н.Г.Соломонов, культура министринэн үлэлээбит Е.Н.Васильев, улуус чулуу дьонун туһунан элбэх кинигэ автору И.П.Заморщиков, уо.д.а. оҕо, эдэр саастарын санаатылар, истинник эбэрдэлээтилэр, тыыннаах сибэккилэри туттардылар. Кинилэр Спартак Петровичка народнай артыыс аат хайаан да ингэриллиэхтээбин туруорустулар.

Спартак Петрович киинэҕэ оруомнарын аахтааха, кини, кырдьык, саха киинэтэ сайдарыгар дьонун кылааттааҕа биллэр:

- Саха салмаата - "Третья ракета" ("Беларусьфильм"),
- Байбал - "Тайна предков" ("Таджикфильм"),
- Табаһыт оҕонньор - "Срочно... Секретно... Губчека" ("Мосфильм"),
- Ойуун - "Шаман" (Франция-Россия),
- Оҕонньор - "Река" (реж. А. Балабанов киинэтэ).

Көрөргүт курдук бары да үһүлүчүлээх киинэлэр, эбиитин аан дойду таһымнаахтар. Спартак Петрович сахалыы кылгас уус-уран киинэлэргэ элбэхтик үһүмэр. Бу киинэлэрэ бары даҕаны эдэр режиссердары өрө тардыбыттара, кинилэр айар үлэлэрин кынаттаабыттара. Бу дьон бары билигин биллиилээх режиссер, оператор буолулар, онон кинилэр Спартак Петровичка махтамаара мунгура суох. Федотов С.П. оонньообут кылгас киинэлэрэ бу бааллар:

"Оҕонньор" (реж. Никита Аржаков),

"Святая Анна" киинэ фестивалын кыайыылааҕа, Америкаҕа тийэ көстүбүтэ,

"Балыксыт" (реж. Вячеслав Семенов, "Киношок-2005" кыайыылааҕа),

"Ол сайын" (реж. Вячеслав Семенов, оператор Юрий Бережнов, 2009 с.). Кинилэр иккиэн тутуспутунан Саха республикатын культуратын үтүөлээх үлэһиттэрэ буолбуттара. Бу элбэҕи этэр.

Маны таһынан "Кээрэкээн", "Буор Кут" кылгас уус-уран киинэлэри улуус олохтоохторо эмиэ көрбүттэрэ.

"Журавли над Ильменем" (реж. Никита Аржаков) киинэҕэ Спартак Федотов кыр-

дэбас ошоньору оонньоонуна кылгас да түгэнгэ көһүннэр, дьон болжомтотун тарды-быта. Спартак Петрович билигин да балачча тэтиэнэх, балыктыырын, кустуурун бырахпат. Байанайдаах, баартаах буол, булка, киинэбэ дабаны, Спартак Петрович!

Нөмүгүтээби норуот театра, Спартак Петрович айар үлэтин утумнаан, сахалыы кылгас уус-уран киинэлэргэ холоноор:

- "Кээрэкээн" (2003 сыл, сүрүн оруолга Спартак Федотов),

- "Оҕо куйуурдуу турара" (2003 сыл, сүрүн оруоларга Слава Титов, Роман Данилов, Семен Константинов, Анатолий Соломонов). Бу киинэ Японияҕа "Экспо-2005" аан дойдутаабы быыстапкаҕа көрдөрүмүбүтэ, Анапаҕа "Киношок" фестивалга кыттыбыта.

Бу киинэлэргэ хангаластар, нөмүгүлэр уһулуннулар, Спартак Петрович утумнааччылар.

Ыам ыйын 6 күнүгэр "Саха снайпера" киинэ премьератыгар сырыттыбыт. Спартак Петрович өрүү буоларыны уһулуччулаах оонньууну көрдөрдө, ону тэнгэ Мохсоҕомлоох оҕолорун оонньууларын бары да биһирээтилэр, ол иһигэр кинокритиктэр кытары. Премьера кэнниттэн режиссер Н.Аржаков, министр А.С.Борисов Спартак Петровиһы Саха Республикатын народнай артыыһа үрдүк аакка түһэрбиппитин сэргии иһиттилэр, өйүмүлэрин эттилэр.

1962 с. үтүөлээх артыыс буолбут кырдыабас артыыс народнай артыыс буоларын дьон барыта күүтэр.

Нөмүгүгэ уһуллубут киинэлэр:

- "Өйдөөх оҕо" (2005 сыл, сүрүн оруоларга Гоша Никифоров, Михаил Корякин). 2006 сыллаахха "Кинополус" фестиваль бастыг киинэтэ,

- "Буор Кут" (2007 сыл, сүрүн оруоларга Спартак Федотов, Кеша Игнатьев). Москваҕа, Санкт-Петербурга СР бастакы президенэ М.Е.Николаев үбүлүйүгэр көрдөрүмүбүтэ,

- "Добор сүппүт" (2008 сыл, сүрүн оруоларга Кеша Игнатьев, Валерий Ефремов). НКИК куонкурсугар "Бастыг оруол" номинация кыайылааба,

- "Таал-Таал эмээхсин" (2008 сыл, сүрүн оруоларга Мария Александрова, Нона Данилова, Стас Хабаров),

- "Арчылаан ошоньор" Саҥа дьылаабы остуоруйа (2008 сыл, сүрүн оруоларга Саргы Терентьева, Евдокия Христофорова),

- "Утум" - кинопланкаҕа уһуллубут кылгас уус-уран дьүһүйүү (2009-2010 сыл, оруоларга Айаал Ефимов, Афанасий Бурцев),

- "Ильмень күөл үрдүнэн туруйалар" уонна "Чыгыс Хаан кистэлэнгэ" киинэлэргэ нөмүгүлэр уонна хангаластар уһуллубуттара.

Дэлэбэ дабаны билигин дьон-сэргэ үөрэ-көтө "Нөмүгүд" диэн баар диэхтэрэ дуо?

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Нөмүгү.

Аба ууһун аатырдан

Улуу Эркээни нүөл ходуһаларыгар оттоохун үгэнэ. Тыалга долгуннуулар күөх окко саһархай, күөх, оруоһабай сибэккилэр хонгуннаһалар, үрүмэччилэр, тэмэлдьигэннэр тэлээрэмлэр. Күндэлэс халаан күөнүгэр кутаннар кэтит кынаттарынан улуутуйа дайбаналлар, туус манган хоптодор кылбаннаһалар, оҕолорун арангаччылыыр чөкчөнгөлөр айманаллар. Охсумлубут от мүөттээх сыта дыргыйан аҕабын, ийэбин кытта оттообут оҕо сааспын санатан сүрэхпин долгутар. Аныгы үйэ "оҕустара" - араас тэрил холбонуулаах дьобус тыраахтардар - дьүккүһэмлэр, кыраабыл кылбанныыр, атырдыах күөрэнниир. Бугулар бачыгыраһан тураллар, онно-манна кэбиһиилээх оттор лөглөһөмлөр. Арай хотуур эрэ кылбанныы ылаабат...

От ыйын эргэтэ, Борокуоппайап тангара буолан күһүөрү сайын бу кэлэн айылҕа кэхтэн барда. Түүнүн сүһүктуйа харангарар буолма. Өнгүрүк куйаас тангары сатыылаатар даҕаны, Бөтүрүөп тангара иннигэр ходуһаа кирибит кулан хоһуун отчуттар кыстыыр отторун булан көлөһүннэрэ тилэн дуоһуйа сыдыаллар.

Борокуоппай аҕата Арамаан Прокопьевич кэриэһин толорон иитэр сүөһүнү күрүөлээн ходуһатын иччитин албаан, ол туран хотуулаах отчут аҕатын санаан баран быйыл эмиэ күөх быйаңы үлүмнэстэ. Кини ол аата байанайдаах булчут, үчүгэй сылгыһыт, хоһуун отчут аҕатын үһүс аналын үгэһин дьохуннаахтык салбыы сырыттаҕа.

Прокопий хос-хос эһэтэ билингитэ Горнай улууһун Одунуттан төрүттээх Туманьяк диэн таһыччы быһый киһи аатырбыт Омуочаны кытта тобус туоска тэнгэ түһэн, күрүө остуолбаларынан куота кылайан, сырсан бастаан үһүэйэнгэ кирибит былыргы киһи. Оттон хос эһэтэ Оройко Мэхээлэ бири тогус бэрдин кытта ытынан, табанан Китай Шанхай куоратыгар тийэн кэлбитин туһунан кэпсээн эмиэ баар.

Бу дьон уонна Борокуоппай эһэтэ Төскөө Борокуоппай бары да сүүрэр атахтаабы куоттарбат, көтөр кынаттаабы көтүппэт сорсуннаах булчуттар уонна сылгы, сүөһү аналлан ыал буолан арыы-сыа алаастарга ууһаан-тэнийэн олохтооттар.

Кинилэр удьуор сиэннэрэ Прокопий Романович өбүгэлэрин үгэстэрин салбаан айылмыбыт айылҕатыгар сүгүрүйэ, кини былыргы, аныгы кистэлэнтэрин арыыса сыдыар, сахалар түгү былыргы олохторун туһунан бэл учуонайдары да кытта киэнник түөһэр кыттаах.

Төрөөбүт төрүт сиригэр, Ой орто оскуолатыгар элбэх сыл Прокопий Ноговицын оҕолору наукаҕа угуйуунан умсуганнаахтык дьарыктанар. Ол инниттэн академик Н.Г.Соломонов көбүлээһининэн 1994 сылаахха тэриллибит "Элэйаада" экспедицияны күн бүгүнгэ диэри айымнылаахтык салайан кэлэ.

Прокопий Ноговицын ирдиргэ, чинчийэргэ уһуйбут үөрэнээччилэрэ "Кэскилгэ харды" республика, Россия конференцияларын кыайылаахтарынан буолаллар, ону салбаан, идэлэнэн олохторун анала оҕостомор.

Чуолаан, 2009 сылга уонна 2010 сыл саҕатыгар кини үөрэнээччилэрэ Ой-Эркээни-Маалтааны-Еланка-Батамаайы хайысхаларынан экспедицияҕа сыдыан мунньубут матырыяалларынан дакылааттары ааҕан кэрэхсэтилэр. Оҕолор уруккута I Маалтааныга сыдыан гражданскай сэрии туһунан матырыяаллары хомуйбуттар, Софрон Сыранов көмүлүбүт сирэ чопчу ханна баарын чуолкайдаабыттар. Верхоянскай, Таатта улуустарын музейдарын сэдэх матырыяалларынан, Өлүөнэ орто тардыытын хайаларыгар баар бы-

лыргы суруктары, ойуулары, оннообу сир-уот көтөрүн-сүүрэрин, үүнээйитин, күн киһиэхэ дьайыытын үөрэтэн, чинчийэн билбиттэрин таңан ол дакылааттарын суруйбуттар. Олохтоох матырыйааллары кинилэр Греция, Англия, Бурятия, уо.д.а. дойдулар уруу-луу матырыйаалларын кытта ситимнээн чинчийиилэрин диригэтэн биэрэмлэр.

Прокопий Романович биэрэр темаларын сайыннаран нуучча, омук тылын, математика, физика учууталара үөрэнээччилэригэр сонун дакылааттары суруттараллар. Итинник сыралаахтык үлэлээн кэлинги сылларга Терентьева Кия, Парфенова Лилия, Никифоров Вася, Борисов Руслан, Васильева Марианна, Ильин Сережа, Борисов Тимофей, Киримин Коля, уо.д.а. улуустаабы, республикатаабы научнай-практической конференциялар лауреаттарынан, дипломаннарынан буолулар. Бу оболортон үгүстэрэ ирдээһининэн, чинчийиинэн бэһис кылаастан утумнаахтык дьарыктанан итинник үтө түмүктэннилэр. Кинилэр учууталларыгар уонна салайааччыларыгар Прокопий Романовичка сүнгэн махталаахтар.

- Араас улуустар музейдарын кэрийэн учуонайдар арийыыларын бигэргэтэр матырыйааллары булуохха сөп. Верхоянской, Таатта музейдарыгар ыңгыыр көмүс сирэйигэр кентавр (киһилии ат) ойууламмытын көрбүппүт. Ол аата бу уобарас, гректэргэ, скиф-тэргэ эрэ буолбакка, хотугу омуктарга, сахаларга эмиэ баарын туоһута. Өссө академик А.Окладников 23 итинник ойууну булбуттаабы.

Аммаба уонна Майаба Тыгын үйэтинээби дьаһаабы хомуйааччы бэлиэтэ көстүбүтэ уонна ити экспонат бабараадаттан атын бэлиэ буолара бигэргэтилибитэ.

2006 сылаахха "Элэйаада" экспедиция Өлүөнэ очуостарыгар Россияба саамай улахан хайа бараанын төбөтүн уңуобун булбута. Быйыл оннук уңуох Үөдэйгэ көстүбүтэ. Ити наукаба улахан көдүүстээх чаччылар. Оболору манньк көстүүлэр улаханньк тардаллар, онон умсугутуулаахтык үлэлииргэ угуйаллар, - диэн кэлсиир Прокопий Романович.

-Быйыл эһиэхэ Соломонов Н.Г. туох санга соруудабы биэрдэ?

- Никита Гаврилович этиитинэн углозуб диэн күлгэрини үөрэтэбит. Бу үөн 100 сыл мууска хам тонгон баран ириэрдэххэ тилэн кэлэр аһары дыкти харамай. Нөмүгү күөлэриптэн уончаны туппуппут. Моботой уонна таарбабан кыһыны быһа утуйаллар, ол кэмгэ бэйэлэрин харыстанар ханнык эрэ веществоны таһаараллар. Ити ис дынгэ билиннэбинэ, медицинаба сөбүмэр арийыы буолуохтаах.

Аны "Парусник" диэн ообуй обус көрүнгүн үөрэтэбит. Бу харамай биир үөрэ бүтүн хонууну илиминэн тилэри тардар кыахтаах. Эмиэ киһини кэрэхсэтэр көстүү. Бу матырыйаалынан "Пауки средней Лены" диэн оскуола үөрэбэр аналаах киинэни устабыт.

Оскуола хорубуйатыгар кугас кырбый уйата баарыгар видеокэтэбил түрүөрбупт. Онно көстөрүнэн, көтөрдөр ийэлэрэ эрэ оболорун быһаччы аһатар-сиэтэр эбит.

- Ону туохтан быһаардыгыт?

- Аба кырбый биир нэдиэлэлээх оболоругар кутуйабы абадан бырабан биэрэр. Оболоро сатаан сизэбэттэр. Ону ийэ кырбый кэлэн тырыта-хайыта тыытан аһатар. Биһиги ити сабалааһыммытын иилэ хабаан ылан "Орто Дойду" зоопаркаба бөрө төрүүрүн, оболорун иитэрин устар видеокэтээн көрүүнү түрүөрбуптар.

Прокопий Ноговицын салалтатынан "Элэйаада" экспедиция, "Кэскилгэ хардыы" конференция түмүктэринэн, наука доктордара Кершенгольц Б.Л., Охлопков А.А., Соломонов Н.Г., Черосов М.М., уо.д.а. учуонайдар үлэлэринэн медиауроуктар уонна презентациялар онһуһулубуттара уонна оболору үөрэтиигэ, учууталлар идэлэрин үрдэтиигэ туһанылар аналаахтар.

2002 сылан Ноговицын П.Р. П.Ойуунускай айымныларынан "Кээрэкээн", "Ожо куйуурдуу турара...", "Өйдөөх ожо", бастакы Президент М.Николаев үбүлүөйүнэн "Буор кут", салгыы "Таал-Таал эмээхсин", "Арчылаан" остуоруйаларынан, кэлин "Утум" диэн кылгас киинэлэри онгорбута.

Итини таһынан Прокопий Романович республикатаабы спорт күрэхтэһиилэрин, улуус ыһахтарын сценарийдарын автора. Кини айымнылаах үлэтинэн Хангалас улуунун ыһахтарын сахалыы тыына лаппа күүһүрдэ.

Дьонун-мааны ыал абата Прокопий Романович аба ууһун утумун салбаан кэргэнэ Виктория Владимировнаһын үс обону иитэн-үөрэтэн атахтарыгар туруоран идэлээх, үлэлээх-хамнастаах ыал онгордулар. Улахан кыыстара Марина биология институтун наукаба үлэһитэ, кэргэннээх, икки оболоох. Кыра кыыс Лиза Благовещенскайга улуу Китай тылыгар үөрэммитэ, кэргэннээх, оболонон олорор. Уоллара Роман үп-экономика коллеһыгар кэтэхтэн үөрэнэр, соторутаабыта кэргэннэммитэ.

Саха Республикатын үөрэбин уонна культуратын туйгуна Ноговицын П.Р. айымнылаах үлэтэ улуус, республика, бастакы Президент М.Николаев наһараадаларынан бэлиэтэммитэ. Прокопий Романович "Өлүөнэ орто тардытынан айан" уонна "Птицы Средней Лены" киинэлэрэ Россия биллиилээх чинчийээччитэ Андрей И куонкурсун Гран-при наһараадатынан - сэлии муһунтан кыһылбыт олонхоһут статуэткатынан бэлиэтэммит-тэрэ.

Быйыл сайын бэс ыйыгар Прокопий Ноговицын Чурапчы улуунун Биттики алаһыгар саха боотурун куйабын 81 тимир тиһилигин булууга кыттыбыта. Бачча улахан кыргыз тэриэлэ булумнуу Саха сиригэр аан бастаан көстүбүтэ.

Хангалас улууһа киэн туттар киһитэ, Саха сиригэр киэнтник биллэр кыраайы үөрэтээччи, чинчийээччи, киинэ режиссера, сценарист, педагог, "Хангалас" хаһыат общественнай корреспонденна, хомобой тыллаах хоһоонньут, талааннаах учуутал, педагог П.Р.Ноговицыны 55 сааһынан эбэрдэлээн туран киниэхэ саҥа булумнуулары, арийыылары, айымнылары, чэгиэн доруобуйаны, дьолу-соргуну баһарабыт.

Виктор ТАПЫЕВ.
"Хангалас", 2010 с.27.07. 64 №.

Үлэ опытын чөкөтөн

Педагогтар уонна оскуола психологтарын үлэлэрин опытын үөрэтэн төрөппүттэргэ, оболорго, эдэр учууталарга кинигэлэри сүрүйүү туһунан

Олунньу 15-20 күннэригэр Хангалас улуунугар "Өлүөнэ Дойдута" форум таас дьиэтигэр Мандар Уус-Неустроев Б.Ф. оскуолата иккис төгүлүн оболору уус ныматыгар үөрэттэ. Бу сырыыга оболору уһанарга үөрэппэтилэр, ол оннугар тимир ууһун идэтэ саха омукка суолтатын уонна музейдарга баар тимир онһууктары үөрэтии буолла. Манна Таатта, Чурапчы, Уус Алдан, Мэнгэ Хангалас, Хангалас, Бүлүү, Үөһээ Бүлүү оболоро учууталларын кытта кэлбиттэр, Дьокуускайга киирэн музейдарга уонна научнай институттарга дьарыктанналар, ол аата аныгы техника прибордарыттан түгү былыргы тимир онһууктарга тийиэ үөрэттилэр.

Хас дабаны улуус учууталмара мустаннар аныгы кэмнэ обону иити таһымын, туругун туһунан санааларын атастастылар. Бу тэрээһини А.П. Оконешникова, психологической наука доктора, салайан ытта.

Мин онно бэйэм көрүүлэрбит билиһиннэрдим. Анастасия Петровна бу этиилэргин сурукка түһэрэн Учуутал сылыгар хайаан да киэнэ эйгэбэ таһаарыахха диэн соруудах биэрбитин толоробун.

Бастатан туран, оскуолаларга өр кэмнэ үлэлээбит учууталлар опытыларын тарбаттар туһугар эдэр учууталлары кытта сомоболоһон учебник, пособие, задачник оноруохтаахтар. Манна эдэр эрчим уонна опыт, аныгы технология уонна омук муудараһа холбоһон хайаан да үтө түмүк тахсыахтаах. Көлүөнэлэр уонна омук үгэһэ сүтүө суохтаах. Бирири эрэ өрө көтөбөр, атыны суох онгорор адынат тохтуохтаах. Бу манна пенсияба тахсыбыт учууталлар туһалара олус улахан, ол иһин анал граннары олохтуур кэм үүннэ.

Иккиһинэн, пенсияба тахсыбыт учууталлар абыйах да чааска оскуолаба үлэлиимлэрин ситиһиэххэ. Бу утум быстыбатыгар улахан суолталаах. Опытаах учууталлар талааннаах оболору кытта научнай үлэнэн дьарыктанар кыахтаахтар, опытаахтар уонна бириэмэлээхтэр. Толору чаастаах учууталларга бу ыараханын бары билэбит. Ол иһин бу этиигэ улахан болжомто уонна анал программа баар буолуохтаах. Манна эдэр учууталлар, опытаах учууталлар бииргэ үлэлиимлэрин ситиһиэххэ.

Үсүһүнэн, оскуолаба психологтар үлэлэрэ туһалаабын кэнники сыларга бары биллибит. Наука сайдан иһэр, ол иһин учууталларга психолог семинар ытара улахан туһалаах эбит. Төрөппүттэргэ бу өттүнэн олус күүстээх көмө ирдэнимлэр. Олус судургутук суруллубут кинигэ баар буолуохтаах, хас дьыэ кэргэн остуолун үрдүгэр куруук баар буолар гына. Аны аныгы психология үөрэбэр норуот сүгүрүйэр ытык дьоннорун көмөтө ирдэнимлэр. Холобур, Эдьий Дуора, Мандар Уус, Ксенофонт Уткин курдук сүдү дьоннорбуттун.

Телевиденияба психолог анал программата баар буолуохтаах, хас нэдиэлэ аайы НВК-ба уонна улуустар филиалларыгар. Бу олус туһалаах буолуо этэ, психолог үлэтин үрдүк таһымна таһаарыахтаахпыт. Дьон ыарыйдабына бырааска тийэр, ол курдук төрөппүт куруук психологка консультацияба сылдыахтаах. Аныгы дьалхааннаах кэмнэ психолог көмөтө элбэх издээни тохтотор кыахтаах. Былыр омук сүдү, ытык дьоннорун сүбэтинэн олорбута, билигин арыгыттан уоскуйуу көрдүүр.

Төрдүһүнэн, төрөппүттэр оболорун кытта тэнгэ үөрэнэллэрин, сынньаналларын ситиһи. Аныгы төрөппүттэр сынньана аатыран Кытайга тийэ күүлэйдимлэр эбэтэр бэйэлэрэ эрэ бултуу бараллар. Ол кэнниттэн оболорун тэйтэн баран дьэ хайыы үйэ улааппыттарын кэннэ иитэ сатыылар эбэтэр буруйдаабы туораттан көрдүүлэр.

Ол иһин республикаба туризмга аан бастаан дьыэ кэргэн туризмын өрө тутулуохтаах уонна үбүлэниэхтээх, нолуоктан босхолонуохтаах. Билигин пиибэлээх сынньалан саамай элбэх дохуоту кимлэрэр. Дьыэ кэргэн сынньалангын туризма сайыннабына уонна саамай дохуоттаах буоллабына балаһыанньа чахчы уларыыаба, барыбыт уонна омукпут туһатыгар.

Бэсиһинэн, сайынгы Идэ оскуолалара наадалар. Холобур, Мандар Уус оскуола-та тимир уустарын уһуйар. Никита Гаврилович Соломонов оскуолатыгар - оболор айылбаны, историяны үөрэтэллэр. Бу барыта идэбэ уһуйуу. Бу ханнык бабар оскуола чыпчаала, уһуйуу диэн. Ол аата уһуйааччы бэйэтин холобурунан, көрдөрөн-такайан уһуйар. Үөрэтии диэн кэпсээн үөрэтии, сатаабат дабаны киһи кэпсээн үөрэтиэн сөп. Онтон уһуйуу диэн бу үөрэтии саамай чыпчаала.

Манник идэ оскуолалара элбиэхтээхтэр уонна хас улуус аайы баар буолуохтаахтар. Бу - омукпут тыыннаах буолар суола.

Норуот маастардара хас улуус аайы бааллар, араас идэлээх өссө элбэх. Бу мана эмиз анал программа, ирдэбил, көмө оноруохха. Дьынтинэн опыт элбэх, ону тарбатан сөптөөх суолга киллэриэххэ.

Алтыһынан, бу суруйуу түмүгэ. Аныгы кэм кэллэ, техника балысханлык сайынна, арай урукку өй-санаа баһылыыр. Бу манник кэмнэргэ сорох дойдулар эмискэ балысханлык сайдаллар. Биһиги федеральной университетка тийэ сайдыбыппыт улаханы эрэннэрэр. Республика уонна университет салалтатын кытта кэпсэттэххэ, олох сангалыы, аныгылыы көрүүлэр уонна саамай хорсун этиилэр, хамсаныылар туһайыылара уонна хайысхалара ирдэнилэр эбит. Ону президент А.Д. Медведев атын регионнар университеттарыгар сыдьан көрдөрбүт холобурдарыттан билэбит. Наука саганы арыян, саҕа, ханна да суох технологияны үлэлэтэн, туһалаах бородууксуйаны онорооччуга үтүмэн үбүнэн көмөлөһөмөр. Чэй эрэ, саха мындыр омук үйэлэргэ муспут үгэнигэр олобуран аныгы үйэбэ эрдээхтик киириэбин.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Ой оскуолатын учуутала.
"Хангалас", 2010 с.14.09. 79 №.**

Наука аартыгынан дабайан

Биология наукатын доктора Соломонов Н.Г. көбүлээһининэн тэриллибит Ой орто оскуолатын "Элэйаада" экспедицията быйыл сэттис сылын үлэтиир. Үөрэнээччилэр улуус устун билмиилээх историк, этнограф, фольклорист-учуонай Ксенофонов Г.В. сыдьыбыт сирдэрин кэрийбиттэрэ. Экспедицияларын Гаврил Васильевич хомуйбут сахалар мифологияларын, историяларын туһунан үһүйээннэрин хомуурунньуга "Элэйаада" аатынан ааттаабытара.

Үөрэнээччилэр билмиилээх кыраайы үөрэтээччи Ноговицын П.Р. салалтатынан сымата улуустарын устун айаннаан Хангалас сири-уотун историческай сирдэрин, айылбатын, үүнээйитин, көтөрүн-сүүрэрин, былыргы руна суруктарын, хайаларга хаалбыт ойуулары үөрэтэллэр, топонимиканан, археологиянан, палеонтологиянан эмиз дьарыктаналар. Оҕолор болжомтолорун үөрэтэр темаларыгар сыһыаннаах музейдар экспонаттара эмиз тардаллар.

Экспедиция кыттылаахтара Эркээни хочотуттан Буотама үрэххэ, Өлүөнэ орто сүүрүгүн тардытын нэһилиэктэригэр тийэ сыдьаалар. Кинилэр хастыы да сыл утумнаахтык, мындырдык чинчийэн-үөрэтэн муспут матырыйааллара улуус, республика, Бүтүн Россия таһымнаах "Кэскилгэ харды" научнай-практическай конференцияларга аабылман биһирэммит дакылааттар матырыйааллара буолаалар.

Алтынны 12 күнүгэр Ой орто оскуола "Элэйаада" экспедиция 2009-2010 сыллаах үлэтин түмүгүнэн конференция тэрийдэ. Бу кэрэхсэбиллээх тэрээһин кыттылаахтара ити үөрэтэр-чинчийэр үлэ туһунан кэпсиир стэндэлэри, оҕолор сэдэх булумньуларын көрдүлэр. Конференцияга наука доктордара Соломонов Н.Г., Боевских Г.Г., Ануфриев А.И., Биология уонна криолитозона проблемаларын институтун старшай научнай

сотруднига Ефимова А.П., М.К. Аммосов аатынан ХИФУ физико-техническэй институтун аспирана Кириллин Р.А., униеверситет биология-география факультетын 4 куурсун студена Евгений Шемякин, улуустаабы үөрэх управлениетын начальнига Мартынова Е.А., управление специалиһа, кыраайы үөрэтээччи Скрябина К.Г. кытыннылар. Конференцияны кылгас кириии тылынан экспедиция салайааччыта Ноговицын П.Р. аста.

Наука доктора Ануфриев А.И. кыһынын утуйар мобытой, дыабара, кынаттаах кутуйах таһыччы уратыларын туһунан кэпсээтэ. Холобура, Өлүөхүмэтээҕи гипсэ руднигыгын холлороонноругар кыстыыр көтөр кутуйах утуйар кэмигэр температуратын 0-тан +5 кыраадыска диэри намтатар. Итини бу харамай организмгар үөскүүр ураты дьайыылаах вещество хааччыйар. Киһи организмгар итинник дьайар кыахтаах веществону айан таһаардахха ыарыһах температуратын +27-28 кыраадыска диэри түһэрэн сүрэх эппэрэ-эссийэтин онгоруохха, биитэр организм рак ыарыыттан харыстанар кыабын күүһүрдүүххэ сөп.

Аспирант Кириллин Р.А. көтөрдөр, кыылар сырыыларын, күннээҕи олохторун кэтээн көрүүгэ техническэй средстволары туһаныы туһунан кэпсээтэ. Кыталыктартан баһыйар үгүстэрэ, сир аргыһын көмөтүнэн кэтээн көрүүнэн, Китай Янцзы өрүүһүн тардыытыгар кыараҕас сиргэ тийиэн кыстыылар. Ол сири, быстахтык ыллахха, обуруот аһын, бурдугу үүннэрэр сир тийибэтинэн Китай сири онгорооччулара туһанаары гыналара биллэр. Оччобуна кыталыктар кыстыктарын экологията кэһиллэрэ, олох да суох буолара суоһуур. Ити кыталык көтөр ахсаана аҕыйаһыр төрүүтүнэн буолуон сөп.

Учуонайдар хотугу таба көһө сылдыар ыырдарын чуолкайдаары ити табалар өрүүһү харбаан туораан истэхтэринэ, куотар кыаҕа суохтарынан обуурдаан тутан ылан датчиктары туруорамар.

Конференцияҕа "Элэйаада" экспедиция оболоруттан орнитолог-үөрэнээччилэр Руслан уонна Тимофей Борисовтар (8 кыл.), сэттискэ үөрэнэр Потапов Лев, ообуй обустары үөрэтэр Лиханов Стас (7 кыл.), мамонт үйэтин сабанаабы фаунаҥан дьарыктанар Гаврильев Ньургун (7 кыл.), уо.д.а. дакылааттарын аахтылар. Кинилэр үлэлэрин учуонайдар бэркэ болбойон иһиттилэр, биһирээтилэр, санааларын, сүбэлэрин эттилэр.

Инникитин баарыстарын тиирэн уйаара-кэйээрэ биллибэт наука акыйаанын туһаайан чинчийии, үөрэтии, ирдээһин суолунан айаннаан иһэр оболору улуустаабы, республикатаабы "Кэскилгэ хардыы" конференциялар күүтэллэр. Ити тэрээһиннэр түмүктэринэн хайалара эрэ, баҕар, Россия научнай-практической конференцияларыгар кыттар кыахтаныахтара.

Билиигэ-көрүүгэ утумнаахтык тардыһан наукаҕа тириэрдэр суолу тутуһар Ой оскуолатын эдэр чинчийээччилэригэр саҥа чабылхай ситиһиилэри баҕарабыт.

Виктор ТАПЫЕВ.
"Хаҥалас", 2010 с. 19.10. 90 №.

2011 с.

Өбүгэ үтүө аатын үйэтитиигэ ылсан үлэлэһиэбин

Ытык сирдэрбит саха омук бүттүүнүн сүгүрүйэр ытык бэлиэлэрэ

Аан дойду эгэлгэ омуктара итэҕэмзэригэр сөп түбэхэр ытык-мааны сүгүрүйэр сирдээхтэр. Ытык сир - киһи сүргэтин уһугуннараар куттаах-сүрдээх айылҕа дьиктитэ. Омуктар сүгүрүйэр сирдэрин биһиги бары билэбит, реклама күүһүнэн. Ол атын омуктар сирдэригэр тийиэн сүгүрүйбэтэхпитинэ сатамат курдук өйдөбүл үөскээбитэ ыраатта.

Оттон биһиэхэ эмиэ ытык сирдэргэ сыһыаммыт үчүгэй өттүгэр тосту уларыыар кэмэ үүннэ. Ытык сирдэрбитин харыстаан, көмүскээн саха омук олобун укулаатын, ураты омук буолуохтаабын көмүскээһин тыын суолталаах. Туох да мөккүөрэ суох олорор сир-битиһигэр элбэх ахсааннаах атын омуктар, сир баайын хостооччулар, туристар тоҕо анньан кэмилэр. Бу дьон биһиги итэҕэллээх, ытык сирдэрин харыстыыр омук буоларбытын билиэхтээхтэр. Ол суох буола даҕаны, сирбитин-уоппутун, өбүгэлэрбит көмүс уңуохтарын бульдозерынан астарыылара саҕаланар.

Хас нэһилиэк аайы күүстээх үлэ бараара ирдэнимлэр, бу сайынтан саҕалаан. Саха омук алаастарын, тыа үрэхтэрин хочолорунан, от үрэхтэринэн сылгы ииттэн, оттоон-мастаан олорбутун соботохсуйбут сэргэлэр эрэ туоһулуумар. Ол сирдэрбитиһигэр аныгы кэмгэ кустуу, куобахтыы, отоннуу диэн ааттаан хаһан эмит охсулман ааһабыт, өбүгэлэрбит ааттарыгар сүгүрүйэбит.

Бу быйылгыга диэри этэ. Билигин төрөөбүт дойдута суох сананан эрэбит. Маалтааныга балыктыы табыстыбыт, автоматтаах дьон көрүстүлэр, докумуон бэрэбиэркэтэ бөҕө. Олорор дьизэлэрин Дьокуускай бэртэрэ тутта охсубуттар. Кинилэри харабылмыылар эбит. Ол аата биһиги мөлтөөн биэрдибит, бултуур сирбитин кыайан туруорсубатыбыт. Ол иһин олохтоох дьон кустуур, куобахтыыр, отоннуур туһугар туох эрэ санга сокуоннар онгоһумуохтаахтар, нэһилиэк сирэ диэн өйдөбүл төннүөхтээх.

Оттон биһиги, олохтоохтор, өбүгэлэрбит ытык сирдэригэр, өтөхтөрүгэр манна кимнээх үйэлэр тухары олорбуттары билэр, кинилэр үтүө ааттарын үйэтитэр суолга турунуохтаахпыт. Оччоҕо эрэ төрүт төрөөбүт түөлбэлээх, сирдээх аатырыахпыт.

Сирэ суох тыа киһитэ өнүйбэт, ытык сирэ суох омук, итэҕэл суох. Оҕолорбутун, ыччаппытын өбүгэлэрбит үтүө ааттарынан, кинилэр үтүө холобурдарынан иитиэбин, такайабын, үөрэтиэбин!

Историяны, кыраайы үөрэтии - төрөөбүт сирбитин, омукпутун көмүскүүр сүрүн суолбут. Үйэлэргэ.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
кыраайы үөрэтээччи, педагог.
Нөмүгү.**

Айар үлэттэн - духуобунас сайдыытыгар

Тохсунньу 28 күнүгэр Духуобунас сылларын арыыйы чэрчитинэн түөрт бөлөххө араасан араас темалаах "төгүрүк остуоллар" ытылыннылар. Улуус дьаһалтатын саалатыгар ытыллыбыт "Айар үлэттэн - духуобунай сайдыыга" диэн темалаах "төгүрүк остуолу" учуутал, кыраайы үөрэтээччи Прокопий Ноговицын салайан ыпта. Бу бөлөххө Саха Республикатын культуратын министри бастакы солбуйааччы Туйаара Пестрякова, министерство сүрүннүүр специалиһа Святослав Григорьев, суруйааччы, драматург Баһылай Харысхал, Саха театрын артыыһа Анна Кузьмина, улуус оскуолаларыттан педагогтар, нэһиликтэртэн общественной түмсүүлэр салайааччылара, культура үлэһиттэрэ кытыннылар.

"Төгүрүк остуолу" салайбыт Прокопий Романович кириэти тылыгар бу биллэримит сыллар эдэр ыччакка туһуланаллар диэн бэлиэтээн эттэ. Ол эрэри бу күн үксэ орто саастаах дьон кытынна. "Айар дьобурдаах, айар куттаах ыччаты өйөөһүн күүһүрүөхтээх. Ол туһугар араас күрэхтэргэ кытыннарыы, талааннары арыыйы, көбүлээһин күүскэ барыахтаах, - диир кини. - Дьингэр, республикаҕа араас таһымнаах күрэх-куонкурус бөбө ытыллар, онно тобо биһиги ыччаттарбытын кытыннарбаппыт? Эдэр киһи илэ харабынан көрдөбүнэ эрэ инникитин санаата бөбүргүүр. Билигин киһи уһулуутунан үлүһүйүү барда. Ол эрэри ыччат абааһы-иччи туһунан устар. Оҕону иитэргэ үгүстүк айылбаҕа сырытыннарыахха наада. Кини айылба, тулалыыр эйгэ кэрэтин биллэбинэ-көрдөбүнэ сырдыкка-кэрэбэ тардыһыта улаатыа. Ыччат дьону кытта алтыһан сайдар. Биһиэхэ художественнай оскуола баар. Манна үөрэммит киһи туттар ыччаттардаахпыт. Төрдү-уһу билинэр, үөрэтэр кэм кэлэ, онон историческай темаҕа уруһуй сайдыахтаах.

Билигин Таатта уустара тобо анһан табыстылар. Оттон биһиэхэ даҕаны уутуйан үөскээбит уустардаах этибит ээ. Норуот маастардара үөрэнээччилэрдээх буолуохтаахтар, оччобуна эрэ кинилэр маастар аатын сүгэр бырааптаахтар. Декоративнай-прикладной искусство улууска сайдыахтаах. Ситиһии харчыга кэлэн инниэ суохтаах. Бары биир санааланан кэлэр кэнчээри ыччаппытын кэрэбэ-сырдыкка угуйдахпытына, духуобунай сайдыылаах ыччаты таһаарыахпытын баҕарар буолахпытына эрэ бу кыалыан сеп".

Баҕалаахтар, этиилээхтэр биир-биир санааларын этилэр.

Александр Тимофеев, "1 Малдьаҕар нэһилиэгэ" МТ баһылыга:

- "Хангалас" телестудия биэриилэрин собуруу сытар нэһиликтэр кыайан көрбөппүт. Маны таһынан араадыһа сайдыан наада. Атын улуустарга нэһилиэк аайы араадыһалаахтар. Уопсайынан, биһиэхэ, нэһиликтэргэ, информация тийиитэ мөлтөх. Бу боппуруос сотору кэминэн быһаарымыан наада. Тэя сиригэр интеллигенция бэрэстэ-биитэмэринэн учууталлар буолаллар. Мин бэйэм нэһилиэкпинэн холобурдаатахпына, учууталлар кулуупка да сыддьылар мөлтөх. Оттон интеллигенция сүүрбэт-көппөт буолабына, нэһилиэк да сайдара кыалыбат.

Надежда Татаринава, Нөмүгү:

- Ангардас Нөмүгүгэ 160-ча инбэлиит баар. Билигин инбэлииттэргэ болбомто улаханлык ууруллубат. Дьингэр, дуол көрбөт, орон-тэмэх буола сытар дьон бааллар. Кинилэр истэригэр иис-уус дьон үгүс. Биллэн турар, дьибэ сытартан муунтуйаллар, ол иһин кинилэри көбүлүүр, санааларын аралдьытар үлэ барыахтаах. Оччобуна дьон тэгинэн олорор кыахтаах эбиппит диэ этилэр. Араас санга кинигэ, сурунаал бөбө тахсар. Бу баһыта биир бастагынан инбэлиит дьонго тийиэхтээх, оннук буоларын курдук тэрээһин

ЫТЫЛЛАХТААХ.

Петр Архипов, Покровская:

- Покровскаяга "Айсберг" араадыяа үлэлээбитэ хаһыс да сыла. Бу чааһынай тэрилтэ аатыран көнгүл музыканы, ырыаны биэрэр. Маны бопсор кэмэ кэлбэтэ дуо?! Ыччаты туохха да үөрөппэт. Маны сабырыяр курдук олохтоох сонун-нуомас, сахалыы ырыаны-тойугу биэрэр араадыяа наада. Оҕо, ыччат төрүт историятын, культуратын билиэхтээх диибит. Саха интеллигенциятын биир чулуу дьонун Ксенофоновтар тустарынан Саха театра туруорбут "Көмүөл" испэктээкилин оскуолалар үөрэнээччилэригэр көрдөрөмөрүн ситиһиэбин.

Лариса Константинова, дьахталлар улуустаагы сэбиэттэрин салайааччы:

- Нэһиликтэргэ интэриэстэринэн кулууптары, түмсүүлэри тэрийиини хас биирдии баһылык ирдилэхтээх. Бэрт сотору Олонго ыһыаҕа ытыллар туһунан, онно эдэрдийин-эмэниин сахалыы таҕастаах буолуобун, саха таҕаһын өссө үрдүк таһымна таһаарыабын, онно күүс-көмө биир дойдулаахпыт модельер Петр Яковлев буоллун.

Баһылай Харысхал, суруйааччы, драматург:

- Хангаластар чулуу дьонгут мэтириэтин уруһуйдатан кизэн эйгэҕэ таһаарбыккыт биһирэнэр эрэ. Бу хартыыналары оскуолаларынан тарбатын, оччобуна суолтата, үлэ түмүгэ өссө улаатыа. Покровская куорат аатын сүкпүтэ ыраатта. Оттон куорат театрдаах буолуохтаах. "Хангалас Боотуру" туруорбуккутун көрөн бараммын театр да арыылаахтарын син эбит дьин санааҕа кэлбитим.

Святослав Григорьев, Культура уонна духуобунай сайдыы министерствотын сүрүннүүр специалиһа:

- Духуобунас сайдыытыгар культура эрэ эйгэтэ үлэлиэхтээх дьин санаа сыһа. Бары хайысха үлэлиэхтээх. Бүгүнгү кэпсэтииттэн сүмэтин ылаахха хамсааһын баар буолуодии саныыбын.

Мин санаабар манньык тэрээһиннэр, санаа атастаһыыта түмүктээх буолуохтаах, биир-икки көрсүһүүнэн мунгурдаммакка утумнаахтык салгыахтаах. Хас биирдии нэһилиэги кэрийэ сылдьан дьон-сэргэ туох-ханнык санаалаах олоромлорун билиэххэ, кинилэр бабаларын, этиилэрин истиэххэ наада.

Ольга КАНГАЛАСОВА.

Хангалаһы уонна Тааттаны ситимниир төрүттэр

Кулун тутар саҕатыгар Хангалас улуунун делегацията Тааттаҕа ыалдьыттаан элбэҕи көрөн-истэн, доҕордоһуу уонна бииргэ үлэлээһин туһунан дуогабарга илии баттаһан кэллэ. Орто Халыма улуунун кытта манньык дуогабар баттанымнан билигин хангаластар сылдьар, доҕордоһор, аймактаһар ырыбыт кэнгээн иһэр. Былырыын Аммаҕа билиилээх политической деятель Широких Дмитрий Алексеевичка аналаах сырыы үтүө эрэ өрүттэрдэннэ. Кэбээйи улуунун Лүүчүн нэһилиэгин баай ис хоһоонноох историята хангаластары кытта ыкса ситимнээгин туһунан автор Григорьев Марк Петрович ыстатыйата "Хангалас" хаһыаппытыгар тахсан турар. Бу курдук историябытын үөрэтии үтүө сабыдыала күүһүрэн, кэнгээн иһэрэ үөрдэр.

Кээрэкээн сиэннэрэ

Дьохсогон хос-хос-хос сиэннэрэ Өксөкүлээх Өлөксөй, Былатыан Ойуунускай, Алампа ааттара Хангалаһы кыта төрүттэрэ биир буолара билигин киэнтник билэр. Кээрэкээн биир аата Өксөкүлээх, абата Уктаа Дьаарын өссө Нөмүгү Тойон, Эргис Айыы Ойуун уонна Хараанай Удабан диэн уолаттардааба, кыыстааба.

Ойуунускай кыһа Сардаана Платоновна Нөмүгү сиригэр даача-сайылык туттан Тииттээх күөл үрдүгэр уонча сыл олоҕубута. Кинини манна кэлэригэр ОПХ директора Николай Гаврильевич Охлопков көрсүбүтэ уонна хас да буолан Эбэ Быраан анныгар уот оттон баран: "Абам Былатыан Ойуунускай төрүттэрин дойдутугар кэлэн олохсуйан эрэрбин, үтүө төрүттэrim туора көрүмэн", - диэбитин истибиппит.

Күлүмнүүр уонна Өксөкүлээх

Бу икки сүдү киһи бииргэ алтыһан үлэлээбиттэрин туһунан соччо үөрэтимэ илик. Арай 1909 сыллаахха "Түөкүн Манчаары" испэктээкилгэ Кулаковскай Манчаары оруолун толорбут эбит уонна өссө Алампа кэргэнэ Е.К.Гоголева эмиз оонньообутун ахтамар.

Г.В.Ксенофонов уонна Ойуунускай, Алампа

Гаврил Васильевич тылбаастыырын туһунан "Чолбон" сурунаалга булан ааҕан соһуйдум. Уонна саха тылын учуутала Титова Ньургуйаана Николаевнага маны үөрэтэргэ сүбэлээбитим үтүө түмүктэрдээх буола.

Г.В.Ксенофонов Ойуунускай, Алампа хоһооннорун нуучча тылыгар тылбаастаан Максим Горькайга ыппыт, ону Максим Горькай олус сөбүн суруйбута баар эбит. Салгы чинчийи түмүгэр Г.В.Ксенофонов саха олонхотун аан бастагынан уус-ураннаан тылбаастаабыта, тылбаастыт буолара дакаастанна. Бу үчүгэй ситиһии уонна туспа научнай ыстатыйа буолан сурунаалларга тахсыа диэн эрэнэбит.

Алампа уонна Адам Скрябин

Дьэ, бу икки улуу дьон доҕордоһууларын туһунан анал кинигэ быйыл тахсарын кэтиэбин. Биир бэйэм Алампа, Өксөкүлээх, Адам Скрябин олох чугас доҕордуу буолаларын билэн үөрдүм уонна бу туһунан сиэнэ Петров Прокопий Дмитриевич кинигэтитэн дьон-сэргэ элбэҕи билиэбэ уонна сөбүөбэ диэн эрэнэбин. История бу олох биллэбэт өрүттэрэ аһыллан эрэлэр.

Алампа бастагы учуутала аҕабыт Димитриан Попов

Покровскайга төрөөбүт аҕабыт эһэтэ, абата Покровскай таңаратын дьиэтин аттыгар көмүлэн сытамар эбит. XIX үйэ эргэтигэр Покровскайга уонча эрэ дьиз баара. Ол аата бу Поповтар аҕабыт дьиз кэргэттэрин олоҕо Покровскай историятын биир бэлиэ түгэнинэн буолар. Оттон биһиги Алампа учуутала биир дойдулаахпыт буоларынан, туораттан да буоллар, киэн туттуобун. Тааттаба Димитриан Попов аатын үйэтитэргэ анаан улахан чочубуна тутумубут, дьаһалта киэн саалатыгар Таатта чулуу дьонун мэтириэттэ-

рин ортотугар кини дьонун мөссүөнүн ойуулаан үйэтиппиттэрэ элбэҥи этэр.

Кокшарскай Григорий Михайлович,
Саха АССР уонна РСФСР үтүөлээх бырааһа

Кини 1906 с. Булгунньахтаахха төрөөбүт. Гражданскай сэрии кыттылааҕа, элбэх чулуу дьону эмтээбит, өлөр өлүүтүн быһаарыт дьиннээх аанньал тэнгэ киһи. Бу туһунан "Хангалас" телестудия үлэһиттэрэ анаан-минээн Тааттаҕа баран элбэх дьон ахтытын уонна докумуоннары хомуйдулар. Сотору Г.М.Кокшарскай туһунан киинэни көрөрбүтүн күүтүөбүт.

Тааттаҕа делегация дьонно олохтоохтору кытта бу туһунан ирээ-хоро кэпсэтибит. Кинилэр даҕаны, биһиги даҕаны билбэппит элбэх буолаҕа, арай бииргэ эрэ үлэлээһин түмүктээх буолуо этэ. Бу күннэргэ Барашков уонна Өксөкүлээх улуу ааттарыгар аналаах семинар-конференция Хачыкаакка буолла. Ол онно эмиэ икки өттүгэр туһалаах элбэх кэпсэтии табыста. Ол ыччаты иитиигэ үтүө өрүттэрдээх буолуоҕа.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Дьөһөгөй оҕотун добор онгостон

*Аҕам төрөөбүтэ 100 сылын туолар үбүлүөйүгэр анаммыт
ат сүүрдүүтэ Нөмүгүгэ буолар*

Аҕам Ноговицын Роман Прокопьевич 80 сааһын "Ноговицыннар - удьуор аймахтар" диэн кинигэтин суруйан көрсүбүтэ. Кинигэттэн кини, кырдьык, сылгы иитиитигэр уонна ат сүүрдүүтэ сайдарыгар сүнгэн үлэни ыппытын өйдүүгүн.

Кини олоҕо барыта сылгыны, аты кытта ситимнээбэ:

"1922 с. ...Аппытын "үрүгүнэр" илдьэ барбытара. Төхтүр сэрииттэн кавказскай ыңгыырдаах, хата, көтөһүн быһа түһэн, куотан кэлэн абыраабыта... Көтөх, арбаһын тириитэ суох, кыа хаанынан, ирингэнэн уста сылдьара, ону аҕам ылан кистээн сайылатан, ат онгостон абыраммыппыт.

1924 с. Икки сыл ат манаабытым, 100-110 ат буолар... Моркуоп диэн ааттаах сур аты баһаартан атылаһан ылан аҕабар биэрбитим.

1951 с. Холболоох оскуолатын Маалтааныттан Ленин аатынан колхоз председателинэн Черноградскай Семен Степанович олордубуна, Данилов Дмитрий Петровичтын Нөмүгүтүн 110 аты көлүттэрэн, биирдэ көһөрөн киллэртэрэн, 20 хонугунан туттаран үлэбэ киллэртэритим...

1963 с. Сылгы ыстаарсай биригэдьиirinэн анаабытара уонна 1600 сылгыны туттарбытара. Онтон "Өктөм" совхоз арахсыбыта, I Маалтааныга сылгыны көһөрөргө уураах тахсыбыта. Торбонону бүтэйдэтэн, раскоматан, онно биир учаастагы, Кыһыл То-лоонго кыһын дьиз туттаран, раскоматан бүтэйдэтэн онно иккис учаастагы олохтообутум.

1970 с. 11 сүл устата сүлгыга үлэлээн, пенсияжа тахсан бу олоробун. Нөмүгүгэ сэ-биэттиэхпиттэн ыла сабалаан, бу сиргэ кэлбит аналбын толорон, ат баайан күрэхтэһи-ни, ат сүүрдүүтүн тэрийэн, Намыһах Хараны, Көмүс Туоһахтаны, Ветерогу, Баяны, Баачы-лаабы баайтаран, Ситников Николайы (Саха Байаан), Реев Василий Романовиһы сүүрдэн, ат сүүрдүүтүн сабалаабытым. ОПХ-жа иилээн-сабалаан бороода, ыраас хааннаах сүүрүктэри собурууттан ажалтаран, улахан көннүүһүнэ онготторон, ОПХ сүүрүк аттара республикада иннин биэрбэт буолмулар. Аатырбыт Соломонов Михаил Прокопьевич ба-айааччы маастара буолла".

Дьэ, ити курдук аҕам Роман Прокопьевич Ноговицын сүлгыга үлэтин туһунан бэй-этин суруйуутун аахтыбыт.

Аҕабыт куруутун атынан сүлдьара, ол да иһин 36 тыатаабыны, 70-н тахса тайабы бултаатаба, 70 сааһыгар соботох атынан 54 тонна оту оттоотоҕо.

Бу курдук чулуу сүлгыһыт, байанайдаах булчут, хоһуун отчут, Ой сэлиэннэтин төрүттээччи, ат сүүрдүүтүн Хангалас сиригэр биир бастакынан тэрийээччи Ноговицын Роман Прокопьевич сырдык аатыгар анаммыт ат сүүрдүүтүн кэлэн көрүң, дуоһуйа үөрүң-көтүң, Арамаан туһунан сэхэн-кэпсээн истинг!

Бэс ыйын 17 күнүгэр кизэһэ 9 чаастан хангыл аттаах хангаластары Прохоров Баһылай-Хорокку аатынан ипподромга улуус ат сүүрдүүтүгэр федерацията ыңгырар.

Бу күн элбэх бириис оонньонуоҕа, ол иһигэр аҕабыт аатынан бириииһи туруора-быт. Аҕабыт үс уолуттан, ортокута Петр Романович, сүлгыһыт идэлэммитэ, ат сүүрдүүтүгэр биир бастың жокей этэ, ат бөбөнү аһааһаабыта, аттары баайан да аатыр-быта. Сүлгыһыт доботторо-атастара кинини билигин үтө тылынан ахталлар. Убайбыт, бы-рааппыт сүлгыһыт Петр Романович сырдык аатыгар уонна 60 сааһыгар анаан эмиэ бири-ис туруорабыт.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Хангаласпыт былыргытын сэгэтэн

Научнай-чинчийэр үлэ төгүрүк сүл ытыллар. Айылҕаны кэтээн көрүү быыстала суох барыахтаах, оттон история кистэлэннэрэ куруук соһуччу өтүттэн көстөөччүлэр.

Хотой уйаларын салгыы үөрэтии

Борисов Руслан былырыын дакылаатын суруйарыгар Маалтааныга түөрт уйаны, Эркээнигэ икки, Куматыга биир, Тэппэннээккэ биир баар диэн ыйбыта. Быйыл орнито-лог Исаев Аркадий уонна аспирант Шемякин Евгений буоламмыт Тэппэнээк эргин сы-рыттыбыт.

Учуонайдар соһуйуохтарын иһин бу кулун тутар 25 күнүгэр Тэппэнээккэ түөрт хо-той, Бааһыннаахха үс хотой көтө-дайа сүлдьалларың көрдүбүт. Онтон оҕолоро Давыдов Ганя, Кычкин Вова үөрэннэр-сөбөннөр улахан тарбахтарын чочунгнаталлар. Сирдывиппит Анатолий Соломонов көмөтүнэн уонна сүлгыһыттар ыйан биэрбит буоланнар эбии өссө үс хотой уйатың буллубут.

Ылам ыйыгар, куһаҕан үчүгэйдээх диэбиккэ дылы, оскуола үлэһиттэрэ тыа баһаа-

рын умуруора сылдьан өссө хотой икки уйатын буллулар. Хомойуох иһин, хотой баһаартан тэскилээбит, уйатын бырахпыт. Уйатын бэс күөх лабаатынан сангалы бүрүйбүтэ эрэ көстөр. Ити курдук Эркээнигэ үс сиргэ биэс уйа, Маалтааныга түөрт, Тэппэнээк эргин түөрт уйа баарын быһаардыбыт, барыта 13 уйаны кэтээн-тэнгээн көрүөххэ сөп.

Хангалас улууһун сымара таастара - история кэрэһиттэрэ

Ытык Хангалас сиригэр историческай суолталаах таастар баамарын бары билэбит: Хачыкаакка тонна ангардаах Биэстэх Бочоох сымара тааһа, Улахан Аан аттыгар Пудов "Оҕо тааһа" уонна өбүгэлэрбит сиздэрэйдик чочуйан суруйбут-ойуулаабыт мэнгэ таастара.

Суруктаах, сыла, ыйа, күнэ ыйымыбыт өбүгэлэрбит мэнгэ таастара историяны үөрэтэргэ олус улахан суолталаахтар. Билмиилээх кыраайы үөрэтээччибит Егор Львович Яковлев суруйбутун ааҕабыт: "На одном из надмогильных камней из песчаника прочитал: "Под сим камнем погребено тело гр. I Жемконского наслега Степана Афанасьевича Герасимова, имеющего 53 лет от роду убитого Красным отрядом в 1922 году 13 февраля". Бу история издээннээх чахчыта...

Ол иһин экспедициябыт Хангалас таастарын салгыы көрдүүр уонна чинчийэр. Булбут чахчыларбытын салгыы чинчийэрибитигэр ааҕааччылар, историяны үөрэтээччилэр көмөлөрө улахан.

Ат Быраан тэллэбэр турар сулустаах мэнгэ таас

Уулаах Аан оскуолатын учуутала Ситников Михаил Николаевич сирдээн бу мэнгэ тааһы көрдөрдө.

Бу мэнгэ таас сиэргэлээх, өтүйэлээх, биир өтүгэр кыгнары онгоһумлубут сулустаах. Сабаҕалыыр буолаха, сулуһу өссө сөпкө ойуулаабат кэмнэрэ, мэнгэ таас тас көстүүтэ эмиэ сэбиэскэйдии обелиск курдук. Бу мэнгэ таас дуу, бэлиэ таас дуу? Ким бу туһунан билэр, биһиэхэ көмө буолун.

Сэриигэ баран иһэр саха буойуннарын кэриэс сымара таастара

Бу тааһы Нөмүгү Ыһыаҕар эдэр ыччат дьон көтөбөн көрдүннэр диэн Ой орто оскуолатын учуутала Олесов Василий Владимирович доботторунаан анаан-минээн эргэ кулууп турбут сириттэн аҕама.

Сэрии, тыыл ветерана Кириллин Егор Егорович 1942 с. 15 саастаах Маалтааны уола, сэриигэ барар дьону миинэн киирбит аттарын төттөрү Маалтааныга таһаараары, арыаллаан дойдуга киирсибит. Үс Көлүйө диэн сиргэ тохтоон сынньана таарыйа бу сымара тааһы көтөбөлүү оонньообуттар. I Маалтааныттан Данилов Байбал-Сымнаһын, уонна III Маалтааныттан Баишев Сэмэн тобуктарыгар диэри көтөхпүттэр. Ону атааран иһэр кыра саастаах уолаттар сөбө-махтайа көрбүттэр, көмөлөөн чөнгөчөх үрдүгэр уурбуттар, кэриэс буолмун диэн.

Кэлин 1953 сыллаахха Максимов-Эриэн Матаҕа диэн Нөмүгү киһитэ куораттан тахсан Никифоров Киргизэлэй диэн тырахтарыыска 60 солкуобайы төлөөн Ой сэлиэнньэтигэр кулууп аттыгар киллэртэрит. Бука, бу киһи сэрииттэн эргилибит киһи буолуо, ол иһин кэриэстээн киллэттэрдэҕэ.

50-70-с сылмарга ол таас аттыгар эдэр ыччат тобуорунар сирэ этэ, волейбол оон-
ньуумара, үнкүү, киинэ да тэримлэрэ.

Эбиинчэ үрдүгэр турбут байыаннай чааска сулууспалыыр эдэр, доруобай нуучча
уолаттара даҕаны бу тааһы өндөппөтөхтөр, арай Нуучалба-Аммосов өндөппүтэ иһимэр
эбит. Кини киирэни, штанганы көтөбөлөөбүт күүстээх киһинэн аабылара. Уонна Гавриль-
ев Гриша армия кэнниттэн күнүгэр сылдьан эмиэ өндөппүт.

Бэс ыйын 17 күнүгэр Нөмүгү ыһыаҕар бу сымара тааһы Винокуров Андрей, аатыр-
быт мадьыныбыт, син өр бодуустаһан өрө көтөбөн таһааран, түөһүгэр хам кууһан үс ми-
этэрэни хаамта. Оттон хапсаҕайдыт бэрдэ Ефимов Бүөтүр биир харыс курдугу өрө
өндөттө.

Дьэ, кырдьык, сэрии иннинээҕи уолаттар кырдьык тэтиэнэх, күүстээх дьон эбит-
тэр! Хаарыан уолаттар, Байбалмаах Сэмэн иккиэн сэриигэ сураҕа суох сүппүттэр эбит. Бу
таас сэриигэ баран хорсуннук охтубут саха буойуннарыгар кэриэстэбилинэн буолар.
Ыһааһынын билэн, анал уурар үрдэл онгоруохха, таас туһунан сэхэни сиһилии суруйу-
охха.

Таас туһунан аан бастаан аҕа кынныбыттан Олесов Владимир Яковлевичтан истиби-
тим, кэлин Егор Егоровичтан чуолкайдаспытым уонна Никифоров Иван Петрович, Вар-
ламова Августина Гаврильевна кэпсээннэрин истибитим. Нөмүгү кырдыаҕастарыгар
барҕа махтал, өссө даҕаны кэнчээри ыччаккытыгар анаан Сээркээн Сэхэн буолун! Ыч-
чаттар историябытын кэрэхсээн, өбүгэлэрбит көтөбөлөөбүт сымара таастарынан оон-
ньуур тэтиэнэх дьон буолун!

Төхтүргэ бүлүмүөт ботуруонун буулдьата көһүннэ

1922 с. бэс ыйын 10-11 күннэригэр Төхтүргэ улахан сэрии буолбут. Кыһылар
уонна үрүгүнэр кыргыһыылара. Ол туһунан балачча суруйан туралар. Биһиги, журна-
лист Гаврил Андросов, кыраайы үөрэтээччилэр Николай Аржаков, Николай Макаров,
олохтоох кыраайы үөрэтээччилэр Лиханова Сина Георгиевна, Захаров Родион Алексе-
евич, бэс ыйын 11 күнүгэр, ол аата 89 сыл буолан баран мустаммыт бу сэрии туһунан сэ-
лэстибит-кэпсэтибит.

Бары даҕаны гражданскай сэрии историятын үөрэппит дьон, олох кыргыһыыны
көрөн турбут курдук кэпсэтэмэрин истэн-көрөн туран сөбөбүн. Санаабыт туолбакка,
эбии кыһылар тэргэннэрэ (пушкарара) турбут сириҥ көрдүбүт. Үөрүөхпүт иһин, олох
эргэ, былыргы диэххэ сөп, гильзаны буллубут, дьэбинирэн эркинэ тооротто сылдьар. Ол
да буолар кэлин син Интернет көмөтүнэн, 8 мм "Шос" бүлүмүөт гильзата буоларын
быһаардыбыт. Үөрүүбүт балысхан, төһөтүн да иһин ол кэмтэн бэлиэ ыыттаһара.

Гражданскай сэрии сыларынааҕы булумньулар тустарынан кылгастык:

Сина Георгиевна эбиитин ыстыык көрдөрдө, уһуна 60 см, түөрт кырыылаах гынан
баран өрүттэрэ тэнгэ суох, хаптаҕай. Ол аата нуучча ыстыыга буолбатах. Холобур, Уула-
ах Аан музейыгар үс кырыылаах ыстыык баар, 1835 сылааҕы. Оттон трехлинейка бинти-
эпкэ ыстыыга түөрт кырыылаах буолан баран, өрүттэрэ тэнгэнэр уонна төбөтө отвертка
курдук хаптаҕай буолар.

Родион Алексеевич оҕо сылдьан доботторунаан маузер бинтиэпкэ булбуттарын
кэпсээтэ. Музей үлэһиттэрэбит диэн кэлбит дьон 25 солк. атыылаһан барбыттар. Оҕолор
сөтүөлүү сылдьан күөлтэн булбуттар эбит.

1972 с. сайын биэлэри ыары сылгы үерүн Уулаахтан Ойго үүрэн испиппит. Сылгыһыт Кривошапкин Киэсэ-Тооруу akka олорон сири ыйар, эдэр киһи түһэн ыл диир. Ойон түһэн ылбытым, бэстилиэт эбит, револьвер, барабааннаах, олох дьэбинирэн хаалбыт.

2000 с. сабаланыларыгар Николай Скрыбин, математика учуутала, Бэлэнтэй бааһынаттан эмиэ револьвер-бэстилиэт булбута.

2009 с. Еланкаба Егоровтар дьыэ кэргэн доботторунаан кавказскай кынчаал булбуттарын, өрүскэ төттөрү бырахпыттар.

Дьэ, ити курдук бара турар. Олохтоохтор өйдүөхпүтүн наада, бу барыта история кэрэһиттэрэ. Булбут дьон аҕалан көрдөрүң, хаартыскаба, видеоба түһэриэхпит, булмуту мал булбут дьон кэриэс мамара буолар, ол гынан баран үөрэтиллиэхтээх, наука чакчыта буолуохтаах. Историябыт чакчытын бу манньк булумньулар нөнгүө сыаналаан үөрэтии эдэр ычакка, оболорго олус суолталаах.

Эркээнигэ боруонса үйэтин сабанаабы туой иһит көһүннэ

Ыам ыйын 2 күнүгэр Өктөм уонна Ой сэлиэнньэлэрин оболоро хотой уйатын көрө тахса сылдыбыттара. Мыраан тэмлэбэр уу-хаар, үрүйэ сүүрүгүрэр, оболор үөрүү-көтүү, сүүрүккэ "ат сырсыһыннара" оонньуумар. Бу былыргы оонньуу сүппэтэбэр үөрэбит. Арай Игнатьев Кеша эрэ, 6 кылаас обото, бульдозер астарбыт сиригэр чокуур таас эмтэркэйдэрин көрдүүр. Кини 4 кылаастан сабалаан археология диэн наука көрдүүр-булар өттүн сэргиир.

Дьэ, ол сылдьан туой иһит эмтэркэийин булан аҕалан көрдөрдө. Иһит эмтэркэийэ ойуулаах буоллабына археологияба олус суолталаах, ол ойуутунан хаһан онгоһумбутун быһаараллар, ол иһин учуонайдар сыаналыылар. Бу наука!

Эмтэркэйбит ойуута боруонса үйэтинээби - 2-3 тыһыынча сыл анараа өттүнээби - буолан биэрдэ! Оболор оонньууларын бырабан саба сырһан кэлэн көрүү-истии бөбө. Бары тугу эмит булаары көрдөөһүн буолла. Ол түмүгэр биир сиртэн туой иһит 200-чэкэ эмтэркэийин булбут. Суол онгороору бульдозерынан тобо астарбыттарыгар сыыр эни-этигэр сыталлар. Бу манньк булумньу наукаба сэдэх, "развал" дэнэр. Иһит 2-3 тыһыынча сыл анараа өттүгэр хампарыйан, биир сиргэ көмүлэн хаалбыт. Музейдарга манньк былыргы туой иһити силимнээн туруоралларын көрөргүт буолуо.

"Элэйаада" экспедиция бу үһүс манньк булумньута: Кэтэмэбэ ылык суолтан, Эркээнигэ Тобойго кумах ылаары бульдозерынан астарбыт сирдэригэр уонна бу үһүс булумньу. Игнатьев Кешаны уонна манна сылдыбыт оболору наукаба арыыйы онорбуттарынан эбэрдэлиибин. Ким дьаныһан туран көрдүүр ол булар! Күһүңгээнгэ диэри өссө саҥа булумньулары, арыыйылары эһигиттэн күүтэбит.

Өктөм Тобойугар былыргы кэм бөрөтүн уңуобун булуу

Мамонт үйэтинээби харамайдар уңуохтарын булуунан, хомуйуунан, үөрэтинэн палеонтологтар дьарыктаналлар. "Элэйаада" экспедиция 1994 сылан бу науданан дьарыктанар. 2006 с. оболор Куруннаах (Кураанах) үрэхтэн, Лабыдьятан чугас, аан дойдуга саамай улахан мамонт сабана үөскүү сылдыбыт чубуку (снежный баран) чөмчөкөтүн булбуттара. 2010 с. учуонай Г.Г. Боескоров Үөдэйгэ өссө икки итинник чубуку төбөтүн уңуохтарын үөрэтэн барбыта.

2010 с. сайын оёолор Лабыдба уонна Чочуобуна үрэхтэрин ол сабанаабы бөрө уонна туртас уңуохтарын биһиги сирбитигэр аан бастаан булмулар. Бу эмиэ наукаба саҥа арыыы. Ол иннинэ манньк булумнью көстө илик диэн наука этэрэ. Оёолор, биллэн турар, элбэх харамай уңуобун булбуттара: бизон, носорог, сылгы, тайах. Бу барыта уруккуттан көстөр уңуохтар. Ол иһин кыра буолмун, улахан буолмун, ол мамонт үйэтинээби уңуохтары барытын хомуйабыт уонна үөрэтэбит. Баҕа санаабыт: ол сабанаабы эһэ, хаспах хахайын уңуохтарын, аһыыларын булбут киһи диэн.

Дьэ, быйыл, муус устар 22 күнүгэр, Тобой диэн сиргэ Горнайтан, Покровскайтан, Өкөтөтөн, Ойтон, Улахан Аантан, Төхтүртэн сылдыар оёолору кытта былыргы таас үйэтинээби чокуур таас эмтэркэйдэрин көрдүү сырыттыбыт.

Покровскай гимназиятын историяба учуутала Худаев Александр Борисович оёолору кытта 20-чэ үлүрүйэ сылдыар хараҥатынғы өҥнөөх уңуохтары була. Бу суолга кутарга кумах ылар сирдэрэ. Ол иһин син көрдүүргэ табыгастаах сир, таас үйэтинээби дьон олохторо (стоянка древнего человека).

Уңуохтарга икки тонобос уңуоба уонна тиис баар. Биология наукатын доктора, мамоннары үөрэтиигэ аан дойду таһымнаах учуонай Геннадий Гаврильевич Боевскоров сабадалааһынынан, бу бөрө эбэтэр мамонт сабанаабы ыт уңуохтара. Бу олус суолталаах булумнью. Былыргы таас үйэтинээби дьон олохторугар, кырдьык, ыт уңуоба көһүннэбинэ уонна кэмэ быһаарылыннабына олус суолталаах буолуо этэ. Бу сиртэн 2008 с. биһиги туой иһит эмтэркэйдэрин, бүтүн иһит чиэппэрин кэрингэ булан турабыт.

Дьэ туран, дьол хараба суох диэбиккэ дылы, аны сарсыныгар Кулатыга тийэн Уулаах Аан оёото Дмитриева Люда эмиэ бульдозер астарбыт модьобо кытытыгар таба муоһун була. Саамай үчүгэйэ диэн бу таба муоһун эрбээбиттэрэ. Академик Окладников А.П. бу Кулатыга сэрии сабана балысхан суолталаах арыыылары онорбута: тайах муоһуттан сүгэ, куба сототуттан флейта. Онон үөрэтилиннэбинэ бу таба муоһа ол Окладников А.П. булумньюларын салгыта буолуон сөп.

Эдэр историк учууталга Худаев Александрга Хоруол Тумус былыргы таас үйэтинээби дьон олохторун көрдөрдүм. Ол сабанаабы муос оноруктар, туой иһит эмтэркэйдэрин үөрэнээччитэ Емельянов Айталыын буланнар үөрдүлэр. Кинилэр бу булумньюларынан Хоруол Тумус археологическай пааматынньык буоларынан ураты харыстанар историческай суолталаах миэстэ буоларын дакаастаан, научнай дакылаат суруйарга турунуохтаахтар. Биир бэйэм эдэр историк коллегаларымпыттан үөрэбин.

Мамонт үйэтинээби уңуохтары булан-хомуйан үөрэтэр науганан, палеонтологиянан, дьарыктаныы олус суолталаабын кэпсээтим уонна улуус олохтоохторун мамонт сабанаабы уңуохтары булаххытына биһиэхэ биллэринг диэн ыңырабын.

2010 с. күһүн Нөмүгү олохтообо Матрена Саввина Аларга булумлубут аарыма улахан бүлтэһи аҕалан биэрбитэ. Бу бизон уңуоба буоларын учуонайдар быһаарбыттара. Булумлубут сирэ билэр, ол иһин картаба киллэриллэн наука чахчытынан буолла. Көмөлөһөр дьоммутугар "Элэйаада" экспедиция оёолорун аатыттан барба махта! Өрүү манньк биир сомого буолан историябыт, айылбабыт дыккылэрин үөрэтиэбин-чинчий-иэбин.

Оёолору олох кыра эрдэхтэриттэн айылбаба илдьэ сылдыын, оёо кыра эрдэбинэ айылбаны кытта алтыһара күүстээх, куруук тугу эмэ көрдүүр-булар, онтон үөрэр-көтөр. Сизним Ноговицын Ньургун 2010 с. 7 саастаабар Чочуобуна үрэхтэн мамонт үйэтинээби сылгы уңуохтарын бэйэтэ булан үөрбүтэ, биһигини сөхтөрбүтэ. Ол күһүн бу сир-

тэн "Эмэйаада" оёолоро эбии 18 унгуоу булбуттара, ол иһигэр урут биһиги сирбитигэр көстүбэтэх туртас уонна бөрө унгохтарын. Чочуобуна үрэх билигин наукаба палеонтологической булумньулардаах сэдэх сир быһыытынан билиннэ.

Өлүөнэ очуос таастарыгар таас, боруонса үйэтинээҕи дьон ойуулаабыт суруктары-бичиктэрин, харамайдарын, дьоннорун чинчийи салбанар.

Наукаба бу ойуулар "петроглиф" эбэтэр "писаница" дэнэмлэр. Аан бастаан саха бастагы археолога, биир дойдулаахпыт Г.В.Ксенофонов, онтон академик А.П.Окладников, кэлин археолог Н.Н.Кочмар бу ойуулары сиһилии үөрэппиттэрэ.

"Эмэйаада" экспедиция оёолоро бу ойуулары учуонайдар уруһуйдаан альбом онгорбуттарын кытта тэнгнээн көрөмлөр. Ааспыт үйэ 20-с, 40-с, 80-с сылларын кытта тэнгнээн көрөр кыахтаахпыт. Хомойуох иһин, бу тэнгнээн көрүүлэр, аан дойдуга аатырар ойуулар сымата алдьатылман, кээһэнэн-тохтон эрэмлэрин кэрэхэлииллэр. Туризм сайдыыта, дьон-сэргэ ойуулар ханна баар сирдэрин билиитэ, промышленность уонна массыынанан сырыы элбээһинэ манна улахан хоромньуну онгоромлор. Ол иһин улуус дьаһалтата, улахан проблема үөскээбитин билинэн туран, археологтары кытта дуогабар түһэрсэн, харыстыыр-көмүскүүр үлэни ытыара уолдьаста. "Эмэйаада" экспедиция кыттыылаахтара хомуйбут матырыйаалларытын, научнай дакылааттарытын көмө буоллун дие биэрэргэ бэлэммит.

Былырыынгыттан урууналары үөрэтэр учуонай Герасим Левин биһигини кытта үлэлэһэрэ эрэли сабар.

Быыл Еланкаба туризмы көбүлээччи, тэрийээччи Ариносков Сергей Тиит Арыы атыгар урут көрбөтөх тааска ойууларбытыгар сирдээтэ. Бу уруһуйдарга элбэх тыылар, дьоннор бааллар. Биир киһи тыыга туран иһэн тайаҕы быанан соһон иһэр. Олохтоохтор маны "носорог" уонна биир уруһуй "жираф" диэн ааттыылар. Бу уруһуйдары А.П.Окладников, В.Д.Запорожская "Петроглифы Средней Лены" 1972 с. кинигэлэриттэн булан тэнгнээххэ сөп. Хомойуох иһин, тэнгнээн көрүү бу ойуулар алдыаммыттары көрдөрөр. 10 тыһыынча сыл анараа өттүттэн сабалаан 2 тыһыынча сыл анараа өттүнээҕи түг былыргы таас, боруонса үйэтинээҕи дьон соһо кыһыл уонна хара чох кырааскаларынан ойуулаан хааларбыттара 21 үйэҕэ тийэн баран, бу абыйах сыл иһигэр сүтэр-алдыанар турукка киирдэ. Издээн диэн бу буолар! Сайдыылаах олох, цивилизация дэнэр кэм содула бу!

Хангалас олохтоохторо улахан буруйдааһынга киирэн эрэбит! Саат-суут диэн бу буолуоҕа!

Бэл, үөһэ турар аатырбыт Эмэбэттээх диэн сиргэ баар илиитин өрө ууммут "Алгысчыл ойуун" ойуу алдыанан-кээһэнэн эрэр. Үрдүк сиргэ син тулуһуо дии саныырбыт, олох да тааһынан тамнаан дуу, тааһынан дьүккү анньан "кыайалар" эбит.

Тиит Арыы ойуулар олох издэйбиттэр. Эбиитин мантан 100-чэкэ миэтэрэлээх сиртэн Өлүөнэ өрүс хайа кытылын бульдозерынан тобо хаһа сылдыалар, тобо тэптэриилэри ыталлар. Бу дьайыылар сир хамсааһыныгар тэнгнээхтэр, сир доргуйан очуос таастар хайдан суумуулар элбээтэ. Карьеры онгоруу бэйэтэ эмиэ быраабылалаах. Мох-соҕомлооххо ойуур иһигэр, киһи көрбөт сиригэр, цемент буолар боруоданы хостуулар. Базальт тааһын бу курдук хостуумара тобо сатамматый? Өлүөнэ туруук хайалара ЮНЕСКО нөнгүө аан дойду ураты харыстанар сиринэн ааттанара бу кэмэ. Аан дойду бүтүүнэ кизэн туттар Өлүөнэ Туруук Хайаларын алдыаты салбанар.

Олохтоохтор, хангаластар, хайаларбытын харыстааһынга этиигитин хаһыат

нөнгүө хайаан да суруйунг. Бары туруннахпытына эрэ туох эрэ ситиһии баар буолуо. Өлүөнэ Туруук Хайалара биһиги, хангаластар, киэн туттуубут дуу, улуу саат-буруйбут дуу диэн тыын боппуруос турда.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Кындыл "Манчаары" сэхэнигэр

(суруйааччы Нөмүгү туһунан)

Билиилээх суруйааччы Иван Гоголев, төрдүн үөрэттэххэ, Бүлүү улуунун Чочу нэһилиэгэ. Чочулар Хангалас аҕатын ууһугар киирэллэрин Багдарыын Сүлбэ кинигэ-титтэн билэбит. Суруйааччы өр кэмнэ өлүөр диэри Нөмүгү ытык сиригэр Бахайга олорон элбэх айымньытын айбыта, ол да иһин Тыгын туһунан "Туймаада сарсыарда-тын" айдаба, элбэхтик Нөмүгү дьонун кытта алтыспыта. Мин аҕабынаан Ноговицын Роман Прокопьевичтыын үгүстүк булка сылдыра, ол иһин даҕаны Хараанай эмээх-син "Хара Кыталык" сэхэнигэр баар буоллаба.

"Манчаары" диэн сэхэнигэр (287-290 стр.) Манчаары Нөмүгү ытык кырдыаҕаһын көрсө сатаабытын туһунан суруйбут. Манна Манчаары төрүт буор туһунан өйдөбүлү ыра-ахтаабыга тиздибит Соппуруон Сыраанап уонна Маһары уобарастарын илдьэ сылдыар Нөмүгү ытык кырдыаҕаһыттан сүбэ ыла сатыырын аҕабыт.

Билигин Омуоча, Манчаары туһунан хаһыат нөнгүө эмиэ мөккүөр бөҕө табыста. Бу туһунан учуонай Г.П.Башарин "История аграрных отношений в Якутии" диэн икки томна-ах үлэтигэр арылхайдык суруйбута. Бу сүдү научнай үлэттэн дьон элбэҥи билиэхтээх. Омуоча уонна Манчаары өрө туруулар "аграрнай хамсааһын", "өрө туруу" диэн олус сөпкө быһааран турар.

1760 сылтан 1820 сылга диэри киис, саһыл өлбүгэлээх дьаһаабы төлөөһүн баара. Ким баай, дьаһаах төлүүр кыахтаах - ол элбэх сирдэнэрэ, ол түмүгэр алта саха нэһилиэ-гин дьонун 60% олох да сирэ суох хаалбыта. Ол аата быстар дьадайыы, хамначчыт буо-луу саҕаламмыта (319 стр. 2-с том). Ол түмүгэр 1828-1830 сс. 556 үгсүү иккис дьаһаах хамыһыһыатыгар киирбит: 380 киһи атын нэһилиэктэргэ көһө сатыыр, 35 түөлбэ арахсан туспа нэһилиэк буола сатыыр, биир үгсүү - сир былдыаһыта. Көрөргүт курдук, оччо-тообуга сир боппуруоһа олус кытааппыт. Холобур, билигин үлэтэ суох дьон ахсаана эл-бээн улахан айдаан тахсыан сөбүн бары өйдүүбүт. Тыала суохха мас хамсаабат. Онон Манчаары-Омуоча сир иһин өрө турбуттары өйдүөхтээхпит.

Аан дойду билингги политикатын ылан көрүң - барыта сир боппуруоһа. Дьэ, ол кэмнээҥи Саха сиригэр төннүөбүң. Саха сирэ толору хаайыылаахтар, сыылынайдар, бэһиэччиктэр (посельщики) дойдулара, 1825 с. декабристар бастаанньалара, Украина, Белоруссия, Кавказ барыта оргуйан олорор. Дьокуускайга хаайыыга 650 киһи олорор, оттон киин куорат нэһилиэнньэтэ баара-суоҕа 2755 эбит, ол аата чиэппэрэ хаайыылаах.

Дьэ, ынырык хартыына. Уонна Манчаары, Омуоча ороспуой-түөкүн аатыран, би-лигин даҕаны ааттара бобумар. Ааттара тоҕо бобумарын өйдүүр кэм син үүннэ.

Саха сирийн историятын үөрэтии аан бастагынан депутаттар уонна баһылыктар өттүлэригэр саҕаланыахтаах. Бу Г.П.Башарин кинигэтин аахпатах аныгы баһылык, депутат

суох буолуохтаах, кинилэр оччоҕо эрэ бэйэлэрин эбээһинэстэрин норуот иннигэр толору толорор кыахтаналлар. Сокуон олохтоох дьон олобуттан тутулуктаах буолуохтаах, билигин эмиэ сөбө суох сокуон ыраахтан ыйыллан кэлэрин толорор эрэ чунубунньук элбээтэ.

Норуот сүгүрүйэр геройун бэйэтэ талар уонна олох отуора хайдаҕый да, оннук геройдары өрө тутар. Умнаһыт норуот суох буолуохтаах, сирдээх-уоттаах норуот эрэ норуот быһыытынан аабымлар. Чечен норуотун сэрии сымарыгар сирэ суох хаалар-бытара, билингги кэмгэ киргиз омук үтүрүмэн биһиэхэ тийэ кэллэ. Бу алдьархайы бары истэн эрэ буолуо дуо, дьиннээхтик бэйэбитигэр туһаайбытын дьэ билиэхпит.

Буор сахалар буоламмыт Төрүт буорбутугар эрэ сүгүрүйүөхтээхпит. Төрүт буор, Ийэ сир буолуохтаах биһиги, сахалар, итэҕэлбит. Итэҕэл тула элбэх мөккүөр баар, оттон саха итэҕэлин төрдө Ытык сир - Ийэ сир - Төрүт сир. Ийэтин көмүскээбэт киһи киһи дуо, Сир ийэтин көмүскээбэт омук омук дуо? Ол туһунан өссө былыргы төрүппүт Күн Тэгин суорба тааска уруунанан суруйан хааларбыта биһиэхэ, XXI үйэ сахаларыгар, кэриэс-хомуруос буолуохтаах.

Тыгын да туһунан номоҕу бары өйдүүбүт, оҕус тириитэ быа буолан тэнийэн төһө сири эргитэн ылбытын. Ханна да баппат өйдөөх саха омук сир туһугар болпурдуоска өйө дьэ бааллар эбит. Былыр да, билигин даҕаны оҕус тириитэ быанан өйүн баайаллар. Өбүгэлэрбит хааларбыт номохторун былыргы остуоруйа курдук истэн эрэ кэбиһимэнт.

Быйыл Аммос Данилов-Омуоча төрөөбүтэ 200 сылын туолар. Кини Нөмүгү киһитэ, Өлгөөкүгэ төрөөбүт, аҕатын ууһа Бас Харынньа диэн. Харынньа диэн эһэ төбөтө диэн өйдөбүлээх. Омуочаны буруйдуох иннинэ элбэҕи эргитэн толкуйдаан көрүөбүт. Омуоча туһунан номохтор - бу эмиэ омукка бүтүннүүтүгэр сэрэтии буолахтара. Омуоча, Манчаары буруйдара - хангыл хааннаахтарыгар, көңүлү өрө тутамарыгар уонна өбүгэлэрин номохторун истэн иитилибиттэригэр. Уонна ыгым, хадаар хааннара сүрүн төрүөт буолаҕа. Былыр да, билигин даҕаны бу улахан буруй. Саһан-бүгэн хаалбытара буоллар, Тыгын, Манчаары, Омуоча, Хабырыыс, Байбал Ксенофоновтар, сэрии геройдара суох буолуо этилэр...

**Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.**

Тайабы ытынан бултааһын Саха сиригэр хаһан баар буолбутай?

Бэс ыйын 28-30 күннэригэр Турцияттан сылдыар түрколог учуонай Муваффах Дуранлыны арыаллаан Сиинэҕэ диэри айаннаатыбыт. Экспедициябыт сүрүн састааба, оҕолор, Еланка эргин үлэли, чинчийэ хаалбытара. Очуос таастарга баар былыргы таас, боруонса үйэтинээҕи дьон кыһыл, хара өнгөөх ойууларын уонча сыл көрдүүбүт... Ол да буоллар син биир олох көрбөтөх ойууларбыт "көстөн" кэлэллэр.

Быйыл бэйэбитигэр үс арыыы онордубут:

1. Бэс ыйын 12 күнүгэр түрколог Левин Герасим Герасимовичка археолог доботторбут биэрбит каарталарынан, Кочмар Н.Н. диэн очуос таас ойууларын (петроглиф, писани-

ца дэнэр) үөрэппит учуонай өссө 2005 с. булбут суруктары булан биэрбиппит. Баара суох 25 см үһүннээх сурук барыта 33 буукубалаах, буукуба үрдүгэ сантиметр ангаара эрэ уонна аттыгар ангел ойууламмыт. Дыккитэ диэн былыргы сахалар урууна суруктары буукубалара уонна былыргы славянской кириллица сурук буукубалара буккуһа туттумлубуттар! Бу маны наука дьоно болбомтоҕо ылан диригиник үөрэтиэхтэрэ диэн эрэнэбит.

2. Тиит Арыы аттыгар базальт хара тааһын хостуур карьертан олох чугас элбэх былыргы ойуулары туризмынан дьарыктанар Сергей Ариносов көрдөрбүтэ. Олох киһи үрдүгүнэн тэнгэ тайахтары, тыылаах дьону аныгы дьон тааһынан анаан-минээн дьүккүрэтэллэр эбит. Бу манньк былыргы ойуулар аан дойдуга барытыгар биһирэнэллэр, ЮНЕСКО харыстабылыгар кирирэллэр. Ойууларынан кэрэттэн кэрэ хаартыскалаах фотоальбомнар тахсаллар, туристар анаан-минээн бу ойуулар баар дойдуларыгар айанныылар. Онтон биһиэнэ эрэ харыстаммат... Суох буолбуттары кэннэ буруйдаахтары көрдүөхпүт. Бу болпурдуоска быйыл хайаан да республиканскай таһымнаах конференция ыттар кэм кэллэ! Омук сириттэн экспертэри ынгыран туран!

3. Тюрколог Левин Герасим Герасимович Петровскай икки Чаранг икки ардыгар баар ойуулары көрдөрдө.

Бастагы ойуу. Тайабы үрэ турар ыт ойуута. Өссө былыргы сырдык кыһыл охра кыраасканан ойууламмыт, тайахтар үрдүлэринэн харанга кыһыл охра кыраасканан тайах ойууламмыт, утары ыт үрэ турар. Булчут ыт, бөрө буолбатах!

Иккис ойуу. Киһи тугуту былаан соһон иһэр, кэнниттэн ыт үрэн, батыһан иһэр.

Дьэ, бу ойуулар, кырдьык, билигин даһаны саха лаайка ыттарын иитэр, Арассыыйаа тийэ аатырдар Тиит Арыы, Тумул олохтоохторугар олус суолталаахтар! Туох барыта былыргыттан ситимнэнэр үгэс диэн үйэлэргэ сүппэт эбит!

Хангалас ыты иитэн дьарыктанар булчут дьоно, бу ойуулары дьаралык онгостун!

Ыты иитэн булка туһаныы хаһан баар буолбутун туһулуур былыргы ойуулар бу биһиэхэ эрэ көһүннүлэр, атын сиргэ баарын өссө үөрэтиэххэ-чинчийиэххэ, бэйэбит гизинин аатырбыт Арассыыйа сурунаалларыгар, телевизорунан, киинэ үһүлэн аатырдыабын, билиһиннэриэбин.

Бастагы ыттары иитии олох эрдэтээнги таас үйэбэ баар буолбут диэн археология чахчылар кэпсииллэр. Эбиитин ыты көмүү сизэр-туома олох киһини көмүү курдук. Кыһыл охра кыраасканан, бүрүйэн көмүү эбит.

Үһүс ойуу. Аттаах киһи иннигэр ыт сүүрэн иһэр. Иннигэр улахан аал (хараабыл) турар, ол аттыгар дүнгүрдээх киһи олорор. Бу саха омукка олус суолталаах ойуу. Аттаах киһи, ол аата эргин бэлиэтэ, ол аата өссө боруонса үйэтигэр Өлүөнэ өрүс устун эргин барар эбит. Ол сабаттан хоту дойдуу саарбата, түүлээбэ аар-саарга аатырара, Кытайга тийэ тарбанара. Ити туһута 9-с үйэ сабанаабы Кытай манньыаттара көстөмөр, онтон боруонса онгуктар, батастар (меч) араас омук гизэнэ барыта баар, ону тэнгэ гректар ол боруонса үйэтин сабанаабы манньыаттара кытта көстөр.

Бу этиилэри олус омуннаах курдук аабыаххыт даһаны, учуонайдар утарар да, эбэтэр көмүскээн дакаастыыр кыахтара билигин суох. Арай... Республика салалтата бу саха омукка сүдү суолталаах ойуулар ойууламмыт кэмнэрин быһаарарга аан дойдутаабы экспертнэй комиссия тэрийдэбинэ уонна охра кырааска аналиһынан кэмин быһаарар санга технология онгоруорго учуонайдарбытыгар государственной сакаас онгордобуна!...

Боруонса үйэтин сабаттан бу тыйыс хоту дойдуга силис тардан омук буолбут саха омуга аар-саарга билиэ этибит буолбат!

Балабан ыйын 13-15 күннэригэр академик Никита Гаврилович Соломонов "Тайабы үрэр ыт" тааска ойуутун оболору, биолог учуонайдары кытта илэ харабынан көрөн кэлэ, бу туһунан научнай дакылаат суруйар суолталаабын быһаарда. Никита Гаврилович лекция кэрингнээх кэпсээннэрин истэн элбэҕи билибит, билигин даҕаны айылҕа кистэлэнгэрэ, дыктилэрэ арыллы иликтэр. Ол туһунан салгыы суруйуохпут.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
краевед-учуутал.**

2012-2015 сс.

"Ааппыт кынаттыыр, соруктуур"...

Оболор "Элэйаада" экспедицияларын научнай салайааччыта академик Никита Гаврилович Соломонов:

- "Элэйаада" ааты сүкпүппүт 10 сыла буолар. Оболор экспедициялара Г.В. Ксенофонов үөрэппит-чинчийбит сирдэринэн анаан-минээн өссө үөрэтэр-чинчийэр соруктаах айанныыр, ол иһин бу ааты талбыта. Бу аат биһигини кынаттыыр даҕаны, элбэҕи соруктуур даҕаны", - диэбитэ.

Дьэ, ол иһин быйыл эмиэ бу сааскыттан саҕалаан сайын устата санга матырыйааллары хомуйуу тиһигин быспакка ытыллар. Хаһан да, ханна да буоллун айылҕа дыктилэрин кэтиибит, музейга буоллун, дьон да булан биэрдин история кэрэһиттэрин куруук хартыскаҕа түһэрэн экспедиция научнай матырыйааллара онгортон архив онгостобут. Урут дьон үксэ соччо интэриэһиргээбэт буоллахтарына, билигин элбэх киһи көмөлөһөр, көрбүт-билбит үлэстэр, ыйан-кэрдэн биэрэллэр, айылҕа дыктилэрин хаартыскаҕа түһэрэн тиэрдэллэр, булумһу да аҕалан үөрдэллэр. Ол аата биһиги үлэбит туһалааҕа биллэн эрэр, бары туруннахпытна айылҕабытын да көмүскүөхпүт, былыргыны үөрэтэн омукпут историятын көмүскүүргэ - кизэн туттарга тийэ турунуохпут. Айылҕаны уонна омук бэйэтин историятын көмүскээһинэ - бу дыһыг-чахчы Ийэ дойдуну көмүскээһин эбэтэр патриотизм диэн. Быйыл саас-сайын хомуйбут матырыйаалларбытын кытта билиһиннэрэбит уонна аҕааччыларбыт, биир дойдулаахтарбыт бу дыктилэри үөрэтэргэ көмөлөһүөхтэрэ диэн эрэнэбит.

Эркээни хочотугар көстөр сахалар туой иһиттэрин ойуулара

Эркээни хочотугар олус элбэх ыал тарҕанан бур-бур буруо таһааран олорбута. Сахаларга дэриэбинэ, бөһүөлөк диэн өйдөбүл XX үйэ 40 сыларыгар дээрэ суоҕа. Холбура, Нөмүгү нэһилиэгэр XX үйэ саҕаланыыта 2 тыһыынчаттан тахса киһи олорбут. Бу дьон бары тарҕанан Эркээни собуруу өттүгэр олордохторо дии.... Билигин бары Ой сэлэһнэтигэр симиллэн олоробут. Онтон олорбут сирдэрэ барыта өтөх онно буолан сытар... Чыбахчыннан, Эбинчэннэн, Ис Бүтэйинэн, Таарбаҕанынан, Арҕаа Күөлүнэн.... Итинник бара турар... Олорбут сирдэригэр билигин оннообор сэргэлэр суохтар... Онно дьон олорбут туоһунан туой иһиттэр тоорохойдоро эрэ көстөллөр. Туой иһити бы-

лыргы дьон 10 тыһыынча сыл анараа өттүгэр аан бастаан айбыттар диэн учуонайдар быһаараллар. Бу былыргы дьон олохтоо сирдэригэр кестер туой иһиттэр тоорохойдорун ойууларынан ханнык үйэбэ, ханнык үгэстээх (культуралаах) дьон олохтооттарын быһаараллар. Холобура, Сыалаах, Белькачи, Ымыйахтаах, Усть-Миль (боруонса) тимир үйэтин культураларын.

Саха омук туой иһиттэрин ойууларынан биһиги саха омук хантан, хаһан үөскээн-тэнийэн испиппит кестөн кэлиэхтээх диэн чинчийэбит. Холобура, саха омук мас чороонун саамай былыргы ойуута туой иһит боруонса кэминээҕи ойуутугар олус маарынны-ырын ааһан, олох туох да атына суох. Ол аата сахалар омук быһыытынан бу төрүт сирби-тигэр үөскээн-сайдан, үгэстэнэн, итэҕэллэнэн кэлбиппит диэн дакаастанар. Чороон быһыыта-моһуона, ойуута-бичигэ барыта манна Саха сиригэр онгоһуллубута-айымлыбыта. Ол аата кэли омук буолбатахпыт, эбиитин бу хотугу сиртэн анараа киэн сирдэргэ үгэстэри тарбата олохтоо былыргы омукпут, биһиги сахалар. Собуруу истиэптэртэн кэлбит омуктар диимэр даһаны, түн былыр, өссө 2-3 тыһ. анараа өттүгэр, бу хотугу дойдуга сайдан-чэчирээн баран, собуруу диэкииннэн айаннаан, арааһы көрөн-истэн баран дьэбитигэр хоту төттөрү кэлэбит тоҕо сатамматый? Оннук буоллаҕа... Урууна сурук саамай былыргы боруонса үйэтинээҕитэ биһиэхэ баар. Диринг Үрэх былыргы дьонно-рун олоҕо кырата 300 тыһ. саастаах, туой иһит уонна чороон туһунан этэн турабыт.

Бу икки ойуу олус дириг ис хоһоонноохтор, өтөхтөргө кестер сахалар туой иһиттэрэ үксүгэр олус судургу ойуулаах буолааччылар, ол гынан манньк ойуулар эмиэ кестөмөр!

Төгүрүк иһигэр кириэс ойуута

Бу Уһун Быраан анныттан кестүбүтэ. Бу төгүрүк иһигэр кириэс күн бэлиэтэ буола-рын өссө Г.В. Ксенофонов этэн турар. Иһити төгүрүччү барыта күн ойуута - бу алгыс: бы-стыбат үйэлээх буол! Күнтэн күн үүнэ турдун! Ситим быстыбатын! - диэн.

Бу иһит ойуута дыктитэ диэн олус нарынньк онгоһуллубут, кириэс иккилии хос су-рааһыннаах, манньк нарын ойуу көмүс онгоһукка эрэ кестөөччү.

Куудук сыһыытыттан кестүбүт туой иһит тоорохойо

Бу икки эрээтинэн ойууламмыт туора (косой) кириэстээх төгүрүктэр (оваллар). Туора кириэс (косой) өссө ситэри үөрэтимэ илик ойуу. Илим Хараба диэн ааттыахха сөп. Оччоҕо балык буһарар туой иһит буолуо дуо? Ити курдук ойуу-бичик быыстала су-ох ойууланнаҕына орнамент үөскүүр, бу сахаба алгыс өйдөбүлэ, быстыбат ситим өйдөбүлэ, ол аата ойуубут-бичикпит үйэлэргэ сүтүө суохтаах, сүтэҕинэ алгыс сүтэр, ол сатаммат. Ол иһин ойуубутун-бичикпитин үөрэтиэҕин-чинчийиэҕин уонна алгыс быһыы-тынан туһаныаҕын. Күндү аабааччылар, биһиги булбут туой иһиттэрбит тоорохойдору итинник элбэҕи, туһалааҕы кэпсээтилэр. Эһиги эмиэ итинник булумньуларгытын, кыра да буоллун, биһиэхэ көрдөрүң. Хаартыскаба түһэрэн, мээрэйдээн наукаба туһанахпыт, үгэстэритин даһаны көмөлөөн сергүтөхпүт. Туой иһиттэрбит эмиэ чороон курдук тил-лэр кэмнэрэ үүнүөхтэрэ. Туойдүт диэн түн былыргы идэ, тимир ууһунааҕар былыргы уонна син ол курдук ытыктанар үгүстээх идэ. Онон бу ытык идэ тилэрэ ирдэнэр.

Прокопий НОГОВИЦЫН,

Дьэнник өрө туруутун 330 сылыгар ананар

Добдурба. Сахаларга сир тонгон барыы-кэли кэмэ. Историяҕа Дьэнник-Нөмүгү Хангалас өрө туруута киэнник биллэр уонна дьон болжомтотун мэдэи бары кэмнэргэ долгутар.

Дьэнник диэн аат суолтата

Нөмүгү Тойон, Эргис Айыы Ойуун, Өксөкүлээх Ойуун, Хараанай Удаҕан Эбэ Быраан анныгар Таарбаҕан диэн сиргэ, Эркээнигэ төрөөбүт дьон. Аҕалара Уктаа Дьаарын. Бу дьон бары сүдү дьылжалаах буолан, ааттара барыларын гизэнэ сир-дойду аата буолбуттар.

Уктаа диэн обуур диэн суолталаах, Дьаарын диэн ойуун суолталаах. Уонна Уктаа Тыгын сиэнэ буолар диэн Шадриннар мэнгэ таастарыгар суруллубут.

Дьэнник диэн аат курдук Нөмүгү Хангалас ааты кытта этиллэр. Ардыгар Нөмүгү кинээс эбэтэр Нөмүгү кинээһэ дииллэр. Онон сылыктаатахха Нөмүгү Тойон биир аата Дьэнник. Дьэнник диэн тылы ардыгар дьизмлик диэн таһаара сатыыллар. Оччотугар Нөмүгү Тойон ханнык эрэ өрө туруу-бастаанһа кэнниттэн (1634-1642 с.с.) ханна эрэ күрүү, дьизмлик сылдьан баран 1681 с. төннөн кэлэн бу бастаанһаны тэрийбит.

Дьизмлик, көнгүл сылдьан дьэ араас ол кэмнээҕи эмиэ көнгүл дьону кытта алтыспыт буолаҕа: көнгүл нуучча киисчиттэрэ, күрээйэх хаһаактар, тыаҕа саһа сылдьар атын итэҕэмээхтэр (башкирдар, татаардар, старообрядческой итэҕэл дьоно). Бу дьон бары 1681 с. бастаанһа кыттыбыттара.

1681 с. бастаанһа - Арассыыйаҕа итэҕэли утарсыытын бастаанһата

Бу туһунан Арассыыйа историятын үөрэппит уонна билиэн баҕалаах дьон төһө баҕар ырытыахтарын сөп. Православнай уонна старообрядческой итэҕэмлэр арахсалларын төрүөтэ буолбут Никон уонна Аввакум манна быһаччы сыһыаннаахтар.

Ыраах Саха сирин старообрядецтары сыылкаҕа ытар сирдэрэ онгорбуттара, эбиитин бу сылларга 1679-1680 с.с. старообрядецтары сэймэктээн өлөрүү уурааҕа тахсыбыта: ойохотуттан тордуохха ыйаан, уоттаан, итии ууга буһаран.

Дьэ, бу издээннээх уураах түмүгэр 1681-82 с.с. бастаанһа өрө күөдьүйэн тахсар. Уонна бу итэҕэл бастаанһата буолбутун аата даҕаны кэпсиир: Покров Кириэһин Туруоруу. Бастаанһалааччылары кыайбыт күн бэлиэтэ.

Онон бу туһунан өссө сэбиэскэй кэмгэ национальнай хамсааһынҕа быһыытынан сыаналаабыт этилэр, ол саҕанааҕы ыраахтааҕы батталын утары бастаанһаннан сыаналыылара олус сөп этэ.

Оттон сахалар биһиги киэн туттар киһибит ол саҕанааҕы биир улахан бастаанһа салайааччыта Нөмүгү Хангалас, саха чулуу боотура. Нөмүгү Хангалас аата Степан Разин, Емельян Пугачев, Салават Юлаев курдук аар-саарга аатырыахтаах.

Башкирдар национальнай геройдарыгар Салават Юлаевка 40 тонна ыйааһыннаах памятниктары 1961 с. Уфаҕа туруорбуттара, бу Арассыыйаҕа саамай улахан аттаах киһи памятнига, оннообор Петр I памятнигыттан улахан. Хайдаҕый?!

Онтон таатталар быйыл бэс ыйыгар Ньургун Боотурга памятник олох бэйэлэрэ онгорон туруордулар. Олус астык өйдөбүннүк! Арай биир этиилээхпин: бу сүдү улахан Ньургун Боотур иннигэр "Оҕо куйуурдуу турара..." кыра дьобус алтан пааматыннык туруорумара хайаан да наада... Бу оҕочоос кыра Былатыан өйүгэр иитиллэн бу сүдү Ньургун Боотур улуу кинигэ-олонхо буолан саханы аан дойдуга ааттатта буолбаат!

1681-82 с.с. бастаанньа кэнниттэн сахалар киэн-кэлэмэн Саха сиригэр устун тарҕаныылара саҕаламмыта.

"Халыма сахалара" диэн Мария Старостина улахан кинигэтэ 2009 с. тахсыбыта. Онно Халымаҕа Этээни, Эркээни, Маһары диэн ааттаах дьон баар буолбуттар. Аҕалара Түмээти диэн. Уонна өссө Мээтис диэн аҕа уустарын Сэһэн Боло "мятежник" диэнтэн тахсыбыт диир. Тойон Уола, Хордобостой Бэргэн өссө Тыгын саҕана кэлбиттэр диэн номохтор бааллар, бу Тыгын уола Чалмаайы өссө биир ааттара буолара дыкты.

Дьэ уонна Халымаҕа икки Хаҥалас нэһилиэгэ баарын бары билэбит.

Өймөкөөнгө

Быйыл балаҕан ыйыгар сырыттым. Манна Нөмүгү Хаҥаластар диэн Слепцовтары ааттыллар диимлэр. Марха оҕонньор олоҕо Ньараҕа Кылайбат диэн сиргэ, кини Нөмүгү Хаҥалас кинигэ, кинилэр кэлин Гермогеновтар буолбуттар. Өймөкөөн, дьэ, сылгы үөскүүр үтө дойдута, ол иһин саха олохтор, олоруох да сирэ.

Сунтаарга

Кутана нэһилиэгэр Нөмүгү Хаҥалас дьоно тийбиттэр диэн хас да сунтаардар бэйэлэрин кинигэлэригэр суруйбуттара элбэх. Суруйааччы Күндэ төрүтүн Нөмүгү Хаҥаластан аабынар.

Эмчит Гурий Турантаев "Саха сирэ" хаһыакка икки нүөмэри тилэри бэйэтин кэпсээнэрэ өссө 2006 с. тахсыбыттара. Онно кини суруйар "бу 1682 с. бастаанньа кэнниттэн кини өбүгэлэрэ Бүлүүгэ түспүттэр, онтон кэлин бу Алдан кытылтын булбуттар диэн. Кырдьык, хаҥаластар ханна тийэмэр даҕаны сир дойду уулаах-күөлээх өттүгэр олохсуйаллар. Кэбээйигэ Ньидили Эбэ төгүрүччү Туоҕа Боотур Дьоно, Халымаҕа Өлөөкө күөлгэ, Тааттаҕа, Уус Алданга Алдан өрүһү бата олоромор, төрүт сирдэрин Өлүөнэ өрүһү ахтан-санаан олохсуйаллар эбит.

Уулаах Аан тимир ууһа Баһылай Осипов төрүттэрэ

2006 с. Удьуор уустар уһанар дьылларыгэр истиэнэҕэ улахан төрүччү ыйанан турар. Баһылай Осипов кэпсиир: биһиги биир төрүппүт Юсуп диэн татаар, 1682 с.с. Бокуруобускай бастаанньатын кыттылааҕа, кэлин Осип диэн нууччатытан кэбиспиттэр.

Дьэ, ити кырдьык Уулаах Аан аттыгар татаардар, башкирдар олохторугар үһү диэн номох куруук иһиллэр. Өссө кылабыһалара баар үһү, Боссоойко-Рахматуллин өссө уулаахтары аймахтаһар диэн сурах эмиз иһиллэр...

Түмүк

Ити курдук 5 сыл буола-буола Покровскай куорат үбүлүөйүн бэлиэтиир буолу-

лар. Ол онно куорат буолбутун дынгинэн уураах тахсыбыт күнүттэн аабыахха баара, оччоҕо баара суоҕа 15 сыла туолбут эдэр куорат аатырыа этэ. Онтон былыргытымсыйар буоллабына историятын барытын 1682 с. саҕалаан ытыс үрдүгэр ууран биэриэхтээх. Ол онно 1681-1682 с.с. бастаанна сүрүн миэстэни ылар уонна Нөмүгү Хангаласка пааматыннык туруорар үлэ барыахтаах.

Оттон киэн-нэлэмэн Саха сиригэр Нөмүгү Хангалаһы умнубаттар, төрүттэрин ытык киһилэриттэн ааҕалар, ыраах Хоту Халымаҕа оннообор олонхо баар эбит. Сыылкаҕа кэлбит Дионео диэн псевдонимнаах суруйааччы, бу 1682 с. бастаанна туһунан 1895 с. сиһилии суруйбут, бу олонхону истибитин сөҕө-махтайа кэпсиир. Ол туһунан Интернеткэ киирэн көрүөххүтүн сөп.

Бокуруобускай куорат гизэртэ

Үрүт Айыы Ойуун Эргис былыргы сиригэр турар куорат гизэртэтинэн хаар кыырпабын ойуутун ылына. Алтынны 14 күнүгэр сыарҕа суола турар, кыһын саҕаланар кэмин Бокуруоп диэн ааттыылар. Ол иһин, кырдык, хаар барахсан ол кыргыһы кыа хаанын бүрүйдэбэ... Онон бу гизэртэ суолтатын кэпсииргэ сир биир 1681-1682 с.с. бастаанна сиһилии кэпсииргэр тийэйбин. Онтон хаар кыырпаҕа 7 төбөлөөх буолбута бу Саха сиригэр төрүт олохтоохторун дьылҕата буолан тахсар. Саха сиригэр гизэртэтигэр 7 алмаас баар, ол официальной өйөбүлэ иннэ диэн суруллубут.

Ол гынан баран айылҕаҕа хаар кыырпаҕа 6 сардангалаах, урут өссө Дьокуускай куорат гизэртэтигэр 8 сардангалаах буола сылдыбытын эмиэ өйдөөн көрөн анал уураабынан көннөрөн туралар.

Оттон билигин оҕолор, ыччаттар үөрэхтээхтэр кинилэр билэмлэр: хаар кыырпаҕа 6 кырыылаах-сардангалаах буолуута бу үчүгэй, ыраас куттаах ууттан итинник "идеальной" көстүү тахсар. Оттон 7 эбэтэр 5 кырыылаах олох алдьаммыт көрүнгнээх хаар кыырпаҕа радиациялаах, кирдээх, өссө анаан үөбүллүбүт ууттан тахсар. Онон бу 7 кырыылаах-сардангалаах хаар кыырпаҕа куорат гизэртэтигэр сөбө суох. Айдаана суох 6 кырыыга уларытан кэбиһинг, Бокуруобускай уонна Хангалас олохтоохторо, буоларын курдук, сапсыйан кэбиһимэн!

Дьокуускай куорат 8 кырыылаах хаар гизэртэлэнэ сыдыарын билигин өйдүүр да киһи аҕыйах, ол гынан баран диригэппэккэ уларыппытара үчүгэй.

Итэҕэйбэт дьон өһүргэммэккэ Интернеткэ киирэн көрүт: Дьоппуон учуонайа Эмато туһунан.

Оттон гизэртэни ырытыы сахалыы хаһыакка, "Хангаласка" буолбатаҕа, гизэртэ ойуутун таһаарбатахтара хомолтолоох.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.

Хангалас уонна Тыгын Дархан

Соторутаабыта Дьокуускайга "Тыгын: былыргы дьымлар мындааларыгар" диэн ааттаах "төгүрүк остуол" тула учуонайдар, кыраайы үөрэтээччилэр, археологтар, история, тыл үөрэхтээхтэрэ мустан кэлсэтиилэр, 20 дакылааты иһиттиилэр.

"Төгүрүк остуолу" Гуманитарнай чинчийиитин институтун директора историческай наука доктора Алексеев Анатолий Николаевич, тэрийдэ. Бу тэрээһини өйөөн элбэх үлэ ыытыллан 21 дакылаат бэлэмнэниллибитэ кэрэхсэбиллээх.

Биллиилээх, Дьокуускай куорат историятын диригиник үөрэтэр историк Пантелеймон Пантелеймонович Петров-Харды, историческай наука кандидата, "төгүрүк остуолу" иилээн-сабалаан ытта. Аабылыбыт дакылааттар тустарынан анал телевидениенэн биэриилэри "Саха" НКК ханаалыгар уонна олохтоох телевидениебэ сиһилии сотору көрдөрүөхтэрэ. Республика хаһыаттарыгар ырытыылар тахсаларын болбойон аабаргытыгар ыгырабын. Биһиги, хангаластар, Тыгын Тойон историческай аата үөрэтиллэн, чинчийимэн үйэтитиллэригэр элбэх үлэни ытар изэстээхпит уонна кыахтаахпыт.

Тыгын Тойон

Саха народнай суруйааччыта Далан "Тыгын Дархан" биллиилээх айымньытынан XX үйэ бүтэһигэр Тыгын аатын тилиннэрбитэ, саха омукка бу ааты төнүннэрбитэ. Ол түмүгэр бу арамаан Хангалас улуунун төрүт аата төннөрүгэр биир төһүү күүс буолбута.

Учуонайдар элбэх суруллубут номохтору үөрэтэн көрбүттэригэр Тыгын өбүгэлэригэр уонтан тахса Дархан диэн ааты сүгэр баһылыктар баалар: Байбадаһын Дархан, Игидэй Дархан, Мунньан Дархан, Дойдууһа Дархан, Түһүлгэ Дархан...

Дархан диэн түн былыр тимири уустарын монголлар, тывалар, истиэп олохтоохторо ааттыылара. Билэн турар, бу тыйыс, киэнг нэлэмэн Саха сиригэр тимири суолтата олус улахана уонна саха уустара, тимири уһарааччылар аар-саарга аатыраллара, саамай бөбө, хатан, сыты кылыстарын бу саха тимиригэр уһааран таһаараллара.

Саха сиригэр түн былыр тимири таастан уһааран ылы аан дойдуга биир бастагынан үөскээбитэ. Истиэп олохтоохторо тимири уһааран таһаарар кыахтара суоҕа, тимири уһаарарга элбэх чох туһанылар, элбэх тыа маһа баар буолуохтаах, ол истиэпкэ суох. Ол иһин дьэ бу сахалар баһылыктара истиэпкэ анаан элбэх тимири уһааран, ол тимири киллэрэн атылыыр Или үөскэппиттэрэ. Саха Ил баһылыктарын истиэп олохтоохторо ытыктаан дарханнар диэн ааттаабыттара. Дарханнар эрдэтээнгини тимири үйэтигэр саамай күүстээх баһылыктар буолбуттара уонна бэйэлэрин төгүрүччү сахалары түмэн-сомболоон Или төрүттээбиттэрэ. Ол туһунан кинилэр ааттара эмиэ кэлсиир: Мунньан Дархан, Игидэй Дархан, Түһүлгэ Дархан - кинилэр ааттарын иннигэр баһылык анала арылыччы кестөр.

Харахпыгар анааран көрдөхпүтүнэ, манньк хартыына кестүөхтээх: киэнг нэлэмэн тыа-тайба иһиттэн килгир куйахтара күнгэ килэбэчийэ оонньоон 40 боотур арыаллаах сүүсчэкэ ындыы аттардаах субурҕа (караван) киэнг нэлэмэн истиэпкэ киирэр. Үрдүк ураа дуобалаах боотурдары көрөннөр истиэп олохтоохторун харабыллара хаһытаһа көрсөмлөр: "Ураанхайдар ураа дуобалара (тимири бэргэһэлэрэ ураһа курдук көрүгнээх, ураа диэн үрдүк диэн өйдөбүлүн сахалар билэбит) көһүннүлэр... Ураанхай

сахалар иһэмэр! Дарханнар тимир аҕалмылар!!!"

Дьэ, бу субурҕаҕа сахалар ыңдыларыгар элбэх түүлээҕи уонна тимир аҕалан истиэккэ киэнг аты-эргин дьаарбанкатын тэрийэллэр. Атастаһар табаардара - таптал-лаах кэргэттэригэр кытай солкото, дьэрэкээн оҕуруо (оҕуруо үксэ тыа олохтоохторун кытта түүлээҕи атастаһыыга барара).

Саха Ил тэрииммитин сүрүн өйдөбүлэ бу үөһээ этилибиккэ олоҕуруар. Сахалар Илэрэ истиэк олохтоохторун тимиринэн, бастатан туран, уонна эбии тыа олохтоохторун табаарынан хаачыйарга ананан тэриллибитэ өтө көстөр.

Орто үйэлэргэ Дарханнар Илэрин сайдыытын иккис түһүмэҕэ саҕаланар. Тыгын "Тойон" диэн солону ылынар уонна Саха сиригэр омуктарыгын - сахалары, хоролору, туматтары, уо.д.а. Биир Тыл уонна Биир Сырдык Итэҕэл көмөтүнэн сомоҕолуурга турунар. "Тойон" диэн тыл дынг саха тыла буоларын билэбит: тойук, туойар, тойоннуур, быһаарар диэн өйдөбүл буолар. Тойон Ыһыах ыһар кыахтаах киһи, Ыһыах ыһан бар дьонун алгыыр, бар дьонун туһугар Айыылартан көрдөһөр. Аҕа уус Ыһыаҕа биир күн буолар - күн мунгутуу үөһээ ойбут кэмигэр - бэс ыйын 21 күнүгэр. Биир омук, биир тыл, биир итэҕэл - биһиги, сахалар, диэн өйдөбүлү биһиэхэ Тыгын Тойон киллэрбитэ!

Боотурдар, бөбөлөр

Сахалар Дархан баһылыктаах эрдэхтэринэ собуруу аты-эргин субурҕатын (караванын) арыаллыырга аналмах биир сырыыга 40 боотурдаах сэригэр баар буолуохтааҕа. Бэйэ-бэйэни, саха саханы кыргарыгар анаан буолбатах, бу тыгын суолталаах субурҕа этэнгэ истиэктэн эргимсэн кэлэригэр аналмах.

Дьэ, ол иһин дарханнар, кэлин Тыгын даҕаны, күүстээх, сымса-сылбырҕа эдэр дьону хомуйарга анаан Ыһыах күн күрэхтэһии тэрийэллэрэ. Ама, ханнык эр бэрдэ ыраах айаҥна турунуон баҕарыа суоҕай. Толору килэгир куйахтаах боотурдары ымсыыра көрөмөрө, сытыы кылыстарын сөҕө-махтайа одуулуумара. Номохторго бу олус бэркэ ойууланарын бары үчүгэйдик билэбит.

Номохторго кистэнэ сылдьар өйдөбүлүмү биһиги сөпкө өйдүүр кэммит кэлэ. Боотурдар ааттарын сөпкө быһаарыаххайыҥ: Муос Уол - бу Тыгын килэгир муос куйахтаах боотурун аата, соторутаабыта археологтар толору муос куйахтаах боотур көмүүтүн булбуттара, Дуобан Хангалас - дуоҕа диэн былаах өйдөбүлэ, Чаал Бас Чамаайы - соторутаабыта истиэк диэки кутуу дуулаҕа шлем көстүбүтэ, ол аата кутуу дуулаҕалаах боотур аата.

Ити курдук саха боотурдара Саха Илин көмүскүүр аналмах боотурдар, бөбөлөр этилэр!

Тыгын. Тойон. Дархан

Ол аата Дархан өбүгэлэрдээх, саха омугу биир итэҕэл - Ыһыах нөҥүө сомоҕолообут Ытык Баһылык - Тыгын Тойон диэтибит!

Аны Тыгын диэн аатын быһаардахха манньык тахсар. Истиэккэ Тэгин диэн соло бар, бу соло өйдөбүлэ Баһылык уола диэн (принц, саарын) аҕатыгар тэнгнээх уол төрөөт Тэнгнээх буолмун, Тэгин диэн өйдөбүл. Сахаларга Тыгын эһэтэ Дойдууна Дархан, хос эһэтэ Игидэй Дархан, аҕата Мунньан Дархан улаханньык ытыктанар баһылыктар этилэр.

Онтон абата Мунньан Дарханы тонг уустар өлөрөннөр, уола төрөөбүтүгэр Тэҥнээх төрөөтүн Тэгин буолмун диэн ааттыылар. Тонг уустар буолабына бэйэлэрин тылларыгар чугаһатан Тыгын дииллэр, ол нуучча хаһаактарыгар Тэгин туһунан кэпсиимэригэр тыгын диэн ааттыылар, онон сурукка аны Тыын диэн аатырар.

Дыгингэн сахалыы толору аата Тэгин Тойон - Тыгын Тойон буолар. Ол былыргы сахтарга Саха сиригэр элбэх атын тыллаах омуктар, биистэр, уустар баалларын бары билэбит. Ол омуктар бары эйэ-дэмнээхтик аты-эргизэн ытан олохтоотара, арай кинилэри барыларын сомоҕолуур тыллара саха тыла буолбута.

Саха тыла - илээх уустар бары тылларын сомоҕолообут сомоҕо тыл - ол иһин элбэх уус тыларыттан турар, онон саха тыла - ил тыла.

Ил тылыгар Илгэ сомоҕолоспут омуктар, биистэр, уустар тыллара сомоҕолоспуттара. Онон саха тылыгар сомоҕолоспут хоро, эбээн, дьүкээгир тылларын атынгыраабаппыт, саха тыла диэнгэ кыттыспыт тыллар буолааларын өйдүөхтээхпит. Ол гынан ити сомоҕолоһуу кэмин тылын биһиги Ил саха тыла диэн ытыктаан туран дьэ билигин көмүскүөхтээхпит, ыраастык тутуохтаахпыт.

Тыгын Тойонго мэҥэ өйдөбүннүк

Саха сирин олохтоохторугар Тыгын Тойон үтүө аатын үйэтитэр туһугар анал элбэх өйдөтөр үлэ айымньылар, хоһооннор нөҥүө барыахтаах уонна икки сиргэ, Хангалас улуугар уонна Дьокуускай куорат килбэйэр киинигэр, Саха Илин итэбэл уонна тыл нөҥүө сомоҕолообут Тыгын Тойонго боруонсаттан сүдү мэҥэ өйдөбүннүктэри туруортаахтар!

Ол буолуоба Тыгын Тойон бар дьонугар үтүө аата төннүүтэ уонна бары Саха Илин төрүттээччи быһыытынан билинибит!

Туругурдун Саха Илэ!!!

Эйэлээх олох Илэ!!!

**Проконий НОГОВИЦЫН,
кыраайы үөрэтээччи.**

Сүгүрүйүү айана

Маалтааны - Холболоох - Алаас Баһа - Бөгөл

Улуус дьаһалтатын көбүлээһининэн Улуу Кыайыы 70 сылыгар аналаах "Сүгүрүйүү" диэн ааттаах ыччаттар айаннарын тэрийии үлэтэ сабаланна. Биир үтүө күн биһиги Эркээни хочотун нэһиликтэрин ыччаттарын, оскуола оболорун Улуу Кыайыы 70 сылыгар аналаах сэрии сылларын кэмнэриттэн хаалбыт Өйдөбүл Сэргэлэрин уонна Боотурдар Таастарын үйэтитии үлэтин айаннарыгар туруннубут.

Боотур сэргэтэ

Муус устар 9 күнүгэр сарсыарда айан кыттылаахтара икки массыынанан, барыта

10-тан тахса эдэр ыччат уонна оскуола оболорун сирдээн I Маалтааны Холболоох диэн сиригэр тийдибит.

Холболоох ааспыт үйэ 30-с сымарыгар I Маалтааны колхозтарын киинэ буолан, оскуола, балыһа, норуот дьиэтэ (кулууп), маҕаһыын тутуман, бэйэтэ биир улахан сэлиэнньэ этэ. Аҕа дойду сэриитигэр дойдуларын көмүскүү I Маалтааньтан 64 эр бэрдэ сэриигэ аттамыттара, олортон 37 боотур сэрии хонуутугар охтубуттара.

Олонхоҕо ахтыларынан, номохторго кэпсэнимлэринэн, былыр Боотур Сэргэтэ диэн анал оноруулаах сэргэ баар, бу сэргэ уратыта аттаах боотурга сөп кээмэйдээх уонна моойун төгүрүччү аҕыс тарбахтаах, ол тарбахтарыгар боотур көнтөһүн иилэ быраҕар, баайбат: ыксал буолабына көнтөһүн түргэнник сэргэттэн хабан ылан акка олорор, онтон атын сэргэ сорох тарбахтарыгар ох саатын-саадабын, онобосторун кээһэбин, батаһын кыынын быаларыттан ыйаталыыр.

Дэ ити курдук былыргы Боотур Сэргэни Маалтааны кырдыабаастара сэрии саҕаламмытыгар дынг чахчы Боотур сэргэтин, сэриигэ барбыт, барыахтаах аныгы кэм боотурдарыгар анаан туруорбуттар, уолаттарын санааларын бөбүргөппүттэр, күүстээх куту-сүрү инэрбиттэр.

Бу билингни 75 сыл анараа өттүнээҕи кэмнэри анааран көрдөххө, Маалтааны кырдыабаастара уолаттарын кырдык Улуу Кыргыһыга бу Боотур Сэргэтин туруоран өлбөт үөстээх онортоору алгыс этэн атаардахтара.

Туох да мөккүөрэ суох Холболооххо соботохсуйан турар Боотур Сэргэтэ үйэлэргэ үйэтиимизтээх, ол быдан сымар туоһулаа буолан харыстаныллыахтаах.

Холболоох. Сэриигэ барбыттар уонна сэрииттэн төннүбүттэр сэргэлэрэ

Боотур Сэргэтиттэн чугас нардом (кулууп) дьиэтэ турбут сиригэр тийэбит. Манна Улуу Кыайыы 50 сылыгар анаан 1995 сыллаахха I Маалтааньтан төрүттээх дьон-сэргэ тэринэн, анаан-минээн икки сэргэ туруорбуттара, бастакы сэргэ Тойон Кыыл-Хотой төбөлөөх, иккис сэргэ чороонноох, күрүө иһигэр I Маалтааньтан сэриигэ барбыттар ааттара анал тимир билиитэлэргэ кутуман, суруман үйэлэргэ үйэтиилибит.

Бу арыый аныгы күрүөлээх Өйдөбүннүк-Мемориал аттыгар үс сэргэ тураахтыыр. Икки сэргэ ат баайарга аналмаах орто сэргэлэр, биир соботох сэргэ үрдүгүнэн быдан кыра.

Саха сириҥ бүтүүнүн үрдүнэн сэриигэ ыңгырымыбыттар сэргэ туруоран барар үгэстээхтэрэ, бу олох былыргы, олонхо саҕанааҕы үгэс... Сэриигэ кыргыһыга аатыран герой буолбут Федор Попов сэриигэ барарыгар эмиэ төрөөбүт алааһыгар туруорбут баҕаната баар. Билигин биир дойдулаахтара олус диэн сүгүрүйэр, ытыктыыр сирдэрэ.

Былыргы үгэһинэн сэриигэ, кыргыһыга барааччылар кыра, дьобус сэргэни туруораллар эбит, үрдүк айыылартан көрдөһөн туран, бу биһиги төрөөбүт дойдубут диэн бэлиэлэрэ буолар, кыргыһы хонууттан төннүбэтэхпит да иһин бу биһиги төрөөбүт дойдубут, бу сиргэ биһиги төрөөбүппүт, бу сиртэн төрөөбүт дойдубутун көмүскүү барбыппытын дьон-сэргэ, кэлэр кэнчээри ыччат умнубатын диэн.

Икки сиргэ орто кээмэйдээх сэргэлэри 1945 с. Кыайыы Ыһыаҕар сэрииттэн төннүбүттэргэ анаан туруорбуттар, былыргы үгэһинэн Сэрииттэн Төннүбүттэр Сэргэлэрэ чиргил, өндөс буолуохтаах.

2011 сыллаахха Холболооххо тахса сылдыарбытыгар кыра сэргэлэр үс этилэр,

улахан, орто сэргэлэр биэс этилэр, барыта абыс сэргэ баара. Билигин үс сэргэ тураах-тыыр.

Оболору, ыччаттары кытта хаар анныттан биир кыра сэргэни, биир улахан орто сэргэни булан, хаарын ыраастаан пааматыннык күрүөтүн иһигэр мунукка өйөннөрү уурдубут...

Алаас Баһыгар. III Маалтааны

III Маалтааны. Биһиэхэ сирдьитинэн бу дойдуга төрөөбүт Ильин Юрий Егорович аҕатыгар анаан туруорумлубут Өйдөбүннүккэ сырытыннарда, Өйдөбүннүккэ тимири-нэн кутуман дьэ бу маннык суруктаах: "Өйдөбүннүгү туруордулар 1992 с. Оболору, сиэннэрэ, аймахтара, үөрэппит дьонноро: литейщик Осипов В.И., журналист Тапьев В.Г."

1919 с. Ильин Егор Петрович олобо. 1987 с. Егор Петрович Холболооххо, Бөгөлгө, Эргискэ, Кыыл Бастаахха учууталмаабыта, РСФСР үөрэбин туйгуна, Ленинград оборонатын кыттылааба, 1943 с. сэрииттэн бааһыран төннүбүтэ.

1947 с. Чарангга Саха АССР 25 сылаабы үбүлүөйдээх ыһаҕар атах оонньуугар чемпионнаабыта, кэргэнэ Александра Петровнаһын абыс оҕо ийэлээх аҕалара. Егор Петровичка үөрэммит Маалтааны дьоно кини билиигэ-үөрэххэ уһуйбут үтүөтүн умнубат-тар.

Дьэ, ити курдук үйэтитилибит фронтовик, учуутал Ильин Егор Петрович сырдык аата, дьонго үтүөтэ. Үтүө холобур буолуохтун, биһиэхэ барыбытыгар. Үйэлэргэ турар өйдөбүннүктэри туруорар биһиги ытык изспит, аны аҕыйах сылынан бу маннык өйдөбүннүктэр хас алаас, хас сыһыы аайы, хас өтөх аттыгар баар буолуохтаахтар. Ким да умнумубат диэн ытык этии ангардас тыл эрэ буолбатын!

Сэргэ турар - ол аата бу сиргэ биһиги, сахалар, олорбуппут, биһиги аҕаларбыт, эһэлэрбит бу сиргэ биһиги олорорбут туһугар Улуу Кыайыыны аҕалбытара.

Бөгөл. III Маалтааны

Кыра, дьобус сылгыһыттар олорор олохторо. Колхозтааһын саҕана III Маалтааны киинэ оскуолалаах, лаппы маҕаһыыннаах эбит. Баһылай Осипов, Бииктэр Тапьев сэри-игэ барбыттар, сэрииттэн төннүбэтэх, сэрииттэн кыайылаах эргилибиттэр өрөгөйдөөх ааттарыгар сүгүрүйэн барыта тимири кутуу онгоһуулаах мемориал онорбут-тар, икки үрдүк аарыма сэргэлэрдээх, тимири күрүөлээх сүдү тутуу.

Хомойобут, билигин Баһылай Осипов, Бииктэр Тапьев биһиги кэккэбитигэр суох-тарыттан. Кинилэр дьонун үлэлэрэ биһиэхэ үтүө холобур буолуохтун!

Манчаарылаах

Бөгөлтөн биир биэрэстэ курдук сыһыыга икки орто улахан сэргэлэргэ тийдибит. Бу, дьон кэпсээнинэн, III Маалтааныга эр бэртэрэ сэриигэ баралларыгар туруорбут уон-ча сэргэлэриттэн иккитэ билигин чиргил туралар. Олох аҕыйах сылаабыта син балачча элбэх баар эбит.

Сэриигэ барааччылар, сэрииттэн кыайылаах төннүбүттэр сэргэлэрэ үйэтитили-

эхтээхтэр. Бу сэргэлэри үөрэтэргэ, чинчийэргэ ордук ыччат өттүтэн үлэ барыахтаах, элбэх ахтылары хомуйан хаалыаххайыг уонна нэһилиэктэринэн үйэтитэр үлэлэри хай-аан да ытарга туруноубун.

Итинник үлэ барбатабына, дьэ, кырдьык, ытыспытын соттобут, туора дьон кэлэн алааска киирэн ыйытыахтара: "Хайа, бу бэртээхэй, кэрэ да сиргэ кимнээх олорбуттарай?" - диэн.

Дьэ, итинник ыйытыга эрэллээхтик хоруйдуур гына бэлэмнэнэбин. Бу барыта биһиги сирбит, сиэннэрбит, хос сиэннэрбит байылыат олохторун туһугар алаастарбытыгар, сыһыларбытыгар сэргэлэр турамар - бу биһиги эһэбит сэргэтэ! Бу биһиги өбүгэ-бит сэргэтэ, бу дойдуга биһиги олорорбут туһугар кини улуу Кыайы уһансыбыта.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

Нөмүгү.

Буотамаба тимири уһаараллар

Буотама былыр-былыргыттан үчүгэй тимири тахсар сиригэр биллэр. Манна элбэх уус тимири уһааран олорбут эбит. Хангалас улуунун бири ытык уонна кэрэ айылҕалаах Буотама үрэхтэри, кини былыргы уустарыгар сүгүрүйэн бачча ыраах сиргэ, хас да улуустан түмсэн тимири уһаара сылдьар уус дьонго тиийэбит. Үлээбиттэрэ нэдиэлэ кэригэ буолбут, сыал-сорук дьэنگэ эбит, саамай кытаанах булаат тимири ыларга үлээспиттэрэ ырааппыт. Тимири рудатын Буотамаба түһэр Куртанг диэн үрэхтэн ылбыттар. Кыраайы үөрэтээччи Прокопий Романович Ноговицын бу хайысхаба киэн үлэни ыта сылдьар дьонтон биридэстэрэ, манньк кэпсиир:

- Бу сиргэ былыр-былыргыттан тимири уһааралларын бастакы хаһаактар ыраахтаабыга Москубаба "Саха уустарын тимири ньиэмэстэр тимиридэригэр ордук эбит"- диэн улаханньк салманныр сүрүбүттар. Ол сабаана Россияба тимири уһаарыыта улаханньк сайда илик кэмэ эбит. Петр I сабаана, бастаан Уралга тимири үөдүйбүт. 1700 сыллар ортолорун диэки аатырбыт муоранан устааччы, Беринг хомотун бастакы арыяаччы киһи тимири мантан ылар. Бу манна тимири хостотон, сахалартан тимири болуо хомуйан Таммаба собуот туталлар. Тамма сүүрүктээх үрэх, ол онно мельница курдук охсор өтүйэлэри онгортон тоһоҕолорун, тимиридэрин онгортонор Камчаткаба тиэйэн илдьэлэр. Камчаткатын тахсаннар, Беринг хомотунан нуучча Американын арыяаллар. Онон, Америка арылыыта бу өттүтэн сабааммыта, ол иһин биһиги бу сиргэ сүгүрүйэбит, сүдү ытык сир буолар, - диир.

Сайыны быһа тимири рудатын көрдөөн, булан уонна дьэ бу күһүн, төһө да хаардаатар-самыырдаатар, уолаттар эппит тылларын толоро сылдьаллар. Оттон ити булаат тимири диэн буолабына, Мандар уус этэринэн, болот диэн тыл баар биһиэхэ, сахаларга. Ону Мандар бэйэтин сабаҕалааһынынан "былыт" диир. Былыт буолабына "булаат" диэн буолбута диир. Тоҕо диэтэххэ, булаат тимири ис-иһиттэн былыт курдук ойуулаах буолар. Ол аан дойдуга саамай аатырбыт кытаанах ыстаалынан биллэр. Ити ыстаалтан онгоһуллубут саабыла, эппиккэ дылы, улахан сыанаба барар. Кини сытыгытын биллэрэ диэн Кытай саамай чараас солкотун быһа охсоморо үһү. Онтон мөлөтөх собуос орто уонна кыра булааттар буолабына ону быһа охсубаттара үһү диэн буолар. Ити аан дойдуга барытыгар

тарбаммыт. Кэлин буоллабына Дамаст диэн үөскээбит, онно булаат ойуутун үтүктэмэр, эрийэннэр, хас эмэ дыапталба охсоннор. Ол эмиэ сыаналанар, ойуута үчүгэй. Ити гынан, булаат ис-иһиттэн ойуулаах буолар. Интернеткэ көрдөххө, булаат үс көрүнгэ арахсар эбит. Бытархай ойуулааба амараа сылдьар, онтон улахан ойуулааба үөһэ сылдьар. Ол иһин ити улахан ойуулаабы ыла сатыылар. Аан дойдуга сүтэриллибит, ону 1850-с сылларга Аносов диэн инженер Златоустка кистэлэнгин арыян турар. Ол арыян, аатырбыт ити арабскай энгин тимирдэри барыларын үөрэтэн, бу манньк уһаарылыбыт тимиртэн эрэ тахсар кыахтаах эбит диэн дакаастан турар. Ону эмиэ Россияба иккиһин сүтэрэн тураллар. Ол иһин билигин ити киирсии буола турар. Булаат тимир арыыы ханнык баҕарар уус талаһар чыпчаала. Уолаттар Златоустка үс төгүл баран кэллэр. Онно бары мустаннар, манньк тимир уһаараллар. Ол уһаараннар, булаат төрдүн ыла сатыылар. Манньк болгуо тимир нууччалыта "крица" диэн, ол уһаарыман кэлэбинэ былдьаһык. Ити кистэлэнгэ арылыбыта буоллар "Русский булат" диэн маарка хайаан да баар буолуохтааба, эбэтэр омуктар арыыбыттара буоллар "бренд" буолуо этэ. Билигин уустар бары бэйэ-бэйэлэрин билсэмэр. Биһиги бу чыпчаалга чугаһан эрэрбиттэн үөрэбит. Оннук булаат ылыыннабына былыргы саха уһун аатырбыт ааттарын төнүннэриэ этибит. Сорох дьон өйдөөбөттөр, тобо бачча ыраах бараллар диэн, куорат да таһыгар уһаарыахха сөп этэ диилэр. Ол гынан баран, бу уус уолаттар былыргы бэйэлэрин өбүгэлэригэр сүгүрүйэр түгэннэрэ буолар. Мантан үчүгэй тимир тахсыахтаах, - диэн Прокопий Романович итийэн-кутуян туран кэпсээтэ, быһаарда.

Манна үлэлһэ сылдьар тимир уустара бары ааттаах-суоллаах дьон, бу онгорбут оһохторугар тааһы уумаран тимир ылар туһугар үлэлэспиттэрэ быданнаабыт, улууспут уонна Сахабыт сиригэр күөн туттар киһитэ Александр Дмитриевич Данилов, Россия иһигэр да, тас дойдуларга да тийдэбинэ идэлээх дьонун кытта өрүү алтыһар. Саамай мунгуутор кытаанах састааптаах тимир ыларга туруулаһар киһи санаатын манньк үлэлһинэ:

- Бастакы болгуо тимирбитин Егор Романовтыын Дьокуускайга Физико-техникскай проблемаларга институт базатыгар оһох онгостоммут ылбыппыт. Билигин уустар үксэ аныгы тимирдэринэн уһаналлар. Россияба тимир уһаарыытынан дьарыктанар дьоннор бааллар. Василий Иванов диэн Дьоппуон омук ньыматынан уһааран катаналары охсор, кинилэри кытта ыкса сибээстээхтик үлэлиир, нуучча киһитэ улахан уус баар. Биһиэхэ кэлиэн баҕарбыта да кыаллыбата. Быйыл Абхазияба "Гильдия оружейников" киирэ сылдьар тимир уһугар бара сырыттым. Дамаск тимиртэн араас быһылаах саабылалары онгорор. Киниэхэ баран уһанарын көрөн-истэн кэллим. Бу дойдуга былыр-былыргыттан эмиэ тимир уһаарбыт сирдэрэ эбит, ол умнуллубут. Кытаанах тимир уһаарар баҕа санаата улахан. Америкаба, Гуам диэн арыыга тийэ сылдыбытым. Манна биир уус оҕоньор баар этэ. Кини уһанар мастарыскайын көрдүм, уһанар үлэтин билистим. Иккиэн, кини нууччалыы, мин английскайды да билбэтэрбит илиибитинэн-атахпытынан кэпсэтэн олус өйдөһөн сылдыбыппыт. Билигин "булаат тимир" диэни үөрэтэ сылдыбыт. Россияба булаат диэн суох диэн ааттыылар. "Тигильный сталь" диэни онгороллор. Манна, Буотамаба, былыр-былыргыттан уһаарбыт сирдэрэ буоллаба. Инникитин, тимир уһаарар оһох туруораммыт, куруук дьон да, туристар да көрөлмөрүгэр-билэмэригэр, өссө туризм да сайдарыгар бу дьарыкпыт туһалаах буолуо этэ. Сахабыт сиригэр улуустарыгар былыр-былыргыттан тимир уһаара сылдыбыттара биллэр. Киин уонна Бүлүү бөлөх улуустарга. Сир-дойду тимирин рудатын тутула, састааба тус-туһунан буолар. Биһиги маны,

салгы сайыннаран үерэтиэхпитин бабарабыт. Тыйыс усулубуйалаах Сахабыт сиригэр сөп түбэхэр сыты, тымныга тостубат тимир наада, - диэтэ ааттаах-суоллаах уус Александр Данилов.

Хас да күннээх-түүн сыралаһан үлэлээбит үлэлэрин түмүгэ 30 кг таастан 3 кг кэрингэ ыраас болгуо тимирин ылан дьоммут үлэлэрэ тилиннэ. Тимир уһаарытын нэмин биэр туһугар, ити курдук сыралаһан туран үлэлиимэр идэлээх тимир уустара.

**Уйбаан УЙГУУРАП,
бииги корр.**

Тыгын туһунан

Суоттуга "Добордохуу" музейыгар хас да ойо быһымыбыт сэргэлэр быыстарыгар аарыма чөгөчөк сытар. Бу ойо быһымыбыт сэргэлэргэ барыларыгар тимиргэ кутуллубут суруктаахтар: Лөгөй Тойон, Майаҕатта Бэрт Хара уо.д.а. Тыгыны утаран сөптөөх суолунан барбыттар диэн. Үксэ академик А.П.Окладников этиилэрэ кинигэттэн ылыммыбыттар. Онтон, дьэ, били, чөгөчөкпүтүгэр эмиэ тимир суруктаах, Тыгын эрэйдээх норуотун түгнэри суолунан сирдээн эстибитэ диэн... Эмиэ А.П.Окладников этиитэ.

Аны туран бу чөгөчөк үрдэ барыта бытархай харчы, сэргэлэргэ буоллабына суох, син ууруохха сөп ойо быһылаахтар ээ. Бу тугуй? Ол аата саха норуота Тыгынга сүгүрүйөн бабарар, ытыктыр эбит, оннообор бу курдук ыарахан тылаах чөгөчөк төнгүргэнигэр сүгүрүйэмэр.

Сир-сир аайы Тыгынга сүгүрүйэр сир баар аҕай. Куматыга анал мэнэ таас уонна хотойдоох сэргэ турар. Дьэр сиригэр Ат Быраанга Тыгын сиэнэ Маһары көмүлүбүт сиригэр сөргүтүүххэ. Эбэтэр саатар суол кытытыгар мэнэ бэлиэ туруоруохха. Маалтааныга Софрон Сыранов көмүлүбүт сиригэр быйыл ыйдаран буллубут.

Суоттуга "Добордохуу" музейыгар сылга 14 тыһыынча киһи сылдьар эбит, үксэ омук дьоно. "Орто дойдуга" зоопаркаҕа сылга 60 тыһ. киһи сылдьар. Тыгынга анаан музей туттаһытына, ама, саха дьоно сылдьыа суоҕа дуо, омук дьоно кэрэхсиз суоҕа дуо?

Сотору тимир суол тигинээн кэлиэ, кэли дьон, омук бөҕө тоҕо анньан кэлэрин бары кэтэһэбит. Бу дьон кэлэн аан бастаан арыт сэмээр саха омук билингги туругун үерэтиэхтэрэ. Историялаах омук дуу, суох дуу? Бэйэлэрин, өбүгэлэрин, омуктарын аатын өрө туталлар дуу, суох дуу? Ытыктыр (священной) сирдээхтэр дуо?

Били омук сиригэр тиэстэбит аҕай, онно тийэн саха омук туһунан кэпсии сатыбыт, билигин ол кэпсээнэ да суох, харах баайыта суох, бэйэлэрэ илэ кэлэн саха омук дынг-чахчы билингги туругун көрүөхтэрэ. Эдэр ыччат онно бэлэм дуо, кырдыаҕас уонна орто саастаах история туһунан син сөпкө эппиэттэһиэ дии саныбын. Онтон саха ыччатын түмэр үлэ баар дуо? Быйыл саха омук конгресһын салайааччытыгар Егор Жирковка уонна онно мустубут саастаах дьонго этии киллэрбиппит, саха омук ыччатын конгресһын тэрийиэххэинг диэн.

Өкөтөмгө Правительство Егор Борисов салайытынан эдэр ыччаты правительствону эһиги аны 10-20 сылынан салайааххыт диэн бэйэлэрин солбуйар эдэр ыччаты талан ымылар. "Единая Россия", коммунистар партиялара бары ыччаты кытта үлэлиимэр, ыччат бөҕөнү бэйэлэрин тыыннарыгар иитэллэр.

Арай саха омук эрэ бэйэтин ыччатын мөбөртөн, түүрэйэртэн атыны билбэт. Куоракка олорор саха омук өркөн өйдөөхтөрө дэнэр интеллигенцияба М.Е.Николаев саха омук иккис конгресһыгар тыаба тахсан норуот иннигэр өйдөөбүмсүйүг уонна ол этиигитин бэйэбит олоххо кимэринг диэн кытаанах тымары анаабыт.

Академик Н.Г.Соломонов оҕолору кытта үлэлээбитэ 15 сыл буолла. Кини холобура Саха сиригэр улуустарыгар дьэ тарбанан эрэр. Улахан, кыра, орто учуонай диэн арахсыбакка учуонайдарбыт, артыыстарбыт, суруйааччыларбыт бары үөрэнээччилэнэн бардахтарына, дьэ, кырдьык, саха омукка революцияба тэнгээх хамсааһын буолуо этэ. Оччоҕо тимир суол саатар эрэ кэллин диэ этибит. Бэлэмнээх буолуохтаахпыт.

Учуутал аата бары омукка үрдүк, ордук илингини омуктарга, кытайдарга, кэрийдэргэ, дьоппуоннарга учуутал таңараба тэнгээх. Учуутал аата үөрэнээччилэринэн. Бу туһунан туспа кэпсээн буолуохтун.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
Нөмүгү.
"Хангалас", 2010 с., 66 №.

Улуускун төһө билэбин?

Ытык түөлбэбит сөргүтүмүөбүз

Маалтааны диэн сир-дойду Хангалас улууһун арбаа өттүгэр тэнийэн сытар. Саха омук былыр-былыргыттан уутуйан олорбут биир бэлиэ, ытык түөлбэтинэн буолар. Баҕдарыын Сүлбэ - Иванов Михаил Спиридонович, Саха сиригэр биллиилээх сир ааттарын үөрэтээччи, чинчийээччи уонтан тахса ахсааннаах кинигэтин сирийэн аахтаахха Маалтааны сиригэр-уотугар аан бастаан монгол тылаах дьон олорбуттара көстөр: Чымаадай, Нохой.

Онтон биһиги, билингини сахалар өйдүүр ааттарбыт: Кэнгэрдиилээх, Холболоох, Күөх Дулба, Атырдыах Бэс, Эбэ... Бу барыта түүрк тылаах өбүгэлэрбит - хангаластар ааттаабыт сирдэрэ-уоттара. Маалтааны дьоно кинигэлэргэ сурулларынан Тыгын уола Бөбө Бөдөкөттөн төрүттэрин аабыналар. Хангаластар Саха омукка Тойон уус диэнинэн биллэлэр. Кинилэр бу саха омук барыта төрүт киһитинэн аабынар Эр Сөбүтөх Элэйтэн быһаччы төрүттээхтэрин туоһулуур.

Тойон ууһа хангаластар

"Тойон" диэн тыл бу түгү былыргы санскрит тылыгар "итэбэлин илдьэ сылдьааччы" (монах) диэн өйдөбүлмээх. "Илин" сурунаал 2002 № 4. Данзан Аргы-Никифоров Г.И. ыстатыйатыгар аабыахха сөп. Манна саха тылыгар үксэ итэбэлгэ сыһыаннаах санскрит уонна саха тылара дьүөрэлэхтээх киһини сөхтөрөр. Арчы, кыраман, мааны, ньургун, санаа, аар, чинчий, киһи, саха, абырал, билии, сурук, иччи, санга... Итинник бара турар. Бу тыллар саха да, санскрит да тылыгар биһиги өйдүүрбүт курдук өйдөбүлмээхтэр. Онон "Тойон ууһа" диэн бу Күн Айыы итэбэлин, күнгэ сүгүрүйүү - ыһыах сизирин-туомун туһар, Саха сиригэр үрдүнэн тарбаттар аналаах Үрүгү айыы Ойууннаах Тойон ууһа буолар

хангаластар буолабыт. Географияны, историяны да сирийэн көрдөххө хангаластар ханна да тийидиннэр, онно ыһыах туругулар, Күн Итэбэлэ - Сунтаар, Ньурба, Халыма, Таатта...

Тыгын сир аайы кыргыһа барар диэн бу сыһа өйдөбүл буолан тахсар. Үчүгэйдик сирийэн аахтааха, үөрэттэххэ Тыгын тийбит сиригэр аан бастаан ыһыах ыһар, хас эмэ күннээх. Бу Тойон ууһа буоларынан Күн Итэбэлин сиэрин-туомун көрдөрөр, ону үксүгэр ылыналлар. Ардыгар иирсээн тахсар, хара дьайдаах сиэмэх ойууннар киксэриилэринэн. Тыгын үксүгэр кыайтаран куотар диэн буолар. Хааны тохпот, итэбэлэ Күн Тангара көнгүлээбэт, ол иһин бэйэтэ барар, туос ураһатын хаалларан туран.

Ыһыах итэбэлэ - Күн Тангара итэбэлэ, Тыгыны уонна Тойон уһун туһунан биһиги итинник өйдөбүлээх буолуохтаахпыт, ыччаттарга тиэрдилэтиэхпит. Өстөһүү, улуустаһы суох буолуохтаах, ыһыах, Эмэй сырдык итэбэлэ туругуруохтаах.

Маалтааныга өргө диэри Тойон уһун аатын тутан олоруттара сыдыааннара Тыгын. Бөбө Бөдөөкө, кини уола Маһары, Маһары сиэнэ Соппуруон Сыранов... Манна биир олус суолталаах түгэн баар: былыргы сахалар суруктаахтар этэ диэн Эмэй туһунан номхоторго элбэх. Рунической суруктар Сиинэ үрэххэ тийэр-тийбэт Петровскай диэн сиргэ тааска кыһыл соһонон (охранан) сурумбуттары бары билэбит. Бу наукаҕа саамай хоту сытар рунической суруктар диэн билэлэр. Кэлин манньк сурук көстөрө элбээн иһэр, учуонайдар Тибиэт хайаларыгар үөскээбит биир бастакы сурук диэн сабаҕалыылар.

Билиилээх учуонай Г.В. Ксенофонов биир бастакы кинигэтигэр Маалтааныга олоор Корякиннар диэн ыалтан Тойон уһун батыйатын уруһуйдаан киллэрбит. Бу батыһа саамай уһулуччулааҕа, рунической икки буукубалаах. Төбөтүн, өргөһүн өттүгэр тордуох тумустаах, туорай кынаттаах хотой курдук бэлиэ буукуба, иккиһэ икки илиитин өрө көтөбөн күнгэ сүгүрүйэр, көрдөһөр курдук бэлиэ буукуба. Бу сахаларга арчы бэлиэтэ.

Дьэ, бу сүрдээх дириг ис хоһоонноох ойуу-бэлиэлэр буолан тахсаллар: Тойон уһун бэлиэтэ Хотой кый халмаанҕа көтө сылдьар, хотойу күнгэ тэҥнээн киһи икки илиитин өрө көтөбөн уруйдуу-айхамыы турар. Өссө салгыбыт...

Казахстан сиригэр

Казахстанҕа түнҥ былыргы аймахтарбыт хангаластар диэн ааттанар дьон-уруу билгин да бааллар. Дьэ, бу Казахстанҕа 1969 сыллаахха Иссык-Курган диэн булгунньахтан кыһыл көмүс таҕастаах боотуру булбуттара, бэйэлэрэ этэллэринэн саки - саха аҕа уһун киһитэ. Ол-бу сээкэй мала-сала элбэх көстүбүт, барыта кыһыл көмүс, ол иһигэр икки үрүн көмүс иһитигэр рунической суруктаах. ("Курган Иссык" К.А. Акишев 1978). Бу суруктарга "Маалтааны" батыйатыгар баар били "хотой" уонна "арчы" бэлиэ-буукубаларбыт эмиэ бааллар. Дьэ, ити курдук сөбөн-махтайан туран, былыргы Тойон ууһа суруктаах-бичиктээх Күн Тангаралаах, Хотой Айыы арангаччылыырдаах сүдү өбүгэлэрбитигэр сүгүрэйэбит. Кэлэр кэнчээри ыччат өбүгэлэрин олохторун үөрэтэн, кинилэр ылбыт чыпчаалларыгар тийиэхтэрэ, былыргы суруктары олохторугар дьингнээхтик туһаныахтара, туспа анал суруктаах буолуохтара, эмиэ Тойон Ууһа аатырыахтара турдаҕа... Итэбэйиэхэйинг.

Г.В. Ксенофонов сырдык кэриэһигэр анаммыт "Дьинг бэйэбитигэр төннөбүт" ("Возвращение к себе") диэн научнай ыстатыйалар хомуурунньуктарыгар В.И. Ушницкай "Канглы - предки хангаласцев" диэн ыстатыйа баар. Митанни диэн Илинҥи Азияҕа госу-

дарстволаах ассириецтары кытары сэриилэхэр кыахтаах биис-уус Арал муоратыгар көспүт. Түүрк омукка киирсэр каракалпактарга кинилэр чугастар уонна биһиги Маалтааны диэн аба ууспутугар. Манна эбэн эттэххэ "мадьар" уонна "малдыбар" башкирдар би-ир төрүттээхтэр эбит. Килэм, Дьэр, Өктөм, Дьөппөн. Бу тыллар били нууччалары кытта сэриилэхэн Киев куораты хас да сэриилиир кыахтаах печенегтэр уонна кыпчактар аба уустарга эбиттэр. Чэ, ити курдук Маалтааны историятын үөрэттэххэ түт былыргыга ди-рингээн баран иһэбит. Кылгастык суруйар хайдах да кыаллыбат.

Маалтааныга былыр

Маалтааныга төһө элбэх киһи олохсуйан ыал буолан олорубут эбитий? Бу сурукка сурулман хаалбыт эбит, нолуок дьаһаах хомуйарга анаан онгоһуллубут докумуоннартан көрүөххэ сөп. Г.П. Башарин "История аграрных отношений" I-II томнаах кинигэтигэр:

- Маалтааны нэһилиэгэ 1820 с.с. 999 эр киһи, 895 дьахтар, 800 ыал, 2500 ынах сүөһү, 1600 сылгы.

- Нөмүгү нэһилиэгэ 864 эр киһи, 805 дьахтар, 230 ыал, 2800 ынах сүөһү, 1600 сылгы.

- барыта 18 нэһилиэк Хангалас улуунугар, 12898 эр киһи, 12889 дьахтар, 6665 ыал, 56642 ынах сүөһү, 28097 сылгы.

Дьэ, ити курдук. Билигин Нөмүгү нэһилиэгэр Маалтааны, Дьаңыл, Эргис, Нөмүгү нэһилиэктэрэ бары холбоһон биир улахан саха нэһилиэгэ аатыран олоробут. Тэҥнээн көрүт былыргыны уонна билингини. Гражданскай сэрии, "Ксенофоновщина", сэрии сыллара хайдах эргийэн тахсыбыттарай биһиги дьоммутугар.

Манна "нэһилиэк" диэн өйдөтөн суруйдаахха сатанар, былыр "село" диэн тыл - өйдөбүл сахаларга суоҕа, ыаллар барыта ыраах-ыраах алаастарынан, күөлэринэн быта-рийан олоромлоро. Ол иһин "село" эбэтэр "дэриэбинэ" диэн сахаларга суох. Нэһилиэк диэн сахалыы санааҕа ынахпыт-сүөһүбүт, сылгыбыт мэччийэр уонна оттуур сирбит буол-лаҕа дии. Билигин эмиэ бэйэбит баспытын бэйэбит бас билинэр кэммитигэр "нэһилиэк" уонна "нэһилиэк сирэ-уота" диэн өйдөбүл эмиэ былыргылыы тыын суолталанар. Маалта-аны сирэ-дойдута иккис тыын килэринэр кэмэ, дьэ, кэллэҕэ, сөпкө дьаһаныахха. 200 сыл анараа өттүгэр 1820 с. Маалтааны барыта (I, II, III диэн арааһыта суох) 1894 киһини (оҕолорун аахпакка) 800 ыалы, 4100 ынах-сылгы сүөһүнү аһатан олорубут.

Маалтааны чулуу дьоно бэйэтин омугар олус суолталаах ураты суолу арыыбыттар. Билингин сайдыылаах дэнэр кэмгэ даҕаны суолталара сүтэ илик. Бөдөкө-Тыгын уола, омук бэйэтин баһын бэйэтэ салайыныахтаах диэн ол саҕанааҕы кыра омукка баттамаах ыраахтааҕы уураахтарын утары турбута. Хангаластар, бөтүгүнэр 1639, 1645 с.с. өрө ту-рууларын салайааччыта, 1645 сыл атырдыах ыйын 13 күнүгэр 23 киһини быаҕа (аргыга) ыйаппыттар. (Сэһэн Боло, Сүдү төрүттэрбит олохторуттан, 2002 сыл).

Дьэ, бу кэнниттэн атын өйдөбүл киирэн, син биир билингини курдук Москубаны кы-тары эйэлээхтик олорон, сир баайын тыырсыы саҕаланар, ол саҕана Арассыыйа сүрүн баайа түүлээх - тиинг, киис, саһыл.

Айыы итэҕэлинэн

Бөдөкө уола Маһары Москубаҕа айанҥа турунар, 1676 уонна 1680 сылларга.

Бука, кини ол сабанаабы Тойон уус баһылыга буолан ол айанга туруннаба, бүтүн омугун аатыттан. Айаннаан төннөрүгэр син өр кэм аастаба. Кини суобар 1682 с. хангаластар бүтэһиктээх өрө турууларга буолар... Эргис, Нөмүгү, Тойон, Кээрэкээн - Өксөкүлээх Ойуун ааттара Саха сиригэр дорбоонноохтук тарбанар. Кыайтаран да баран бу дьонунг саха омука сөптөөх суолу тутуһаллар. Эргис төрүт дойдутугар хаалан Айыы Итэбэлин тарбаттар, сирин-дойдун, дьонун арангаччылыыр аналаах, күн бүгүнгэ диэри. Нөмүгү Тойон Бүлүүгэ Айыы Итэбэлин - Ыһыабы илдьэн тарбаттан билигин Сунтаар сириттэн Сырдык итэбэл - Ыһыах Саха сиригэр тэнийэр. Кээрэкээн - Өксөкүлээх Ойуун Таатта сириттэн Кэс Тыл күүһүн сыдыааннарын нөнгүө тарбатааччы, киниттэн төрүттээх Былатыан Ойуунускай, Өксөкүлээх Өлөксөй, Алампа курдук сүдү бөлүһүөктөр саха омука сирдыттэрэ буолбуттара.

Аны өрө туруу үйэ буолбутун кэннэ, 1768-1769 сылларга, Бөдөкө сизэнэ Соппуруон Сыранов эһэлэрин суолун батан Москубаба уонна Петербурга тиийэн Екатерина II ыраахтаабыны көрсөн, сахалар туруорсууларын тиздэн, туруулаһан дьокутаат үрдүк аатын ылар, өссө өрө баран Саха Сирин бүтүннүүтүн баһылыга буоларга туруорсар. Сөбүлээһини үрдүкү былаастартан ылар дабаны, улуустар баһылыктара утарсаннар бу санга киллэри сатамат. Ол сабаттан бэйэ баһын бэйэ бас билэрин туруорсуу...

Бу кинилэр, хорсун санаалаах хангаластар, тустарынан былыргыттан бар дьонго (норуокка) элбэх номох, үһүйээн тарбанар. Дьэ, ол иһин бу номохтору истэн иитилибит дьон үйэлэр тухары саха омука туһа диэн туруулаһан туран таһа тураллар. Омуоча, Манчаары ааттарын XIX үйэ бастакы аһарыгар омука эстибэтин туһугар, сир сөптөөхтүк үлэриһэрин туһугар өрө турааччылар диэн сыаналыыр учуонай Г.П. Башарин бэйэтин докторскай үлэтигэр. Дэлэбэ дабаны бу үлэ эмиэ элбэх мөккүөрү, айдааны таһаарыа дуо. Сир туһунан өйдөбүл сирин бас билиигэ уларыһы таһыста да элбэх мөккүөрү үөскэтэр, тыын суолталаах. Гражданскай сэрии, эмиэ сир туһунан мөккүөр, утары турсуу сабаллар. "Ксенофоновщина"... Колхуостааһын, совхозтар үөскээһиннэрэ, бөдөҥсүтүү...

Маалтааны нэһилиэгин дьылбата ити үөһэ этилибиккэ барытыгар ырылыччы көстөр. Саха сирин историята - бу хас биридди нэһилиэк историята. Маалтааны нэһилиэгэ уонна кини дьонноро хаһан да историяттан туора турбатахтара, кини дьонно историяны онорооччулар. Историяба сүдү дьон, личность суолтата улахан. Чыгыс Хаан, Ленин, Сталин ааттара аан дойду историятын сүрүннээбит ааттар.

Онон сахаларга Бөдөкө, Маһары, Соппуруон Сыранов, Тыаһыт ааттара саха омука "Маалтааны ытык сирин" кытта ыкса ситимнээхтик ааттаныахтаахтар.

Маалтааны диэн аат биир кэлимсэ, ытык, сүдү аат быһыытынан өйдөбүл. I, II, III, IV Маалтааны диэн ааттааһын бу ааты бытарыты. Маалтааны биир улахан улуус сирин саба кизэг нэлэмэн сирдээх, үлэһит отчут-масчыт дьоннордаах дойду. Сотору саха дьонно олохсуйан аата сөргүтүмүөбэ.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

**Нөмүгү с.
"Хангалас", 70 №.**

Хангаласка духуобунас сайдар тускулун хайысхалара

Духуобунас диэн өйдөбүл сахалыы тылбааһа туох диэн буоларый? Мин сана-абар бу өйдөбүлгэ ордук "тыын" диэн тыл сөп түбэхэр. Көһнөрү туруору тылбаас даҕаны "тыын" диэн. Онтон бу судургу курдук тыл атын өйдөбүлү кытта холбуу туттахха ордук күүһүрэр: "Саха тыына", "Хангалас тыына". Ол аата бу өйдөбүл олус күүһүрэн, омук уратытын, улуус уратытын көрдөрөн барар буолбат дуо! Ол аата бу ыстатыйа манньк төбөлөнүөхтээх: "Улууспутугар Хангалас Тыынын сайдар тускуллара".

Быйыл алтынньыга улуус баһылыгын быыбардыыр буоллубут. Биһигини, хангаластары, ордук Хангалас Тыына салгыы хайдах сайдыахтааҕа долгутуохтаах. Ааспыт сүүрбэ сылга тугу ситистибит? Аан бастаан Хангалас төрүт ааппыт төһүннэ, Эркээни ыһыаҕа аар-саарга аатырда, хангыл аттаах хангаластар буоламмыт ыһыахтарга, улахан тэрээһиннэргэ 100-200 аттаах дьону хомуйар кыахтанныбыт, чулуу дьоннорбут ааттарын дорҕоонноохтук кизэн тутта сангарар буоллубут. Историябыт туһунан элбэх кинигэ табыста. Ол да буоллар өр сыллаах, ол аата 10, 20, 25 сыллаах улуус сайдыытын тускула суобун курдук суох.

Дьэ, ол иһин санга турар депутакка, баһылыкка хандьыдааттар бу сыһабытын бэркэ диэн туһаналар. Оскуола тутуохпут, муоста баар буолуо, өрөмүөҥнэ харчы көрүөхпут диэн сымыйа дойдох олус элбэх. Өйдөөн көрүҥ, барытыгар эрдэттэн быланнаах эбиппит буоллар, ити сымыйа, албын этиилэр олохчу суох буолуо этилэр. Барыта биллэр буолабына, дьону хайдах албыныаххынай. Ол оннугар Хангалас Тыына сайдар тускулун тутуһуохпут диэн турунан үлэлииргэ бэлэмнэрин ыйытыахха баара. Быйылгы хандьыдааттар Хангалас чулуу дьонун, историябытын төһө билэллэрий, бар дьон кыһалбатын аңардастыы туһанан баһылык буолуу туох суолталааҕый?

Хангалас улуһун туһугар элбэҕи онгорбут чулуу дьоммут туһунан билбэт хандьыдаат хайдах үлэлиэбин бэйэҕит санаан көрүҥ, саха, Хангалас диэн өйдөбүлү омугумсуйуу диэн утарсар буолаһтарына. Ханньк баҕар киһи, улуус, омук үтө уратытынан үтө буолар. Арай буруйу онорууга кыттыһааччылар (преступность) омугунан араһыбаттар. Ону бары даҕаны билингги балаһыанньаттан көрөбүт. Суорбаны бэйэ диэки тардыһан бүтүөбүт, баһылык буолуохтаах дьон биирдии нэһилиэҕи эрэ сайыннарыахпыт диэн дойдохтоон бүтүннэр. Атын сирдэргэ-улуустарга, саха дьоно бары даҕаны, Хангалас улуһун былыр, билигин даҕаны кырабытык кэтээн көрөллөр. Хангалас диэн былыргыттан инники буолааччы, сирдыт диэн өйдөбүллээх. Хангалас диэн дыһы өйдөбүлэ "хангыл уус" эбэтэр "көһүл уус" диэн былыргы тылын төрдүгэр баар.

Холобура, аан дойдуга, Россияҕа, республикаҕа сахалыы ааттаах, сахалыы тыыннаах, сахалыы оноруулаах куорат баар дуо? Суох! Арай баар буоллун! Эргис куорат! Барыта сахалыы ойуу-мандар аныгы оноруулаах дьыллар, сахалыы история, айылҕа уратытын көрдөрөр музейдар, быыстапкалар, рестораннар. Ылдьыт бөҕө кэлиэ, сахалыы сангалаах барыта мустуо, аймахтыы омуктарбыт сөбүө-махтайыа этилэр. Оччоҕо сайдыы суолугар үктэниэ этибит, омук быһыытынан чингик үктэнэн хаамыа этибит, төрөөбүт буорбут устун. Оттон атын омуктар, улууспут дьонно эмиэ үлэ-хамнас үөһүгэр кириэз этилэр, итиччэтигэр барыбытыгар сайдыы эрэ тосхойор буолбатах дуо.

Бу омугумсуйуу дуо! Суох, бу саха омук аатын инники күөҥнэ тутан, сайдыы суолугар үктэни!

Билигин тугуй, Арасыйыа Ийэ Хотун биир сизэрэй, сирэйэ суох куората, улууһа (оройуона) буолан сайда сатыыбыт.

Тууу, сайдыы син биир салгыныаба, ол гынан баран ханнык суолу тутуһарбыт ол бэйэбиттэн эрэ тутулуктаах! Баһылыгы биһиги, норуот, талабыт, биһиги баһылык байарын эбэтэр карьера онгосторун тутуһар баар буолбатахпыт. Билигин норуоту буруйдуур тыл олус элбээбит кэмэ: мунгук, көбө суох, үлээбэт, сүрэбэ суох, арыгыны иһэр, буруйу онгорор диэн - бу барыта норуот, ол иһигэр ордук элбэбэ саха омук, төрөөбүт дойдутугар олорор саха омук. Үчүгэй үлэһит, күүстээх итэҕэмээх омуктары ордугургухтаах кэммит кэлэ диһилэр. Манньк өйдөбүлү тарбатыы олус буортулаах, уонна дьэ дыһынээх омугумсуйууну үөскэтэр.

Ол иһин инники күөҥнэ киһи, улуус, омук тыына - духуобунас өрө тутумуохтаах.

Киһи диэн доржоонноохтук иһилиэхтээх диэн Максим Горькай этиитэ баар. Онон, Хангалас Тыынын тускулара мин көрөрбүнэн манньктар:

1. Хангалас чулуу дьонун ааттарын аар-саарга билэрэр үлэни салгыырга. Холобур, композитор Адам Скрябин туһунан кинигэни сизэн Панкратий Дмитриевич Петров бэчээккэ бэлэмнээн сытыарар. Көмөлөһүөбүт.

2. Исторической сирдэри, ытык сирдэри харыстыыр, үйэтитэр үлэни сылларынан былааннаан түргэнник онгорорго. Сылын, ыйын, кэмин ыйан үп көрөн, Улуус депутаттары муннабынан сокуон онгортон уонна баһылыгы эбээһинэстээн туран. Биһиги историябытын үйэтитэрбит баһылыктан тутулуга суох буолуохтаах. Холобура, аҕыйах хонуктаабыта Селекционнойга Хоруол Тумуһугар сырыттым. Онон тумуһугар тийэ дьэ бөбө тутумбут, кыра лоскуй сир хаалбыта сыл аайы миэтэрэ курдук синнэ тулар. Бу исторической суолталаах сири биир бастагынан быһыырга сокуон тахсара сөп буолбут.

3. Ксенофонов Г.В. уонна Ксенофоновтар дьэ кэргэн ааттарын аар-саарга билэрэргэ элбэх үлэ барда. Малдыбар нэһилиэгин баһылыга Степан Соловьев бары баһылыктарга үтө холобур буолуохтун!

Өссө А.С. Борисов В.Е. Васильев-Харысхал туруорбут "Көмүөл" спектакль Саха сиригэр элбэх кэпсэтинни төрүттүбэ диэн күүтэбин. Бу аныгы кэм исторической суолталаах түгэнэ.

Биһиги, хангаластар, өссө биир олус суолталаах хардыыны онгоробут күүтүмэр:

1. Г. В. Ксенофонов төрөөбүтэ 125 сылын 2013 сылга бэлиэтиирбитин республика таһымыгар эрэ буолбакка, аан дойдуга билэр, оннук үрдүк таһымнаах учуонай-археолог, учуонай-этнограф, учуонай-фольклорист, историк быһыытынан туруорсан конференция тэрийэргэ правительство былааммытын түһэриэхтээхпит.

2. Г.В. Ксенофонов Гуманитарнай чинчийи институтун архыбыгар күн сириҥ көрө илик үлэлэрин хайаан даҕаны бэчээттииргэ правительство өйөбүлүн ыларга үлэтиргэ.

4. Туризм сайдыытыгар Улуус муннаба сөптөөх былааны ылар кэмэ үүннэ. Тимир суол бу тигинээн кэлэ, балысхан элбэх дьон киэн Арасыйыаттан тобо анһан кэлэрин бары дыксинэ күүтэбит, ол иһин сир үлэстиитэ саҕаланна. Бизнесменнэр, предпринимателэр ыскалат, маҕаһын, ырынак туттар сири былдыһан бардылар. Бары да арыгы, пиибэ, кытай таҕаһын, табаары атыылыырга бэлэмнэр. "Киргизия", "Баку" "Ереван" диэн ааттаах ресторан, ырынак элбири буолла, ону бары көрө олоробут.

Ол оннугар сахалыы сирэйдээх куорат баар буоларын ким да туруорсубат. Тутуу министрэ Дереповской С.Я. сахалыы сирэйдээх куорат тутумарын эһиги олохтоохтор туруорсар бырааптааххыт, - диэбиттээх. Куорат баһылыга Н. Весваложа маннык барылы кимэрбитим ыраатта. Утарсыы суох, ол оннугар уһатан-кэнгэтэн умуннара сатааһын баар. Сахалыы куорат барыбытыгар барыстаабын бука бары өйдүөхтээхпит!

Студеннарбытыгар маннык барылы онгорууга дипломнай үлэлэрин темаларын онгортон үлэлэтиэбин. "Бастаан ыра санаа, өйгө онгортон көрүү уонна остуоруйа үөскүүмэр. Ол кэнниттэн эрэ научнай аабыы-суот кэлэр. Түмүк санаа олору олоххо, дьэ, кимлэрэр" - диэн К. Циолковскай эппитэ.

5. Президент Штыров уураабынан эһиил Мирнэй куоракка Олонхо ыһыаба тэриллэр. Онно аналаах ыһыахтыыр сир барылын көрбүтүм. Дьэ, сүдү тутуулар онгоһулаары тураллар. Нерюнгригэ маннык Саха омук культуратыгар аналаах паарка баарын истэбит. Оттон биһиги буолабына олоробут.

Эркээнигэ ыһыахтыыр сиргэ туох да тутумубатаба ыраатта. "Орто Дойду" зоопаркаба 60 тыһ. киһи кэлэн сынньанан барар. Республикаба мантан улахан көрдөрүү суох. Бу зоопарканы тула биирдиилээн бизнес дьоно сир көрдөөн эрэллэр. Мин этиим: 18 нэһилиэк анал сир туруорсан, манна туризмы сайыннаарга турунуохтаахтар, саха историятын уонна саха культуратын өрө тутан. Нэһилиэктэр маннык ньыманан харчы киллэрэн дьон-сэргэ туһугар үлэлиэхтээхтэр. Соторутаабыта бастакы президент М.Е. Николаев "Үүнээйи паарката" тутумарын туруорсубута, бу этии ону кытта дьүөрэлэһэр. Эркээни ыһыабын 10 сыллаах сайдар тускулун ылынары ситиһиэххэ. Биир сыл буолбатаба куһабан, дьон ыһыабын суохтаата. Олонхо ыһыаба Хангалас ытык сиригэр 2013 сылга буоларын хайаан да туруорсуобун. Бу Ксенофонов Г.В. төрөөбүтэ 125 сылын кытта чахчы дьүөрэлэһэр. Г.В. Ксенофонов олонхону үөрэтиигэ бастакынан ылсыбыта, олонхону бастакынан тылбаастаабыта, үөрэнээччитэ Г.У. Эргис олонхону 40-с сыллартан хомуйууну тэрийэн билигин 140 олонголоох аан дойдуга аатыран олоробут.

6. Саха төрдө Элмэй аатын үйэтитии биһиги сирбитигэр барбатын кэриэтэ. Манна саха итэҕэмлээх бары сүгүрүйэр ытык сирдэригэр Айыы Сыдыаайын түһүлгэлэрин тутууну сабалыабын. Бу туһунан бастакы президент М.Е. Николаев этиитэ баар: "Улахан итэҕэмлэр бары ытык сүгүрүйэр сирдээхтэр, мусульманнарга Мекка, христианнарга Иерусалим. Ити курдук биһиэхэ эмиэ баар буолуохтаах". Буолаары буолан сүдү тутуулар, правительство үбүнэн, куораттарга дьэрэкээн Тангара дьиэтэ элбэбин бары көрөбүт. Онон биһиги дабыны үп туруорсарбыт бааламнат. Эдьиэй Дуора эппитэ: "Биһиги атын итэҕэмлэри утарбаппыт, ол гынан баран кинилэр эмиэ биһиги итэҕэлбитигэр тэнник, буолаары буолан олохтоох дьон итэҕэлигэр ытыктабыллаахтык сыһыаннаһыахтаахтар", - диэн.

Билингги Покровскай тангарабыт дьизэтин оннугар Хангалас ааппытын төнүннэрэн, үөрэн-көтөн туран хотойдоох сэргэни туруорбуппут. Ону төрөн ылан ойуурга быраппыттарын булан куорат ыһыахтыыр сиригэр Эдьиэй Дуора туруортарбыта. Ол тангара дьизэтин мусульманнар тутта сылдьалара, кинилэр этиилэрэ судургу этэ: "Тангара барыта биир, харчы эрэ баар буоллун".

7. Тыгын аатын үйэтитии. Өссө 2005 с. "Парк Духовности" диэн бырайыагы онгортон республикаба тийэ хайбанан турабыт. Ол онон хаалбыта. Ол да буоллар тохтуур санаа суох. Чулуу дьоммут ааттарыгар сүгүрүйэр түһүлгэ Орто Дойду ыһыахтыыр сиригэр туспа анал сиргэ баар буолуохтаах.

Бу этиилэрбин Улуус мунһабын депутаттарыгар туһулуубун. Депутаттары норуот талбыта. Утарар депутат суох буолуох-таах, киниэхэ норуот этэр. Хангалас олохтоохторо, олохпут тускулун бэйэбит онгоруобун. Хандьыдааттар бу этиилэри төһө биһириилэрин, өйдүүлэрин олохтоохтор ыйыталаһан билин!

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Нөмүгү.**

P.S. Бу ыстатыйа суруллан бүппүтүн кэннэ президент Борисов Е.А. айар сойуустары кытта көрсүүтэ буолбутун хаһыаттан аахтым. Ол аата бу үөһээ этилибит барыта сөптөөх суолу тутуһуу буолар. Арай айар дьоммут бэйэлэрин эрэ кыһалжаларынан мунгурдамматтара буоллар, ордук эдэр айар дьону иитии, такайыы, сүбэлээһин инники күөҥгэ тутулуннун. Сэтинньигэ эдэр айар дьоммутун мунһан киэнгэ кэпсэтиини ытыабын, студеннарбытын историябытын үөрэтэргэ, культурабытын сайыннаарга туһулуобун.

2016 с.

Ученый-палеонтолог из Санкт-Петербурга в гостях у ойских школьников

Ойские школьники знакомы с такой наукой, как палеонтология, еще с первых походов экспедиции школьников "Эмэйада", организованной в 1995 году по инициативе член-корреспондента РАН, д.б.н. Н.Г. Соломонова для исследования фауны и флоры на территории ПП "Ленские Столбы". Были собраны первые материалы по палеонтологии плейстоценовой эпохи - эпохи мамонтов: кости мамонта, шерстистого носорога, бизона, рога изюбра. По материалам первых походов ойские школьники писали научные доклады и стали успешно выступать в республиканских и российских научно-практических конференциях по всероссийской программе "Шаг в будущее".

С палеонтологией кембрийского периода, начавшейся 540 млн лет назад, участники экспедиции начали знакомиться с 2003 года. Получив задание от нашего научного руководителя экспедиции академика Н.Г. Соломонова, начали искать окаменелые остатки трилобитов - первых беспозвоночных скелетных животных. Первый отпечаток трилобита был найден в каменистом русле речки Курунгнаах, недалеко от речки Лабыя. В 2005 нашли свои первые археоциаты в м. Ой-Муран - в пестроцветных свитах оймуранского кембрийского рифа, первого на планете рифового массива из археоциатов возрастом 540 млн лет. С тех пор каждый год мы находим новые экземпляры и новые места находок окаменелостей, и каждый год в экспедицию вливаются новые участники (пятиклассники и шестиклассники), которым очень нравится искать окаменелости, минералы, ископаемые кости. Радость, испытанная юным искателем от первой находки, может стать толчком к будущей увлеченности на всю жизнь и, возможно, к выбору будущей профессии.

Недавно, 1 октября, у нас в гостях побывал палеонтолог из Санкт-Петербурга

Алексей Головков с лекцией и презентацией о новейших открытиях в области палеонтологии эпохи докембрия и кембрия на нашей планете 540 млн лет назад. С Алексеем Владимировичем мы познакомились в походе экспедиции "Элэйада" в августе 2015 года - в районе реки Кыра Кэтэмэ мы искали ископаемые кости и встретили там группу палеонтологов, оказавшуюся экспедицией Лаборатории древнейших организмов Палеонтологического института РАН. Познакомились, побеседовали, показали свои недавние находки трилобитов, послушали маленькую лекцию. Через два дня вновь встретились уже в районе Еланки и вновь показали свои находки. Но среди трилобитов интересных для них экземпляров не оказалось. Увидев наши унылые лица, Алексей Головков со своим студентом Русланом решили сделать нам палеонтологический подарок - показать "тайное и таинственное" место, где можно найти "трубки кембрийских червей". Но перед походом туда мы не удержались и показали свои находки ископаемых костей животных мамонтовой фауны и подъемный материал по археологии, вызвав бурные эмоции у российских палеонтологов. Руслан тут же прочитал нам лекцию о мамонтах и показал прямо на наших находках - ископаемых костях, как они двигались, а руководитель экспедиции Яна Малаховская, ведущий инженер Юлия Шувалова и Алексей Головков занялись фотографированием наших находок.

И вот - новая встреча с представителем экспедиции ПИН РАН Алексеем Головковым. Ученый приехал в Ойскую школу с интереснейшей лекцией о новых открытиях по первым животным докембрийской и кембрийской эпохи. Учащиеся 5-6 классов с большим интересом послушали лекцию, посмотрели новейшие для нас фотокадры находок трилобитов и животных докембрия. Алексей Владимирович задавал вопросы детям и с интересом слушал их ответы, хвалил за логику и сообразительность и был приятно удивлен интересом наших школьников к палеонтологии древнейших организмов.

Мы договорились с Алексеем Владимировичем о дальнейшем сотрудничестве по исследованию древнейших организмов на территории Якутии и России.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
"Хангалас", 2016 г. №76.

Охотники за орхидеями и открытие нового вида из семейства орхидных...

В прошлом 2015 году в начале июля в местность Кулаты приезжали наши гости из школы № 12 города Якутска школьники и родители под руководством известного в республике Александра Константиновича Чиряева. Мы "Элэйадовцы" уже несколько лет проводим для школьников-чиряевцев (как мы называем участников походов под руководством Александра Чиряева) - походы, которые проходят по всей республике, для ознакомления детей со своим огромным по территории родным краем Якутией. И вот во время экскурсии показали чиряевцам-школьникам РЕДКОЕ ЯВЛЕНИЕ ПРИРОДЫ - всем известные цветы ИРИС ЩЕТИНИСТЫЙ под народным названием - БАҕА БАТАҕА, в переводе МЕЧ-БАТАС ЛЯГУШКИ, к сведению в Японии это любимое растение самураев, грозных воинов - тонких душой поэтов сочиняющих хокку про цветок с листьями похо-

жими на МЕЧ КАТАНА.

Ирис Щетинистый показали мы не простой, а АЛЬБОВОЙ ФОРМЫ - то есть не синего цвета, а редкого БЕЛОГО ЦВЕТА! Единственный цветок белого цвета Щетинистого Ириса мы в Куматы заметили еще 2008 году - и вот в 2015 году цветков стало 12, а это важно для ботаники и селекции растений - закрепление цвета цветка. Дети-чиряевцы обрадовались, удивились, сфотографировались и поехали дальше на знаменитые наши БУЛУУС, где решили остановиться на ночевку. Вечером звонок от Александра Чиряева - УДИВИТЕЛЬНО, но нашли целую колонию БЕЛЫХ ОРХИДНЫХ ЦВЕТКОВ - Венерины Башмачки, которые должны быть по природе лилейного цвета. На следующий день с внуком Ньургунгом Ноговицыным выехали на место произрастания УДИВИТЕЛЬНЫХ Венериных Башмачков Альбовой формы, нашли место и цветы Семейства Орхидных - Башмачки Белые удивительные, зафиксировали научный факт и на следующий день опять приехали на место заповедное с учеными-ботаниками. И с этого времени у нас по сей день продолжается ЭПОПЕЯ Исследователей Орхидных Якутии.

С осени 2015 года в Ойской школе организовали научную творческую группу учителей и школьников с консультантами ученых-ботаников. Начали исследовать комплексно, географию орхидных. Они пришли к нам из Южной Америки через Берингов Перешеек, и по географии данный вид Альбовой Формы зафиксирован известным ученым ботаником Л.В. Аверьяновым в Пермской и Тюменской областях, на территории Якутии обнаружен впервые. За зиму нами подготовлена статья совместно с учеными ботаниками д.б.н Е.Г. Николиным, А.А. Кириллиной, Р.А. Кириллыным, Прокопием Ноговицыным.

Юные исследователи и учителя поставили перед собой непростую задачу по многим направлениям науки: исследовать физику, химию, генетику, географию орхидных венериных башмачков.

И в этом году организовали ряд походов экспедиции "Элэйаада" по местам произрастания орхидных Венериных Башмачков уже четырех видов на Средней Лене - Башмачок настоящий (желтого цвета), Башмачок пятнистый (фиолетово-розового цвета), Башмачок крупноцветковый (темно-фиолетово-розового цвета), и наконец наш новый вид Башмачок Белый Элэйадус - это наша мечта так назвать наш подвид.

Наши походы под названием Охотники за орхидеями проходили с 9 июня по 15 июня с разведки мест произрастания Башмачков по Эркээни - выяснили новое место произрастания Башмачков Настоящих 13 июня, а на прежнем старом месте произрастания двух видов Башмачков настоящих и пятнистых на одном месте цветки не проросли, проросли одни листья без цветков. Перед нами встала еще одна загадка.

17 июня сделали настоящий десант экспедиции со сбором материала для гербария и химического исследования, подсчетом всего числа особей популяции.

19 июня сделали большой поход экспедиции "Охотников за орхидеями" по большому маршруту - Эркээни-Самартай-Водопад Курулуур-Туруук Хайа-Булуус. Во всех точках произвели исследования, собрали гербарий. В заповедном месте произрастания Альбовой формы Белых Башмачков нашей радости и восхищения не было края, многие впервые видели в живую легендарные Белые Башмачки, и особей в популяции стало еще больше около 300 особей против 160 в прошлом году. Популяция устойчивая, а рядом в 80 метрах находится тоже увеличившаяся в количестве особей почти в два раза популяция Башмачков Пятнистых.

В июньских походах экспедиции "Эллэйаада" участвовали: учитель английского языка Ойской школы Мария Александровна Степанова и Настя Степанова, изучающие географию Башмачков, учитель физики Варвара Семеновна Степанова и Кристина Александрова, изучающие физику явления белого цвета в Семействе Орхидных, Иванна Александровна, учитель химии, и Владимир Сергеевич, учитель географии со своей ученицей Снежаной Борисовой, изучающие химию и генетику семейства орхидных башмачков. Организатор и руководитель походов - Прокопий Ноговицын.

Нашими научными руководителями являются из ИБПК СО РАН Руслан Кириллин и д.б.н Евгений Николин, и конечно, наш бессменный научный руководитель в течение более 20 лет член-корреспондент РАН, д.б.н., профессор НИКИТА ГАВРИЛОВИЧ СОЛОМОНОВ.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель комплексной экспедиции школьников "Эллэйаада".
"Хангалас", 2016 г. № 55.**

Учитель-краевед, сценарист и режиссер....

С малых лет нас воспитывают на лучших примерах. В нашей жизни одну из главных ролей играет учитель. Учитель - самый важный человек, который помогает ребенку сформироваться как личность. Он учит нас правильно воспринимать жизнь, найти верную дорогу к достижению своей цели, умению общаться и уважать людей.

Я хочу рассказать об учителе, наставнике, который работает в нашей школе, это Прокопий Романович Ноговицын - заместитель директора по научно-методической работе, человек, широко известный в нашей республике. Именно о таких людях сказал наш первый президент Михаил Ефимович Николаев: "Учитель - носитель лучших качеств нации, выразитель высокой нравственности, духовности и культуры. В руках учителей - наше будущее".

...Все начинается с детства. Прокопий Романович родился в семье, где царили взаимное уважение и любовь. Мать Елизавета Прокопьевна - замечательный педагог, отец Роман Прокопьевич долгое время работал председателем сельсовета. Семья Ноговицыных всегда была уважаема в селе. Все их дети выросли культурными, добрыми, творческими людьми.

После окончания Якутского государственного университета Прокопий Романович вернулся в родную школу. Здесь он состоялся как профессионал. Женился, вместе с супругой вырастили 3 замечательных детей. Большая радость в жизни Прокопия Романовича - рождение 6 внуков.

Хочу отметить его огромные организаторские способности, масштабность мышления, неугасающую энергию, а также умение схватывать все новое, творчески осмысливать и применять в своей работе. Как сам любит говорить Прокопий Романович: "Творческое состояние - это тоже своего рода привычка. Его нужно в себе постоянно поддерживать и развивать". Что и позволило ему вырасти от рядового учителя до руководителя школы.

Прокопий Романович убежден, что со временем профессия учителя, как и прежде, станет престижной. Ведь сеять разумное, доброе, вечное, пробуждая в сердце каж-

дого ученика любовь, - вот что важно для учителя.

Я рада, что есть такие личности, как Прокопий Романович. Он умеет всё. Можно сказать, что нет ничего, чего бы он не умел. Его мастерство - это результат длительного, упорного труда над собой. Кто-то довольствуется "серединой" и никогда не оставит следа в сердцах своих коллег и учеников. А мой учитель считает, что "если уж быть кем-то, то быть профессионалом - мастером своего дела". Он всегда в деле и при деле. Такова его сущность. Учитель-созидатель, учитель-творец. Удивляюсь, как он успевает во всем.

Прокопий Романович - руководитель археологической экспедиции "Эмэйада", работающей по разделам: "Орнитология", "Палеонтология", "Геология", "Археология". В составе экспедиции 80 учащихся. Основной костяк - ученики Ойской средней школы, есть ребята из Октемской, Покровских, г. Якутска и других школ. Ученики нашей школы - лауреаты республиканских, российских, международных НПК "Шаг в будущее". Это - результат кропотливой работы учителя-краеоведа с учениками.

Прокопий Романович известен также как сценарист и режиссер. Он написал сценарий и выступил режиссером III Сельских игр, Игр Боотуров, г. Покровск, II Спартакиады народов Якутии. Он режиссер фильмов "Кэээрэкээн", "Оьо куйуурдуу турара", "Өйдөөх оьо" и др.

Прокопий Романович организует для учащихся интересные встречи с московскими палеонтологами, с этнологом Павлом Зарифулиным, директором центра Льва Гумилева, с московскими геологами, представителями института имени Паулинса и др.

Он автор многочисленных научных статей о работе экспедиции "Эмэйада" в научных и общественно-политических российских журналах. Проводит авторские семинары в районе и республике. Как известный краевед, делится своим опытом в различных телевизионных передачах НВК "Саха".

Все члены семьи П.Р. Ноговицына - люди с активной жизненной позицией. Семья Ноговицыных - победители республиканского конкурса "Сайдам ыал", награждена путевкой в Австрию. Внук Ноговицын Ньургун, ученик 6 класса, с пяти лет каждое лето участвует в экспедиции своего деда, сейчас он уже опытный участник НПК "Шаг в будущее" разного уровня. В этом году он поедет принимать участие в российской НПК в г. Санкт-Петербурге как победитель республиканской НПК. Сам Прокопий Романович делегат "Конгресса народа саха", VII съезда деятелей духовной культуры народов РС(Я).

Это уникальный и разносторонний человек. Один из учителей, которые составляют золотой фонд учительства нашей республики.

Прокопий Романович никогда не останавливается на достигнутом. Он умеет зажечь идеей коллектив педагогов, родителей, учеников и направить на реализацию поставленных задач.

Наш учитель добился настоящего признания - он заслуженный учитель РС(Я), почетный работник общего образования РФ, отличник образования РС(Я), отличник культуры РС(Я), отмечен многочисленными грамотами Правительства РС(Я).

Такие личности, как Ноговицын Прокопий Романович, живут пламенея, ведя за собой. Им присуще только движение вперед!

Мария АРТЕМЬЕВА,
ученица 11 класса Ойской СОШ.
"Хангалас", 2016 г., №10 от 16.02.

2017 с.

Курустаал хайаны көрдөөһүн

Прокопий Ноговицын академик Никита Соломоновы кытары бииргэ үлэиир "Эл-лэйаада" Ой орто оскулатын экспедициятын айаннарын туһунан ааспыкка суруйан турабыт. Салгыы сырдатыйам, Прокопий Романович матырыйаалларыгар олобуран.

Сиинэттэн Үөдэйгэ диэри баран истэххэ сир аңарыгар Чопчу диэн урукку дэриэбинэ оҕото баар. Манна биир саас хайаттан уонунан күрүлгэн барчалаан түһэр кэмигэр биһиги Сиинэ оскулатыгар үөрэнэ сылдьан походтаан турабыт. Онно тийибиппит икки бэрт сэнэх дыһа турара, күрүө-хаһаа онно урукку кэмгэ дьон олоро сылдьыбытын туоһулуура. Билигин ити дыһалэри ааһан иһэн көрбөппүт. Сотору кэминэн манна киһи олоро сылдьыбытын даһаны сэрэйиэ суохпут. Хайа үрдүгэр дабайа таарыйа курустаал таас кристалларын булан көнгү тардан интернаппытыгар аҕалан кэлбиппитин баччаанга диэри умнубаппын. Биһиги оччотообуга итиннэ улахан суолта биэрбэт дьон буоллахпыт. Дьэ бу хайабытын Прокопий Романович наукаҕа уһуйар оҕолоро 2003 сыллаахха "Эл-лэйаада-ШЭНКЭН" диэн экспедицияларынан сылдьан булбуттарын суруйар. Онтон быһа тардыыны биэриим:

"Элэйаада" экспедиция хара маннайгыттан Өлүөнэ орто сүннүүн хас да хайысханан бииргэ үөрэтэргэ сыал-сорук туруорунан үлэтин саҕалаабыта: археологиянан, геологиянан, палеонтологиянан. Ити кэмтэн ыла эдэр чинчийээччилэр элбэҕи билмилэр-көрдүлэр, үгүс оҕо наукаҕа суолун бигэтик була. Үөрэнээччилэр былыргы таас үйэтинээҕи олоро сылдьыбыт дьоннор тустарынан билмилэр, түн былыргы түүлээх носорог, бизон, ат, хаспах хахайдарын, эһэ энгин ун-уохтарын булан наукаҕа хайы-үйэ сэмэй кылааттарын киллэрдилэр.

2003 сыллаахха, биһиги, экспедиция кыттыылаахтара, Сиинэҕэ эргэ оскуола дыһа-тигэр хоно сытан директор остуолугар кристаллардаах дыккы тааһы көрдүбүт уонна олохтоох оҕолортон хантан манньык курустаалы булбуттарын ыйыталастыбыт. Оҕолор сарсын көрдөрүөх буолмулар, массыына наада диэтилэр. Биһиги массыынабыт суоҕа, Өлүөнэ Туруук хайалара" айылҕа пааркатын "Буотама" катерынан айаннаан кэллэхпит дии. Сарсыарда турбуппут эргэ "УАЗик" турар, санга добоһторбут булан аҕалбыттар. Хантан ылбыттарын быһаарсыы буола. Учууталлар кэмилэр, күрэтилибит массыына хаһаайынын олбуоругар тийиэн төттөрү турда. Түмүгэр атын, соботох түннүктээх, фургону булан биэрдилэр. Суоппарбыт олохтоох киһи эрээри Курустаал хайата ханна баарын билбэт. Ол эрээри биэрэҕи кыйа наадалаах үрэхпитигэр тийдибит, массыынан өрө айаннаатыбыт. Дьэ манна тайҕа ортотугар Курустаал очуоспут оҕото кылбайан аҕай турар эбит! Тулатыгар сиргэ курустаал тооромосторо көөрөттөн түспүттэрэ ыһылма сыталлар, өйдөбүннүк гынан ыһаахха да син. Курустаал хайаны - айылҕа дыккитин, биллэн турар, тыыппатыбыт. Сирдыттарбидигэр оонньуу кэриэтэ бу кэрэ айымньыны мээнэ көрдөрө сыдыһахпыт суоҕа диэн бигэ тылбытын биэрдибит..."

Билигин ити Курустаал Хайа Сиинэ "Айылҕа сэттэ дыккитэрэ" диэн туристическай маршрутка киирэ сылдьар. Сиинэлэр бары күүскэ турунан Сиинэ үрэхтэрин, кэрэ ай-

ылбалаах Билээх үрүйэлэрин базальт сырьетун хостонор урусхаллаах дьылбатыттан быыһаабытара үйэлэргэ ахтыллыа турар.

**Прокопий НОГОВИЦЫН редакцияба матырыйаалларыттан
Людмила МОРДОВСКАЯ.
"Хагалас", 2017 с., 13 №**

Суруктаах хайалар көмүскэллэригэр

Өлүөнэ очуостарын тула айдаан намыраабат. Паарка федеральной бас билиигэ бэриллиитэ, национальной статустаныыта элбэх киһини долгутар. Бүгүн биһиги бу боппуроска санаатын атастаһыгар кыраайы үөрэтээччи, педагог, оҕолору кытары бу сүүрбэттэн тахса сыл "Эллэһаада" экспедициянан биллиилээх учуонай, академик Никита Гаврилович Соломонов кыттыылаах үлэлиир Прокопий Романович Ноговицынтан көрдөстүбүт:

- Паарка национальной статустанара үчүгэй. Тоҕо диэтэххэ, сирбит-дойдубут дьиикэй туристартан, айылбаттан баайын омсон эрэ ылааччылар дураһыйыларыттан көмүскэллээх буолуон наада. Паарка сирэ-дойдута бу биһиги, сахалар, эрэ баайбыт буолбатах. Наука, аан дойду сайдыытыгар, киһи аймах айыммытыгар, олобун суолун чинчийиигэ, үөрэтиигэ сүдү суолталаах. ЮНЕСКО көмүскэлигэр салгыи киирэрбит ирдэнэр. Саарыы сылдьан хойутуохпутун, дьолун суолталаах бэлиэлэрбиттэн, "Кыһыл кинигэ" киирбит үүнээйилэрбиттэн, сэдэх көтөрдөрбүтүттэн-сүүрэдэрбиттэн матыахпытын син, хаһан даҕаны төннүбэтти. Билэргит курдук, манна аан дойдуга бу сиргэ эрэ баар флора уонна фауна бэлиэтэнэр, суруктаах хайаларбыт элбэҕи кэпсиимэр. Биһиги ытык киһибит Никита Гавриловичтыын оҕолору, араас таһымнаах учуонайдары, ол иһигэр биллиилээх палеонтологтары кытары сүүрбэттэн тахса сыл үлэлээн кэлибит, элбэҕи буллубут, биллибит, санга арыыйылары да онордубут. Манна дьарыктанан наука эйгэтигэр сыстан үгүс ыччат айылбаҕа, тулалыыр эйгэбэ сыһыана, олобу көрүүтэ уларыйда. Санга дьон иитилэн тахсан эрэллэрэ үөрдэр.

Бүгүн мин суруктаах таастар историяларыттан кэпсиим, ааҕааччыларга. Уопсайынан Саха сиригэр 5000 суруктаах таастар баамар, бу 120 сиргэ бэлиэтэнэр. Атын регионнарга холоотоххо бу суруктарга үксүгэр тайах ойууланара дыктиргэтэр. Биллэрин курдук, былыр былыргыттан биһиги ойуурдаах, тыалаах дойдубутугар дьон-сэргэ булдуна дьарыктанан озорбута буолаҕа. Учуонайдар бу суруктаах таастары 35 тыһ. сыл анараа өттүгэр суруйан хааларбыттарын бигэргэтэмэр. Санаан көрүң эрэ, былыргы үйэлэртэн баччаҕа тийиэн кэлбит уруһуйдары! Дьэ билигин маны суолта биэрбэт дьон алдьатамнар, хаһан, үлтү тэптэрэн сувенир, кизгэл ғынарга эрбээн ыламнар... былыргы эрдэтээңги, орто, кэлинги неопит, эрдэтээңги тимир үйэлэригэр суруман хаалбыт айымньылары. Орто үйэлэргэ манньыктар суохтар. Саамай биллэмэр тайахтар ойуулаара. Тойон Арыы диэки таас дьаптаһаҕа суруман хаалбыттарын билэбит. Бу Дьокуускайтан 100-чэкэ килэмитирдээх сиргэ. Суолтан уонча миэтэрэ үрдүккэ ойууламмыт буоланнар син баччаҕа тийиэн кэмилэр. Балар сурумубуттарын боруонса үйэтиттэн диэн учуонайдар сабаҕалылар. Дьон тоҕо итиччэ үрдүккэ дабайан суруйбуттара буола диимэр. Ону учуонайдар урут Өлүөнэ өрүс толору уулаах турбута диэн эттэмэр. Сорохтор хайалар хамсааһынна-

рын түмүгэр тахсыбыта буолуохтаах диимэр. Бу соһоҕо кыраасканан суруллубут ойуулар тыалга-кууска бэриммэккэ, ардахха сууралмыбыкка, күнгэ кубарыйбакка хайдах баччаҕа тийибиттэрин эмиз дыктиргиибит. Охра кыраасканы биһиги сабаҕалыырбытынан бука хатыыс куутунан силими, о.д.а. булкуйан үйэлээх ғына онгорбуттара буолуо.

Былыргы худуһунньуктар бу тайабы бултаан баран айылбаларыгар, байанайдарыгар сүгүрүйэ махтанан, сиэри-туому толорон уруһуйдаабыттара сэрэйимлэр. Улахан үөрүү, өрөгөй түмүгэ буолуохтаах. Кутаа оттубуттара, бултаан үнгүүнэн, оһунан сэбилэммиттэрэ кэпсэнэр.

Ыңгыырдаах akka олорор киһи элбэхтик уруһуйданара көстөр. Биһиги Сахабыт сири-гербэтигэр дуоҕа былаахтаах аттаах киһи ойууланар. Былыргы историялаах омук буоларбытын туоһулуур. Аттаах буйуммут ата бытыктаах курдук. Сахалар, хотугу омуктар аттарын кизэргэтэр, akka сүгүрүйэр омук буолалларынан итинник ойуулаахтара. Манньык ойууну Байкал хайаларыгар булбуттара. Кэннигэр эмиз тайахтар ойуулаара баар этэ. Улахан Кэтэмэҕэ эмиз баар. Тимир үйэтигэр ойууламмыта быһаарылыбыта. Сахалар бу аттаах ойуга туох сыһыаннаахтарый диэчилэр бааллар. Биһиги диэки тимир саппааһа баара биллэр. Тимири уһаарыынан дьарыктаммыттара ыраатта. Буотамаҕа баарын билэн төрүттэрит туһана сыдыбыттара кэпсэнэр.

Өлүөнэ Туруук хайалара элбэх таабырыннаахтар. Бу наукаҕа улахан суолталаах дойду буолар. Араас чинчийиилэри ытытыга үп-харчы, дьоһун экспедициялары аан дойду таһымнаах улахан опыттаах учуонайдар кыттыылаах, өйөбүллээх үлэни тэрийиэххэ наада. Сахабыт сири-кыаҕа онно кыра. Көрөр-истэр үлэһит ахсаана да элбиирэ үчүгэйтэн атыны аҕалбата биллэр. Экологическай, научнай туризмы сайыннарыы наада. Аан дойдуга чөл айылҕалаах сир отой абыйах хаалма. Очустарбыт наукаҕа улахан суолталаахтарын, учуонайдарбыт ону бэйэлэрин үлэлэринэн, чинчийиилэрин түмүгүнэн бигэргэппиттэринэн, экспертэри итэҕэппиттэринэн ЮНЕСКО-ҕа кирирдэхпит. Бу үлэ барыта сири-тэриллэр ирдэнэр, онон статуспут үрдүүрэ наада.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
чинчийээччи-педагог.
Нөмүгү.
"Хаҥалас", 2017 с., 50 №

"Мухатта-2": комплексная экспедиция школьников

В течение недели, с 3 по 9 июля, в составе комплексной экспедиции школьников, организованной доктором биологических наук, член-корр. Российской академии наук Н.Г. Соломоновым, мы проводили научные исследовательские работы.

В экспедицию также вошли Колосов П.Н., д.г.м.н, геолог, палеонтолог, палеэколог, Емельянов С.И., заслуженный артист РС (Я), Исаев А.П., д.б.н., орнитолог, Дьяконов В.М., к.и.н., археолог, Ноговицын П.Р., краевед, зам.директора по НМР Ойской СОШ, Макарова Д.М., учитель биологии Тит-Аринской СОШ и др.

Прибыв в м. Батамай под вечер, нам пришлось заночевать в доме у гостеприимного хозяина, которого все звали Иваныч. Утром следующего дня нас разбудил громкий голос Аркадия Петровича, и сразу после завтрака Никита Гаврилович собрал нас и провел ознакомительную лекцию, окунув в мир биологии, затем сказал, с кем и как будем

работать, по каким направлениям, каждому назначил научных руководителей и ознакомил с программой экспедиции.

В этот же день мы с Прокопием Романовичем собрали в нефтяных камнях довольно много трилобитов, обнаружили много костей крупных животных (кости Ленского коня, древнего оленя и т.д.). Оказалось, что в Батамае когда-то была стоянка этих древних животных.

После обеда мы отправились дальше, побывали на Петровской станции (Сайынны Аартык), где было много наскальных рисунков (антропоморфные и зооморфные). Вечером встретились с учащимися Синской школы, а ночевали в Едейской школе.

На третий день посетили Едейскую библиотеку-музей "Истоки". Нас тепло встретила его хозяйка Г.С. Макарова. Она рассказала о своей работе, экспонатах музея. Мне было приятно увидеть на стендах своих близких родственников - прадедушку, участника Первой мировой войны У.П. Филиппова, 1895 года рождения, прадедушку А.П. Герасимова, участника ВОВ, прабабушку К.И. Герасимову, мать-героиню, ветерана тыла и труда, которой 89 лет, и многих других. Я очень благодарен Галине Степановне за ее кропотливый труд и усердие. А еще я не постеснялся и сделал замечание, что в музее нет трилобита, и тогда Галина Степановна предложила мне передать в музей найденный трилобит. Я согласился, так мы и договорились.

По пути к Мухаатте мы остановились в Ой-Муране. Сначала я не понял - заброшенная деревенька, стоят пара новых построенных домов, часовня... (Хотя с дедом мы каждый год здесь рыбачим). Но когда Никита Гаврилович и Петр Николаевич рассказали об Оймуранских рифах археоциатов и обрастающих их низших водных растениях, о красном цветном известняке Оймурана, илоедах и раннекембрийских отложениях, я понял, насколько загадочен и богат наш Ой-Муран!

Петр Николаевич решил задержаться в Ой-Муране. Дело в том, что 22 года назад именно он впервые нашел и изучил в Оймуранских рифах выдающийся универсальный и уникальный археоциат...

Сегодня нас покидают Никита Гаврилович, Петр Николаевич и Дарья Михайловна. Я благодарен им за то, что они в столь преклонном возрасте сопровождали нас и рассказали столько много интересного.

Так как я второй год интересуюсь орнитологией, оставшиеся дни экспедиции я должен провести со своим научным руководителем А.П. Исаевым. Александр Петрович - доктор биологических наук, орнитолог с большой буквы и просто очень веселый человек. У него за все время экспедиции много находок (змеиная кожа, морские лилии, рога дюктайского оленя), и это только самые интересные.

В этот же день мы провели двухчасовое наблюдение за гнездовьем сапсана, так как рабочая тема моего доклада - "Хищные птицы фауны Средней Лены". После небольшого отдыха мы пошли осматривать периметр, узнать, какие птицы здесь обитают, и направились с Мухаатты в сторону Ой-Мурана, прошли пешком 2 или 3 км. Обнаружили сразу же гнездовье сапсана, оказалось, что там есть 3 птенца. В последующие дни мы за ними наблюдали.

Между перерывами я участвовал в археологических раскопках, конечно же, под бдительным руководством Виктора Михайловича Дьяконова, кандидата исторических наук. Раскопки были главной целью экспедиции. Нашли много чего: отщепы, нуклеусы, гарпуны, пластины, керамику и даже бересту со скелетом трех рыб - удивительно, но сохранилось!

Четвертый день. Какая же экспедиция без дождя? На четвертую ночь пошел сильный проливной дождь, но он нас не остановил. Мы работали в раскопках, соорудив самодельный шатер.

На следующий день к нам присоединились еще 8 участников из Едейской школы. С ними было интересно каждый вечер играть в шахматы. Наш Байдам Кузьмин был сильнее всех нас, он даже дал призадуматься Виктору Михайловичу, который недооценил его способности по шахматам.

Мне очень понравились лекции В.М. Дьяконова. Он с энтузиазмом рассказывал о Якутии. Якутия - земля необычайно удивительных мест. Такая суровая, стихийная и одновременно красивая, поражающая красотой природы, самобытностью и богатством культуры. Наш край - бесценное богатство человечества, сокровищница для будущих поколений.

Вернулись мы домой 9 июля. Усталости совершенно не чувствовали. Думаю, мы все вернулись духовно обогащенными и окрыленными новыми идеями.

От имени всех участников-школьников комплексной экспедиции "Мухаатта-2" благодарим администрацию Тит-Аринской школы, наших школьных и научных руководителей и всех тех, кто дал нам возможность участвовать в столь значимой экспедиции, просто побыть на природе со своими сверстниками и познакомиться с интересными учеными.

Альберт АБРАМОВ,
ученик 6 класса Тит-Аринской СОШ им. Г.В. Ксенофонтова.
"Хангалас" 2017 г. 15.05.№58.

Арбаа Күөл кистэлэнэ

"Элэйаада" Ой орто оскуолатын үөрэнээччилэрин экспедицията бу уонунан сыларга Эркээни хочотугар, Хангаласка элбэх сирдэргэ сырытта, үгүс арыыйыны онордо. Бу туһунан сырдатан биһиги хаһыаппытыгар сотору-сотору, биризмэ булар даҕаны, учуутал, салайааччы Прокопий Романович Ноговицын суруйуулары ытар.

Оҕолор Саха сирин киин оройуоннарыттан биирдэстэригэр, Хангаласка, Эркээни хочотугар кэлэн хас даҕаны күнгэ сынньанан, сэниэ ылынан ааһар төрүү-ууһу барар хорсун Арктика көтөрдөрүн үөрэппиттэрэ ыраатта.

Экспедиция бу көтөрдөр харыстабылларыгар үгүс үлэни тэрийэр. Ол курдук, көтөрдөр тохтоон ааһар күөлэрин, Арбаа Күөлү. Күөл, биллэн турар, элбэх. Ол эрэри көтөрдөр тоҕо эрэ бу Арбаа Күөлү сөбүлээн тохтуулар. "Кыһыл кинигэбэ" киирбит кыталык, холобур. Оҕолор манна оскуола заповеднигын олохтоотулар, кэтээн көрүүнү ытталар, күөлү бэйэтин чинчийэллэр.

Көтөрдөр муус устар бүтүүтэ, ыам ыйыгар кэлэн ааһаларын эдэр чинчийээччилэр бэлиэтииллэр, онтон бэс ыйын бүтүүтүтэн сыыйа төннөн бараллар, алтынньыга диэри көрүөххэ син. Ол иһигэр, арктическойдарга киирэр көтөрдөр: гастушник - лопхойуут, щеголь - хара чөкчөнгө, турухтан - эһэ бараах, кулик-воробей - кырбас бараах; барабайдыгылартан, палеарктической фауна көрүнгэ рогатый жаворонок - муостаах күөрэгэй, краснозобый конек - туундара күөрэгэй; туруйалар көрүнгэригэр пастушок

- бубарбана. Россия эндемикатын көтөрдөрө: дальневосточнай кроншнеп - дьизэрэн ("Кыһыл кинигэбэ" киллэриллибит көтөр), мородуунка - куллуруут. Саха сириг киирэн орой-уоннарыгар көстөр белокрылая крачка - үрүг кынаттаах тыыраахы (бу кус Саха сиригэр үс сиргэ эрэ тохтоон төрүүр-ууһуур - Бүлүү өрүскэ, Бүлүү сүннүүгэр уонна Эркээни хочотугар). Ону сэргэ - биһиэхэ биллэр малый зуек - кыра лопхойуут. Арктика тыгыраахтар көтөрдөрүттэн - мохсобоомонгулартан манна тохтоон ааһар эбит, холобур, зимняк - үрүг саар.

Дьэ, ити курдук, Арбаа Күөл оболорго саҥаттан саҥа арийыылары онорор, биһиги-көрүүгэ кынаттыыр. Дьикти дии, былыргы сахалар барахсаттар бу көтөрдөрү ааба биллэр эбит, ону сахалы ааттаахтара даҕаны туоһулуур. Онтон биһиги, көрдөхпүтүнэ - көннөрү кус, чыычаах...

Прокопий Романович наукаҕа уһууар оболоро Хаҥалас ыччаттарын айылҕаны - күөлэри, алаастары, улуу Өлүөнэ өрүсүтүн, баай хара тыабытын, кини бып-быыкайкан да көлүччэлэрин харыстыырга ыҥыралар. Арктика көтөрдөрө хоту сиргэ төрүү-ууһу бараллар эбээт, кып-кыракый бэйэлэрэ ыраах ичигэс сирдэттэн тыһыынчанан көс сири көтөн... Хомойуох иһин, ону биһиги бултаһабыт уонна үөрэ-көтө сиһибит...

П.Р. НОГОВИЦЫН ыппыт научнай матырыйаалларынан суруйан ылла
Людмила МОРДОВСКАЯ.
"Хаҥалас", 63 №, 2017 с.

Мамонт үйэтинээбинни сэгэтэн

1993 с. М.Е. Николаев ыйаабынан СӨ Наукаларын академията тэриллибитэ, онтон Араассыйаҕа соботох - СӨ духобунаска академията.

"Өлүөнэ дойдута" ФМФ - үөрэх, наука комплекснай сайдыытын киинэ. Манна физика-математикаҕа, естественнай наукаларга дьобурдаах оболор эбии дьарыктаналларыгар дьобун усулуобуйа тэриллэр. Михаил Ефимович көбүлээһининэн чулуу учуонайдар, наука сүдү дьоно кэлэн оболору уһуялар. Академиктар Ю.С. Осипов, В.А. Садовничай, Нобелевскай бириэмийэ лауреата Ж.И. Алферов о.д.а. кэлэн лекция аахпыттара, наукаҕа интэриэһи тарпыттара.

М.Е. Николаевы научнай общественность улаханньык сыаналыыр. Михаил Ефимович дойду уон университетин бочуоттаах дуоктара, ол иһигэр М.В. Ломоносов аат. МГУ, А.И. Герцен аат. Араассыйатааҕы пединститут, Г.В. Плеханов аат. араассыйатааҕы экономическай академия о.д.а. Токио "Сока Гаккай" университета бочуоттаах дуоктарынан талбыта. М.Е. Николаев наука түөрт академиятын дьыҥнээх чилиэнэ... 2000 с. Великобритания Кембриджкэ аан дойдутааҕы биографическай киинин быһаарыытынан М.Е. Николаевка "Человек тысячелетия" аат интэриллибитэ.

Билэргит курдук, бастакы президент М.Е. Николаев "Өлүөнэ дойдута" физика-математика форумун тэрийтэрэн оболору наука киэн аартыгар киллэрэргэ суол арийбыта, күн бүгүнүгэр дьэри туох кыаларынан күүс-көмө буола сыдыар. Кэнники сылларга оболорбут техническэй хайысхалаах үөрэхтэргэ киирэннэр саҥа идэлэри баһылылар, наука араас салааларыгар ылсан туран дьарыктаналлар.

Биһиги "Эмэйаада" үөрэнээччилэр научнай-чинчийэр экспедициябыт сүүрбэттэн

тахса сүл РНА чилиэн-корреспонденда билмиилээх учуонай, биологическай наука дуоктара Н.Г. Соломонов салайыытынан палеонтологияба утумнаахтык үлэлээн санга арыыылары кытары онордо.

Ол курдук, мамонт фаунаын үөрэтиигэ 1995 сылтан үлэтир. Өссө ити сүл Өлүөнэ Лабыдыа хайаларын сүннүүнэн мамонт кэминээби харамайдар угуохтарын булбуппут. Кэлин археоциаттары, трилобиттары (530 мөл. сүл анараа өттүгэр үөскүү сыдыбыт Кембрий кэминээби тонобустоохтор) ирдэһэн чинчийбиппит. Аан бастаан мамонт тииһин, муһун булуу оболорго, учуонайдарга үөрүүлээх этэ. СГУ-тан биолог К.К. Кривошапкин трилобиттар бу дойдуга көстүүхтэрин сөп этэ диэн Курунгнаах үрэбин сүннүүгэр сынньана олорон оболорго кэпсээбитэ, ол сиртэн испиэскэ тааһыгар таастыйбыт трилобиты сотору буолаат булбуппут туспа дыкти түгэн. Онтон 2005 сүл РНА этмолог учуонайа Н.К. Потапова 6 см үһүннээх сэдэх трилобит таастыйбытын булбута. Эрик Хабаров диэн уолчаан бастакы трилобитчикпит буолта. 2003 сылтан археоциаттары ирдэспиппит. Оччолорго учуонайдар бу харахтаан көрбөтөх харамайдарбытын үөрэтиигэ өссө кыттыһа иликтэрэ. Бастакы археоциаттары 2005 с. Ой Мураан биэрэгин таастарыгар булбуппут. Дьэ бу кэмтэн "Археоциаттар эралара" саҕаламмыта, Н.Г. Соломонов көмөтүнэн чинчийии үлэтигэр кыттыбыппыт. 2015 с. Москваттан, Санкт-Петербурктан кэлбит палеонтологтар көмөлөрүнэн кембрийскэй чизэрбэлэр тонобусторугар түбэспиппит. .

"Өлүөнэ дойдута", Үөрэнээччилэр дьобус Академияларын мамонтологическай экспедициялара уонна походтара салбанар. Булумньуларбыт экспонаттарытын хангаппытара, атын оболор палеонтологияба интэриэстэрин күүһүрдүбүттэрэ.

2016 сүл С.Т. Прибылых учуонай көмөтүнэн анал бырагыраама онгостубуппут, эдэр палеонтологтарга билмиилээх учуонайдар лекциялары аахпытара, походтары тэрийбиттэрэ, олох истэригэр биологическай наука дуоктардара А.П. Исаев - орнитологияба, Г.Г. Боевскоров - мамонтоведениеба о.д.а. Табаҕа Тумуһуттан Улахан Аанҥа диэри походтарга сыдыан оболор элбэби билбиттэрэ. 2017 с. аан дойду таһымыгар тахсыбыппыт. Гонконгтан 25 үөрэнээччи, 5-6 кылаас оболоро, Мексикаттан уонна Россия куораттарыттан 10 обсо "Элэйаада" чинчийиилэрин билсиппиттэрэ. Муус үйэтин кэминээби харамайдартан саҕалаан Кембрий кэминээби трилобиттар, археоциаттар, белемниттэр о.д.а. кырамталарын көрдөрбүппүт. Уус Дьааныга булуммубут мамонт дьардыаматын тутан-хабан тангыы-хомуйуу оболорго умнулубат түгэн этэ. Мамонтовед Константин Протодьяконов уонна аспирант Иван Пономарев күүс-көмө буолтара. Омук оболорун кытары Еланкаба тийэ сыдыбыппыт. "Өлүөнэ дойдута" форум дириэктэрэ В.К. Павлов Гонконг бөлөбүн арыаллаабыта, бэртээхэй тылбаасчыт буолан сөхтөрбүтэ. Ньургун Ноговицын уонна Спартак Пермьяков булумньуларын туһунан билиһиннэрбиттэрэ. Билигин атын да дойдулартан эдэр чинчийээччилэргэ көрдөрөрбүт, сэхэргиирбит үгүс.

Бу аҕыйах хонуктаабыта "Өлүөнэ дойдута" форумга С.И. Прибылых учуонай көбүлээһининэн эдэр мамонтоведтар оскуолалара үлэлээтэ. Сыала-соруга диэн бу чинчийиилэри кэрэхсиир оболору түмэн үөрэтэн инники тэриммэхтээх походтарга бэлэмнээһин. Бастаан оболорго түтү былыргы бөдөҥ харамайдары билиһиннэрбиппит, СӨ НА мамонтовай фаунаы үөрэтиигэ салаа үлэһиттэрэ бэлэмнээбит "Атлас-определитель крупных животных мамонтовой фауны Якутии" диэн таһаарыыны көрдөрбүппүт.

Тиит Арыы оскуолатыттан төрдүс кылаас үөрэнээччитэ Байдам Кузьмин "Элэйаада" экспедиция матырыйаалларыгар, бэйэтин булумньуларыгар олобуран чинчийии умсулҕанын кэпсээбитэ. Кырамталар хайа кыыл, харамай киэнэ буоларын билэргэ атлас

ааптардарыттан биирдэстэрэ С.Д. Колесов, Өктөмтөн аспирант, биология учуутала П.С. Федотов дьарыктары ыппыттар. Онтон оболор Өктөмнөөбү лицей научнай-үөрэтэр киинигэр сылдьан сүннүнэн Абыитан аҕалылыбыт экспонаттары көрбүттэрэ, Дьокуускайга Мамонт, Археология уонна этнография, Покровскайга Г.В. Ксенофонов аатынан кыраайы үөрэтэр музейдарга, "Орто Дойду" зоопаркаҕа сылдьан тыыннаах овцебыктары, бизоннары, хотугу табаны көрөн астынан кэлбиттэрэ. Бу Дьокуускайтан, Хангалас, Горнай улуустарыттан кэлбит оболорго тэрээһиммит кэнниттэн Хангаласка манньк куурустары, походтары тэрийэргэ усулуобуйа, кыах баар эбит диэн санааҕа кэлибит, "Элэйаада" экспедициябыт, учуонайдары кытары сибээспит, дыкти, ураты айылҕабыт онно төһүү буолар кыахтаах. Эрэнэбит - сотору кэминэн Эркээни хочотугар "Мамоннар хочолоро" муус үйэ кэминээби парка тэриллээ. Саҕалыахха эрэ наада.

Прокопий НОГОВИЦЫН.
"Хангалас", 82 №, 2017 с.

2018 с.

Түг былыргыттан саҕалаан

"Элэйаада" үөрэнээччилэр экспедициялара араас наукаларга кэккэ сымарга ситиһии-лээхтик үлэлэһэн кэллэ. Оболор наукаҕа интэриэстэрэ улааттар улааттар.

Археологияҕа сыстан

Эркээни хочотугар таас уонна эрдэтээнтти тимир үйэлэринээби археологическай пааматынньыктар каарталарын онордулар. Манна түг былыргы дьон олоҕо сылдьыбыт сирдэрэ чинчийиэлэргэ олобуран хото бэлиэтэнилэр. Суон Үрэххэ, Чыбахчыга булумбут наукаҕа өссө билэ илик ойуулардаах туой керамическай иһит хайа кэмгэ туттума сылдьыбыта быһаарыыны ирдиир. 2017 с. атырдьах ыйыгар Куталаахха Чыбахчы Тумуһа диэн сиртэн булумбут ох саа сэдэх, кремнийтэн онгоһуллубут онгоһо, чинчийиэлэр.

Өлүөнэ орто сүннүгэр ордон хаалбыт тааска суруктар элбэби кэпсиимлэр. Билиилээх учуонайдар 20-30 сылардаахха Г.В. Ксенофонов, 40-50-с сылардаахха А.П. Окладников матырыйаалларыгар киирбит уруһуйдары "Элэйаада" экспедициябыт 2003 сылтан тиспит аныгы дааннайдарын кытары тэннээн көрүү эмиз үгүс толкуйу үөскэтэр. Тааска суруктары кэлэр көлүөнэлэргэ харыстабыллаах сыһыанынан чөл хааллары сыала-соруга сытыытык турар.

Этнографияҕа чинчийиэлэртэн

Оболорбут бу эйгэҕэ ылсан үлэлээбиттэрэ сүүрбэччэ сыл буолла. Экспедицияҕа сылдьар кэмнэригэр көстүбүт булумнуулар эдэр чинчийээччилэри этнографияны интэриэһиригэр уһуялар. Ол курдук, Эркээни энэригэр Куудук сиригэр 2016 с. сылдьан саха иэмэх ытарбатын булуу аан дойду материальнай култууратын таһымыгар тэннээн көрүүгэ көбүлээбитэ. Үөрэнээччилэр ханнык бириэмэҕэ маныха атылы киэргэллэр

баар буола сылдыбыттарын үөрэттилэр.

Тааска суруктарга дьону дьүһүйүү ойуулары үөрэтэн оболорбут табылыысса онгордулар. Культурологическай чинчийиини тайах кыылы ойуулаан хаалларбыттарыгар ыттылар.

Арахнология - туспа наука

2011 с. Эбинчэ диэн сиргэ серебрянка дэнэр ообуй орус уу быһыттан тахсара Россия арахнолог-учуонайдарын дыктиргэппитэ. Саха сиригэр бу харамайдар санга көрүгнэрэ баар буолтун экспедициябыт фотоматырыаалларын көмөтүнэн быһаарыах-тара турар.

Ботаникаҕа

Эмиэ чинчийиилэр интэриэһиргэтэлэр. Саха сиригэр аконит үүнээйи көрүгүн, кини ханан тэнийбит каартатын оноруу элбэх үлэни эрэйэр. "Элэйаада" түмүт матырыаалара үөрэтиллэр. Аконит санга көрүгнэрин хаартыскалар көмөлөрүнэн чинчийимэн тарбаммыт сирэ каарталанар. Оболорбут бу үлэҕэ сүдү көмөнү онгордулар.

Эркээни хочотугар "Ирис гладкий" диэн альбовай (олорчу манган) көрүгэ баара үөрэтиллэр. Эмиэ каарта онорулар. Бу сибэккини үүннэрэр питомнигы тэрийии бырайыага бэлэмнэниллэр.

Аны нарын, кэрэ, олус сэдэх "Кыһыл кинигэҕэ" киирбит сибэкки, Венерин Башмачок, аан дойду селекционердарын интэриэһиргэтэр. Бу үүнээйи түөрт көрүгэ биһиэхэ баара биллэр. Эмиэ питомника үүннэрии бырайыактанар.

Орнитологияҕа - көтөрдөргө наукаҕа

Манна экспедиция оболоро эмиэ ылсан үлэлээбиттэрэ хаһыс да сыла. Собуруу дойду көтөрдөрө, чыычаахтара биһиги Сахабыт сиригэр олохсуйалларын, көтөн кэлэлэрин энгин үөрэтэбит, кэтээн көрөбүт. Каарта оноробут - ханнык көтөр ханан ханан көтөн барарын о.д.а.

Собурууну Красовка туруйа Ой сиригэр көстүүтэ олус сэдэх. Билинги санга дааннайдарынан манньк көтөрдөр көтөн ааһыларын көрдөрөр энгин каарта бэлэмниибит.

Аны Ой сиригэр мохсоболор көрүгнэрин үөрэтэбит. "Соколы Якутии" диэн определитель оноро сыдыабыт, хаартыскаларбыт көмөлөрүнэн. Бу көтөрдөр хайдах Саха сиригэр булан олохсуйбуттарын чинчийэбит. "Хищные птицы Якутии" диэн көтөрдөр көрүгнэригэр определитель (быһаары) бэлэмнии сыдыабыт.

Биллэн турар, манньк экспедициялар оболору наукаҕа эрэ уһуйар буолбатахтар, кинилэр сырыыны-айаны кыайар, сиргэ хоно сыдыарга, сизери-туому тутуһара, сыалы ситиһэргэ, тулуурдаах, дьулуурдаах буолууга иитэллэр.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
"Элэйаада" экспедиция салайааччыта.
"Хаһалас", 13 №, 2018 с.**

Мамоннар кэмнэрин киинэбэ хонуян

Абыах хонуктаабыта кыраайы үөрэтээчи "Эллэаада" оҕолор научнай экспедицияларын салайааччы, Ой оскуолатын учуутала П.Р. Ноговицын Япония телевидениетын бастагы ханаалын үлэһиттэрин кытары киинэ устуһа сылдыарын социальнай ситимнэ көрөн сибээстэнэ сырыттым.

- Бу Япония телевидениетын сүрүн ханаала Мамонт сабанаабы булчут дьон туһунан научнай киинэ устарыгар консультант, сүбэһит быһыытынан ынгырбыттарыгар сырыттым. Алтынныга СӨ тас сибээстэһиилэргэ миниистирэ Васильев Владимир Николаевич көмөлөһөргө көрдөһөн билиһиннэрбитэ. Оҕолор экспедицияларыгар мамонт фаунаһынан сүүрбэ сыл дьарыктаннахпыт дии, Никита Гаврильевич Соломонов салаататынан. Олус интэриэһинэй. Манна Саха сириттэн биэс артыыс оонньоото. Дьоппуон дьоно киинэни түөрт күн уһумулар.

- Кимнээх баалларый? Ханна уһумулар? Кимнээх сылгыларын уһуллугут?

- Ясумото Кодзи - дириэктэр, Такахаси Цуеси - оператор, Хирукава Кадзутака - уоту-күөһү, сырдыгы хааччыыһыга исписэлиис. Синьфу диэн сүбэһит-консультант, профессор, Красноярскайтан тылбаасчыттар Анна Синькевич, кытай тылыттан Синьфу, кореец Алексей Ли дьоппуон дьонун тылбаасчыттар, Сахалинтан.

Киинэ сюжеттарын Эркээнигэ, Буотамаба, Табабаба уһумулар. Эркээнигэ Марк Лиханов сылгыларын, Буотамаба бизоннары (бизонарий салайааччытыгар Семен Егоровка эмиэ махта!), Табабаба - саха артыыстарын.

- Киинэ идеята тугуй?

- Аан дойдуга палеолит сабана дьон тарбаныыта, биир хамаанда Африкаба, биир Индонезияба уунан тарбаныыта, биһиэхэ - Муустаах байбалга тийиилэрэ. Сүрдээх улахан бырайыак. Ити Ясумото Саха телевидениетыгар Евгения Андросоваба кылгастык кэпсээбитинэн - дьон бу хотугу киэн куйаарга кэлиилэрин дьүһүйүү. Киинэ аатын, хаһан таһарын эппэттэр. "Дойдубутугар да устуохпут сөп этэ эрээри, Саха сиригэр устарбытын ордордубут. Саха артыыстарын оонньоппуппуттан астынныбыт ахан, үлэлииргэ үчүгэй" диэтилэр. Уонна биллэн турар, айылбабыт кэрэтин, дойдубут киэнгин-куонун, хаарбыт ырааһын...

- Евгения Андросова, эйигин хайбаата. Көмөлөспүт аҕай эбиккин. Оҕолору, палеонтолог-учуонайдары эгин кытары үлэбин билистэхтэрэ. Киинэ устаргын эмиэ...

- Интернет нөнгүө эрдэттэн билистэхпит дии. Кыһынгы хартыыналары, хаартыскалары, киинэлэрбин көрбүттэрэ. Артыыстары билиһиннэрбитим. Үлэһит, дьулуурдаах, тулуурдаах дьон, сырыны-айаны даҕаны кыайар. Үлэлииргэ астык. Айылбабытыттан астыны бөбөлөр. Артыыстар кылгастык уһулуннулар.

- Прокопий Романович, Сахан сирин, былыргытын туһунан аан дойдуга үтүө өйдөбүлү тарҕатыһа сылдыаргыттан үөрэбит эрэ. Ситиһиилэри баҕарабыт!

Людмила МОРДОВСКАЯ.
"Хаһалас", 20 №, 2018 с.

Мамонт тииһиттэн сиэттэрэн

Ааспыт сайын "Элэйаада" кыттыылаахтара ситиһиилээхтик үлэлээбиттэрэ. Хотугу сиргэ холоотоххо, өрөспүүбүлүкэ киинин сиригэр-уотугар мамонт кырамталара сэдэхтик көстөлөр, ордук тиистэрэ. 1995 с. оҕолорбут Курунгнаах үрэбэр уонна Лабыдыаба, билигин биһиги Мамонт Хайата диэн ааттыыр сирбитигэр, бу түг былыргы кыыл муоһун, тииһин уңуохтарын булбуттара улахан событие этэ. Иккис уңуоҕу 2008 сыллаахха туристар булбуттара - бүтүн сүдү улахан тииһи. Онтон ааспыт сайын академик Н.Г. Соломонов ыппыт көһө сылдьан ытар семинар-оскуолатыгар "Элэйаадалар" Курунгнаахха биир бүтүн тииһи, биир тиис кырамтатын булан мээрэйдээн, хаартыскаба түһэрэн биологическай наука дуоктарыгар Г.Г. Боескоровка ыппыттара, түмүгүн күүтэбит.

2017 сыл сайыныгар Ой сэлиэнньэтин олохтооҕо И.И. Никифоров Ой сиригэр Куталаах карьерыгар мамонт тииһин үлтүркэйдэн булбута.

Бу булумньулартан сиэттэрэн Курунгнаах тула мамонтовай фауна кыылларын уңуохтарын булуохха сөп эбит дии саныыбыт - баҕар бу сиргэ ити кыыллар үрдүк хайа халтыраан биэрэгиттэн түһэн өлөн биһиэхэ көстөлөрө буолуо. Тиистэр кырамталара көстүбүттэринэн баҕар бөдөн мамонт охтубута буолуо (мамонт икки үөһээңгэ, икки алларааңгы эрэ тиистэнэр). Онон биһиги "Өлүөнэ Туруук хайалара" айылҕа пааркатын салалтатын кытары дуогабардаһан Курунгнаахха мамонтовай фауна бөдөн кыылларын ханан хаалан түһэн өлөр сирдэрин буларга учуонайдары кытары үлэлэһэри былаанныыбыт.

Прокопий НОГОВИЦЫН,

"Элэйаада" оҕолор экспедицияларын салайааччыта.

Өрөбөлүүссүйэ иннинээҕи саха интеллигенциятын олоҕо-дьаһаба

2012 сыл Россияҕа История сылынан биллэриллибитэ. "Элэйаада" экспедиция оҕолоро учууталлары, учуонайдары кытары ити сыл бииргэ алтыһан үлэлээбиттэрэ. 2012 сыл өссө учуонай Лев Гумилев 100 сааһын туолар сыла этэ.

Биһиги палеонтологияҕа үгүс ситиһиилэммиппит - элбэх түг былыргы историканы кэпсиир, бигэргэтэр, аан дойду таһымыгар суолталаах, булумньулардаммыппыт Өлүөнэ орто сүннүттэн. Бу сыл олунньу 10 күнүгэр "Якутск вечерний" хаһыат суруйан Пенсинвальскай университет учуонайдара төрүт олохтоох индеецтэр-американецтэр ДНК-ларыгар уонна Дирин Үрэххэ (Хангалас сиригэр) булумньулары радиолюминесцентнай анаалыстарыгар тирэнэн "Бурятия - Орто Өлүөнэ сүннэ - Хайалаах Алтай - киһи аймах аан бастаан үөскээбит үс сирдэриттэн биирдэстэрэ буоларын туһунан эппиттэрин туһунан суруйан турар. Икки ааттанааччылар - Африка уонна Шумерия (Ирак, Иран). Биһиги бу арыыйыга кылааппытын киллэрбиппиттэн үөрэбит.

2006 с. булумбуут былыргы чубуку төбө уңуобун кырамтата Россияҕа 30 атылы булумньуттан саамай улаханнара буолар, ол эбэтэр, аан дойдуга.

Онтон 2012 с. сайынын Тобойго 8 тыһ. сыл анараа өттүнээби (неолит) ыт унгобун кырамтата ити кэминээби тайабы ыптаах бултааһыны көрдөрөр тааска суруктары кытары атылылар.

2011-2012 сс. Часовня Үрэх сүннүгэр былыргы 25-30 тыһ. сыл анараа өттүгэр орто-плейстоценовай кэмгэ баар буола сыддыбыт Өлүөнэтээби ат унгобун кырамталара көстүбүттэрэ,

2012 с. Хачыкаакка Николай Касенов эмиэ бу кэминээби түт былыргы бизон төбөтүн муһун сүннүн булбута эмиэ улахан событие этэ (билигин Москваба радиоуглероднай ньыманан чопчу чинчийи барар). Эмиэ бу сыл Хайырбас диэн сиргэ түт былыргы таас үйэтинээби дьон тутта сыддыбыт, мамонт муһуттан онгоһуллубут туттар тэрилэрин (10-6 тыһ. сыл анараа өттүнээби, археологияба сэдэх) булумбуттара.

2012 с. өссө Өксөкүлээх Өлөксөй Хачыкаакка олорон суруйбут "Интеллигенцияба суруга" суруллубута 100 сыла бэлиэтэммитэ. Мантан сиэттэрэн "Элэйаада" экспедиция өрөбөлүүссүйэ иннигэр саха интеллигенциятын олобун-дьаһабын, бэйэбит, ону сэргэ музейдарга түмүлүбүт архыып уонна чааһынай коллекциялар матырыйаалларыгар олобуран онгоһуллубут, бырайыакпытын сабалаан барбыппыт. Бүгүн биһиги XIX уонна XX-с үйэ сабаланытыгар омук сиригэр кэлбит маллар, тэриллэр тустарынан билиһиннэрэн оччотообу олобу көрдөрүөхпүт, аабааччы түмүгү бэйэтэ оноруо дии саныбыт.

Нөмүгү нэһилиэгин Уһун Быраан диэн сиргэ Кирилловтар уһайбаларыттан маллар

Бу сайын биһиги Эркээнигэ Кирилловтар уһайбалара чопчу ханна турбутун быһаарарга соруммуппут. Кириллов Геннадий Иванович 1881-1927 сс. олорбут Арбаа Хангалас улуһун тиһэх баһылыга. П.Н. Харитонов "Сказание о Земле Хангаласской" диэн 2011 с. тахсыбыт тэттик кинигэтигэр "Нөмүгү нэһилиэгин олохтообо, сэниэ ортобааһынай, бырааттыы Ксенофоновтар таайдара, Иван Кириллов диэн киһи 1927-1928 сс. олорбута ахтылар. "Конфедералистар хамсааһыннарын лидердэрэ Геннадий Кириллов 1912 с. сахалар съездерин делегата этэ" диэн сурулла сылдар. Кирилловтар икки уһайбанан олорбуттар. Эрэдэпкэ сайынын, Уһун Быраанга - кыһын. Уулаах Аантан сэрии кыттылааба Потап Николаевич Кузьмин уруһуйуттан, ахтыларыттан көрөн урукку саха интеллигенцията хайдах дьаһайан олорбутун билбиппит.

Атырдыах ыйыгар Уһун Быраанга бара сыддыбыппыт. Кирилловтар уһайбаларыттан дьылларын дьон кэпсиинэн Куудукка көһөрбүттэр. Өтөххө кирпииччэ бытархайдардаах үгүс дьаама анхайа ордубута көстөр. Икки дьыл син бэрт туруктаахтарын Николай Ситниковтаах көрдөрбүттэрэ.

Ситниковтар бу эргин түс-бас билэр-көстөр ыаллар этилэр. Биир бырааттара Дьокуускайга ипподрому тэрийсибит киһи, иккис уол Николай Ситников - Саха Байаан диэн киһи сэрии кэнниттэн сүүрүүк аттары баайар ситиһиилээх тириэньэр этэ. Эрэдэпкэ Эркээниттэн 30 км сиргэ, сүүрүүк аттар көнүүһүнэлэрин сорбото баар - сэргэ курдук олус иэһиилээхтик чочуман туруорумлубут бааналара ордон хаалбыттар. Дьэ, мантан Хангаластар ааттарын ааттатар сүүрүүк сылгылар тэнийдэхтэрэ.

Оболорбут сытыы харахтара көрөрө бу үчүгэйдик - саха ууһа чочуйбут тимэбин, үрүгү көмүстэн кур бирээскэтин сорботун, үрүгү көмүс чааһынай ньуоска тостубутун, ону сэргэ өссө 12 мм курдук диаметрдаах омук тимэбин, онно эбии буорабы кутарга

мээрэйээн омук онгоһуу меркэтин булбуттара (хомойуох иһин, суруга-бичигэ аанньа көстүбэт, нумизматтарга быһаартара биэрбиппит, интернет нөнгүө). Өссө эбии 30-40 устуука пистону, сибиньиз куһуогун эбиммиппит. Таарыччы эттэххэ, Н. Каландаришвилины өлөрбүт боротуокаларын аттыгар атырдыах ыйын 17 күнүгэр 17 и Д маркировкалаах бэрдээн ботуруонун гильзатын булбуппут - 1917 с., ыраабы ытар буулдыа. Өрөбөлүүссүйэ иннинэ Саха сиригэр омук дойдутугар онгоһуллубут син элбэх бэрдээн саа, бинчиэстэр, винтовка баар этэ. Биһиги булумньуларбыт ону Кирилловтар да дьизэ кэргэттэригэр баар эбиттэрин туоһулуумар. Испэсэлиистэр көмөлөрүнэн ханнык сэгтээхтэрин ити булумньуларбытыттан сиэттэрэн билиэхпит. Манньаппыт хантан кэлбитин нумизматтар этиэхтэрэ. Бу быыкайкаан манньаат сүтэн хаалыан да сөп этэ. Аабааччыларбыт, бабар итинизхэ майгынныыр өрөбөлүүссүйэ иннинээҕи омук манньааттара биир эмэ ыалга баара эбитэ буолуо. Күүтэбит, билэринг. Историябытын ити курдук кып-кыраттан сажаалаан үөрэтиэбинг.

История чаччыларын интэриэһиргээччилэри, коллекционердары, ону-маны былыргыны хомуйааччылары дьон дыктиргии көрөмлөр. Кинилэр төһө да ахсааннаахтарын иһин, туһалаагынан дьарыктаналар. Эдэр дьон, төрөппүттэргит, төрүт дьонгут ытыктан көлүөнэттэн көлүөнэбэ илдьэ кэлбит хатыламмат историялаах малларын-салларын хайаан даҕаны харыстаан илдьэ сылдыһыт. Бириэмэ аастабын аайы бу история туоһуларын суолтата өссө үрдүө турар. Эһигини, сиэннэргитин, хос сиэннэргитин төрдүлэргит араҥаччылыы сылдыһахтара.

Бары музейдарга, оскуола, дэриэбинэ да киэннэригэр, дыкти малы-салы булуохха сөп. Ол иһигэр, биологической наука дуоктара Геннадий Боескоров этэринии, олус сэдэх, чугаһынан суоҕу.

Самартай музейыгар

2009 с. бу Самартай музейыгар мин биир ыйааһынҥа харабым хатаммыта. Билэргит курдук, урукку сэбиэскэй кэмнээҕи ыйааһыннарга (весаыарга) планкалар баалар, табаар хас киилэтин ыйар. Онтон мин дыктиргии көрбүт ыйааһыммар ити сурааһыннар илинҥи, кытай эбэтэр илинҥи омуктардыы хатырыктаах тириилээх драконнарынан, лиралыы ойуулаах планкаламмыттар этэ.

Лировиднай фрагмент араас омук култууратыгар баара биллэр: грек омуктартан түүрдэргэ тийэ. Бу орнамент (ойуу-бичик) наукаҕа близнечнай дэнэр. Холобур, Россия дьаралыгар (гербэтигэр) игэрэлэргэ самодийскай култуураттан тийээн кэлбит төрүттээх мифология тыына көстөр. Онтон саха норуотун лировиднай орнамена икки паара ат төбөтүттэн тахсыбыта өйдөнөр.

Бу Самартай музейын ыйааһынын үөрэтэн, чинчийэн научнай дакылаат бэлэмнэниллибитэ. Салайааччыта төрүт култуура уруогун учуутала Людмила Николаевна Пермякова уонна мин сүбэбитинэн-амабытынан Черемкин Егор ылсан ситиһиилээхтик үлэлээбитэ.

2011 сыл сайын аны Сиинэтээҕи музейга иккис манньа ыйааһыны көрбүппүт, ол эрээри 1937 сылаахха, сэбиэскэй кэмгэ, Днепропетровскайга онгоһуллубут. Бу тэрилгэ драконнар оннуларыгар муора конектара харамайдар ойууламмыт этилэр. Эмиэ киһи кэрэхсизхэ, күһүн Гуманитарнай чинчийии институтун учуонайдарын кытары кэлсэппиппитигэр близнечнай мифологияны билсинг - бу ыйааһынҥа чаппараак лировиднай ойуутун-бичигин сэргэ ити близнечнай символика кытары дьүүрэлэхэр диэбиттэрэ. Егорбут

иккис да сылыгар ситиһиилэммитэ, культурология уонна музееведение "Североведение" мега-секциятыгар. Үлэтэ 2012 с. муус устарга Казань куоракка ытылмыбыт бүтүн Россиятаабы конференцияга мэктиэлэммитэ. "Язык до Киева доведет" диэн этиигэ курдук Самартай чинчийэр ыйааһына Казаньга тириэрдбитэ.

Хачыкааттан кээмэйдиир тэрил

Омук дойдуларыгар 1917 онгоһуман Саха сиригэр кэлбит мал-сал суолун ирдэһииттэ сэбиэскэй кэм иннинэ барыта куһаҕан этэ диир сыһыатын, Сахабыт сирэ эрэнээнкитэ суох хаайыы этэ, политсыылынайдар, революционердар эрэ хотугу норуоттарга сайдыы аҕалбыттара диир сөбө суобун бигэргэтэр. "Семен Барашков (статьи воспоминания, документы)" диэн Гавриил Михайлович Герасимов 20 сыл кэрингэ хомуйан онгорбут араас дыкти туһунан матырыйаалара бүтүн үйэ даҕаны аастар атыһыт Семен Барашковы сонундук көрдөрөмлөр. Холобур, 1 стр. Барашков паровой мизингсэтин мас эрбэтээччитин туһунан 1920 с. атырдьах ыйын 25 күнүнээҕи докладнойун көрөбүт, саҕа былаас тугу былдьаан ылбытын уонна киһилии кыайан туһамматабын (нууччалыы суруллубутунан биэрэбин):

- машина - локомобиль высокого давления, машиностроительного завода "Р. Вольф -Макбебург-Букау";
- французские жернова из "Ла-фертесу-Жуар" фабрики С. Тейнер, с диаметром 1100 м.;
- молотилка системы "ШС" фабрики "Либкарт и К-о";
- динамо-машина конструкции фирмы "Г. Трек" № 27745.

Манньык, Россия таһымыгар, улахан тэриллэр тиэллэн кэлэллэрэ, Бодойбо бириискэлэригэр көмүс хостоохунугар. Көмүс баар буолуо - Россия баар буолуо диэн.

Өрөбөлүүссүйэ кэнниттэн 400 көмүс хостуур бириискэ сэбиэскэй былаас дыһалыгар бэриллибитэ. Ол эрэри көмүһү хостоохуну кыайан тэрийбэтэхтэрэ. Онон Сталин англичаннары көмөлөһүннэрэ "Лена Гольфильдс Лимитед" диэн акционерскай уопсастыбаны тэрийбитэ. Хас да мөлүйөнүнэн фунт стерлингэ англичаннар омук оборудованиетын аҕалбыттара уонна көмүһү хостоон барбыттара. Ол эрэри, дуогабарга биир пуун баара: англичаннар көмүһү булгуччу былаан быһыытынан хостуулар, былаан туолбат түбэлтэтигэр дуогабар көтүрүмүр диэн. Сталин онон биир дыкти хардыыны онгорбута - бириискэлэр оробуочайдара профсоюзтар көмөлөрүнэн уон төгүл хамнаһы, көмүһү хостоохун былаанын үрдэтэри, модьуйбуттар. Күүтүмүбүтүн курдук дуогабар ыһылмыбыт. Омук оборудованиетын национализациялаан ылбыттар. Ол гынан баран эмиэ Барашков түбэлтэтигэр курдук сатаан кыайан туһамматалар, хаһаайыстыба ыһылмыбыт. Онтон репрессия саҕаламмыт, дойдуга кулут эрэ буолар үлэһиттэр наадалара. Манньык, көмүстэн сылтаан 30-40-50 сылардаахха репрессия норуоту издэппитэ.

Өлүөнэтээҕи бириискэлэргэ оробуочайдары ытыалааһын 100 сыла туолла. Дьону ити ытыалааһын сүтүгүн 30-с сымарга Сталин хас да төгүл кыһарбыт. Бу туһунан урукку Саха сиригэр киирэр Бодойбо бириискэлэрин историятыттан сиһилии билсэххэ син. Ити кэми биһиэхэ Хачыкаат музейын биир экспоната кэпсиир: 1902 сыллаах 70 см. үһүннээх, клеймотунан көрдөххө Златоуст куоракка онгоһуллубут кээмэйдиир (измерительный) штырь тайах - түөрт муннуктаах тимири, биир өттүгэр нуучча үһүнү кэмниир мээрэтэ, 1,75 дюймнаах, онтон атын өттүттэн английскай дюйм мээрэйдээх. Вершок нуучча

уһуну кэмниир мээрэйэ, 1,75 дюйм. Бу инструмент ханнык техническэй массынаба тут-
тула сылдыбытын чинчийэн билиэххэ наада.

История биһигини билигин даҕаны үерэтэр. Оннообор В.В. Путин бэйэтин быы-
бар иннинээҕи хампаанньатыгар Россияны атын дойдулартан тутулуктаах буолбат туһут-
тан производство, бэйэ онгортон таһаарыта эрэ быһыыр кыахтаах диир. Билигин
даҕаны тас дойдуларга онгоһуман кэлбит оборудованиены, транспорты промышленнос-
ка туһанан олоробут. Кыранысса таһынааҕы бииргэ үлэлэһээччилэрбит оччотугар бэй-
элэрин усуллубуйаларын туруоруохтарын сөп. Кинилэртэн саппаас чааһа суох үлэ-хам-
нас тохтуон сөп эбэтэр көмүһүнэн улахан үп хамсыгырыгар тийэр. Олорбут кы-
ракый булумньулар - омук манньата, духуу иһитэ, бэрдээн ботуруонун гильзата - ула-
хан проблемалары таарыйамар, өбүгэлэрбит сүүс сыл анараа өттүгэр, Өксөкүлээх "Ин-
телигенцияҕа суруга" суруллубут кэмигэр, хайдах олорбуттарын сэгэтэн көрөмөр.

Прокопий НОГОВИЦЫН,

кыраайы үерэтээччи,

"Элэйаада" үөрэнээччилэр экспедицияларын салайааччыта.

"Хангалас", 4 №, 2018 с.

Хангалас аата төннүүтүгэр

**Попов Гаврил Васильевич, Иванов Михаил Спиридонович - Багдарыын Сүлбэ,
Яковлев Василий Семенович - Далан, Борисов Георгий Иванович улууспутугар
Хангалас төрүт ааппыт төннөрүгэр күүс-көмө буолууларын туһунан.**

1988-89 сылларга өрөспүүбүлүкэ өссө суверенитет ыһыа ыраах этэ, ол да буол-
лар национальной саха буолуу санаа олус күүстээбэ, ону ким да улаханлык сүөргүлээбэ-
тэ.

Холобур 1990 с. саҕаланыыларгар Кулатыга филолог Лиханов Владимир Ивано-
вич көбүлээһининэн, Хотойдоох Ытык Сэргэ туруорумлубута уонна былыргы урууна су-
руктаах сымара таас баар буолбута, Ынах Арыыта-Бахай Кытыла диэн сиргэ Истиэп Куй-
аарыгар турар таас балбалы биллиилээх учуонайбытыгар Г.В. Ксенофоновка анаан муо-
счут Роберт Петров тэрээһининэн, доҕоро скульптор Егор Оготовьев чочуйан 1989 с. ту-
руорбуттара. Ол балбал үүннээх ат төбөлөөх ойуулаах, Минусинскай истиэптэригэр ту-
рарын Гавриил Васильевич Ксенофонов хаартыскаатан бэйэтэ ойуулаан "Шаманизм. Из-
бранные труды" кинигэтигэр 1929 с. киллэрбитин буланнар, бу тааһы туруорбуттарын,
дьэ, билигин кэлэн сөбүбүт. Ол аата архыыптарга киирэн үлэлээн бу маннькы таһымҥа ти-
ийбиттэр: 1992 сыллаахха "Шаманизм" хостоон бэчээттэнэн саха эйгэтигэр тахсар.

Бу кэмнэргэ аны Эркээни саха үөскээбит-иитилибит биһигэ, Ытык тирэх сирэ ди-
эн өйдөбүл үөскээн биһиэхэ ол саҕанааҕы биллэр дьон элбэхтик кэлитэлээбиттэрэ,
биһиги эргэ дьыбытигэр элбэх ыалдьыт сылдыбыта. Холобур - биллэр историк Федот
Сафронов, Дапсы, Тэрис, эдэр, Францияттан кэлэн биллэн эрэр бэйиэт Август Муран.
Багдарыын Сүлбэ эрдэттэн да аҕабар кэлэр этэ: сир ааттарын ыйыталаһа.

1990 сылартан аны Орджоникидзевскай оройуонҥа төрүт Хангалас ааты улууска
төнүннэри диэн этиилэр оройуон хаһыатыгар тахсыталаан бараллар, мөккүөр үксэ
хаһыат нөнгүө барар этэ. Ол мөккүөрү быһаарар аналаах киэн общественность мун-

ньаба тэрилибитэ. Биллиилээх суруйааччы Далан "Тыгын Дархан" романа "Чолбон" сурунаалга тахсыталаан эрэр кэмэ буолан дьон-сэргэ бэркэ билэн эрэрэ, Багдарыын Сүлбэ топонимикаба кинигэлэрин дьон сэргээн ылыннан эрэр кэмэ, учуонай Гаврил Васильевич Попов хангаластар төрүттэрин хасыһан үөрэппит буолан эмиэ кини тыла ылыннарылааба. Мунньахха бэйэ-бэйэлэрин кытта хаһыат нөнгүө мөккүһэн сылайа быһыытый-быт дьон Хангалас аат төннөрүн, оройуон аны улуус диэн ааттаныахтаабын ылыммыттара. Оттон мин буолабына, онтон эр ылан буолуо, мунньах быһыыгар Даланныын баран билсибитим уонна "Тыгын Дархан" романгга ааттанар Үс Тиит, Тииттээх Эркээнигэ баалларын кэпсээбитим уонна Тыгын иитилибит Арбаа Күөлүн, ураһата турбут Кытаанах Кырдалын көрдөрүөх буолбутум. Кэлин Далан, Урсун, Ойуку - үс суруйааччы тахсан кырдьык ити ааттаабыт сирдэринэн сылдыбыттара, билигин хомойуом иһин, мин сатаан ол көрсүһүүгэ быыс булан кэлбэтэбим.

Багдарыын Сүлбэ ол мунньахха олус кытаанахтык сангарбыта. Ол сабана да, билигин да убаастанар кырдыабыс хомуньуустары (бэйэлэрин тустарыгар син биир саха туһугар турууласпыт дьон буолахтара) мэйиигит хаппыт-куурбут диэн сангарталаан турар. Ону өһүргэнэн хомуньуус кырдыабастар мунньах кэнниттэн суукка биэрбиттэрэ. Павел Николаевичтыын ол суут биир мунньабар истэ киирэн турардаахпыт, онно кырдыабыс хомуньуустар олох бүдүгүрэ кырдыан торуоскаланан олоролморун туораттан аһына көрбүппүн саныбын, оттон Михаил Испирдиэнэбис ол сабана олох эдэр уол оҕо курдук, уһун хара плащтаах, хамыһаар курдук хаамыталыыр этэ.

Суукка анаан (Багдарыын Сүлбэ адвокаттара буолуо, бука), докумуон булбуттар этэ: В.И. Ленин 1924 с. ыалдьан өлбүтүн кэннэ туохтан өлбүтүн быһаарбыт докумуоннара баар эбит, онно мэйиитэ, кырдьык, кууран-хатан хаалбыт диэн. Кэлин ол суут тугунан бүппүтүн билбэппин, оннук аргыйы сүтэн-симэлийэн хаалбыта. Бука, саха дьоно, эйэлэстилэр ини дии саныбын, тобо диэтэххэ ол сыл Багдарыын Сүлбэ топонимикаба бэһис кинигэтэ, "Аал уоту оттунан", тахсыбыта. Кинигэни бэс ыйын 11 күнүгэр илии баттаабыттар, бу кинигэбэ "Түмүк тыл оннугар" диэн суруллубут. Ол онно Михаил Спиридонович бу мөккүөр хайдах сабаламмытын уонна топонимикаба Хангалас диэн аат олох киэн Саха сиригэр тилийэ собурууттан-хотуга, арбааттан илингэ тиийэ баарын сиһилии ырыппыт уонна били мөккүспүт кырдыабыс хомуньуустарын партия, сэрии, үлэ ветераннара, оройуон бочуоттаах гражданнара буолалларын бэлиэтээн туран суруйар. Онон сотору буолан баран Багдарыын Сүлбэ 5-с кинигэтэ күн сиригэр көрөр уонна хангаластар Саха Сиригэр бүтүһүнүгэр тарбанан олорбуттарын сир уонна аҕа-ийэ уустарын ааттарынан бар дьон билэр буолар, Хангалас ааттаах нэһиликтэр ааттара иккиһин-үсүһүн төхтүрүйэн тиллэн кэлэмэр.

Хас да сыл буолан баран Хангалас ааттаах нэһиликтэр дьонноро-сэргэлэрэ дойдуну хангаластарын бэйэлэрин нэһиликтэригэр ынгырылаах мааны ыалдьыт буолун диэн ынгыраар буолаллар. Ол курдук биир бэйэм Орто Халыма 1-кы уонна 2-с Хангалас нэһиликтэригэр, Кэбээйи Мукучу, Лүүчүн нэһиликтэригэр ыалдьыттаан турабын. "Үс үйэ күүттүбүт, дойдуну хангаластара кэлэмэрин", - дэһэмэр уонна кэпсээннэрэ-сэһэннэрэ үксэ сылгы, ат сүүрдүүтэ, хапсабай-тустуу буоларын сөбө-махтайа саныбын. Сэбиэскэй кэмгэ тэнийбит үһүйээннэр баалара - кырыктаах Тыгын сахалары үксүлэрин кытыы сиргэ үтүрүйбүт диэн, ону олох сыһаа диимээрэ. Хангалас диэн ааттаах нэһиликтэр ханнык баҕар улууска тиийдэххинэ, ытык кырдыабастар, хата биһиги Тыгын дьонноробут, аймахтарабыт, урууларабыт диэн киэн тутта сэхэргиилэр, ол үһүйээннэри сир ааттарынан би-

гэргэтэн Багдарыын Сүлбэ уонунан кинигэтигэр суруйан үйэтиттэ, наукаба киллэрдэ.

Попов Гаврил Васильевич саха былыргы сэхэннэригэр уонна архыып матырыйаалларыгар тирэбирэн хангаластар төрүччүлэрин онгоруунан дьарыктанара оччолорго дьону сөхтөрбүтэ. Дьон-сэргэ таптаан аабар суруйааччыларга үксүлэрэ хангаластартан, Элэй эһэбититтэн төрүттээхтэрин санга билбиттэрэ, ол төрүт аат төннөрүгэр биир сүрүн төрүөт буолбута уонна кэлин "Кимтэн кииннээх, хантан хааннаах..." диэн кинигэ буолан тахсан барыта чэхчы буоларын бигэргэппитэ.

Гаврил Васильевичтын сотору буолан баран ол сайыныгар ЮНЕСКО ыһыаба диэн Аан дойду делегацияларын ыгыран саха ыһыабын билиһиннэрэр сорукутаах Үс Бүлүү ыһыахтара диэн сүдү тэрээһингэ кыттар буолбуппут. 10 хонук устата теплоходунан Үөһээ Бүлүү, Бүлүү, Ньурба, Сунтаар улуустарынан айаннаабыппыт уонна Гаврил Васильевичтан онно хангаластар былыргыттан тарҕанан олороллорун, ыһыах, оһуохай барыта хангаластары кытта ситимнээхтэрин илэ истибиппит. Гаврил Васильевич кэпсээннэрин бигэргэтэр да дьоннорбут онно чугас баалара, Анатолий Игнатьевич Гоголев бастакы түтү былыргы сахалар Кулун-Атах култуураларын чинчийэн аатыра сылдьар кэмэ, Тыгын сабанаабы кэми көрдөрөр "Ол үйэлэр дуорааннара" диэн романы ол сабана суруйа сылдьар кыраайы үөрэтээччи Николай Макарович Петров, Мэнгэ Хангаласка олорор, Сунтаартан төрүттээх, суруйааччы Иннокентий Сосин.

Хата биһиги ол сабана Хангалас улууһа буолбут дьон, Павел Николаевич Харитонов - Ойуку уонна мин кинилэри кытта алтыһабыт, дойдубут историятын уонна сирбит ааттарын билэр буолан син тэнгэ кэпсэтэбит, ол гынан сүдү элбэҥи билибит. Холобур, мин ийэбинэн Мааркаптарынан Бас Харынньа диэн аҕа уһугар киирэбин, ону Николай Макарович Эһэ Төбөтө ымыылаах аҕа уһа диэн быһаарбыта. Кэлин Эркээнигэ Эһэ Баһа диэн сир баарын билбитим, бука эһэбэ сүгүрүйэр түтү былыргы биис сыдыааннара буолуохпут. Николай Макарович "Ол үйэлэр дуорааннара" арамаана 1990 сыллар ортолоругар икки туомунан тахсыбыта.

Гаврил Васильевич Попов хангаластарга сүдү бэлэх онгорбута - хангаластар төрүччүлэрин сааһылаан бэлэхтээбитэ билигин Г.В. Ксенофонов аатынан кыраайы үөрэтэр музейга хараллан сытар. Төрүччү киэнгэ бэрт буолан, былыргы рукопистар курдук кумаахы рулонга сурулман, папирус курдук эриллэн хараллар. Билигин аны бэчээккэ тахсарын күүтэбит.

Сотору буолан баран, ол аата 1994 сайыныгар, Далан "Дьылҕам миэнэ" диэн автобиографическай эссе-арамаана тахсар. Дьон-сэргэ арамааны долгуйа көрсөр, история өссө биир кэрчигэ бар дьон билиитигэр тарҕанар. Кинигэбэ биһиги Наҕабыһыһынар күтүөппүт Михаил Платонов ахтылар, нуучча тылын учуутала эмиэ буруйа суох буруйданан Багдарыын Сүлбэлиин, Даланныын хаайыыга алтыспыттар, аҕабынан эдьийим Харитина Егоровна Ноговицынаттан көнгүлэтэн ол 1994 сыл сайыныгар, күөх от тахсыыта билсибит киһи быһыытынан Даланы, Багдарыын Сүлбэни, суруйааччы Георгий Борисовы эдьийбэр ыалдьыттата ыгыран таһаардым, онно өссө билиилээх журналист Николай Максимов, фотожурналист Петр Оконешников баалара.

Георгий Борисов, сэрии иннигэр репрессияламмыт, Ленинградка театральнай саха студиятын студена биһиги аҕабыт бииргэ төрөөбүт быраата, абаҕабыт Петр Прокопьевич Ноговицынныын бииргэ үөрэнэн испиттэр, Петр блокада кэмигэр Ленинграды көмүскүү сылдьан геройдуу охтубут.

Георгий Иванович Харитина Егоровнаны өссө сэрии инниттэн кырасаабысса этэ,

пиджак уларсаммын билснхэ сатыыр этим диэн күллэртээн, кэпсээн-ипсээн арыллан барбыта, олус истинг көрсүһүү буолбута.

Г.И. Борисов Хангалас улууһа төрүт аата төннүбүтүн үөрүүтүгэр "Хангаластар буолабыт" диэн хоһоон суруйбута билигин хангаластар гимнэрэ буолан ыллана сылдьар. Ити курдук 25 сыл ааһа охсубут. Үйэ чиэппэрэ. Ол сабана саха саарыннарын кытта алтыспыт-пыттан билигин астынабын, үтүө да дьоннор диэн сөбүбүн, Хангаласпыт үтүө аата төннөрүгэр кырдьык бэйэлэрин мындыр өйдөрүнэн эрэ буолбакка дынг чахчы олохторун анала буолбут идэлэринэн, эриирдээх-мускуурдаах олохтор кырдьык суолунан ай-аннаабыт суолларыгар олобуран, кытаанах дьылбаларынан, төрөөбүт төлкөлөрүнэн көмөлөспүттэрэ ылыннарылаах буолбута. Санаан дабыны көрүөбүн: ама, бу манньк үтүөлээх дьонго аныгы сахалар, хангаластар, сүгүрүйүөхпүт суоҕа дуо?!

Василий Семенович Далан XX-с үйэ бүтэр кирбиитигэр "Тыгын Дархан" арамааны суруйан саха бар дьонун харабын арыйбыта, саха историялаах буоларын итэҕэппитэ.

Багдарыын Сүлбэ сир ааттарынан сахалар киэнг нэлэмэн Саха сиригэр эрэ буолбакка, Хотугу Муустаах акыйаантан Тиэхэй акыйаанга тиийэ тарҕанан олохторуттарын бар дьонугар тиздибитэ.

Гаврил Васильевич Попов тыл үөрэхтээх учуонай быһыытынан саха тыла түгүлүгү буоларын дакаастаан туран, хас биир саха хас да сүүһүнэн сыл бара турар динг төрүттээбинэн киэн туттарга үөрэппитэ.

Георгий Иванович Борисов сэрии инниттэн репрессияҕа түбэхтэн эдэр сааһын саамай үтүө 15 сылын да сүтэрдэр, көнгүлгэ сылдьан туох эмэ үчүгэи оноруу диэн саамай үрдүк чыпчаал, дьол, кыайыы диэн бэйэтин этиитэ да саханы кынаттыыр:

*Өрүү үөрэ-көтө сылдьыт
Олох дьолун эбэрдэлиит,
Кыраһыабай буола кырдьыт
Өркөн өйдүүт, сэбэрдэлиит.*

Дьолун дьон, саха саарыннарын туһунан чулуу дьоммут суруйбут кинигэлэригэр үтүө тылары суруйан, илии баттаан (автограф) бэлэхтээбиттэрэ ол үтүө кэмнэри сана-тар, история буолан үйэлэргэ хаалбыттарын туоһулуур.

Ытыктыабыт, сүдү дьоммутун! Сүгүрүйүөххэйин, үтүө ааттарыгар, үйэлэргэ!

Прокопий НОГОВИЦЫН.
"Хангалас", 25 №, 2018 с.

Сирбит уоппут харыстабылыгар

"Эмэйаада" оболор экспедицияларын
научнай үлэтин биир хайысхата - география.

Билэрин курдук, айылҕа уларыытынан, дьыл-хонук ааһарынан, ону сэргэ киһи-аймах сабыдыалынан сирбит-дойдубут сымата көстөр-көстүбэттик уларыа турар.

Өлүөнэ өрүспүт кытыла, холобур. Чугастыы Эркээнибит хочотун ийэ айылҕата,

ону сэргэ Россия да таһымыгар тыа хаһаайыстыбатынан дьарыктанарга сирдэр. Оболор-бут учуонайдары кытары кэтээн көрүүнү, чинчийиини ытталар.

Сыалбыт-сорукпут, баҕабыт улахан. Эркээни хочотугар Кембрий муоратын паарка бырайыагын толкуйдуубут. Аны Мамоннар хочолоругар паарка тэрийэр хорсун санаа баар - былыргы кыылмартан билигин ордон хаалбыт мамонтовай фауна бэрэстэбитэлэрин бизоннары, овцебыктары, тайахтары, табалары о.д.а. сэргэ сир үрдүттэн букатыннаахтык мэлийбит мамонт, хаспах хахайдарын (пещерный лев), түүлээх носорог (шерстистый носорог) скульптуралары онгортон көрдөрүүнү, Саха сиригэр саҥа брендин "Кембрий" кэмин тыһынар тыһынаабы ("Животный мир Кембрия") диэни тэрийэр.

Саҕабыр баҕа баһаам (Кембрий мааркалаах араас сувенирнай бородууксуйаны, миннигэс аһы-үөлү о.д.а.) эмблемалаан, мааркалаан тэристен. Трилобиттары, археоциаттары бренд онгостуу эмиэ сонун буолуо этэ. Бренд онгостон өссө патены ыларын сиһии, ХИФУ уонна "Арктика" инновационнай киини кытары үлэлээһингэ баҕа баар.

Кыраайы үөрэтиигэ

Экспедицияҕа үксэ Ой орто оскуолатын үөрэнээччилэрэ дьарыктаналларынан Дьокуускай уонна Иркутскай куораттар музейдарыгар Нөмүгү нэһилиэгиттэн историческай суолталаах экспонаттары көрдөрүүнү тэрийбит киһи. Историяҕа фотоальбом оноруу бырайыагын бэлэмнибит. Манна Нөмүгүттэн баай Гермогеновтартан былыргы былааччыа, кэһиэччи булумбубутун, Е. Ярославскай аат. музейга Оргудахтан, Дойдуна Дархан Бадьай уһун сиригэр уҥатынан туттар боотур ханна да көстө илик батаһа, Нөмүгү нэһилиэгиттэн Иркутскай музейыгар баар холбука (шкатулка) - Лидия Петровна Шамаева, Дьокуускайдааҕы Айыы кыһата оскуола дириэктэрэ иһитиннэрбитинэн, 1957 с. уурумунан турар туос холбука (ааптара М.П. Маркова) Ленинградка искусство музейыгар баар (1970 с. тахсыбыт "Искусство Якутии" фотоальбому булуохха. Онно "бу биллэбэт маастар үлэтэ" диэн сурума сылдьар). Маннык холбука билигин Р.Р. Ноговицын дьээх кэргэнигэр харалла сылдьар (НХМ экспертэрин түмүгэ ирдэнэр). Историк-учуонайдар Бравина Р.И., Дьяконов В.М., Аргунов В.Г. о.д.а. ыстатыйаларыгар суруллар Эркээни сэдэх малларын - Кытайтан сиэркилэни, сирэй ойуулаах сиэри-туому толорор туой иһит, ох саа боруонсаттан үс муннуктаах оноһоһо, боотурдар куйахтарын боруонса пластиналарын кыраамталара, 9-с үйэ УШУ эпохатын кытай манньааттара...

Кытай историятын кытары сибээскэ

Г.В. Ксенофонов "Параллели в культуре киданей-шумеров-саха" ыстатыйатын чинчийи уонна билингги учуонайдар бу темаҕа чинчийиилэрэ. Историк-учуонайдар санааларын истии эрэйиллэр. "Взаимовлияние культур народов Сибири и Китая" диэн конференция тематын салгы арыыйыны тэрийи. Бу барыта утумнаах үлэни күүтэр. Саха дьоно Кытайы кытары алтыһан олоҕорбутун чинчийи наада.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
"Элэйаада" экспедиция салайааччыта.
2018 с. "Хаҥалас", 27 №**

КИИНЭ ТЫЛЫНАН

"Элэйаада" үөрэнээччилэр экспедициялара сүүрбэттэн тахса сүл устата араас хабааннаах РАН академига, биологическай наука дуоктара Н.Г. Соломонов научнай сайыытынан, СӨ үтүөлээх учуутала, кыраайы үөрэтээччи, Хангалас патриота, уһулуччу талааннаах педагог П.Р. Ноговицын учуонайдары көмөлөһүннэриитинэн кэскилээх үлэни ытталарын истэ, билэ сыдыабыт. Чинчийэр үлэни интэриэһиргээн, хастыы да сүл экспедицияларга Хангалас сиригэр-дойдугар сыдыһан наукаҕа кыра эрдэхтэриттэн сыстан элбэх оҕо сонун үөрэхтэргэ киирэн сэдэх идэлэри баһылаан эрэллэр. Энтузиаст салайааччылардаах оҕолор экспедицияҕа үлэлэрин хаартыскаҕа, видеоҕа түһэрэн, сурунан архыыптара хаҥаата.

Прокопий Ноговицын дыһанытынан элбэх документальнай киинэ уһулунна. Бу үлэлэр учуонайдарга тирэх, дакаастабыл буолалара саарбаҕа суох.

П.Р. Ноговицын сценарийынан Ю. Бережнев 2005 сылга "Путешествие по средней Лене" диэн документальнай киинэтэ "Тайны Якутии-2009" фестивалын кыайылааҕа буолбута. "Хомпоруун хотой суолунан" диэн П. Ноговицын уонна А. Лукин устубут бастагы киинэлэригэр Орто Өлүөнэҕэ беркут (борумуо - хара тойон кыыл) уйа туттан төрүүр-ууһуур сирин көрдөөһүн, Прокопий Романович Влад Свинобоевтыын устубут иккис киинэлэригэр эдэр археологтар үлэлэрин көрдөрбүттэрэ. "Тайны Якутии-2010" диэн фестивалга Прокопий Ноговицын "элэйаадалар" 2009 сыллаах орнитологическай экспедицияларын үлэтин устан "Птицы Средней Лены" диэн киинэтэ кыайылаабынан тахсыбыта. "Онтон 2010 с. аны "Пауки Средней Лены", 2011 с. - "Дуплогнезники Средней Лены" диэннэринэн бастаабыта.

Прокопий Ноговицыннаах сымлата киинэ устар маастарыстыбалара тупсан, сыдыар ыырдара кэнгээн иһэр. "Гнездование беркута в таежной зоне и в долине Эркээни" диэн документальнай киинэни устуу эмиэ ойуур, хайа уустук усулуобуйатыгар барбытын билэбит. Манна барытыгар экспедиция оҕолоро сүрүн геройдар. Эдэр чинчийээччилэргэ олохторугар бу умнумубат түгэннэр буолан хаалалара саарбаҕа суох.

Прокопий Ноговицын ЮНЕСКО "Старожилы - наследие человечества" диэн бырайыагынан 2006 сыллаахха "Кыспа" диэн киинэни устубута сэнээриини ылбыта. Патриот учуутал 2003 сыллаахха "Ысыах Эркээни" диэн Эркээни хочотугар Хангалас ытык сиригэр төрүт культураны сэргүтүүнэн улуустаабы ыһахтан сценарий суруйан Ю. Бережнев оператордаах устан киинэнэн үйэтитэн турар.

Энтузиаст дьон батыһааччылардаах, көмөлөһөөччүлэрдээх буолаллар. Улуустаабы "Хангалас" телестудияҕа биир толкуйдаахтар, патриоттар баар буоланнар элбэх дьобус кээмэйдээх киинэлэр, дьохун сюжеттэр устуман, үйэтитимэн тураллар, ордук биир дойдулаахтарбыт Марина Кононова, Евгения Арьянова тус бадаларынан, интэриэстэринэн. Ол курдук, М. Кононова оператор Ф. Тарасовтыын "О поисках пропавших рун на скалах Средней Лены" диэни 2011 с., "Юные орнитологи" сюжеты Е. Арьянова Ф. Тарасовтыын, салгыы Евгения Арьянова Влад Свинобоевтыын "О находке исключительно крупного черепа ископаемого бизона" диэн сэдэх түгэнтэн сюжеты устан, 2009 с. "Летний сезон экспедиции "Элэйаада"-2009" түһэрэн, танган оҕолор үлэлэрин үйэлэргэ чөкөппүттэрэ, өрөспүүбүлүкэ эдэр чинчийээччилэригэр сырдаппытара. Билэн турар, бу опьытаах, идэтибит суруналыстар, телеоператордар техниканан тизэй сыдыан

бэйэлэрин студияларын аппараттарынан түһэриилэрэ, сюжеттэрин тангыылара үтө быһыы, санга үүнэн эрэр учуонайдарга улахан өйөбүл, бигэ тирэх. Маннык эрэмлээх дьону оҕолор төрөппүттэрэ даҕаны өйүүмүр.

Прокопий Романович экспедиция оҕолорун киинэ дьыалатыгар кытары үһүйэр. Ылчаттар хас даҕаны тэттик киинэлэргэ артыыс оруолун толорбуттара эмиэ бэлиэ түгэн. Ылан көрүөбүт П. Ойуунускай "Кээрэкээн" үһүйээнинэн С. Хабаров, А. Томский диэн идэтибит оператордары кытары 2002 с. устубут бэртээхэй киинэлэрин. Эбэтэр, Ю. Бережнев кытары Ойуунускай "Оҕо куйуурдуу турара" 2003 сылаахха "Сахафильмы" кытары устубут киинэтин. Бу киинэ Япония Саппоро куоратыгар "Экспо-2005" аан дойдутаабы быыстапка кыттылааҕа буолбута. Салгыы Анапаҕа "КиноШОК", Владивостока "Меридианы Тихого океана", Салехарда "Северная ветвь Азиатского кино" киинэ фестиваларыгар үрдүктүк сыаналаммыта. Өссө 2017 сыл олунньутугар аан дойдутаабы 67-с Берлинале фестивалга Канада, Норвегия о.д.а. Арктика дойдуларын фестивалыгар тобус киинэттэн соботох ретро киинэ буолан улаханньык сыаналаммыта.

"Өйдөөх оҕо" киинэни (2005 с.) П. Ойуунускай айымньытынан П.Р. Ноговицын В. Свинобоевы, С. Хабаров кытары устубута эмиэ болҕомтону тардыбыта, Дьокуускайга ытыллыбыт "Полос Кино-2006" фестивалга кыайылааҕынан тахсыбыта.

Оттон "Буор кут" диэн бастакы Президент М.Е. Николаев оҕо эрдэбинэбитигэр тэринэн С. Аманатовтын, Дь. Березкин, Ю. Бережнев оператордарынан устубут киинэтэ Мосба, Санкт-Петербурга көстүбүтэ. Дьокуускайга "Кино Арктики-2011" киинэ фестивалыгар гран-при ылан турар.

"Добор сүппүт" диэн киинэни Прокопий Ноговицын устан "Саха" НКИК тэттик киинэлэргэ "Бастың оруол" ааты ылбыта, кыайылааҕынан буолбута.

Прокопий Романович "Арчылаан оҕонньор" диэн анимационнай остуоруйа-киинэтигэр оҕолор эмиэ кыттыбытара, "Киолетопись Якутии-2014" куонкурууска кыайбыта. Операторынан Ф. Тарасов, худуоһунньук П. Бояркин үлэлээбиттэрэ.

"Таал-Таал эмээхсини" 2009 с. "Сахафильмы" кытары устубуттара. Р. Слепцов, П. Бояркин, С. Хабаров бииргэ үлэлээбиттэрэ. П.Р. Ноговицын историяны кытары сибээстээх киинэлэри устарын сөбүлүүр, элбэхтик үөрэтэн, ааҕан "Утум" ("Нить Времени") диэн Г.В. Ксенофонов оҕо сааһыттан учуонай төрөөбүтэ 125 сылыгар айбыта. Эмиэ киинэ фестиваларыгар ("Тайны Якутии", "Кино Арктики", "Семья Севера") кыайылааҕынан тахсыбыта, Киевкэ ытыллыбыт Арсений уонна Андрей Тарковскайдар ааттарынан киинэ 2010 с. фестивалын Гран-при хаһаайына, 2011 с. Казахстанга "Звезды Шакена", Екатеринбург, Канадаҕа, Финляндияҕа көрдөрүүлэрэ болҕомтону тарпыта элбэҕи этэр.

"Ийэ кут", "Мас ат" киинэлэр эмиэ ситиһиилэрдэммиттэрэ Прокопий Ноговицын киһини толкуйдатар, долгутар, саха киинэтигэр суолу тэлэр айымньылар.

Режиссер быһыытынан учууталбыт талаана арылман иһэрэ астыннарар, киэн туттууну үөскэтэр. Дьэ, маннык дэгиттэр дьобурдаах, хара ньуура суох бүгүрү үлэһит тыа киһитэ оҕолорбутун иитэр-үөрэтэр, наука дириг байҕалыгар суолларын хорсуннук арыйар.

Людмила АММОСОВА.
"Хаҥалас", 33 №, 2018 с.

Археологической ханыыларга

Экспедиция кыттылаахтара дынгнээх археологической ханыыларга кыттылара - хатыламмат түгэн. Учуонай-археолог Виктор Михайлович Дьяконовы кытары үлэлээтилэр, бычыкайкаан булумньуламмыттарыттан киһи тэнгэ суох буолмулар. Дынгнээх учуонайдары кытары алтыһылара, манньык айантга сылдыһылара кытары эдэр чинчийээччилэргэ дьол тэнгэ - көрөмөр хайдах курдук бу үлэ, дьылба эрэйдээбин, ситиһии кэлиэр диэри дьулууру, тулууру, билиини, ырытыыны эрэйэрин. Мөлтөхтөр чугаһаабат дьыалалара.

Түөрт күннээх таас үйэтээби дьон олоҕорбут сирдэригэр ханыылартан элбэби биллэр. Эдэр чинчийээччилэргэ сири-дойдутун билэр Үөдэй олохтооҕо ханы барыан сөптөөх миэстэтин ыйан биэрэн абыраата. Махтал, Александр Филипповка!

Бачык

Хангаласпыт биир, ситэри арыма, биллэ илик сирэ. Манна модун күүстээх күрүлгэн баарын киһи эрэ билбэт. Прокопий Ноговицыннаах экспедициялара 2013 сыллаахха манна биэс каскадтаах күрүлгэни көрөн сөхпүттэрэ. Быйыл экспедицияҕа эһэтин кытары сылдыһпыт Ньургун оччолорго биэс эрэ саастааҕа. Экспедиция урукку оҕолоро 15 сыл анараа өттүгэр була сылдыһыт "Ох саалаах тайахха булчут" тааска ойуутун үс чаас кэрингэ хайаны кэрийэн, дабайан булан үөрдүлэр. В.М. Дьяконов ити уруһуйга санга бэлиэлэри таба тайанна. Бу дьон ойууламмыта, киһи кэрэхсизбэ, Туймаада хочотугар Килэмнэ санга көстүбүт суруктаах таастарыгар майгынныылар.

- "Элэйаадаҕа" экспедицияҕа сылдыһпыт РАН СС ИБИА инженер-чинчийээччи Руслан Кирилин ону булан турар, бу сырыыга биһигини кытары сылдьан ситэри үөрэтиигэ матырыйаал хомуйа сатаата, - диэн кэпсиир Прокопий Ноговицын.

Манна уруһуйдаммыт көтөр көрүнгнээх дьон ойууламмыта Орто Өлүөнэҕэ биллэр, Петровскай суруктаах хайаларыгар (Сиинэттэн чугас баар) буукуба-бэлиэлэринэн былыргы суруктаахтар. Тайахха булт ойуута боруонса үйэтинээбитэ буоларын исписэлистер быһааран туралар. Прокопий Романович бэлиэтииринэн Бичик сурук руна сурук буолбатах (бичик кыһыл соһобунан, охра кыраасканан суруллубут). Оттон көтөр курдук киһини ойуулааһын былыргыттан баар.

Бачыкка, кырдьык даҕаны, араас кэминээби айанныттар-чинчийээччилэр тустарынан киинэни да устуохха сөптөөх айылба кистэнэн сытар сирэ. Оҕолор, үгэс быһыытын, салайааччыларын сүбэлэринэн-амаларынан, манньык ытык сирдэргэ өрүү сиэри-туому тутуһалар, айылба иччилэриттэн, көмүскүүр, араҥаччылыыр күүстэриттэн көнгүл ыаллар - Бачыкка бу сырыыга күрүлгэн сааскы күүстээх түһүүтүгэр үтүрүйэн таһаартаабыт төгүрүк хаптаҕай дыкти таастарын уурдулар.

Бу сир дыктитин, Хаһаайыннаабын аһаҕас эттээх айанныттар, сиргэ сылдыааччылар былыргыттан биллэр, бэлэх-туһах биэрбэккэ эрэ быһа ааспаттар. Илэ-чахчы көрбүттэр баалларын билэбин.

Улахан Тарыг

Үөдэй диэки баар эмиэ дыкти сир. Өрүс унга биэрэгэр. Оҕолору бу диэкинэн па-

аркаба үйэ чиэппэрэ үлэлээбит булчут, эбэнки төрүттэрдээх, эмиэ мындыр киһи (уон оболоох ыал ыччата) инспектор Степан Афанасьевич Герасимов арыаллаата. Билбит аҕай сирэ буоллаба - эдэр чинчийээччилэргэ элбэҕи билиһиннэрдэ.

Улахан Тарын дыкти дьүүктэ уулаах. Оболор археоциаттардаах таастары булмулар, сэлии кыыл кыраммалара көстүбүт сирдэрин көрдүлэр. Уу түһэн "мунан" хаалбыт тааска сытар дьарбаа балыктары көрөн аһыннылар.

Дыкти улахан кустук ытык киһини, улуу учуонай Никита Соломоновы бу сырыыга уруйдуу көрүстэ. Фотоаппарат объектива ылбат эргимтэлээх кустук!

Ат Дабаан

Эмиэ дыкти сир. Хайалаах сир. Манна Үөдэйтэн Александр Филипповтаах чочуобуна туппуттара. Дьаам ыстаансыйатынан биллэрэ. Колхуос баара. Сэрии сымарыгар мас бөбө уһаарыллыбыт сирэ. Историята баай дойду.

Онтон түг былыргыны чинчийээччилэргэ сирэ-уота - кылаат, ситэ арылма илик. Манна оболорбут сангардыы сылдьан эрэмлэр. Прокопий Романович Алик Абрамовтыын кальциттаах сымара тааһы булбуттар. Уол өссө Ой Мураанга кириэстээх, үөһэ уонна аллара диэки кынатын даппаппыт көтөр ойуулаах икки мэнэ таастары бэлиэтии көрбүт. Үөһэттэн, хайа үрдүттэн төкүнүйэн түспүттэр быһыыта (төттөрү таһааран уураар ордук диэбит учуонай Юрий Слепцов, көмүөл иннинэ). Дьаппалба таас түг былыргыны кэпси-ир. Кыһыл, араас өгнөөх халбаһа дьураалар. Магматическай боруода габроделит сымара тааһы көрөбүт. Харыйалаахтан устан кэлбитэ буолуо диэтилэр, көмүөл мууһун кытары...

А.П. Окладников уонна В.Д. Запорожскай кинигэлэригэр киирбит үс тааска ойуулары көрөн үөрбүттэр, уруһуу тэгнээн көрөн бигэргэппиттэр, син алдьатылмыбакка тураларын астынан хаартыскаба түспүттэр.

Таарыччы...

Экспедицияба сылдьан өссө сэдэх үүнээйилэри, көтөрдөрү көрөн, булан үөрүү. Интэриэһиргээччилэргэ анаан хаартыскаба түһэрбиттэр, бэлиэ онорбуттар. Уопсайынан, Мухааттаттан (биһиги энэрдэр "мунг хаата" диэн тылтан таһаарбыттарын кэпсиимлэр - атынан айанга өрүү эрэи көрдөрөр таас үрэх - Мухаатта) Ат Дабаанга диэри, Сиинэ үрээбэр оболор Кембрий кэминээҕи муора флоратын уонна фаунаатын тобохторо, кыраммалара хара баһаамын биллилэр, көрдүлэр. Ноговицын сиэнэ Ньургун, быйыл саас Мексикаба чинчийээччилэри кытары тийэ сылдыбыт уолчаан, манньк кыраммалары онно булбут геологтар көрөн үөрбүттэр аҕай үһү, бу түг былыргы строматолиттар эбит.

Интернет, сирэй билсигии, бииргэ үлэ түмүгэ эргиччи үчүгэй. Оболор экспедицияба сылдьар кэмнэригэр салайааччыларыгар П. Ноговицыннга РНА академига С.В. Рожнов палеонтологияба, Москваттан Кирилл Михайлов ботаникаба, зоологияба, өссө Африкаттан Мадагаскар чугаһыгар баар Реюньон арыыттан кинигэ бөбөтө науканы кэрэхсиир ыччаттарга анаан почтанан кэлбит.

Дьэ, бу баар, аныгы үйэ ситиһиитэ. Ким эрэ быыбар айдааныгар, ким эрэ сэриилэхэр, бэрт былдьаһар, байар-тайар ухханыгар Сир ийэ соботобун, ону харыстыыры, кэлэр көлүөнэлэргэ чөл хаалларары умнар. Ити кэмгэ бу Прокопий Ноговицыннаах,

ити омук сириттэн кытары кинигэ ытар учуонай дьон туох кыалларынан, аралдьыйбакка аан дойдуга олох хайдах сабаларытын үөрэтэллэр, кумаары-бырдабы, хаар-самыыр аныгар хонору, суос сатыы сылдыары кэрэйбэккэ үлэлээбиттэрин курдук үлэли сылдыалар.

П.Р. НОГОВИЦЫН социальнай ситимгэ матырыйаалларын билиһиннэрдэ
Людмила АММОСОВА.
"Ханалас", 57 №, 2018 с.

Кулун Атах култуураны үөрэтиигэ

Быыбардар умсулҕаннарыгар буолан Покровскайга атырдьах ыйын 17 күнүгэр Г.В. Ксенофонов аатынан кыраайы үөрэтэр музейга РНА чилиэн-корреспондента, биологической наука дуоктара профессор Н.Г. Соломонов көбүлээһининэн "Г.В. Ксенофонов чинчийиигэ экспедицияларын суолларынан" диэн оскуола оҕолорун кытары көрсүһүүнү толору сырдаппакка хаалбыппытын, буруйбутун көбүрэтэн диэбит курдук, "Элэйаада" экспедиция салайааччыларыттан биридэстэрэ П.Р. Ноговицын "Фейсбукка" ыппыппыттан ылаар диэбитин туһунан тылбаастаан билиһиннэрэргэ холоннум. Киһи кэрэхсэх дьыалата, оҕолор уһууааччыларыныын дьохун үлэлэрэ.

Экспедиция, билэргит курдук 2002 сылтан быйылгыга диэри бу теманы араас хайысхаларынан сайыннаран кэлэ.

Өлүөнэ Орто тардытынан оҕолорбут билии-көрүү мөккүөрдээх айаннаабыттара ыраатта. "Элэйаада" үлэтиппэн бу күн Н.Г. Соломонов билиһиннэрдэ. Биһиги хаһыаппытыгар бу туһунан өрүү сырдатар буоламмыт аабааччыларбыт балай эмэ билэллэр, истэллэр. Бу туһунан хатылааммыам.

Онтон Дьокуускайтан "Айыы кыһата" 2015 сылтан үһүс сылын Байкал-Иркутскай-Хакасия-Тыва маршрутунан сылдыытын туһунан хаһыаппытыгар Тиит Арыы Г.В. Ксенофонов аатынан оскуола музейын үлэһитэ В.В. Кузьмина аҕыйах хонуктаагыта "Ханалас" хаһыакка бэчээттэппитэ.

"Айыы кыһата" бу экспедицияҕа кыттан тугу булбутун, тугу көрбүтүн туһунан быйыл саас Чкаловка Г.В. Ксенофонов төрөөбүтэ 130 сылынан тэрээһингэ сырдатан турар. Педагогтар, оҕолор маладьыастар. Үп-харчы булан, сыал-сорук туруорунан чулуу киһибит олобун, үлэтин үөрэтэллэр.

Салгыы чинчийээччилэр Археолог күнүгэр, атырдьах ыйын 15-гэр, Г.В. Ксенофонов "Орус көлөлөөх" экспедицияларын суолунан Эркээни хочотугар Ат Быраанҕа бара сылдыыбыттара. Манна Саха-французскай экспедиция археологтара үлэли сылдыалара. Бу сиргэ этнограф-учуонай, историк Гавриил Ксенофонов бастагы хаһыалары ыппыта.

Научнай экспедиция үһүс сылын үлэлиир. Оҕолору, педагогтары археологтар кэрэхсии көрсүбүттэрэ, үлэлэрин билиһиннэрбиттэрэ. Эркээни уонна Саха сиригэр экспедиция үлэтин туһунан учуонай Николай Кирьянов, 2003 сылтан научнай консультант быһыытынан "Элэйааданы" кытары үлэлэһэр, лекция аахпыта. Эркээни хочотун оскуолаларын үөрэнээччилэрэ уонна "Айыы кыһатын" оҕолоро, Дьэр нэһилиэгиттэн дьаһалтатыттан, история учуутала Вячеслав Спиридонов археологтардыын история археологиче-

скай пааматынньыктарын үйэтитиигэ, харыстыырга бииргэ үлэииргэ санаа атастаспыттара. Бу улахан ситиһи буолар. Ат Быраан археолого-ландшафтнай заповедник буолуохтаах, кэлэр көлүөнэлэргэ чөл хаалыахтаах.

Үс күн устата Эркээни хочотугар экспедиция кыттылаахтара арыыйыларга элбэх буолла. Кулун Атах култууратыгар керамика (туой иһит) биэс көрүнгүттэн булан оҕолорбут астыннылар. Сылдыбыт сыһы булар диэн сахаларга бэргэн этии баар. Манньык экспедицияларга сылдыбыт үөрэнээччилэр аны көрдүү үөрүйэх харахтарынан боростуой хаамааччы таба көрбөтүн даҕаны наадалаабы бэлиэтии көрүөхтэрин син.

- Үөрэнээччим Петр Острельдин Археолог күнүнэн бастакы саха Кулун Атах култууратын стоянкатын (олоро сылдыбыт сиригэр) бэлэхтээтэ. История айылҕа ландшафт (сиригэр ньуура) диэн бу хочобутун учуонайдар докумуоннуурга көмөлөһөргө бэлэмнэр, - диэн үөрэр Прокопий Ноговицын. - Дьэрдэри оҕолорго ыгырбытым. Аан дойду историята кистэнэ сытар сирдээхтэриттэн астыныы бөҕөлөр даҕаны, хомойуох иһин мантаан матаары олоҕорбут. Кэмигэр докумуонунан көмүскэлэммэккэ бу бэлиэ сирдэрбит дьонго кэтэх бас билиигэ бэримэн эрэлэрэ хомотор. Ат Быраан анныгар биир киһи хортуппуй ыһабын диэн сир ылбыт уонна үрэх кытыытын шлагбаумнаан баран дьэ тутта сыдыар... Эркээнини үлэстэн бүтэрбиттэр, Куматыга тийэ барыта сокуоннай, докумуоннанан ээр эбит, - хомойор, хараастар кыраайы үөрэтээчи.

Ити аата бүтэбит дии, оччоҕо. Сирбит-дойдубут салгы чинчийилэр кыаҕа бүтэр - Кулун Атах эрэ, Суруктаах хайа эрэ... Хортуппуй олоҕумуо, коттедэ дьэндэиэ, собуот, көстүүнэй тутумуо. Хойутаан ээрбит. Ытык сирдэри көмүскүүр сокуоммут суобун курдук суох.

Кулун Атах култуура үөрэтиимиитигэр экспедициябыт оҕолорун салайааччыларын бу көрсүһүлэрэ син түмүктэрдээх буолла. Манньык учуонайдардыын алтыһылардаах тэрээһиннэр оҕолорбутугар элбэҕи биэрэллэр.

**"Эллэһаада" экспедиция матырыйаалларынан
Людмила МОРДОВСКАЯ.
"Хангалас", 66 №, 2018 с.**

Туймаада хочотугар Суруктаах хайа көһүннэ!

Бу туһунан аҕыйах хонуктааҕыта Саха сиригэр телевидениетынан "Сонуннарга" Саргылаана Ильина көрдөрөн турар.

Боруонса - неолит үйэтинээҕи тааска суруктар! Буолаары буолан ойуур иһигэр манньык өссө көстө илигэ. Руслан Анатольевич Кириллин диэн РНА СС ИБПК инженер-чинчийээччитэ таба көрдө! Бу түг ойуур иһигэр чоройон туран хаалбыт таас молдьобойго сэттэ-аҕыс антропоморфнай дэнэр, дьон Өлүөнэ орто сүннүүн таастарыгар курдук быһа холуйан, хойутуу неолит уонна боруонса үйэтэ сабаланыыта кэмигэр курдук уруһуйдаммыттарын булла.

Оччону истэн баран Прокопий Романович уута көттө. Археолог Виктор Михайлович Дьяконовы, Туймаада хочотун чинчийээччи-учуонайы, кытары арыыйы ааптара Руслан Кириллин сирдэтиттэнэн, бу дойдуну бэркэ билэр олохтоох, биология учуутала Петр Саввич Федотовтыын, киһи сизини эдэр мамонтовед Петя Федотовы иддьэ РНА СС ИГИ

үлэһитэ археолог, исторической наука дуоктара, историк А.Н. Алексеев кабинетыгар мустан баран экспедиция тэристен көрө сырыттылар.

Туймаадаҥа суруктаах хайа - бу сенсация, сүдү арыйыы, бэлиэ түгэн. Эркээни, Туймаада, Энгисэли курдук Саха сириҥ үс улуу хочолоругар бу иннинэ суруктаах хайа көстө илигэ. Үс көлүөнэ учуонайдара, чинчийээччилэрэ манныгы булары ыра санаа онгостубуттара этэ. Бу исторической түгэн. Сибиир, Хотугу сир түт былыргы историятын үөрэтиигэ олус улахан суолталаах арыйыы буола.

Людмила АММОСОВА.
"Хангалас", 2018, 66 №

"Эмэйаада" экспедиция арыйыылара элбиир...

Сүүрбэттэн тахса сыл наукаҥа айаннаан кэлбит үөрэнээччилэр "Эмэйаада" экспедициялара быйылгы сайыны даҕаны халтай ыппата. Эркээни хочотун сэргэ Прокопий Ноговицын, наука академига 89 саастаах Никита Гаврилович Соломонов салайыыларынан оболорбут Өлүөнэ өрүс биэрэгинэн Ой Мураан, Мухаатта, Бачык о.д.а. собурунгу нэһиликтэр сирдэригэр сырыттылар. Прокопий Ноговицын, эдэр чинчийээччилэр куттарын туппут хас да хайысханан үлэни ытар киһи социальнай ситим "Facebook" иһигэр сотору-сотору чаҕылхай хаартыскалары ытарын астына көрөбүт - палеонтология, этнография, орнитология, үүнээйи арааһын, дыктини барытын. Солотуйдаҕына хаһаппытыгар сиһилии суруйуо диэн күүтэбит.

Оболорбут кэрэхсимиэрэ элбэтин көрө үөрэбит. Ону сэргэ аан айылҕабыт кэрэ көстүүтүн сөбө-махтайа көрөбүт. Астынабыт "Өлүөнэ Туруук хайалара" айылҕа национальнай пааркатын үлэһиттэрэ (сал. Анатолий Семенов), инспектордара Степан Герасимов, олохтоох энтузиаст - кыраайы үөрэтээччилэр, Үөдэйгэ Александр Филиппов курдук дьон оболорбутугар сирдыт буолан сирдэрин-дойдуларын үйэлэргэ саҥа сыппыт кистэлэннэрин арыскаларын. Эдэр чинчийээччилэр хас биир итинник көрсүһүүтүн салгыы үлэһимизигэр күүс-уох ыламара саарбаҕа суох.

Хаартыскаларга сатыы хаамыттан, хайаларга дабайан сэниэлэрэ эстэ сыспыт, куулар-бырдах аһылыга буолбут көлөһүн амыбыт, сылайбыт сирэйдээх оболору көрөбүн, компьютер, суотабай телефон абылаабыт ыччаттарын уонна...киһилэр туох эрэ дыкти, сэдэх булумньуттан үөрбүт-көппүт, астыммыт харахтарын. Дьингээх арыйыылары оноро сылдьааларын, Прокопий Романович бэлиэтиирини, саҥа саҕалааччылар өссө ситэ өйдүү иликтэрэ кырдьык. Онтон сылаалаах, мүччүргэннээх да түгэннэрдээх, үтө булумньулардаах эриэккэс айаннарын олохторун устугар умнубаттара чахчы. Кыһалҕаны киэр анһан оболорбутун наукаҥа уһуйар үтүөкэннээх педагогтарбытыгар махталбыт улахан. Итинник дьону, наука үлэһиттэрин кытары, алтыспыт оботтон куһаҕан киһи тахсыбата чуолкай. Бу - инникилээх ыччаттар!

Дьэ, онон көрүҥ, Прокопий Ноговицын бэлиэтээбитини, хайдахтаах курдук, аан дойду таһымнаах сирбитигэр-дойдубутугар сылдыбыт, саҥа арыйыылары онгорбут оболорбутун. Хас биирдии палеонтолог, о.д.а. хайысха учуонайдара, манньык түгэн туһунан түүлэригэр эрэ көрөмөрө буолуо.

Көрүҥ, ытык саастаах Никита Гаврилович суос сатыы, оболору кытары тэнгэ Ой

Мураанга сьлдьан рифтэртэн археоциаттар баар санга сирдэрин буларын. Манна, учуонай ыра санаата туолабына (барыбыт көмөтүнэн), аан дойдуга да суоҕа буолуо, аһаҕас халмаан анныгар, бастакы харамайдар, "Археоциаттар пааркалара" арыллыа, Кытыл Дьура, Үөдэй сэлээннээлэрин икки ардыгар. "Өлүөнэбит Турук хайалара" санга национальнай статустаммыта онно көмөлөһүө диэн эрэниэбин. Бу сирдэр эмиэ ураты харыстанар тутуманалара буолар өссө үчүгэй этэ!

**Людмила АММОСОВА,
"Хаҕалас", 67 №, 2018 с.**

Эдэр чинчийээччи

Сырдык хааннаах, билиигэ-көрүүгэ тардыһылаах уолчааны Алик Абрамовы өссө былырыын Өктөмгө, Бастакы президент М.Е. Николаев 80 сааһын көрсө ытыллыбыт биологической наука дуоктара, Российской наука академиятын чилиэн-корреспондента, профессор Никита Гаврилович Соломонов экологической научнай оскуолатын "Саха сирин Биэкологической кыһалбаларыгар үөрэнээччилэр сайынҥы экологической лаабырдарын уонна оскуола экспедицияларын чинчийиилэрэ" диэн тиэмэҕэ семинар кэмигэр көрбүтүм. Алик билигин Г.В.Ксенофонов аатынан Тиит Арыы орто оскуолатын VII кылааһыгар ситиһиилээхтик үөрэнэр. Сыллата тэримлэр экспедицияларга көхтөөхтүк уонна олус баҕаран туран кыттар.

- Ааспыт сыллааха үөрэнээччилэртэн түмүлүүбүт "Мухаатта-2" экспедицияҕа сьлдьыбытын, ол туһунан билиһиннэр эрэ.

- Бу улахан экспедицияҕа биллэр учуонайдар геолого-минералогической наука дуоктара, геолог, палеонтолог, палеэколог Колосов П.Н., биологической наука дуоктара, орнитолог Исаев А.П., исторической наука дуоктара, археолог Дьяконов В.М., СӨ үтүөлээх артыыһа Емельянов С.И., кыраайы үөрэтээччи, А.В.Дмитриев аатынан Ой орто оскуолатын дириэктэрин научнай үлэҕэ солбуйааччы Ноговицын П.Р. уонна Г.В.Ксенофонов аатынан Тиит - Арыы орто оскуолатын биологияҕа учуутала Макарова Д.М. баалара. Күн кизэһэрэн эрдэбинэ Батамаайыга тийибиппит уонна Иваныч диэн ааттыыр ыалдьытымсах хаһаайын дьизитигэр хоммуппут. Сарсыарда биһигини Аркадий Петрович сангата уһугуннарбыта. Сарсыардаанҥы аһылык кэнниттэн тута Никита Гаврилович түмэн билиһиннэрэр лизксийэни ыппыта. Биология дыкты эйгэтигэр килэрбитэ уонна кимниин хайдах, туох хайысхаларынан үлэлиэхтээхпитин эппитэ. Хас биирдиибитигэр салайааччылары сыһыарбыта уонна экспедиция бырагыраамматын кытта билиһиннэрбитэ.

- Бастакы күн чинчийиигитин туохтан саҕалаабыккытый?

- Салайааччыбытын Прокопий Романовиһы кытта элбэх трилобиттардаах таастары хомуйбуппут, былыргы бөдөн кыылар уңуохтарын булбуппут (Өлүөнэтээҕи сылгы, былыргы таба уңуохтарын). Батамаайы сиригэр хаһан эрэ былыргы кыылар үөскүү сьлдьыбыттар эбит. Эбиэт кэнниттэн, салгы барбыппыт, "Сайынҥы аартык" диэн былыргы дьаам ыстаансыайатыгар сьлдьыбыппыт. Онно элбэх суруктаах таастары көрбүппүт. Кизэһэ Сиинэ орто оскуолатын үөрэнээччилэрин кытта көрсүбүппүт, онтон хонукпутугар Үөдэйгэ кэлбиппит. Манна "Истоки" диэн музейга сырыттыбыт, аһаарыгар нэһилиэк бибилиэтиэкэтэ баар. Биһигини сэбиэдиссэй Г.С.Макарова олус истинник көрсүбүтэ. Музей экспо-

наттарын туһунан киһи иһиттэр-истэ туруох курдук кэпсээбитэ. Манна, мин үөрүөм иһин анал истиэндэбэ чугас аймахтарбын, хос эһэбин, Аба дойду маннайгы сэриитин кыттыылаабын У.П. Филипповы уонна Аба дойду Улуу сэриитин кыттыылааба, хос эһэм А.П. Герасимовы, хос эбээбин герой-ийэни, үлэ-тыыл бэтэрээнин К.И. Герасимованы, онтон да атыттары көрбүтүм. Мин Галина Степановнаба сыралаах уонна дьүккүөрдээх үлэтин иһин махтанабын.

- Ой-Мураан туһунан билиһиннэр эрэ.

- Мухааттаба баран иһэн, Ой-Мураанга тохтоон ааспыппыт. Мин бастаан соччо сэнээрбэтэбим, бырабылмыбыт дэриэбинэ диэн, абыях санга дьиз уонна часовня баара. Ол гынан баран, Никита Гаврилович уонна Петр Николаевич Ой-Мурааннаабы былыргы үйэтээби уу үүнээйилэрин, дыапталба таастары, кыһыл өгнөөх испиэскэ тааһын о.д.а. кэпсээбиттэрин кэнниттэн, биһиги Ой-Мурааммыт ураты дыккитилэрин уонна баайын мин өйдөөбүтүм.

- Хаһыс сылгын орнитологиянан, чуолаан көтөрү-сүүрэри интэриэһиргээн үөрэтэбиний, Алик?

- Быйыл үһүс сылым, ити сырыыбар иккис сылым этэ. Экспедицияба сылдьан хаалбыт күннэрбэр, А.П. Исаевтыын, бэйэм научнай салайааччыбын, кытта үлэлээбитим. Аркадий Петрович - биологическай наука дуоктара, улахан буукубаттан суруллар орнитолог уонна олус көрдөөх, судургу киһи. Кини экспедиция кэмигэр олус элбэх булумһулардаах (эриэн үөн тириитэ, муора лилиялара, дьүктээйи үйэтин табатын муоһа о.д.а.) бу саамай сэдэх, дыккити булумһулар. Бу күн, сапсан диэн тыгырахтаах көтөр уйатын икки чаас курдук кэтээн көрбүппүт, тобо диэтэххэ мин үлэм тизмэтэ, "Орто Өлүөнэ тардыытын тыгырахтаах көтөрдөрө" диэн. Кыратык сынньана түһэн баран манна ханнык көтөрдөр уйа туттан олохсуйаларын үөрэппиппит, сири-уотун кээмэйдээбиппит уонна Ой-Мураан диэски Мухааттаба икки-үс км сири сатыы барбыппыт. Тута сапсан уйатын булбуппут, онно үс көтөр обото баара. Кэлинги күннэргэ олору кэтээн көрбүппүт.

- Кэтээн көрөргүт быһыгар өссө тугу дьарыктанныгыт?

- Историческай наука кандидата Виктор Михайлович Дьяконов салайытынан археологическай хаһыыларга кыттыбытым. Экспедиция сүрүн сыала хаһыылар этэ, онно биһиги арааһынайы элбэҥи булбуппут: тыырылмыбыт таастары, нуклеустары, гарпуннары, пластиналары, керамиканы, оннообор туоска сууламмыт үс балыгы - дыккитэ диэн үчүгэйдик бүтүн хаалбыттар этэ. Төрдүс күммүт түүнүгэр күүстээх ардах түспүтэ. Төһө да ардах түстэр, хаһыы үлэтэ тохтооботоҕо. Сарсыныгар Үөдэй орто оскуолатыттан өссө абыс оҕо биһиэхэ холбоспуттара. Кинилэри кытта киэһэ аайы саахымат оонньуурбут. Биһиги Байдам Кузьмиммыт барыбытыттан үчүгэй оонньооччу, оннообор Виктор Михайлы толкуйга түһэрибитэ.

- Сахабыт сириг туһунан өссө тугу биллиҥ?

- В.М. Дьяконов лизэсийэлэрин ордук интэриэһиргээн, сонурбаан иһиттим. Кини Сахабыт сириг туһунан олус өрө көтөҕүмүлээхтик кэпсээбитэ. Саха сирэ ураты дыккити кэрэ, бэлиэ сирдэрдээх. Тыйыс буолан баран, кэрэ айылжалаах, ураты эйгэлээх уонна баай културалаах диэн биллим. Биһиги от ыйын 9 күнүгэр дьибитигэр өй-санаа, билии-көрүү өттүнэн байан, инникитин өссө санга идийэлэрдээх кэлбиппит, сылайбатахпыт даҕаны, - диир чобуо уонна сытыы улчаан Алик Абрамов.

Алик быйыл сайын от ыйыгар "Орто Өлүөнэ хочотун орнитофауната Тиит-Арыы нэһилиэгин холобуругар" диэн теманан, "Эврика" Россиятаабы сайынҥы турнир чэрчи-

тинэн, "Мир вокруг нас" номинацияба кыттан, "Юный-исследователь-Юг" кэмпириэн-сийэ II истиэпэннээх лауреат дипломунан набыраадаламмыта.

**Кэпсэттэ Уйбаан УЙГУУРАП.
"Хангалас", 82 №, 2018 с.**

Олобу кытары тэнгэ

Ой орто оскуолатын үгүс оболоро педагог П.Р. Ноговицын салайар "Элэйаада" үөрэнээччилэр чинчийэр-научнай экспедицияларыгар сылдьаллар. Бу сымарга оболор П.А. Ойуунускай төрөөбүтэ 125 сылын көрсө элбэх өрүттээх үлэни ыттылар. Олортон дьохуннаахтарынан научнай, ону сэргэ уус-уран киинэлэри устуу буолар. "Кээрэкээн" диэн киинэ 2002 с. уһуллубута, улуу суруйааччыбыт Платон Ойуунускай айымньытынан.

"Обо куйуурдуу турара..." киинэ (2003 с. "Сахафильм") эмиэ суруйааччыбыт айымньытынан. Бу киинэ, урут ахтан аһарбыппыт курдук, Берлиннээҕи киинэ бэстибээлигэр кыттан улахан сэнээриини ылбыта. "Өйдөөх обо" диэн киинэ - Ойуунускай өссө би-ир айымньытынан 2005 сыллаахха уһуллубута, Дьокуускайдааҕы "Полюс кино-2006" ки-инэ бэстибээлигэр бастаан турар. Бу - аһардас Ойуунускайбыт айымньыларыгар олобуран.

Быйыл Г.В. Ксенофонов үбүлүүдээх сылынан эмиэ научнай киинэлэр уһулунну-лар - оболору саһаттан саһа экспедиция наукаҕа көбүлүүр.

Прокопий Ноговицын үгүс саха дьоно устар киинэлэригэр консультанньыр. Сото-рутаабыта - биир дойдулааҕа Эдуард Новиков "Тойон Кыыл" киинэтигэр үлэлэспитэ. Ки-инэ аан дойду улахан бэстибээлэригэр кыайыылаабынан тахсан аатырыан аатырда.

Ыалдьыттар

Ой оскуолата ыалдьыта суох буолбат. 23 сыл буолан баран Вера Дмитриевна Се-менова, учууталлар квалификацияларын үрдэтиигэ институт доцена, оскуолабыт бастакы английскай тылга учуутала, кэлэ сырытта кини оччолорго манна американец Дэн Корн учууталмыырын сабана сылдьан турардаах. Билигин оскуолаҕа нигериец Марк Бабатунде оболору омук тылыгар үөрэтэр.

Фотосуруналыыс Валерия Сухова "Сибериан Таймс" порталга үлэлиир. Кэһиилээх кэлэн ыалдьыттаан ааста. Кини этнографическай булумньулары түһэрэн, астынан барда. Көтөрдөр тустарынан элбэх хаартыскалардаах сэдэх кинигэни бэлэхтээтэ, оболорго чы-ычаахтары, кустары о.д.а. чинчийэмэригэр туһалаах кинигэни.

Каникул иннигэр Өктөмгө дьобус академияҕа Прокопий Романович палеонтоло-гияны, археологияны, этнографияны кэрэхсиир оболору кытары көрсөн дьарыктаммыта.

Оттон Туруйа күнүн хас күһүн аайы Ой оскуолатын оболоро эмиэ бэлиэтиилэр, "Орто Дойду" зоопарка тэрээһиннэригэр кытталлар. Билмиилээх орнитолог Джордж Арчибалд, туруйалары харыстыырга аан дойдутааҕы фонданы төрүттээччи уонна салай-ааччы автограбын ылыы эмиэ умнуллубат түгэн.

Прокопий Романовичка күһүн аны Буотама тимири уһаарааччыларга ыалдьыттаан ааспыттар. Буотама Сырсар үрэх үрдүгэр былыргы Беринг экспедициятыгар тимири

тааһын - болгуо тимири хостуур сиртэн тимир уумаран уустар 20 киилэ рудаттан 7 киилэ тимири ылан көрдөрө, сэхэргэхэ кэлбиттэрэ эмиэ умнулубат күн.

Оскуолаба учуонайдар кыттыылаах Наука күнэ эмиэ сэргэхтик ааспыта.

Онтон бу күһүнгү каникул кэмигэр семинар, киинэлэри көрүү педагогтары түмтэ. Токкоттон кыраайы үөрэтээччи Петр Габышев, Амма Болугуруттан Тимофей Никифоров, Өкөтөмтөн Петр Федотов, Намтан Егор Софронов о.д.а. кэлэн оҕолору кытары көрүстүлэр, Эркээни хочотун исторической миэстэлэригэр, Г.В. Ксенофонов аатынан музейга сырыттылар. Сотору кэминэн итинник семинардары оскуола салгыы ытыаба.

"Хоруол Тумус" романы көрсө

Прокопий Романович кыраайы үөрэтээччилэри, литератураны сэргээччилэри кытары Дьокуускайга Национальнай библиотэикэ исторической саалатыгар тэриллибит Эдуард Иванович Ефремов-Дэхси "Хоруол Тумус" диэн романын бэчээттэниэн иннинэ билсиигэ, дүүмэхэн санаа атастаһыга кыттан кэлэ. Романга биһиги төрдүлэрбит Дьэнник уонна Маһары олохторо кэпсэнэр. Санатан этэххэ, Дэхси "Эргис Ойуун" диэн дьохун кинигэтэ 1917 с. тахсан турар. (Г.В. Ксенофонов аат. музейга атыланарын көрбүтүм).

Онтон бу сэтинньи 13 күнүгэр П.Р. Ноговицын Дьокуускайга бастакы президемиит М.Е. Николаев төрөөбүт күнүнэн "Билиинэн кыайыан!" истипиэндыйэтин туттарыга урукку лауреат быһыытынан кыттан кэлэ уонна истипиэндыйэ лауреаттарын ортотугар "Өлүүнэ дойдута" форумга лекция ааба кэлэ сыддьыбыт оҕолорбутун кытары утумнаахтык үлэлэхэр Гонконг бастын оскуолаларын түмсүүлэриттэн профессор Патрик Лам уонна Кореятан музыкант Но То Чол буолбуттарыттан астыммытын биллэрдэ. Кырдьык даҕаны, наука бары дойдулар көмөлөрүнэн сайдар.

Людмила МОРДОВСКАЯ.

(П.Р. Ноговицын матырыйаалларынан).

"Хангалас", 89 №, 2018 с.

2019 с.

Прокопий НОГОВИЦЫН:

"Сохраним историческое, культурное, природное наследие для будущих поколений!"

Хангаласский улус находится на Средней Лене, он богат прекрасной природой, историческими событиями, палеонтологическими объектами мирового значения. В преддверии конференции "Проблемы и перспективы по сохранению историко-культурного наследия и достопримечательных мест Хангаласского улуса", которая пройдет 21 февраля с.г., хотелось бы заострить внимание на проблемах по сохранению природных, историко-культурных памятников, обострившихся в последние годы в связи с развитием

не только туризма и промышленности, но даже сельского хозяйства, раздачей земель под "дальневосточные гектары"...

Казалось бы, положительные и прогрессивные события и явления несут в себе, к сожалению, угрозу именно в части сохранения памятников природы, истории и культуры. Обозначим их.

1. Парк "Ленские столбы" с присвоением статуса охраняемого объекта всемирного наследия ЮНЕСКО приобрел невероятную международную популярность. Туризм здесь развивается гигантскими шагами, и организаторы оказались не готовы к такому натиску туризма. Наносится вред, в первую очередь, сохранению писаниц на скалах Средней Лены. Это видно на примере писаниц Тит-Ары. Наш народ любит фотографироваться на фоне всемирно известных писаниц, но писаницы разрушены до такой степени, что наступила пора закрыть эти места для широкого посещения и немедленно начать строительство парка "Писаницы Средней Лены" в нескольких местах (в Эркээни, в других местах, писаницы можно разделить тематически - по эпохам и другим признакам), чтобы туристы знакомились с историей писаниц и восхищались искусством древних художников. Во многих государствах это направление хорошо развито.

Пора объяснить, что посещение писаниц, где уже невозможно разглядеть изображения животных и антропоморфных знаков из-за разрушения их временем и людьми, никакого эстетического чувства у туристов уже не вызывает, и это пустая трата денег. Профессиональные копии или реставрации в культурных парках гораздо больше привлекают туристов и вызовут восхищение искусством древних художников, как это делается, например, в странах Скандинавии, во Франции и Испании. У нас много ездят по другим странам за опытом, поэтому предлагаю организовать такую архиважную поездку или даже экспедицию ученых и художников за опытом в эти страны.

2. Открытие карьера по добыче базальта повредило, в первую очередь, исторический природный ландшафт. Ландшафт является не только природным, но и историко-культурным наследием, и натиск промышленности не должен повториться на нашей родной земле.

3. Еще один урон историческому и природному ландшафту нанесен в долине Эркээни. Здесь для того, чтобы построить тир-стрельбище, брали грунт из исторических мест - быраанов. Тир построен незаконно, с точки зрения народа и закона. Ни в какой точке мира стрельбища для боевого и охотничьего оружия не открывают в 50 метрах от федеральной трассы и посреди законных пастбищ для крупного рогатого скота и лошадей, а также мест гнездования краснокнижных соколов сапсанов и орлов-беркутов.

4. С 2014 года наши депутаты рассматривают закон о сакральных местах Якутии. Долина Эркээни начинает подвергаться таким вот незаметным вроде застройкам. Но если построено хоть одно небольшое здание для хозяйственных нужд, то это станет прецедентом и другому хозяйственнику начать здесь строить. Вот и представьте, как будут застроены исторические и природные места этими неказистыми хибарами, сараями и т.д. Поэтому необходимо требовать признания долины Эркээни историко-природным заповедником. Некоторые считают строительство хозяйственных объектов экономическим развитием, а изменение и даже разрушение при этом природно-исторического ландшафта обязательным. Но во всех развитых странах именно сохранение ландшафта при строительстве объектов - обязательное, законное требование.

5. Закон о топонимике. Очень большая проблема для национальной республики.

Хангаласский улус сделал для этого первые шаги в 2014 году, когда во время Ысыаха Олонхо в Эркээни были поставлены дорожные знаки с наименованием населенных пунктов на двух государственных языках. Это очень большой вопрос для имиджа республики, так как сейчас почти все туристы фотографируются около стендов с названием населенных пунктов или местности. Есть примеры, когда организации меняют названия земель в своих работах и публикациях. Например, в отчетах саха-французской экспедиции по долине Эркээни сейчас ведется работа по исправлению этой серьезной ошибки вместе с заинтересованными сторонами. Нас поддерживают археологи д.б.н. А.Н. Алексеев, Р.И. Бравина, доктор геогр. наук Ю.Г. Данилов.

6. С популярностью социальных сетей появилась возможность проводить съемки короткометражных фильмов и роликов по популяризации историко-культурного и природного наследия. Но в то же время необходимо подвергать проверке эти ролики на предмет искажения фактов и законности некоторых действий. Например, года три назад был популярен ролик о красоте наших мест, где в одном эпизоде "актер" катается на горных лыжах по ...памятнику природы - по тукуланам. Мы предъявили тогда претензии руководству Министерства туризма Якутии.

7. О выпуске изданий, популяризирующих природное и историческое наследие. Речь идет о сохранении некоторых сведений, раскрывающих местонахождение точек, охраняемых законом, например, точки произрастания краснокнижных растений и гнездования краснокнижных птиц, местообитания краснокнижных животных и, конечно, местонахождения наскальных изображений. Тут надо найти золотую середину! Краснокнижными растениями и животными должны заниматься ученые, а исследовать писаницы и археологические стоянки - археологи. Эти места не для широкого посещения.

8. Вот уже на протяжении десятков лет наблюдаю, как необходимы очень емкие книги об истории и природе нашего края для населения и, в первую очередь, для руководителей всех рангов. Дело в том, что приходят новые, молодые и амбициозные руководители с новым и современным, на их взгляд, мышлением, иногда идущим вразрез с историческим наследием и духовностью народа. В таких случаях хочется создать аттестационную комиссию, чтобы такого не повторялось из года в год. Это очень большая проблема в культуре народов всего мира.

9. Сохранение исторических памятников малых форм, например, таких объектов культуры и истории, как коновязь - сэргэ. Отношение к сэргэ меняется. Помнится, как с 70-х годов начали ставить сэргэ везде и повсюду, и это тоже повлияло на духовность народа - народ стал не обращать внимания на действительно исторические сэргэ, а их в улусе осталось, наверное, всего несколько десятков. Например, в 2015 году мы организовали поход для молодежи по историческим местам, где сохранились сэргэ, поставленные уходящими на войну, - в долине Эркээни и в Маалтааны. Исторические сэргэ военного времени сейчас огорожены в селе Чапаево и, возможно, в других местах, но требуется охранять их в первую очередь в таежной зоне, где всегда много пожаров.

10. В долине Эркээни и, конечно, по всей Средней Лене сейчас очень остро стоит вопрос о сохранении старинных кладбищ. Сейчас в Якутию приезжает очень много иностранных архитекторов по ландшафту и археологов, и они восхищаются вот такими элементами, как старинные кладбища, - неотделимые от культуры и исторического ландшафта объекты.

11. В Год консолидации мы как никогда должны объединить усилия - народа и вла-

сти. Наиболее важным является такое направление работы, как установка памятных знаков в местах исторического, культурного и природного наследия. Этот вопрос актуален в охране земель, археологических памятников, таких как Кулаты и Ат Быраан, Эбэ Быраан и др., где незамедлительно требуется охрана как исторического наследия не только наследного, но и мирового значения, как объектов духовности народов Якутии.

Ждем в этом году установки в местности Маалтааны памятного знака в честь первого Екатерининского депутата, первого улусного головы Софрона Сыранова. Именно таежная часть наслегов требует неукоснительного внимания, хотелось бы поставить это первым пунктом в планах улуса и наслегов в ближайшие месяцы.

12. О сохранении исторических зданий в наслегах. Главы наслегов и депутаты должны иметь планы сохранения исторических зданий. Как пример - здание старинной мельницы в Эркээни в м. Кыһыл-Сулус и усадьбы Шадриных в м. Хахсыт, а также сохранение старинного здания усадьбы Кирилловых, известной исторической фамилии, в м. Куудук, перенесенного родственниками на территорию краеведческого музея им. Г.В. Ксенофонтова в г. Покровске.

13. Остро стоит вопрос передачи исторических и сакральных мест частным предпринимателям. Например, местность Кулаты передана в собственность частному предпринимателю, но такие места являются местами общего поклонения, они священны и должны охраняться народом. Это вопрос сохранения духовности народа, исконно проживающего на этих землях многие века. Передача земель частному лицу, возможно, законна, но она ведет к культурному обнищанию местного населения и отчуждению от родной культуры и истории! И этот процесс передачи земель историко-культурного и природного наследия продолжается очень интенсивно, такое мы уже наблюдаем в долине Туймаада, где передаются земли в частную собственность, есть прецеденты передачи даже земель со старинными кладбищами. Нарушение исторического ландшафта в долине Туймаада катастрофическое, и эти негативные явления уже перекидываются и на наши земли.

Только объединившись, мы сохраним историческое, культурное, природное наследие для будущих поколений. Это и есть первоочередная задача в развитии Хангаласского улуса! Некоторые руководители относятся к сохранению наследия как к архаизму, мешающему в развитии экономики, но это сохранение и есть ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ!

Прокопий НОГОВИЦЫН,
член русского географического общества, зам. директора по научной работе
Ойской СОШ, руководитель научной экспедиции школьников "Элэйаада".
"Хангалас", 2019 г. № 12.

Интернет нөнгүө - наукаба

Ааспыт сэрэдэбэ Хангалас историятыгар дьоһун түгэн үүннэ - "Элэйаада" үөрэнээччилэр научнай экспедицияларын кытыылаахтара, Ой орто оскуолатын үөрэнээччилэрэ, Новосибирскайдаагы университетка ытымыбыт 57-с Аан дойдутаагы устудьуоннар научнай кэмпириэнсийэлэригэр "Археология" секция үлэтигэр онлайн-режиминэн

интернетинэн аан бастаан сибээстэһэн дакылааттарынан ситиһиилээхтик кытыннылар.

Ол курдук Люда Архипова Сун эпохатынаабы иероглифтардаах тааһы, Валерия Никифорова нефритовай теслецу, Спартак Пермьяков мамонт кэминээби кыылар уонна неолитическай ыттар кыраамталарын уонна Святослав Пермьяков, Сайдам Корякин Кулун Атах үйэтинээби туой онһоһуктары булан чинчийиилэрин билиһиннэрдилэр. Научнай экспедиция салайааччыта П.Р.Ноговицын аан дойдутаабы кэмпириэнсийэбэ дойдуларыттан олорон оҕолорбут кыталларыгар кыах биэрбит Новосибирскайтан археолог Сергей Алкинҕа, оҕолор чинчийиилэригэр күүс-көмө буолар археологтарга, палеонтологтарга, этнографтарга бу 25 сыл тухары экспедицияларынан сыдыалларыгар көмөлөрүн иһин махталын тириэрдэр. Прокопий Ноговицын манньк кэмпириэнсийэлэр инникилэ-эхтэрин бэлиэтиир уонна Ой оскуолатыгар интернет көмөтүнэн аан дойдуну кытары сибээстэһэн үлэлииргэ Космос Киинигэр курдук улахан экраннаах анал кэмпириэнсийэ саалата арыллыа диэн баҕа санаатын тириэрдэр.

- Оҕолор бэйэлэрин саастарыгар үлэлэрин дьоһуннук билиһиннэрдилэр. Учуоннайдар даҕаны үөрэнээччилэр үлэлэригэр, дакылааттарын билиһиннэриилэригэр харыстабыллаахтык сыһыаннастылар. Үөрэнээччилэр экспедицияларыгар кыттар оҕолор учууталларыгар, научнай салайааччыларыгар история учууталыгар Саргылана Павловна Иванова, национальнай култуура уонна саха тылын, литературатын учууталыгар Людмила Николаевна Пермьякова бу улахан онлайн-кэмпириэнсийэбэ кытарга көмөлөспүттэригэр, - диэн махталын тириэрдэр энтузиаст-учуутал.

Людмила АММОСОВА.

"Хангалас" хаһыат, 30 №, 2019 с. 23 .04.

Научную задачу выполнили!

На днях вернулась с похода по Средней Лене экспедиция школьников "Элэйаада" с участием школьников Ойского, Октемского, Тит-Аринского, Покровских школ и академика РАН Рожнова С.В., член-корреспондента РАН Н.Г.Соломонова. Данная экспедиция длилась с 30 июня - 5 июля по маршруту г. Якутск - с. Ой - с.Еланка - м.Тарын - м. Ой Муран - с. Тит-Ары.

На второй день экспедиции академик РАН С.В. Рожнов по просьбе академика РАН А.Ю.Розанова поставил задачу перед участниками - найти археоциаты, которые начали исчезать на границе нижней и средней Кембрийской Эпохи. В это же день он увидел на плитках, разосланных на территории турбазы, похожие на археоциаты круглые образования. Показав школьникам эти окаменелости, он дал задание тит-аринским школьникам найти подобное. Как признался сам С.В.Рожнов, эти окаменевшие образования не исследованы, поэтому стоит вопрос более подробного исследования в Палеонтологическом Институте в г. Москва под электронным микроскопом и выяснить, что это органические образования или геологические.

Одна группа школьников отправилась "в каменную библиотеку Кембрия" открывать "каменные страницы" возрастом 530 миллионов лет. У них есть чудесные находки, например, головная часть трилобита с прекрасной структурой хитина.

В экспедиции есть методика: руководитель экспедиции сам первым должен найти наиболее хороший экземпляр и показать участникам, тогда новички верят, что тут можно

найти подобные экземпляры. Также надо искать активно в том месте, где были найдены первые находки. В третьих, на разведку нужно отправлять опытного участника вместе с новичком, так как новичку сопутствует удача. Так, тит-аринские школьники получили задание найти кембрийские черви и растения. Ребятам, в том числе и Петру Саввичу Федотову (он новичок на этом лагерьштетте) повезло.

В нашей экспедиции участвовал в качестве эксперта известный мамонтовед, д.б.н. Г.Г. Боескоров. Мы все найденные по пути кости животных притаскивали на основную базу для определения. Мнений много, но по челюсти я склоняюсь к лисе, хотя там есть ребра тонкие, и не очень. Все кости найдены на одном месте - по склону среди скал кембрия по речке Еланка. Несмотря на их ветхость, Геннадий Гаврилович забрал кости с собой на определение. Теперь ждем результаты.

Утро третьего дня началось с похода на поиски представителей фауны и флоры Кембрийского периода возрастом 530 млн. лет. Как известно, останки червей с хитиновым покрытием данного периода сохраняются благодаря веществу хитин. Такое же хитиновое покрытие мы наблюдаем сейчас у насекомых, в частности хитиновые покрытия у жуков. Можно находить остатки растений, которыми вероятно питались эти черви с трубчатым скелетом, куда при опасности прятались, когда на них охотились трилобиты. Если по логике трилобиты были с глазами и поэтому охотились на движущихся животных вроде червей. Вот такая у нас версия, которую мы называем "чисто якутская", но этой версией в прошлом году заинтересовался академик РАН С.В.Рожнов и записал себе в блокнот.

Благодаря поддержке администрации Национального Природного Парка "Ленские Столбы" в лице директора Аркадия Анатольевича Семенова наша школьная экспедиция "Эмэйаада" продолжилась на катере. Открытием этого года стал берег на правом берегу реки Лена в м. Тарын, где находится "Берег мраморных археоциатов". Здесь можно находить окатанные образцы камней с археоциатами и среди них "мраморные археоциаты". Это коллекционные для музеев образцы, найдено всего два образца, поэтому и ценнее.

В Тарыне сотрудник НПП "Ленские Столбы" Степан Афанасьевич Герасимов встретил нас вкусной ухой, рассыпчатой картошкой и свежими огурцами. После долгой поездки в течение трех часов на катере в тесном трюме, а некоторых на свежем, но холодном ветру горячий чай и свежая уха были очень кстати и подняли наш искательский дух экспедиции, что очень важно!

После берега с мраморными археоциатами на катере подплыли на Ой Муранский риф археоциатов, где нас ждал наш добрый знакомый Александр Филиппов-Сан Саныч, и наскоро разделившись на три группы начали наши походы по трем маршрутам.

Первая группа, во главе академиков, двинулась пешком в сторону речки Мухаата, где находятся уникальные выходы археоциатов. Вторая группа искала археоциаты прямо под станцией Ой Муран. А наша группа искателей ископаемых костей древних животных мамонтовой фауны двинулась с проводником Сан Санычем прямо по горной речке с водопадами. Нам было задано найти ископаемые кости животных для исследования юными мамонтоведами Адамовым Святославом и Айхал Габышевым. Мы с Аликом были их помощниками. В итоге общей командой были найдено около десятка фрагментов ископаемых костей, в том числе большой фрагмент плечевой кости мамонта, которую нашел наш проводник. Но и Айхал тоже нашел фрагмент кости мамонта, так что

наш "главный" мамонтовед, как видите очень доволен. Все кости переданы ему для определения вместе с мамонтоведом д.б.н. Г.Г. Боескоровым. Так что начало исследований есть. Ведь, как говорится, были бы находки, а исследования будут. Без находок никакая наука не может развиваться.

Наша команда ойских искателей прибежала из похода по археоциатовому рифу и тоже решила поискать ископаемые кости животных мамонтовой фауны, чтобы поддержать нашего начинающего юного мамонтоведа Адамова Святослава. Ребята быстренько нашли две ископаемые кости и передали юному мамонтоведу. Святослав доволен походом на речку Ой Муран. Ведь до этого у него был поход на речку Хатынг около села Тит Ары без единой находки ископаемых костей. В таких поисках важен не размер, важно найти ископаемые кости пригодные для определения, а маленькая косточка, которую можно игнорировать может оказаться костью пещерного льва! Ведь наша команда экспедиции ранее находила фрагмент черепа снежного барана впервые на Средней Лене и косточку от волка, фрагмент кости Ленской Лошади со следами от удара каменным орудием...

Наш юный мамонтовед в пятый день похода экспедиции "Эмэйаада" был поощрен книгой "Атлас - определитель", изданной Академией наук Якутии. И мы желаем ему дальнейших находок и тщательного, скрупулезного исследования!

К радости всех участников мы, оказывается, нашли весьма достойные находки, а Дьулусхан Петров стал автором трех уникальных находок! Юный мамонтовед Святослав рад - выполнил задание академиков и вот показывает ископаемые кости: они у нас черные-пречерные, так что это точно ископаемые времен мамонтовой эпохи и большая кость с толстенными стенками принадлежала, несомненно, большому мамонту - как раз по толщине стенок и определяется возраст мамонта. Некоторые интересные кости будут исследованы радиоуглеродным способом, чтобы определить сколько лет назад они паслись на берегах реки Лена и пополнят нашу таблицу датировок находок на речках Средней Лены. У нас пока нет показателей из речки Ой Муран. Очень важно чтобы все эти кости попали именно мамонтоведу, д.б.н. Г.Г. Боескорову, ведь он занимается нашими находками вот уже 25 лет. Собирается весьма солидный материал по Средней Лене по мамонтовой фауне и флоре, есть наши общие публикации в научных, иностранных журналах по палеонтологии, в том числе и в "Научных Трудах РАН".

Все участники с уникальными находками были поощрены беседой с академиками о сути и научности находок, пожеланиями удачи в исследовательской деятельности. После подведения итогов были вручены сертификаты за активное участие в экспедиции школьников и за вклад при исследовании фауны и флоры Кембрийской Эпохи своими уникальными находками с подписью академиков, а это много значит для нас всех. Поздравляю всех участников с почином в летнем сезоне походов школьных экспедиций!

От имени всех участников школьной экспедиции искреннюю благодарность выражаем нашим научным руководителям и организаторам - Никите Гавриловичу и Сергею Владимировичу, добрым друзьям-орнитологам - Аркадию Исаеву и Руслану Кириллину, НПП "Ленские Столбы", директору парка Аркадию Семенову, сотрудникам парка - водителю катера Алексею Павлову, Степану Герасимову, жителю с. Едяй Александру Филиппову, учителю Улахан-Анской СОШ Митрофану Ефремову, учителю Октемской СОШ Петру Федотову, нашему повару Анне Романовой, друзьям Александру Лебедеву и Саше Яркову за поддержку транспортом. Отдельная благодарность приютившим нас на сво-

ей базе кафедры природопользования СВФУ АLINE Николаевой со студентами, хозяевам тур.базы "Еланка" Оксане и Степану, аспиранту палеонтологии СВФУ Ивану Пономареву, мамонтоведy, д.б.н. Геннадия Боескорову, аспирантам Константину Соломонову и Анатолию Константинову, всем родителям и моим учителям-соратникам. Благодаря вам экспедиция школьников научную задачу ВЫПОЛНИЛА!

Прокопий НОГОВИЦЫН.
"Хангалас", 2019 г., 16.08., № 52.

13th International
short & independent
film festival
dhaka 2014

CERTIFICATE
TAREQUE MASUD JURY'S SPECIAL MENTION

Статьи, заметки, отчеты

The jury of the
13th International short & independent film festival, Dhaka-2014
awarded **Tareque Masud jury's**
special mention, fiction (upto 60 min)
to

Wooden Horse

DIR: PROKOPIY NOGOVITSYN

P. Vithanage

Prasanna Vithanage
Chairman, International Jury

Tareq Ahmed

Tareq Ahmed
Festival Director

Птенцы гнезда Ноговицыных

Они вчетвером поехали на конях охотиться на лосей в тайгу на малтанских землях. Сохатые не попались, но зато за два дня они набили аж шестерых медведей. Осенних, жирных. После этого он уже не охотится на крупную дичь... Кстати, когда везли обратно добычу, их остановила охотинспекция. "Откуда кровь на седлах?!". "Медведей завалили". "Ладно, езжайте. Мишек пока можно бить. Без лицензий". Это было в конце 70-х...

Мы сегодня расскажем о неординарном человеке - учителе, краеведе, режиссере Прокопии Ноговицыне. Об его родичах, отце - снайпере, коневоде и охотнике, на счету которого 36 медведей, о скачках и мужском воспитании и о многом другом.

Амоча и Манчаары - равные среди равных

Прокопий Романович ведет род с некоего Туманыака Ноговицына из Одунинского наслега Западно-Кангаласского улуса. Это нынешние Магарассы. Туманыак жил зажиточно, взял в жены красавицу-калмычку. Об ее красоте прослышал известный разбойник Амоча (Амос Данилов). Приехал в Оду, а весть о нем уже впереди него бежала - спрятали женщину в амбаре в одном из девяти огромных берестяных сосудов из-под молока. Рассердился Амоча, пошел в амбар и рассек батыя пополам восемь саар ыабыя. Девятый последний, где сидела красotka, слава богам не тронул... Вышел и говорит: "Ты, говорят, крепок на ногу. Давай попрыгаем, посоревнуемся". "Амоча, ты пришел ко мне. Прыгай первым". Куобах. Туманыак приземлился как раз на той метке, где остановился гость. Также было и в кылы, и в буре. Перешли на прыжки по бревнам-бабана изгороди. Это какое чувство равновесия, точнейший расчет, силу и крепость ног надо иметь! Амоча оступился, упал на седьмой. А Туманыак точнехонько приземлился на ней, не шелохнувшись! "Ты что, насмехаешься надо мной?!", - взревел Амоча. "Если бы ты выиграл, то не считал бы меня за равного. Если бы проиграл - считал бы врагом. А мы равные среди равных. Останемся друзьями". Амоча в сердцах рассек бревно-бабана. Оно долго, как свидетельство семейной легенды, стояло в Харыйалаахе. Крепкие люди жили и живут здесь, отсюда родом и знаменитые борцы Контыевы, которые состоят в родственных узлах с Ноговицыными.

Потом на открытии Сельских игр в Покровске в 1993 году, где сценаристом и режиссером выступал Прокопий Ноговицын, трое немюгюнских парней повторили этот самый сложный спортивный трюк, преодолев по девять бревен-бабана. Среди них был Миша Андреев, один из потомков Туманыака. С тех пор еще никто не смог это проделать нечто подобное. Кстати, Амос Данилов со стороны матери также является родственником Прокопия Романовича. И зря на Амочу грешат исторические предания. Башарин в своем фундаментальном труде "Аграрные отношения в Якутии в 19 веке" доказал, что появление таких персонажей, как Василий Слободчиков-Манчаары и Амос Данилов-Амоча было закономерным. В 1830-х годах якуты взяли на себя самоуправление, и бо-

гатеи всеми правдами и неправдами начали душить, притеснять своих земляков, отбирать землю за долги. Дошло до того, что до 60 процентов населения в улусах стали горькими бедняками, хамначчитами и кумаланами. И народные заступники, пассионарные личности, такие как робин гуды, тили уленшпигели, вильгельмы телли, разины и пугачевы, манчаары и амочи должны были появиться и появлялись у многих народов мира, проходящих стадию резкого расслоения общества. Это баи распускали слухи об их убийствах и изнасилованиях, Башарин и архивы доказывают обратное - ни капли крови не пролили эти герои. И в белетристике есть вымысел, пусть и художественный: Манчаары и Амоча никогда не встречались друг с другом. Амоча грабил богачей с большим треском и шумом всего несколько лет, и в это время Манчаары был в ссылке. Слободчиков нагонял страху в Восточно-Кангаласском улусе, по родному правобережью Лены, в Илин Энэр, в Заречье, Данилов - в Западно-Кангаласском, по родному левобережью от пяти мальжегарских наслегов до долины Туймаада, налетая даже на пригородные байские усадьбы. Есть у фольклориста Эргиса записанная из народных уст прощальная песня Амочи. Его везли казаки в кандалах, и он уговорил их проститься с родиной, попить кумыса на ысыахе в местности Ус Бютэй близ нынешнего села Ой. И так он пропел, что выбил слезу у всех и остался в памяти народной. Есть там строки о том, как старики, вытирая лица платками, говорят, что пошел бы правильной дороге Амоча, быть бы ему улусным головой... О силе его убеждения свидетельствует тот факт, что будучи каторжанином с выравненным на лице каленым железом надписью "ВОР" на щеках и лбу, смог он уговорить двух своих стражей-казаков (один по фамилии Кириков) уйти вместе на волю, славно погулять, повеселиться. Вот они и погуляли... А из той ссылки после своей песни Амос Данилов уже не вернулся... По делу Амочи были осуждены десятки его земляков, которые скрывали его и поддерживали. На север был сослан и Туманыак Ноговицын с женой - об этом пишет Башарин. Потом они вернулись в родные края, дав взятку мехами. Свою роль в истории "разбойники с большой дороги" сыграли - баи поумерили свои аппетиты, стали поскромнее. Как-то один шибко образованный товарищ бахвалился перед Прокопием Романовичем: "Я вот интеллигент в третьем поколении! А ты кто?". "А я... А я разбойник в девятом поколении!", - выпалил наш герой.

Гусь для генерала, Герои для родины

Роман Прокопьевич Ноговицын родился в 1911 году в бедной семье. Его отца Прокопия угнали силком в свой отряд белые с собственным ружьем екатерининских времен. Так он длиннейшее дуло своей "пушки" набивал мозговым жиром (скот как хотели, так и реквизировали), и во время побывок сей пацифист обделял силии своих домашних. Единственного коня также увели белоповстанцы в Тяхтор как раз перед разгромом отряда Каландаришвили. Уже летом коняга со сбитой до кровавых ран спиной сам вернулся в местность Харыйалаах Одуинского наслега к хозяевам. Тем и спас их от голодной смерти.

Роман Ноговицын нанялся батраком к скопцам в Маган. На зарплату купил лошадь, корову. Окончил четыре класса в Якутске, но в драке с заложными татарами ему ударили гирькой в висок. Еле выжил и уехал на родину. Как грамотный человек работал писарем, возглавлял Совет в Немоюнском наслеге. В 1937 году его предупредили товарищи из города, что за ними едут. С другом Афанасием Ивановым (впоследствии на фрон-

те получил множество наград, в том числе орден Боевого Красного Знамени) ушли в бега. Через неделю пришла весть: те, кто ехал их арестовывать, сами репрессированы. Время было такое: разнарядку на аресты спускали сверху, словно план на посадку картошки или капусты.

Началась война. Стоял Роман в карауле на станции Дивизионная в Забайкалье. И тут летит стая гусей. Не выдержала душа охотника - сбил одного из винтовки. Посадили на гауптвахту. А в это время приехал генерал, угостили его жареным гусем. Довольный вояка спросил: "Кто добыл? Срочно ко мне!". "Рядовой Ноговицын прибыл!". "Будешь инструктором снайперов". Приказы не обсуждаются. Подготовил за войну 26 снайперов. Мало? Так это штучная работа. По некоторым данным, несколько его учеников впоследствии стали Героями Советского Союза на фронтах второй мировой. Его сын Пётр Романович в 1970 году попал в ту же снайперскую школу, жил в той же казарме, спал на той же кровати, что и отец.

После войны Роман Прокопьевич работал в сельсоветах Техтюра и Немюгюнцев. Родил дочку и трех сыновей. Вышел на пенсию, трудился коневодом и охотником. Лосей не считал, добыл 36 медведей. Трех в одиночку, держа между пальцев левой руки еще три патрона-жакана, чтобы хватило завалить на выпрыгивающего из берлоги снежной кометой медведя. Учил впоследствии знаменитых охотников Быканова из Чурапчи и Александрова из Амги. Тогда коневодческим бригадам выдавали котловое довольствие, понятия лицензий не было, для пропитания били зверя - все равно ведь тайгу на конях всю объезжали.

Пацаны росли с оружием в руках. Во дворе в амбаре висели порядка тридцати "карамультуков" любых времен и калибров. Перепробовали почти все. Набивали ту самую длиннющую "екатерининку" порохом по самое не могу, и... Хорошо, что ни разу не выстрелило. То есть не взорвалось. Прокопий сам себе купил ружье в 12 лет. Шестнадцатый калибр. Тогда можно было и детям. Пацанами своими компаниями жили в лесу, как партизаны. Был свой быт, землянки, от людей даже прятались, до того дичали в тайге.

С левой - узда, с правой - стрельба

С четвертого класса Прока уже был прикреплен к коневодческой бригаде в местности Кыһыл Толоон в 70 км от Немюгюнцев. Были разные лошади - обычные якутские, верховые и скакуны. Каждый мальчишка воспитывал своих жеребят. Был на воспитании пацанов жеребенок-сирота по имени Мурзилка. И вот когда Прока чуть подрос, перевели его в жокеи-наездники. Учил знаменитый тренер Василий Прохоров-Хорокку. Гонял на легендарных Луне и Истоке. В конном мире есть неписанный закон: жокей на скачках не имеет права делать ставки. Если он даже давно закончил... Вот и не ходит с тех пор Прокопий Романович на скачки... А в первый раз на ипподроме его ждало испытание - к тому времени Мурзилка вырос, стал брать призы на скачках. Был злой, упрямый до победы, оставлял за спиной чистокровок. Посадили на жеребца, сказали проехать круг. А скакуны, когда выходят на дорожку, то шалеют. Тем более на него уселся новичок, пусть и знакомый по детству. Это была проверка со свистом в ушах. Мурзилка закусил удила, чтобы мальчишка не мог управлять и помчался. Круг, второй... третий... И только потом остановился весь в хлопьях пены. А коневоды ржут, как лошади. Эй, малец, ты что на Мурзилке веселые картинки рассматривал?! И гогот, и хохот. Жестокие мужские игры. А ес-

ли упадешь с лошади, то вообще изведут насмешками. А плакать, ругаться нельзя - хуже будет.

Это видно у всех кочевников принято. На съемках "Тайны Чингис-Хана" Прокопий Романович по старой памяти сразу сдружился с монгольскими и тувинскими наездниками. Они так же ржут, если кто-то выбит из седла. Один упал, руку сломал. Якутские женщины охают-ахают: человек убился, а те хохочут. И неуклюжий с кривой улыбкой, держа за руку, поневоле присоединяется к веселью. Нельзя показывать слабость. Кстати, Ноговицын заметил, что монголы держат за уздцы только левой рукой. И управляют конем только ей. Чтобы правая рука была свободна для сабли, ружья, аркана. Так же было и есть в Немюгюнцах. Подобная степная езда утеряна в Якутии. Все держатся за поводья обеими руками. А как же бить зайца и утку, сидя на лошади? Ойские ребята всегда так делали, правая рука свободна для ружья. Выгоняли косых из леса на аласы и гоняли их по полю, стреляя по-ковбойски. Но монголы даже имен своим коням не дают. Поездили, староват стал, скорость или сноровку потерял, не понравилось, либо приболел коняга, тут же меняют на другого. Табунов-то до хера. А для саха это друг, кормилец, умница, которому ласковых кличек не жалеют. Мурзилка же потом погиб в бою. Он был не очень высокий, с длинным туловищем, бегал на дальние расстояния. Подрался с другим жеребцом, гораздо крупнее его. Умер во время битвы, сердце лопнуло.

Если в Малтанах охотятся на лошадях, то в Горном улусе ходят пешком. Этим гордится старший брат Роман Романович Ноговицын, который в Магарассах каждый год организует ысыах для родичей на 300-400 человек. Это настоящая спортивная охота, а не бойня с машин и вертолетов. Сам на своих двоих добыл зверя в настоящей глухой тайге-тыя с буреломом и болотами. Для проректора ЯГУ, ныне руководителя инновационного центра СВФУ вот где настоящая охота. Не на птичек, нет, а на крупную дичь, дар Байаная на уток и зайчишек растрачивать нельзя. Отличным охотником был и другой брат Петр Романович, который в армии стал снайпером, вернее подтвердил это звание, впитанное с молоком матери и потом отца. А во время учебы в Новосибирске в нархозе дембель взял под крыло новичков-земляков. Много раз выручал, спасал. Один из них Гоша Борисов из Чурапчи стал большим человеком, все в город звал работать. Так и не переехал Петр, умер в родной тайге...

От смертников до спортсменов

А Прокопий служил в Шахринуре на стыке границ Китая, Монголии и Советского Союза. Их часть называли смертниками. Почему? Когда приехал после армии все начальники кадров поразились: ты что со своим воинским билетом сделал? Он в руках рассылался, до того был потрепан. Они каждый день переходили границу, давали военбилеты на проверку пограничникам. Шли на нейтральную полосу, где был сооружен мощный укрепрайон с четырьмя подземными этажами. Их сделал еще до войны против японцев генерал-инженер Карбышев, которого потом немцы в концлагере в ледяной столб превратили. Вот и сидели в дзотах с пулеметами Калашникова весом 9 кг 300 гр. Сейчас об этом уже можно говорить. Кстати, там служил и Александр Васильев-Кердуген в роте связи. Каждый день выводил старшина-громила Масалыга якутян учить уму-разуму кожаными перчатками. Пока не нарвался на Лёву Алексеева, который отправил его в нокаут первым же ударом. А Лев еще до армии зачал будущего боксера-тяжа Ивана Маркова-Тайсона...

После службы окончил биолого-географический факультет ЯГУ. Ездили будущие географы на дальнюю практику в Казахстан, Киргизию. Одним из однокурсников был Сан Саныч Саввинов. Работал на юннатской станции в родном селе, затем правил комсомолом в ОПХ, который тогда всю Эркээни охватывал. Было у Прокопия знамя, машина с машинисткой. Учился на курсах третьих секретарей по идеологии в Благовещенске с Александром Мигалкиным и Власовым. Звали в партию, не пошел, сказал: что-то у вас вожди умирают каждые полгода. За сии непотребные слова выгнали с комсомольской работы.

Мастер всего Советского Союза, города-героя Москвы и его окрестностей Геннадий Гребнев позвал работать спортинструктором. Заказывал Ноговицын своим парням-мастерам делать медали из керамики, дерева, в типографии печатали их из клише под фото. Затем трудился в Ойской школе организатором у директора Семена Дырахова. Едва не выгнали с работы за то, что на учет в милиции поставил 16 пацанов. Потом этому же поколению в лихих 90-х выбивал деньги из спонсоров, чтобы они прославили Якутию на спортивных ристалищах. Василий Павлов, Виталий Шадрин, Стас и Юра Никифоровы, тренеры Михаил Каженкин и Гаврил Дмитриев, которые вырастили чемпиона России Прокопия Петрова.

Сенсации каждый год

Стал директором родной школы в самые трудные годы, когда зарплату по полгода не видели. Выкручивались, как могли. В 94-м году академик Никита Гаврильевич Соломонов предложил создать экспедицию. Энтузиастов в других школах улуса не нашлось. Начали с биологии, ботаники. У детей глаза зоркие, найдут то, что умудренные ученые пропустят. Есть даже такая приговорка, смеется Прокопий Романович: везет дуракам, дитя и новичкам. Целые россыпи отпечатков трилобитов, животных организмов, которым по 570 миллионов лет. Такой цельный выход кембрийского периода есть только в Кембридже, Ленинградской области и у нас. Именно поэтому в ноябре должны включить Ленские столбы в охранные грамоты и всемирное наследие ЮНЕСКО. Мамонтовых, бизоньих костей давно не считают, зато в 2006 году нашли самый крупный череп снежного барана, представителя мамонтовой фауны. Их в мире всего штук 30.

С началом 21 века экспедиция стала комплексной. В Якутии найдено 42 стоянки древних людей, и 12 из них воспитанниками Ноговицына. Только в летнем сезоне 2011 года обнаружены три - в Кулаты (неолит, каменный век, 30 тысяч лет назад), Куталах (ранний железный век) и Быйяный урэх (бронзовый век). Весь подъемный материал ребята сдают в музей археологии СВФУ.

Есть редчайшие сенсационные находки, каждая из которых достойна не то что газетной полосы, но и научной работы. Некогда в Малой Дикимдя в Олекминском районе ученые ЯГУ нашли рукоятку из рога от ножа для выделывания шкур. Отсюда родилась сумнагинская культура. А ойские ребята нашли подобное изделие, сделанную гораздо изящнее, и, главное, из мамонтового бивня. Таких находок в мире единицы. Это случилось в местности Хайырбас у села Тумул, где недалеко родился академик Соломонов. В Кулаты нашли вкладышевый нож, когда на роге в пропилен вложены кремниевые лезвия-пластины. Тонкая работа. А этот древний "жилет" вытащили из норы евражка. Очень редко археологи находят развалы сосудов, по которым можно собрать 50-70 процен-

тов изделия из черепков. Обычно лишь отдельные кусочки. На счету экспедиции аж три таких развала, керамика с рисунком и орнаментом.

Взлетите соколы орлами!

С 2006 по 2011 годы ребята Ноговицына нашли 15 мест гнездования орла-беркута, символа-тотема племени хангалас. Шесть из них в долине Эркээни. Кормится хотой евражками, зайцами, косулями. Бывает два яйца в гнезде, остается обычно один. Зависит от того, голодный или обильный год. Биолог-англичанин едва не сошел от счастья, когда ему после многолетних мытарств удалось заснять, как один птенец-орленок вытолкнул другого из гнезда. Счастливчик кричал: я обеспечил своих детей на всю жизнь! А была бы аппаратура достойная, и не то бы хангаласцы сняли. Например, на чердаке школы нашли гнездо сокола-пустельги ("кырбый" по-якутски). Установили наблюдение, фотографировали, и шаг за шагом зафиксировали гнездование от яйца до вылета птенцов.

Прокопий Романович убежден, что трескучими фразами с трибун и разнарядками сверху патриотов не воспитаешь. Если ребенок узнает сызмальства свою малую родину, искупается в ее прозрачных озерах и речках, усладит мечтательный взор язычками костров и нёбо тающим вкусом дикой малины, босиком пробежится по утренней росе, тогда и будет защищать её. А я до сих пор помню, как десять лет назад в экспедиции прямо перед нашим УАЗом беркут сцапал коршуна, который уносил с его территории суслика. Вот это было зрелище! А ребята у ночного костра, пока ароматы испускала вкуснейшая нежнейшая уха, взахлеб рассказывали, что они поймали синюю птицу, которая, оказывается, действительно существует!

Игорь ПЛАТОНОВ.

О климатических изменениях, наблюдая за фауной и флорой Средней Лены

Сейчас очень много информации о глобальном потеплении по всему миру. Ведутся метеорологические наблюдения, много изысканий и исследований по вечной мерзлоте и древних льдов Арктики. Глобальное потепление становится ясным, но и нам, жителям Центральной Якутии, сельчане замечают изменения в природе, наблюдая за животными и птицами, растениями, погодой. Неизвестные в 60-х годах обыкновенные скворцы и чибицы стали обычными птицами в наряду с нашими воронами-хара тураах, появились очень похожие на ворону-хара тураах грачи, ерт тураахтара. Скворцы и чибицы стали многочисленными видами, но пока не имеют названия на якутском языке. Чибицы называют просто переименовав на саха язык-чыбыс, а грачи издавна очень похожи на черных ворон, поэтому их и называют -тураахтар, а отличие только основанием клюва, где у грачей белесоватая голая кожа.

Школьники в походах экспедиции учатся различать свои коренные виды птиц и животных, растений. В последние годы по нашим наблюдениям на Средней Лене появились редкие природные явления, про которых мы довели до сведения ученых и по неко-

торым необычным природным явлениям начались научные исследования. Накапливается научный материал на эти явления, которые сравнивают с другими схожими - единичное явление не является научным фактом, нужно их дальнейшее изучение. Школьники, наблюдая за природой и работой ученых многих специальностей начинают понимать значение научных исследований в жизни своего родного края и всего мира, ведь в походах экспедиции школьники встречаются и с учеными других регионов. Например, в этом году приезжали японские биологи, исследующие масть саха-лошадей, французские археологи работали у нас в Эркээни, палеонтологи из Москвы и Петербурга изучали животных Кембрийского периода, многие ученые читали лекции в школе о своей работе.

Наши наблюдения за редкими явлениями природы за последние годы,
которые привлекли внимание ученых

Птицы. Хищные

1. БЕРКУТ (Отряд Соколообразных. Семейство Ястребиные. Краснокнижный, 2 категория).

1. С 2006 года школьники со своими наставниками выявили на территории долины Эркээни и таежной зоны Маалтааны 12 мест гнездования беркута. Из них в трех местах двойные запасные гнезда, в 5 - стабильное гнездование с птенцами. Определено, что количество беркутов увеличилось по сравнению с 90-годами, увеличение произошло из-за уменьшения количества зайцев по всей территории Якутии.

2. Долина Эркээни и таежная зона Маалтааны, где всегда много сусликов, являющихся основной пищей для крупных хищных птиц, притянули много беркутов и с левого бережья реки Лена, где суслики не обитают (не изученная проблема). Мы ставим проблему охраны мест гнездования беркутов на долине Эркээни и в таежной зоне Маалтааны, сделать особо охраняемой зоной как АРЕАЛ ВОЗОБНОВЛЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ БЕРКУТОВ на территории Якутии. В случае утраты АРЕАЛА ВОЗОБНОВЛЕНИЯ ЧИСЛЕННОСТИ беркутов в этих местах, данная птица на территории Якутии станет на грань исчезновения.

3. В 2014 году по информации Дениса Петрова, местного жителя села Октем, отмечен случай зимовки беркута на таежной зоне к западу от долины Эркээни в м. Урюн-Бас.

2. ОБЫКНОВЕННАЯ ПУСТЕЛЬГА (Отряд соколообразных. Наблюдения ведутся с 2006 года).

1. Впервые сделана видеозапись на гнезде пустельги на чердаке здания Ойской школы в течении 20 дней: насиживание яиц, кормление птенцов - выяснено, что самец только приносит добычу и не кормит маленьких птенцов. Кормление производит только мать-самка. Это было известно и раньше по наблюдениям орнитологов, но впервые научно видео-документировано и теперь материал хранится в Институте Биологии - ИБПК.

2. На старом гнезде в дупле старого дерева у кромки озера Тииттээх пустельги обитали лет 50. Мы наблюдали за ними еще в детстве, в 1960-х годах, на одном том же дереве, и в 2010 году было выявлено 8 яиц, потом - 8 птенцов (рекордное количество, обычно - 5-6 птенцов). Наша гипотеза: в 2010 было большое наводнение на пойменной

зоне долины Эркээни и большое количество мышиных убежали на высокие места (мышины являются основной пищей для сокола-пустельги).

3. 2015 году начали совместный с зоопарком "ОРТО ДОЙДУ" проект "Возвращение на природу".

Соколы-пустельги постепенно становятся синантропными - птицами, живущими рядом с жильем человека, как и всем известные воробьи, голуби. Пустельги в городе Якутске обживают чердаки каменных зданий и взрослые птенцы-слетки, когда начинают учиться летать, выпадают из гнезда и не могут взлететь обратно. Незнающие люди, считая их беспомощными, приносят в зоопарк, за лето иногда до десяти особей. Сотрудник зоопарка Спиридон Протопопов принес нам два таких взрослых птенца, которые мы подложили к гнездам наших соколов на чердаке Ойской школы. Их взрослые соколы приняли и выкормили. У нас в 2015 году на чердаке было два гнезда соколов, таким образом две пары выкормили 13 птенцов - в конце июля 17 соколов уже летали над школой. Получился своеобразный Ойский школьный соколиный питомник. Проект оказался успешным. Сейчас мы, зная несколько гнезд соколов и на чердаке школы, но и в дуплах гнезд на окрестностях села Ой, всегда готовы принять птенцов из города.

4. Наблюдения за гнездованием гнезд соколов пустельги показали, что на долине Эркээни пустельги гнездуются в трех разных типах гнезд: в дуплах старых деревьев, на расщелинах останков скал на сопках-быраанах, на чердаках каменных зданий (например, два гнезда на здании нашей школы). Это значит, и в селах пустельги становятся близкими к жилью человека - синантропными видами птиц.

5. В 2015 году впервые наблюдали зимующего сокола-пустельгу в селе Ой. Первое фото было сделано в декабре у школы и несколько раз до весны, до апреля - до прилета первых соколов с юга.

3. Сапсан. Мохсогол (Семейство Соколиных. Краснокнижный, 2 категория).

1. До 2014 года соколов-сапсанов было совсем немного на скалах Средней Лены. В походах экспедиции школьников в обыкновенных для них местах гнездования на скалах с 2003 по 2013 годы ни разу не наблюдали этих птиц. Начиная с 2014 года начали наблюдать соколов-сапсанов в полете в районе речки Улахан Кэтэмэ, в 2015 году - в районе речки Чочубуна, в 2016 году наблюдали взрослых и птенцов в трех местах, начиная от села Булгунняхтах до села Улахан Аан. Это - по нашим наблюдениям. В этом году мы нашли вероятные места гнездования сапсанов.

2. По информации работников парка "Ленские Столбы" на устье речки Буотам сапсаны на этом месте были всегда, и, вероятно, именно буотамские соколы-сапсаны начали заселять скалы от Булгунняхтаха дальше на юг.

3. В 2015 году наблюдали и сфотографировали сокола-сапсана в августе на долине Эркээни в местности Эбэ-Быраан.

4. Соколы-сапсаны были обычными видами на Скалах Средней Лены доказывает и топонимика этих мест - Мохсоболоох Хайата в двух местах, и даже есть рабочий поселок Мохсоболоох. Есть местность Мохсоболоох Хайа у бывшего села Петровское в 15 км. от речки Сиинэ (по работам Окладникова).

5. Изображения двух соколов (вероятно сапсанов, любящих гнездиться на скалах) на писаницах ниже села Петровского и изображения людей птиц-с крыльями во многих писаницах доказывает, что с древних времен соколы были тотемами для древних обитателей этих мест.

Птицы-воробыинообразные

БОЛЬШАЯ СИНИЦА. Улахан чычып-чаап (название дали орнитологи)

1. Новый вид для Центральной Якутии неизвестный многим сельчанам. Наблюдая за птицами с 2010 г. выяснили, что большая синица начинает зимовать и в наших местах, что до 2010 года наблюдали в селе изредко, а сейчас чычып-чаап стал обычным видом. Многие жители села не знают якутского названия. Места их гнездования - Запад Якутии, летом большую синицу ни разу не наблюдали.

Птицы-хищники.

ХОХЛАТЫЙ ОСОЕД- КӨБҮҮЛЭЭХ КЫЫРТ (Отряд соколообразных - якутское название дали орнитологи.- Краснокнижный вид. 3 категория)

1. Считалось, что эта птица в Якутии встречается только в юго-западной ее части - в районе Олекмо-Чарского плоскогорья, неоднократно наблюдали в 1950-60-х годах в долине рек Токко-Тяня. В 1974 г. на нижнем течении р.Чаруода найдено жилое гнездо.

2. В 2015 г. ученые со школьниками наблюдали и сфотографировали хохлатого осоеда около села Едей Хангаласского улуса и в 2016 у р.Ой-Мураан. Два случая встречи с такой редкой птицей редкость, удивительно.

Птицы. Отряд ржанкообразных

ДАЛЬНЕВОСТОЧНЫЙ КРОНШНЕП-ДЫЭРЭН (Семейство бекасовых. Краснокнижный. 2 категория).

1. Весной и осенью на Центральной Якутии кроншеп-дыэрэн раньше считался обычным видом, пролет проходил с 14 по 22 мая. Гнездование - в Вилюйском бассейне. Полная кладка яиц в начале июня.

2. На пойме реки Лена вблизи села Ой их мы наблюдали в 20-х числах июня 2012 г. вместе со школьниками. Орнитологи же это посчитали случайным залетом.

3. 5 июля 2016 г. на пойме реки Лена вблизи села Октем вечером вместе с сотрудником Спиридоном Протопоповым и магаданскими учеными-биологами наблюдали за двумя особями этих птиц.

4. В середине сентября 2016 г.несколько особей дыэрэн наблюдал учитель биологии Михаил Ситников вблизи села Уулаах-Аан.

Млекопитающие. Отряд рукокрылых.

БУРЫЙ УШАН (Отряд рукокрылых. Семейство Гладконосых летучих мышей. Краснокнижный вид. 3 категория).

1. На территории Якутии известны лишь четыре находки бурого ушана: две на среднем течении р.Токко, по одному случаю у села Чурапча и вблизи г. Олекминск.

2. Пятый случай произошел в декабре 2015 г. в пещере скал местности Эмэгэттэх, ниже села Тиит -Арыы. Ученые со школьниками дважды ездили наблюдать и измерять температуру пещеры.

3. Это второй, самый северный залет, редчайшего бурого ушана. Первый наблюдался у с. Чурапча.

3. Бурого ушана обнаруживали первый раз в 1961 г., второй - 1964 г., а третий - в 1987 г. и в последний раз впервые в XXI-м веке - в 2015 г. Из всех летучих мышей, обитающих в Якутии, более редкой может быть только летучая мышь-Ночница Иконникова.

Птицы-воробыинообразные

СИНИЙ СОЛОВЕЙ (Отряд - воробыинообразных. Семейство дроздовых. Красно-книжный. 3 категория. 1. Обитатель южных районов Якутии)

1. Наш первый орнитологический опыт: поймали синего соловья в августе 2003 г. в районе села Тумул на расщелине камней у устья речки Ньиргийэ. Это - северная граница встречи синего соловья - южного обитателя Якутии. Определен по фото в 2003 г. и в 2015 г. орнитологом Евгением Шемякиным. (ИБПК СО РАН).

Пресмыкающиеся

ЩИТОМОРДНИК. Ядовитая змея из семейства гадюковых

1. В Якутии известен один вид змеи - обыкновенная гадюка семейства гадюковых, ядовитая змея обитает в Якутии в Ленском, Олекминском и Хангаласском районах (проникает, примерно, до села Тиит Арыы (северная граница).

2. Ближайший родственник обыкновенной гадюки щитомордник пойман взрослыми наставниками в 2016 г. в конце июля во время совместной экспедиции ученых и школьников Токкинской школы Олекминского района и хангаласских школьников на высокой террасе р. Чара на месте впадения р. Токко на р. Чара. Щитомордник передан вместе с пойманными тремя гадюками в зоопарк "Орто Дойду".

3. По сведениям работников зоопарка "Орто Дойду" это второй случай поимки змей-щитомордников в Якутии. Первый случай поимки произошел еще в 2010 г. на долине Эркээни в районе села Октем и в настоящее время эта змея содержится в зоопарке.

Млекопитающие. Отряд хищных.

АМЕРИКАНСКАЯ НОРКА. НОРКА. Отряд хищных. Семейство - Куны. Род - Ласки и Хорьки.

1. Американские норки завезены впервые в Южную Якутию в 1961 г. В 1989 г. обитали в Токкинском, Олекминском и Алданском очагах. Обитало ориентировочно 3000 особей, а в 2000 г. насчитывалось 3000 особей.

2. По информации охотника из села Улахан Аан Игната Иванова впервые в 2015 г. отмечены и в Хангаласском улусе на среднем течении р. Буотамы в 100 км. от устья реки напротив села Улахан Аан. Таким образом, отмечена северная граница обитания.

Растения. Орхидные

1. АЛЬБОВАЯ (БЕЛАЯ) форма ВЕНЕРИНЫХ БАШМАЧКОВ из семейства Орхидных.

Произрастающие в Якутии 3 вида орхидных - Венерины Башмачки - крупноцвет-

ковый, пятнистый и настоящий, все краснокнижные виды 2 категории.

1. В 2015 г. в совместном походе школьников Ойской средней школы и школы № 12 г. Якутска в начале июня в м. Булуус Куелэ вблизи села Качикат обнаружена колония Венериных башмачков белой формы. Количество свыше 100 особей. Во втором походе с учеными взяты образцы для Гербариума ИБПК и два цветка для Ботсада ИБПК (Растения 2016 г. благополучно проросли и дали белые формы Венериных Башмачков.)

2. В 2016 г. в середине июня во время третьего посещения места произрастания Альбовых Венериных Башмачков выявлена колония в 300 особей и в 80 м. от белых форм - колония обычных Пятнистых Венериных Башмачков.

3. 2015 г. по информации ученых были отмечены случаи одиночных произрастаний в долине Туймаада, а в 2016 г. в районе Намского улуса на Намцырском тракте.

4. По определению д.б.н. Евгения Николина, ранее на территории Якутии Альбовые формы Венериных Башмачков не отмечены, на территории России встречаются в Пермской и Тюменской областях России.

Растения. Ирисовые.

2.АЛЬБОВАЯ ФОРМА КАСАТИКА СГЛАЖЕННОГО (Гладкий .Семейство ирисовых)

1. Впервые альбовая-белая форма Касатика Гладкого замечено в единичном экземпляре на долине Эркээни в районе Кулаты в 2008 г.

2. 2015 г. в м. Кулаты на месте произрастания единичной особи белой формы Касатика Гладкого отмечено свыше десяти особей данной формы. Один цветок ученые увезли в Ботсад ИБПК.

3. По информации жителя Покровска Надежды Самсоновой, 2015 г.в г.Покровске несколько лет произрастает одна особь белой формы Касатика Гладкого.

4. По информации семьи Константиновых из села Кыбыл Уруйэ вблизи села тоже несколько лет произрастает колония белых форм Касатика гладкого (в 2015-2016 гг.)

Лилейные. Красодневы.

КРАСОДНЕВ ЖЕЛТЫЙ (Семейство Лилейных. Краснокнижный вид. Редкий вид. 3 категория)

1. Очень похож на Сардаану - Лилию Пенсильванскую (даурскую). Цветы лимонно-желтые. Произрастает в Якутии вдоль правобережья от д.Крестовая выше г.Ленска и до ниже г.Олекминска. Единичный случай самого северного произрастания - у с. Едей вблизи г.Якутска.

2. По информации жителей левобережья р. Лены вблизи сел Кердем и Тит -Эбэ (территория 1 и 2 Жемконских наслегов) цветок вот уже несколько лет начинает произрастать в пойме.

3. В июне-июле 2015-2016 гг. в походах по левобережью нами не были замечены. По информации многие жители сел, их как декоративное растение пересадили во дворы селян.

4. Информация о произрастании на левобережье является ценным научным фактом для ученых ботаников, и, вероятно, является устойчивой северной границей произрастания Красоднева желтого. При должной охране в Центральной Якутии прибавится еще одно редкое красивейшее декоративное растение.

Данная статья написана для информации жителей Якутии и для постановки проблем и тем исследований ученым и Правительству республики, что необычные природные явления являются ценными научными фактами для науки и при должном внимании со стороны наблюдающего (если совместить все эти наблюдения), то появляется цельная картина изменения климата, особенно в Центральной Якутии:

1. Продолжается проникновение новых южных и западных видов птиц на Центральную Якутию вслед за первыми видами с 1960-х годов. Необычные раньше виды птиц, такие как обыкновенные скворцы, чибисы, грачи, теперь стали обычными видами. Продвигаются северные границы обитания южных видов животного мира: хохлатый осоед, синий соловей, бурый ушан, американская норка, дальневосточный кроншнеп, большая синица и даже змеи щитомордники, упомянутые в этой статье.

2. Многие птицы на наших глазах становятся синантропными, то есть начинают селиться вблизи и на жилище человека: самые древние птицы синантропы народа саха, конечно, это трясогузки-сылгы чыычаага (в прямом переводе - птичка лошадей), выющие гнезда из конского волоса (недаром саха считают птичку Духом ребенка саха, поющую колыбельную и качающую ее с дитя саха в отсутствие взрослых).

Удивительно то, что на чердаке здания нашей школы, гнездуются уже две пары соколов-пустельги, невзирая на шум озорных школьников (летов 2015 г. над школой летали аж 17 соколов). Здание школы летом становится как бы летной школой для соколов и настоящим питомником соколов, ибо прибывают к ним на "воспитание" даже городские соколята.

И в этом году птицы нам приподнесли сюрприз: на окне третьего этажа устроил гнездо дрозд рябинник-чаччыгынар: свил он себе крепчайшее гнездо из грязи и травы, наподобие глиняной посуды. Видавшие многое из жизни птиц опытные орнитологи, удивились даже - это первый случай устройства гнезда дроздами в здании, вблизи от человека.

2. В растительном мире тоже происходят изменения, красоднев желтый, возможно, при должной охране может стать обычным красивым декоративным растением на поймах рек как в Забайкалье, где долины рек становятся желтыми от желтых красоднегов - забайкальских лилий.

3. Необъяснимо даже для современной науки появление необычных белых - альбовых форм цветков -ирисов и орхидейных. И даже брусники с белыми ягодами в Вилюе в 2015 г.

4. Почему ставится вопрос этих проблем и тем исследований Правительству республики? В последние годы, когда республика стала открытой для мировой науки, науке республики стало ясно, что у нас не хватает молодых кадров и юных исследователей. В последние годы много открытий стало в Якутии по разным направлениям наук с совместными международными экспедициями и просто иностранными учеными. Летом приезжали на долину Эркээни японские ученые, исследующие редкую масть саха-лошадей, называемую у саха -дьабыл (у лошадей такой масти крапчатые темные пятна на плечевом отделе). Лошадей такой масти нет ни у кого в мире - только у саха-лошадей и у диких лошадей Пржевальского (хотя породы саха-лошадей перемешаны со многими породами. 25 процентов табунов наших лошадей имеют вот такие скрытые древние гены. И, вероятно, даже от древних лошадей мамонтовой эпохи - ленской лошади, считающейся вымершей многими учеными). Так почему бы этой проблемой не заняться молодым и

юным нашим исследователям? Таких у нас перспективных тем мирового значения очень много, и, недаром, у нас в этом году открыта Ил Дарханом Республики Саха (Якутия) Малая Академия Наук школьников при ФМФ "Ленский край" на долине Эркээни.

Желаю юным исследователям многих, пусть маленьких, но научных открытий. От малого до большой науки - один шаг, и, главное, любви к родному краю, где еще много удивительного и прекрасного, надо только шире открыть глаза на мир.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции школьников "Эллэйаада".
14 октября 2016 г., с. Ой (долина Эркээни, Средняя Лена, Якутия).

2016 г. Синский аптекарский сад, Улахан-анский сад-питомник

Под знаком рябино-кизильника - эндемика Южной Якутии

*(Из краткого отчета летних экспедиций школы-семинара академика РС(Я)
Н.Г.Соломонова во II Мальжагарской школе Хангаласского улуса)*

Молодые учителя нашей школы участвовали в предварительной конференции со своим отчетом о летних походах по Средней Лене по исследованию растения Семейства Орхидных, редкого вида Альбовой формы Венериных Башмачков, по маршруту: "Эркээни - Эбэ Быраан - Усун Быраан - Курулуур - Туруук Хайа - Булуус".

В летнее время состоялось несколько походов экспедиций школьников улуса, в том числе по исследованию флоры Средней Лены на территории острова Тойон-Арыы и таежной зоны по маршруту "Улахан -Аан - река Сиинэ" совместно с учеными ботаниками ИБПК СО РАН и СВФУ им. М.К.Аммосова под руководством д.б.н. М.М.Черосова. Академик Н.Г.Соломонов объединил несколько событий в одно: окончание летнего сезона в виде завершения экспедиции ботаников, краткий отчет летних походов школ улуса, и, заложение двух садов: Аптекарского в Синске и сада-питомника в селе Улахан-Ан. По собранным материалам экспедиции ботаников в селе Синск на пришкольной территории заложен первый Аптекарский сад по подобию первого в России Аптекарского огорода-сада, заложенного Петром Первым 1706 году в г. Москве. Никита Гаврилович каждый год вносит что-то новое и оригинальное в жизни школ своего родного улуса. Так, в 2015 году впервые в улусе были широко отмечены в школах Эркээни и г.Покровска "День Журавля" и в этом году продолжим эту очень понравившийся детям экологический праздник.

В день предварительного и ознакомительного краткого отчета перед представителями Синской, 2 Мальжагарской, Октемской, Ойской школ и Управления образования улуса заложили еще один сад, но сад -питомник. Первыми саженцами сада стали две сибирские яблони, привезенные Никитой Гавриловичем из своего дачного участка из СОТ

"Эргис". Первые саженцы посадили Никита Гаврилович и заслуженный артист РС(Я) Степан Иннокентьевич Емельянов. После посадки деревьев с удовольствием послушали стихи от самого артиста кино и театра, нашего знаменитого земляка Степана Емельянова.

Удивительные подарки от Никиты Гавриловича на этом не закончились: Синские учителя и школьники получили в подарок ягоды знаменитого эндемика Южной Якутии - рябино-кизильника Позднякова, очень редкого вида, спонтанного межродового гибрида.

Золотая осень началась на нашей земле вот такими удивительными починами школ под знаком рябино-кизильника. А скоро будем отмечать эко-праздник - ДЕНЬ ЖУРАВЛЯ. Молодые учителя Ойской школы : географ и биолог В.С.Степанов, учителя химии Моякумова Иванна Александровна, физики Степанова Варвара Семеновна и английского языка Степанова Мария Александровна с удовольствием наблюдали за удивительной природой Средней Лены по пути на конференцию в самый разгар Золотой осени. Символично и то, что Владимир Сергеевич и Иванна Александровна вот уже второй год участвуют в посадке деревьев вместе с Никитой Гавриловичем. В прошлом году они заложили Аллею журавлей в зоопарке "Орто Дойду", а в этом - сад-питомник с первыми яблонями на Улахан -Анской земле.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции школьников "Эллэйаада" Ойской средней школы
им. А.В.Дмитриева.
2016 г. 5. сентября.

Белемниты - спутники морских ящеров, ихтиозавров и кистеперых рыб Юрского периода

В конце июля с внуками, семиклассником Ньургунум и пятиклассником Еркеном, мы были организаторами и проводниками походов школьников республиканской экспедиции Малой Академии Наук при ФМФ "Ленский край". В конце июня организовали поход за окаменелостями Юрского периода на Табагинский мыс. Наши научными консультантами Татьяна и Владимир Поповы, которые десятки лет занимаются любительской палеонтологией.

Группа из 13 школьников прибыла на берег Табагинского мыса на автобусе и сразу наши консультанты и проводники показали нам артефакты из своей коллекции-окаменелые остатки белемнита, двухстворчатых моллюсков и куски окаменелых деревьев. Школьники, с восхищением рассмотрев прекрасно минерализованные артефакты, приступили к поискам. И не прошло и пяти минут начались находки - окаменелые следы деревьев и окаменелые куски самих деревьев. Спустя некоторое время были найдены и первые ростры белемнитов, и школьники, рассмотрев их, начали находить свои. Табагинские ростры белемнитов не так богато минерализованные кальцием, как например анабарские, они, скорее, как школьный мел. И это не случайно, недаром один из периодов, когда обитали белемниты в этих местах, называется Меловым.

Самые старательные и терпеливые школьники стали авторами находок минерализованных ростров белемнитов. Эти находки станут потом первыми экспонатами Музея МАН-Малой Академии Наук Школьников в комплексе "Ленского края" в селе Чапаево. Внуки Ньургун и Еркин тоже стали авторами находок ростров белемнитов и дополнили свою коллекцию окаменелостей, где уже есть окаменелые трилобиты и археоциаты Кембрийской Эпохи на Средней Лене. Весь собранный материал по окаменелостям Табагинского мыса мы сдали на определение в Институт Геологии и благородных металлов СО РАН доктору геолого-минералогических наук Валерию Васильевичу Баранову через доктора биологических наук Г.Г.Боевского.

В августе после второго похода школьников экспедиции МАН в Табагинский мыс по изысканию окаменелостей Юрского Периода мы со школьниками побывали на экскурсии в Музей Геологии СО РАН в г.Якутске, где нам любезно прочитали лекции и показали экспонаты геологического музея. Известный исследователь мамонтовой фауны и флоры д.б.н. Г.Г.Боевский рассказал о мамонтах, бизонах и других животных, обитавших в ледниковую эпоху. Известный геолог, доктор геолого-минералогических наук Алексей Томшин провел интереснейшую экскурсию по музею, в конце экскурсии показали некоторые образцы наших находок. Геолога заинтересовала находка ростров белемнитов в Табагинском мысу ибо таких ростров в коллекции музея пока нет. Решили на лето сделать проект совместной экспедиции с геологами музея.

После экскурсии в Геологическом музее мы посетили кабинет д.г.-м.н. В.В. Баранова, где получили документ об определении наших находок окаменелостей из Табагинского мыса и наши уже с номерами определения находки, в числе которых шесть задокументированных ростров белемнитов.

Готовясь к следующим походам, "Элэйаада" планирует и совместный поход в Табагинский мыс с геологами Геологического Музея РАН.

Готовясь к традиционным научно-практическим конференциям школьников с внуками Ньургун и Еркином выдвигаем гипотезу на тему научных докладов школьников: Находки ростров белемнитов являются косвенными признаками возможности нахождения окаменелых костей морских ящеров:

1. В Юрский и Меловый периоды обитали белемниты и двухстворчатые моллюски, за которыми охотились морские хищники - морские ящеры и ихтиозавры.

2. На территории Якутии найдены останки окаменелых костей в м. Кэмпэндээйи и Тэкэ в Вилюйском регионе. Первые исследователи Вилюйского округа находили ростры белемнитов до находки первых окаменелых костей динозавров.

3. Методика поиска в геологии по косвенным признакам существует издавна и, известно, что присутствие первых алмазов в Якутии были прогнозированы сперва находками спутников алмазов -красными пиропами.

4. В археологии первыми признаками стоянки древних людей каменного является являются находки осколков кремния-отщепов и пластин, отходов производства кремниевых орудий-наконечников стрел, копий, скребков. И самым важным свидетельством нахождения стоянки любой эпохи является находки фрагментов глиняной посуды-керамики, позволяющий датировать культуру и век стоянки.

5. При поиске гнезд беркутов тоже есть способы найти по признакам - беркут большая хищная птица весом 3-5 кг. И возле гнезда есть высокие деревья, где беркуты делают наблюдательные места для обзора местности и ветки наблюдательного дерева

всегда бывают обломанными на несколько метров вниз от верхушки дерева. Такие своеобразные голые верхушки видны издалека. Участники экспедиции, школьники были свидетелями находок гнезд беркутов в таежной зоне Маалтааны по таким признакам - с 2006 года ими найдено и зафиксировано 17 находок гнезд беркутов по долине Эркээни и в таежной зоне Маалтааны.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции "Эллэйаада".

Новые данные о млекопитающих мамонтовой фауны бассейна Средней Лены

(ЯКУТИЯ; природный парк "Ленские столбы" и прилегающих территорий)

(2015 г. 1, 2 Г.Г. Боевскоров, 3П.Р. Ноговицын, 4Е.Н. Мащенко, 1И.Н. Белолюбский, 5А.Д. Степанов, 2В.В. Плотников, 2А.В. Протопопов, 6М.В. Щелчкова, 7Й. ван дер Плихт, 8чл.-корр. РАН Н.Г.Соломонов)

1. Институт геологии алмаза и благородных металлов Сибирского отделения Российской Академии наук, Якутск;
2. Отдел изучения мамонтовой фауны Академии наук Республики Саха (Якутия), Якутск;
3. Ойская средняя школа, пос. Немюгинцы, Хангаласский район Якутии;
4. Палеонтологический институт им. А.А. Борисяка Российской Академии наук, Москва;
5. Музей археологии и этнографии Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, Якутск;
6. Институт естественных наук Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, Якутск;
7. Гронингенский университет, Гронинген, Нидерланды;
8. Институт биологических проблем криолитозоны СО РАН, Якутск

Территория Якутии является одним из немногих регионов Земного шара, где благодаря наличию многолетнемерзлых пород и холодному климату сохраняются толщи рыхлых четвертичных отложений, содержащих поистине колоссальный объем остатков органического мира плейстоцена, в особенности, биома мамонтового комплекса позднего неоплейстоцена. Наиболее известны многочисленные находки остатков млекопитающих мамонтовой фауны в Арктической зоне Якутии, где до сих пор существует промысел бивней мамонта в значительных объемах (до 20-30 тонн ежегодно). В центральной Якутии, благодаря более теплоте и продолжительному летнему периоду и, соответственно, более сильной оттайке многолетнемерзлых пород, подобные остатки сохраняются гораздо хуже, в связи с чем они менее многочисленны, чем на Крайнем Севере. В результате сведения о составе и распространении мамонтовой фауны в центральной Якутии до недавнего времени были весьма неполными, кроме того, радиоуглеродные

датировки остатков ископаемых млекопитающих были единичны.

В центральной Якутии по правому берегу р. Лены вскрываются отложения свит плейстоцена: бестяхской (средний неоплейстоцен; представлены песками с галькой, мощность 1,0-7,5 м), мавринской (ширтинское время среднего неоплейстоцена - казанцевское время позднего неоплейстоцена; отложения представлены песками, мощность 14,5-16,5 м) и позднеплейстоценовой дьолкуминской (отложения представлены песками, мощность 5-20 м), возраст которой по данным радиоуглеродных определений составляет 11-20 тысяч лет [2]. Четвертичные отложения района в левобережье р. Лены представлены алювиальными фациями разновысотных террас реки и ее притоков: погребенными отложениями покровской свиты (вторая половина нижнего неоплейстоцена, лебедский горизонт; галечники с небольшим содержанием валунов, пески с гравием, мелкой галькой и суглинками); отложениями II надпойменной аккумулятивной 18-22 метровой террасы (сергеляхской) (верхний неоплейстоцен, каргинский и сартанский горизонты; представлены галечниками, песками, суглинками, мощностью до 33 м) и отложениями I надпойменной аккумулятивной 8-12 метровой террасы (якутской) (верхний неоплейстоцен, сартанский горизонт - нижний голоцен; представлены базальными галечниками, перекрываемыми песками с прослоями супесей и суглинков, мощностью до 22 м).

В среднем течении р. Лена, в районе природного парка "Ленские Столбы" и прилегающих территорий, в разное время были обнаружены остатки ископаемых млекопитающих мамонтовой фауны. В районе устья р. Буотама находили кости мамонта *Mammuthus primigenius* Blum., шерстистого носорога *Coelodonta antiquitatis* Blum., ленской лошади *Equus lenensis* Russ., первобытного бизона *Bison priscus* Boj., снежного барана *Ovis nivicola* Esch., лося *Alces* sp., северного оленя *Rangifer tarandus* L. [5]. На Диринг-Юряхском обнажении, расположенном у устья одноименного ручья, имеются верхнечетвертичные отложения, в них были найдены остатки *E. lenensis*, *B. priscus* Boj., *Alces* sp. На острове Улахан-Ары, расположенном на р. Лена близ устья р. Буотама в 1980-х годах сотрудники института геологии ЯФ СОАН СССР обнаружили остатки мамонта, ленской лошади, бизона, снежного барана, северного оленя и благородного оленя *Cervus elaphus* L.

Значительные сборы костных остатков ископаемых животных произвели участники летней экологической экспедиции "Элэяада" Ойской средней школы (Хангаласский район, пос. Немюгинцы) под руководством чл.-корр. РАН Н.Г. Соломонова и зам. директора школы П.Р. Ноговицына, начиная с 1995 г. вплоть до настоящего времени. За 20 лет экспедиционных работ обнаружены местонахождения мамонтовой фауны на карьере Куталаах, в устье р. Буотама, на ручьях Часовня, Лабыяа и Куранах, в местностях Батамайы, Куох Хайа и Санга-Сайылык; собрано несколько сотен костных остатков млекопитающих мамонтовой фауны, хранящихся в настоящее время в музее Ойской средней школы и в геологическом музее Института геологии алмаза и благородных металлов СО РАН (ИГАБМ СО РАН). В 2012 г. и в 2014 г. в устье р. Буотама поиском и изучением остатков млекопитающих мамонтовой фауны занимались экспедиционные отряды АН РС (Я) и ИГАБМ СО РАН.

Во время экспедиционных работ 1995-2014 гг. авторами обследован ряд частных разрезов верхнечетвертичных отложений в бассейне Средней Лены (карьер Куталаах, Куох Хая, Диринг-Юрях, Лабыяа, Куранах, Часовня), а также, локальные местонахожде-

ния костных остатков плейстотоценовых млекопитающих аллювиального генезиса (остров Улахан Ары, устье р. Буотама, Батамай). На этих местонахождениях собран новый материал по мамонтовой фауне региона (табл. 1). Ряд костей ископаемых животных датирован радиоуглеродным методом в различных лабораториях (табл. 2).

По этим сборам в бассейне Средней Лены отмечено обитание в позднем неоплейстоцене 11 видов крупных млекопитающих (волк, бурый медведь, пещерный лев, шерстистые мамонт и носорог, ленская лошадь, благородный и северный олени, лось, бизон и снежный баран), среди которых, наиболее распространенными, по-видимому, были: мамонт, ленская лошадь, носорог и бизон (табл. 1). Этот спектр не отражает полного биологического разнообразия крупных млекопитающих мамонтовой фауны Якутии (до 16 видов). До сих пор здесь не обнаружены остатки широко распространенных на территории Якутии видов: песца *Alopex lagopus* L., лисицы *Vulpes vulpes* L., россомахи *Gulo gulo* L., плейстоценового овцебыка *Ovibos pallantis* H. Smith и сибирского сайгака *Saiga tatarica borealis* Tschersky. Остатки хищников вообще редки и, возможно, они будут здесь найдены в дальнейшем. Овцебык и сайгак, казалось бы, могли найти подходящие местообитания на преимущественно равнинной территории центральной Якутии. Однако в этом регионе их находки единичны. Численность этих видов мог существенно подорвать человек верхнего палеолита, стоянки которого найдены на Средней Лене в последние годы.

Отряд, вид	Карьер Куталаах	О-в Улахан Ары	р. Буотама			Руч. Диринг Юрях	Руч. Лабыяа	Руч. Куранах	Батамайы	Санга- Сайылык
			Устье	Куох Хайа	Часовня					
ХИЩНЫЕ										
Волк <i>Canis lupus</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Бурый медведь <i>Ursus arctos</i>	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-
Пещерный лев <i>Panthera spelaea</i>	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
ХОБОТНЫЕ										
Шерстистый мамонт <i>Mammuthus primigenius</i>	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+
НЕПАРНОКОПЫТНЫЕ										
Ленская лошадь <i>Equus lenensis</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-
Шерстистый носорог <i>Coelodonta antiquitatis</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+
ПАРНОКОПЫТНЫЕ										
Благородный олень <i>Cervus elaphus</i>	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-
Лось, близкий американскому, <i>Alces cf. americanus</i>	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-
Северный олень <i>Rangifer tarandus</i>	-	+	+	-	+	+	+	+	-	-
Первобытный бизон <i>Bison priscus</i>	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-
Снежный баран <i>Ovis nivicola</i>	-	+	+	-	-	+	-	+	+	+

Находки ископаемых остатков снежного барана показывают, что этот вид обитал в позднем неоплейстоцене по обе стороны р. Лены, причем, как во время каргинского интерстадиала, так и во время сартанского оледенения (табл. 2). В настоящее время *O. nivicola* не встречается в этих местах, являясь типично горным видом. Ископаемые находки снежного барана на приречных участках Центрально-Якутской равнины и Приленского плато, где отдельные возвышения достигают (и достигали в плейстоцене) лишь 200-300 м над уровнем моря, свидетельствуют о том, что этот вид в плейстоцене мог обитать на слабовсхолмленной местности и даже на равнинах.

Вид животного	Местонахождение	Материал	Абсолютный возраст по ^{14}C , лет назад, лабораторный номер, источник
Пещерный лев <i>Panthera spelaea</i>	Р. Буотама, 3 км от устья	Фрагмент черепа	41540±355 (GrA-62445)
Шерстистый мамонт <i>Mammuthus primigenius</i>	Ручей Куранах	Фрагмент коренного зуба	>40000 (СОАН-7837)
Шерстистый носорог <i>Coelodonta antiquitatis</i>	Ручей Лабыя	Фрагмент черепа	36200±330 (СОАН-7838)
Ленская лошадь <i>Equus lenensis</i>	Река Часовня	Фрагмент нижней челюсти	9790±60 (ГИН-14697)
Благородный олень <i>Cervus elaphus</i>	Ручей Куранах	Фрагмент рога	17400±200 (ГИН-11024)
	Ручей Куранах	Фрагмент рога	35810±280 (ГИН-14701)
	Ручей Куранах	Фрагмент рога	36470±280 (ОхА-18925) [15]
	о. Улахан Ары	Фрагмент рога	>37600 (АА-34500)
	о. Улахан Ары	Фрагмент рога	>37900 (АА-34499)
	Р. Буотама	Фрагмент рога	29980±160 (ОхА-18920) [15]
	Ручей Диринг-Юрях	Фрагмент черепа	30010±230 (ОхА-20921) [15]
Бизон <i>Bison priscus</i>	о. Улахан Ары	Фрагмент черепа	31560±240 (ГИН-14696)
Снежный баран <i>Ovis nivicola</i>	Ручей Куранах	Фрагмент черепа	>45000 (GrA-38803)
	р. Эдэй, Санга-Сайылык	Фрагмент черепа	>40000 (ГИН-14409)
	Р. Синяя, район устья	Фрагмент черепа	20520±95 (GrA-62466)

В 2014 г. близ устья р. Буотама впервые был обнаружен фрагмент черепа пещерного льва *Panthera spelaea* Goldfuss, что доказывает обитание этого хищника в бассейне Средней Лены. По-видимому, не случаен каргинский возраст этой находки (табл. 2), т.к. во время этого термохрона пещерный лев имел наиболее широкое распространение в Восточной Сибири.

Радиоуглеродная датировка остатков ленской лошади с р. Часовня (табл. 2) свидетельствует о том, что этот вид не вымер в центральной Якутии в конце плейстоцена, а

продолжал существовать здесь и в начале голоцена. До сих пор были свидетельства того, что *E. lepenensis* обитала в голоцене только на крайнем севере Якутии.

В 2011 г. на о-ве Улахан Ары найден фрагмент черепа первобытного бизона с роговым стержнем очень крупных размеров (длина по большой кривизне 655 мм, окружность основания 420 мм), один из наибольших, найденных на территории Якутии. По размерам рогового стержня этот экземпляр ближе к крупному бизону среднего неоплейстоцена *B. priscus crassicornis* Rich., чем к бизону позднего неоплейстоцена (*B. priscus occidentalis* Lucas). Вместе с тем, радиоуглеродная датировка этой находки указывает на то, что ее возраст соответствует финалу позднего неоплейстоцена, концу каргинского интерстадиала. Полученные данные могут указывать на необходимость ревизии внутривидовой систематики *B. priscus* Якутии.

По данным А.И. Томской формирование костеносных горизонтов на местонахождениях Куранах и Куох Хая происходило в каргинское время. Значительная часть радиоуглеродных датировок костей животных со Средней Лены (о-в Улахан Ары, устье р. Бутама, ручьи Диринг-Юрях, Лабыйа и Куранах) каргинские (30000 - 41500 лет) или, предположительно, каргинские (>37,6; 37,9; 40 и 45 тыс. лет). И только две даты относятся ко времени сартанского оледенения (17500 и 20500 лет) (табл. 2). Таким образом, массовые захоронения остатков плейстоценовых млекопитающих сформировались в районе Ленских Столбов во время каргинского интерстадиала (24-55 тыс. лет назад). В этот период потепления в летнее время образовывались многочисленные термокарстовые "ловушки", топи, заболоченные места, в которых увязали и погибали мамонт, шерстистый носорог и другие крупные массивные животные.

Уточненный состав мамонтовой фауны бассейна Средней Лены и новые радиоуглеродные датировки будут использоваться для дальнейшего биостратиграфического расчленения отложений верхнего неоплейстоцена данного региона.

Исследования в основном проведены в ИГАБМ СО РАН и поддержаны грантом РФФИ p_восток_a № 15-44-05109.

Таблица 1

Крупные млекопитающие мамонтовой фауны, обитавшие в бассейне Средней Лены

(Национальный природный парк "Ленские столбы" и прилегающие территории)

Примечания: "+" - наличие вида в палеонтологических или археологических сборах,

"-" - отсутствие вида

Таблица 2

Радиоуглеродное датирование костных остатков млекопитающих мамонтовой фауны с территории Ленских Столбов

Примечание: учреждения, в которых получены датировки: GrA - Университет г. Гронинген, Нидерланды; СОАН - Институт геологии и минералогии им. В.С. Соболева СО РАН, г. Новосибирск; ГИН- Геологический институт РАН, г.Москва; ОхА - Оксфордский университет, Великобритания; АА - Университет Аризоны, г. Туссон, США

Журавль Красавка на Ойских землях

Нам, троим внукам нашего дедушки Прокопия Романовича Ноговицына - Проне (ему три года), Мичилу (первоклассник в этом году) и мне, Ньургуну, посчастливилось в течение двух дней понаблюдать за редким залетным видом птиц из отряда журавлеобразных, семейства журавлиных. Это журавль Красавка, обитающий и гнездящийся на южных землях, в частности, на территории Монголии. Всего на территории Якутии журавль Красавка залетал всего три раза - на реке Вилюй, у села Сунтар, на Лене у г.Якутска, на Яне - под г. Верхоянском. Это отметил ученый-орнитолог Воробьев в 1963 г. И поэтому четвертый зафиксированный на фото залёт журавля красавки является научным фактом и будет принят учеными-орнитологами для научных статей. На Лене-около села Ой Хангаласского улуса, журавлей наблюдали в течение 8 дней - с 10 по 18 июля 2017 г.

Наш дедушка Прокопий Романович увлекается фотографированием природы и очень любит снимать птиц. Нам всем очень повезло - мы летом наблюдали за редчайшей и красивой птицей, журавлём - Красавкой. Дедушка узнал о прилете на Ойские озера от общественного эколога Сергея Землянского. Он, в свою очередь, об этом оповестил сотрудника Института Биологии Руслана Кирилина, нашего куратора в экспедиции школьников "Элэйаада". Журавль прилетел 10 июля на Ойские земли. По информации местных жителей журавля видели в четырех местах: на речке Суон Урэх, на озерах Бэлэнтэй, Туора Элгээн и Тииттээх, все эти места в черте села и поэтому тоже очень удивительно, журавль не боялся людей. Наш дедушка видел впервые журавлей-Красавок в Монголии в 2007 году, несколько раз - очень близко от автомобильных дорог.

Всего в Якутии встречаются 5 видов журавлей: БЕЛЫЙ СТЕРХ-КЫТАЛЫК (гнездится на севере, в тундре, у рек Яна и Индигирка), СЕРЫЙ ЖУРАВЛЬ-ТУРУЙА (гнездится почти по всей Якутии, кроме тундры), КАНАДСКИЙ ЖУРАВЛЬ-КАНАДА ТУРУЙАТА (гнездится на реке Алазея - побережья Ледовитого океана), ЧЕРНЫЙ ЖУРАВЛЬ-ХАРА ТУРУЙА (гнездится на юге Якутии), КРАСАВКА ТАНГАРА ТУРУЙАТА (залетный вид). В мире всего 15 видов журавлей, а на территории России 7, в том числе в Якутии 5 видов.

Мы продолжим собирать данные о прилете журавлей -КРАСАВКИ на наши земли и также о прилете других видов этих сказочных птиц. Летом я еще занимался в летней художественной школе известного молодого художника Семёна Луканси в г.Якутске и нарисовал 4 картины, в одной из них был сюжет о журавле-Красавке.

**Проня, Мичил,Ньургун НОГОВИЦЫНЫ из с. Ой,
специально для "Недели Журавля в Якутии".
18 сентября 2017 г.**

Древние пещеры ледяных кристаллов Средней Лены

Пещеры на Средней Лене экспедиция школьников "Элэйаада" ищет и исследует с 2003 года. Исследовать их можно с разных сторон. Орнитологическое и зоологичес-

кое - в пещерах гнездуются разные птицы - совы, соколы-сапсаны и соколы-пустельги в пещерках, вороны, обитают из отряда зайцеобразных колонии пищух, из рукокрылых летучие мыши, в нишах и пещерках устраивают норы лисы, в неглубоких нишах устраиваются на отдых косули и другие животные. Ботаники исследуют мхи и лишайники, грибы пещерные. Археологов интересуют следы обитания людей каменного века, писаницы внутри пещер и снаружи на скалах. Например, м. Эмэгэттээх богат писаницами - на скалах около пещер, и внутри некоторых ниш, проходов через скалы.

С марта 2018 г. мерзлотоведы Якутии взялись глубокие исследования пещер Средней Лены. Открытие Пещеры ледяных кристаллов в м. Эмэгэттээх около устья речки Улахан Кэтэмэ открыло новые возможности для научных работ. Еще в феврале 2015 года группа ученых биологов и школьники экспедиции "Эмэйаада" начали исследование по измерению температуры в наиболее глубоких и закрытых пещерах в районе речек Улахан Кэтэмэ - измерили две пещеры в м.Эмэгэттээх и одну в м.Еланка. При температуре снаружи -40 и -30 внутри пещер температура была от минус 5 градусов до минус 10. Это очень интересно и для биологов, и для археологов - при такой температуре в суровые зимние холодные месяцы древние люди каменного века в пещерах могли и перезимовать.

Открытие научного характера

В феврале 2015 года группа школьников сделала открытие научного характера. Так, в местности Эмэгэттээх Ньургун Ноговицын, Айаал Аргунов из Ойской средней школы, Эрдэм Третьяков из Октемского лицея, Егор Давыдов из Октемской средней школы обнаружили пещеру с ледяными кристаллами спиралевидной формы. Мы знаем, что есть наука, исследующая кристаллы снежинок и ледяные кристаллы. В Америке в 1880 годах были обнаружены самые большие кристаллы снежинок диаметром в 20 см, а в пещере м. Эмэгэттээх самые большие ледяные кристаллы - диаметром от 8 до 10 см. Иркутские спелеологи на территории Якутии в Ленском улусе тоже обнаружили пещеру с огромными ледяными кристаллами, что было сенсацией в научном мире.

В июне 2017 года, когда поблизости от села Тиит Ары местные жители обнаружили ископаемые кости мамонта и других древних животных, с учителем, заведующей школьным музеем им. И.В.Рожина Тит-Аринской школы Варварой Кузьминой, мы попросили приехать туда ученых- палеонтологов и мерзлотоведов из Академии Наук РС (Я). Мы тогда познакомились с доктором географических наук Алексеем Александровичем Галаниным. Он со своими специалистами исследовал место обнаружения ископаемых костей - взяли пробы почвы и древнего льда, зимой сделали исследование на радиоуглеродную датировку. Выяснилось, что ископаемые кости из Тиит Ары имеют возраст 50 тыс.лет, что являются древнейшими на Средней Лене (датировка определена из проб, взятых на карьере, где обнаружили ископаемую бедренную кость шерстистого носорога).

В марте мы продолжили наше научное сотрудничество с учеными- мерзлотоведами, дали им информацию о нашей пещере с ледяными кристаллами . Оказалось что это им очень интересно и они вот-вот начали новый проект по исследованию изотопов льда в вечной мерзлоте и в пещерах. А также они заинтересовались пещерными ледяными кристаллами, особенно спиралевидной формы.

Первый поход - отбор ледяных пещерных кристаллов для исследования на изотопы мерзлотоведами Якутии

17 марта 2018 г. экспедиция школьников совершила свой первый научный десант совместной экспедиции с учеными- мерзлотоведами на нашу пещеру Ледяных кристаллов в местности Эмэгэттээх в составе д.г.н. А.А.Галанина, организатора экспедиции П.Р.Ноговицына, учителя биологии Октемской школы Петра Саввича Федотова, учителя химии Ойской школы Иванны Аркадьевны Моякуновой, учащейся 7 класса Ойской средней школы Тарабукина Саши и пятиклассника Пермякова Славы, восьмиклассника из Октемской школы Алексеева Урсун. Мерзлотовед А.А.Галанин взял анализы на изотопы из ледяных кристаллов у входа пещеры и в глубине пещеры. Выяснилось, что внутри пещеры ледяные кристаллы более массивны и спиралевидны. Петр Саввич первым заметил, что кристаллы не только большие диаметром (5-6 см.), но растут спиралевидно. Из этого открытия спиралевидных ледяных кристаллов родилась идея нашего второго похода. Спиралевидность пещерных ледяных кристаллов узким специалистам немного известна, но подробно никем еще не исследована (работ по этой теме в источниках мы пока не нашли).

Второй поход - исследование формы пещерных ледяных кристаллов для трехмерного моделирования в лаборатории трехмерного моделирования СВФУ

Второй поход в Ледяную Пещеру м. Эмэгэттээх мы совершили в составе физика, зав. лабораторией трехмерного моделирования СВФУ Сергея Ефимовича Васильева, сотрудника Хангаласского краеведческого музея им. Г.В.Ксенофонтова в г. Покровске, оператора Владислава Свинобоева, ученика Ойской школы Тарабукина Саши, организатора экспедиции, краеведа Прокопия Ноговицына, водителя Эдуарда Романова. Сделали фото-видео съемку с целью исследовать подробнее форму пещерных спиралевидных ледяных кристаллов и для возможного трехмерного моделирования в лаборатории СВФУ. Провели съемку места расположения пещеры ледяных кристаллов квадрокоптером.

Третий поход - в местности Еланка

Мерзлотоведы всегда искали пещеру со льдом в вечной мерзлоте на Средней Лене. И вот в продолжение нашей эпопеи с ледяными пещерами мы в 28 марта посетили подобное место в Еланке.

Подготовились заранее. Еще 20 марта познакомились с инструктором по скалолазанию Петром Акимовым из г.Якутска. Он приезжал к нам в село Ой, чтобы ознакомиться с материалами экспедиции "Эмэйаада". Третий поход организовали в следующем составе: ученый -мерзлотовед Григорий Шапошников, инструктор по скалолазанию Петр Акимов, учитель биологии Петр Федотов, организатор экспедиции Прокопий Ноговицын, учащиеся Петр и Владимир Федотовы, Еркен Терентьев из города Якутска. Ученый -мерзлотовед Григорий Шапошников был удивлен размерами пещеры - глубиной ее в 6 метров, 5 метров ширины и 20 метров в длину, полной льдами вечной мерз-

лоты, не тающими и летом. Инструктор Петр Акимов с помощью скалолазного снаряжения спустил участников в пещеру и специалист- мерзлотовед взял анализы пещерного льда.

Летом нас ждут новые проекты по исследованию пещер Средней Лены. Благодарим всех участников походов по исследованию ледяных пещер за сотрудничество, мобильность, энтузиазм, за веру в наши проекты!!!

Прокопий НОГОВИЦЫН.
с. Ой. 13 мая 2018 г..

Международное сотрудничество по линии Малой Академии Наук экспедиции школьников "Элэйаада" в 2017-2018 годах

Комплексная экспедиция школьников "Элэйаада" была организована в Ойской средней школе в 1994 году по инициативе член-корреспондента РАН, доктора биологических наук Никиты Гавриловича Соломонова.

Первой задачей экспедиции школьников стало комплексное исследование фауны и флоры Средней Лены совместно с учеными Института Биологических проблем криолитозоны Сибирского Отделения Российской Академии Наук. Данные исследования требовались для обоснования первой охраняемой природной территории в этом регионе - Национального природного парка "Ленские Столбы". Учителя биологии, географии - Александра Дмитриевна Адамова, Руслан Афанасьевич Борисов со школьниками выполнили эту непростую задачу, и итогом работы стало научное издание о флоре и фауне парка "Ленские Столбы", где были опубликованы совместные научные статьи ученых и школьников.

История, археология, этнография

С 2002 года начался новый этап в деятельности "Элэйаады": экспедиция стала комплексной. Никита Гаврилович привлек к работе с детьми специалистов по археологии и этнографии д.и.н Анатолия Игнатьевича Гоголева и д.и.н Анатолия Николаевича Алексеева, по палеонтологии - д.г.-м.н. Петра Николаевича Колосова. С нами начали сотрудничать, вместе ходить в дальние и ближние походы молодые ученые археологи, историки Дмитрий Пестерев и Николай Кирьянов, биолог Семен Григорьев, ныне заведующий музеем Мамонта в городе Якутске.

С 2012 года этнографическая область нашей экспедиции обогатилась знакомством с этнографом из Германии Уллой Йохансен и участием в исследовательской работе детей Музея Музыки в лице Аизы Петровны Решетниковой. А первые соприкосновения "элэйаадовцев" с работой международных экспедиций начались с ознакомления с деятельностью Саха-французской археологической экспедиции под руководством д.и.н. А.Н. Алексеева и Эрик Крюбези в 2006 году. Весьма интересное сотрудничество про-

должается по сей день, но уже под руководством на полевых работах нашего давнего друга, участника экспедиции "Элэйаада" с 2005 года, Николая Кириянова. С помощью наших друзей мы ежегодно, после полевых походов, посещаем итоговые конференции Саха-французской экспедиции, знакомимся с работой археологов, непосредственно участвующих в исследованиях на поле и в лабораториях, из первых рук получаем свежие статьи по археологии.

С 2016 года, когда работа археологов Саха-французской экспедиции началась на долине Эркээни, школьники имеют возможность слушать лекции именитых ученых прямо в полевых условиях. В этом году школьники и учителя - участники похода по "Следам экспедиции на бычьих подводах Г.В Ксенофонтова по Эркээни" - встретились с участниками Саха-французской экспедиции на долине Эркээни. Нам повезло прослушать лекции руководителя экспедиции Николая Кириянова, д.и.н. Андриана Афанасьевича Борисова и д.б.н. Н.Г.Соломонова. Нам, коренным жителям великой долины, интересно было послушать вновь рождаемые версии по истории нашего родного края с точки зрения археологов и ученого-архивиста А.А.Борисова.

Палеонтология

Палеонтологическое направление в экспедиции школьников "Элэйаада" работает с 1995 года, когда были сделаны первые находки на речках Средней Лены и были определены д.б.н. Геннадием Гавриловичем Боескоровым. Наша экспедиция имеет значимые находки по ископаемым костям животных мамонтовой фауны и серьезные статьи по этим находкам. По итогам своих исследований школьники и учителя участвовали в 4 Международной Мамонтовой конференции в г. Якутске в 2007 году.

По палеонтологии Кембрия с 2002 года мы работаем под руководством член-корреспондента РАН, д.б.н. Н.Г.Соломонова. В 2003 году нами сделаны первые находки: на речке Курунгнаах нашли фрагменты трилобитов. В 2005 году нами найдены первые археоциаты в местности Ой -Муран, и в этом же году открыли для себя месторождение трилобитов в местности Еланка. И наконец, в 2018 году наши работы признаны на уровне Палеонтологического Института -ПИИ в г. Москве. В июле этого года в течение восьми дней нашим экспедиционистам повезло стать помощниками академика РАН Сергея Владимировича Рожнова и члена-корреспондента РАН Никиты Гавриловича Соломонова в поисках и сборе останков животных и растений Кембрия. В эти насыщенные дни нами были сделаны новые интересные находки, обнаружены новые места нахождения флоры и фауны Кембрийского периода. В конце года должны поступить результаты летних трудов - материалы исследования из Института Палеонтологии в г. Москве.

Наши походы, открытия и успехи в научных конференциях республиканского и всероссийского уровня были замечены организаторами и руководителями Малой Академии Наук школьников доктором математических наук Владимиром Анатольевичем Егоровым и доктором Василием Климовичем Павловым. Нам предложили сотрудничать в организации республиканских и международных походов и обзорных экскурсий по палеонтологии и другим направлениям. Мы охотно приняли это предложение, ведь у нас большой опыт организации походов школьников, мы работали по обмену опытом со школами Верхоянского, Горного, Амгинского, Абыйского, Хангаласского улусов и школ города Якутска. И уже третий год, с 2016 года, на базе форума "Ленский край" мы ор-

ганизуем походы для школьников со всей республики по палеонтологии, истории, орнитологии. Маршрут этих походов пролегает по долине Эркээни до Табагинского мыса, где находятся Юрские отложения. Ребята увлеченно ищут, и часто находят, фрагменты окаменевших белемнитов, моллюсков и окаменевших деревьев. Другой палеонтологический маршрут, один из самых интересных и любимых детьми, проложен нами в местности Еланка, здесь школьники и взрослые занимаются поиском фрагментов трилобитов. Не менее увлекательны палеонтологические походы по поиску фрагментов костей животных мамонтовой фауны в сухих руслах рек Средней Лены и дорожных карьеров.

В 2017 году нам предложили провести походы по палеонтологии для группы школьников из Гонконга, которыми руководил доктор Патрик Лам. Доктор Лам является директором лучших школ Гонконга, советником правительства Гонконга. Он работает по швейцарской системе "Мышление Успеха", в которой главным методом обучения детей считаются практические занятия, преодоление трудностей для достижения цели. Школьникам ставятся непростые задачи, например, недавно группа школьников установила рекорд - совершила восхождение на 10 самых высоких гор полуострова Сянган в течение 8 дней, а в начале декабря они пойдут на новый рекорд - в течение недели пройдут до четырех самых уникальных и труднодоступных точек полуострова Сянган. Пожелаем им успеха! Достоинно удивления то, что самые целеустремленные школьники Гонконга награждаются поездкой в Якутию, где по их мнению живут самые выносливые люди Планеты.

Как отметил д.б.н. Никита Гаврилович Соломонов при деловой встрече с доктором Патриком Лам, опыт нашей работы со школьниками в походах экспедиции перекликается с опытом работы лучших школ Гонконга "Мышление Успеха". Но у нас больше совместной исследовательской работы с учеными и это достойно внимания и подражания. Надеемся, что совместная работа только укрепит дружбу и обогатит опыты работы со школьниками гонконгских и якутских учителей.

И вот два года подряд мы принимаем наших друзей- школьников из Гонконга:

- в 2017 году организовали поход в м. Еланку, где они искали фрагменты трилобитов, раскалывая кусочки известняка на горе-террасе реки Лена. Наши гости были очень дисциплинированы и восходили на гору под руководством Патрика Лам организованно. Доктор Лам очень хорошо относится к своим ученикам, радуется каждой, даже небольшой, находке ребят и обязательно хвалит за "уникальное открытие" фрагмента пусть маленького, но трилобита, и обязательно фотографируется с автором находки.

- в 2018 году мы провели с нашими гостями два дня. Маршрут начался со "Старого двора" в селе Ой, где, как музей, хранятся полевые находки "элэйаадовцев". Каждый, кто приходит в наш импровизированный музей, очень рад прикоснуться к настоящим доисторическим артефактам - окаменелостям трилобитов и археоциатов, возраст которых 530 миллионов лет; взять в руки и почувствовать вес огромных ископаемых костей мамонта, бизона или носорога; посчитать поперечные пластины зубов мамонтов и определить возраст доисторического животного; и, конечно, сфотографироваться с уникальными находками. В конце экскурсии, вдохновленные примером якутских сверстников, наши гости были полны решимости совершить собственные открытия. Они с большим интересом слушали рассказы наших экспедиционистов о походах и находках. Ньургун Ноговицын и Еркен Терентьев рассказали на английском языке о своих находках и исследованиях. Ньургун рассказал про археоциаты из Ой-Муранского рифового массива Нижнего Кембрия, Еркен - о белемнитах Юрского Периода, найденных им на

Табагинском мысе. Братья Спартак и Слава Пермьяковы рассказали об удивительной находке и раскопках Бахайского Мамонта. Переводчиком с китайского был нигериец Марк Бабатунде, который уже 4 года преподает языки в Ойской средней школе. Так, пройдя курс юного искателя на Старом дворе (ведь первые навыки определения находок получают во время таких лекций), наши гости были готовы к походу. И в течение двух дней гонконгские школьники сами искали фрагменты трилобитов, белемнитов, моллюсков, окаменелых деревьев на Табагинском мысе и Еланке.

Наше сотрудничество с китайскими школьниками продолжается. Недавно, 14-15 ноября, мы прослушали лекции доктора Патрика Лам в городе Якутске и в форуме "Ленский Край", составили план дальнейшей совместной работы.

Международная палеонтологическая российско-мексиканская экспедиция школьников в Мексику

В декабре группа якутских школьников под руководством доктора В.К.Павлова была приглашена в Мексику в г. Ла Пас для участия в Международной конференции школьников "Экспо Наука Мексика-2017". Экспедицию "Элэйаада" в этом научном форуме представлял Ньургун Ноговицын с научным докладом о археоциатах из Ой-Муранского рифового массива Нижнего Кембрия.

Во время конференции было достигнуто соглашение об организации Международной российско-мексиканской экспедиции школьников в Мексику по двум направлениям: палеонтологической и антропологической. И в марте 2018 года эта экспедиция состоялась. В ней участвовало около сорока школьников с обеих сторон. В российскую команду вошли трое ребят из Якутии под руководством палеонтолога, ведущего научного сотрудника ГБУ Академии Наук РС(Я) Валерия Васильевича. В г.Пуэбло участники экспедиции работали в раскопках Колумбийского мамонта. Участвовал в раскопках и наш Ньургун Ноговицын.

В июле 2018 года мы приняли группу мексиканских школьников и организовали экскурсии по палеонтологии Кембрия, Юрского Периода и по мамонтовой фауне на Средней Лене.

Международная исследовательская школа в рамках организации Международных интеллектуальных Игр в Якутии

Экспедиция школьников "Элэйаада" с 2017 года участвует в организации походов МИШ по палеонтологии. Второй год с нами эту работу ведет молодой палеонтолог Станислав Колесов. В организованных "Элэйаадой" походах и экскурсиях участвовали ребята из многих регионов России и стран мира. Так, в августе мы принимали делегацию из Финляндии, в ходе которой директор одной из школ города Хельсинки, Лииса Пошилайнен, пожелала сотрудничать с нашей экспедицией в области биологии и палеонтологии.

Также в конце февраля мы в своей школе организовали лекцию на английском языке учителя из Голландии Тон Ван ДенХоута. В рамках этой встречи мы провели экскурсию на скалы Средней Лены с посещением Ледяных пещер, отдали нашим зарубежным гостям фрагмент бивня из речки Кураанах для проведения его датировки в институте Амстердама.

Орнитология

Орнитологией мы начали заниматься со второго этапа нашей экспедиции "Элэйаада". С 2003 года ребята наблюдали за птицами на скалах Средней Лены. В первые годы исследования пернатых мы удивлялись соколам-пустельгам на скалах. Затем начали наблюдать за жизнью соколов в долине Эркээни. Нами были сделаны первые научные съемки на чердаке Ойской школы. Ребята и учителя установили круглосуточное наблюдение за пустельгами, в течение 40 дней снимали их от насиживания яиц до полета птенцов. Впоследствии такие съемки, уже профессиональной аппаратурой, ученые провели в зоопарке, они засняли рождение детенышей волков.

В 2006 году экспедиция получила задание от д.б.н. Н.Г.Соломонова искать гнезда беркутов в долине Эркээни и таежной зоне местности Маалтааны. За эти годы мы нашли и зафиксировали 18 гнездовой беркута, ежегодно ведем наблюдения за беркутами, соколами и другими птицами в сотрудничестве с орнитологами и под руководством д.б.н.А.П.Исаева.

С 2015 года мы работаем вместе с якутскими и иностранными орнитологами и биологами, проводим экскурсии по близлежащим гнездовьям и экологическим тропам долины, таежной зоны Эркээни, знакомим с материалами экспедиции гостей в нашем Старом Дворе. В 2018 году "элэйаадовцы" принимали участие в международном проекте с китайскими орнитологами по наблюдению за хищными птицами в долине Эркээни и в Маалтааны. Эти исследования мы провели вместе с нашими друзьями орнитологами и учениками Октемской школы, которыми руководит учитель биологии Петр Саввич Федотов.

В этом году к нам приезжал наблюдать за птицами орнитолог из Англии Питер. Мы познакомили нового друга с нашими орнитологами и заключили Договор-намерений о дальнейшей работе со школьниками.

Кинематография

Участники походов экспедиции принимают участие в съемках фильмов, и эта деятельность "Элэйаады" делится на несколько этапов:

1. 1994-2002 гг. Школьный этап: исследования фауны и флоры на территории парка "Ленские Столбы" под руководством ученых ИБПК СО РАН.

2. 2003-2018 гг. Улусный этап: комплексное исследование фауны и флоры Средней Лены. История, археология, орнитология. Совместные походы и обзорные экскурсии, лекции со школьниками улуса.

3. 2008-2018 гг. Республиканский этап: обмен опытом работы со школами Амгинского, Верхоянского, Абыйского, Горного улусов, города Якутска. Совместные походы и экскурсии.

4. 2016-2018 гг. Международный этап: сотрудничество со школами Гонконга и Мексики. Сотрудничество с зарубежными учителями и учеными по линии МАН и учеными РС (Я).

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции школьников "Элэйаада".
18 ноября 2018 г.

Е. Г. Николин¹,
А. А. Кириллина²,
П. Р. Ноговицын³,
Р. А. Кириллин^{1, 2}

E. G. Nikolin¹,
A. A. Kirillina²,
P. R. Nogovitsin³,
R. A. Kirillin^{1,2}

Новое местонахождение *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver. (Orchidaceae) в Сибири

New locality of *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver. (Orchidaceae) in Siberia

¹ Институт биологических проблем криолитозоны СО РАН
пр. Ленина, 41, Якутск, 677980, Россия
enikolin@yandex.ru

² Северо-Восточный федеральный университет им. М. К. Аммосова
ул. Белинского, 58, Якутск, 677000, Россия
ruslan.kirillin@gmail.com

³ МОУ Ойская средняя общеобразовательная школа им. А. В. Дмитриева
ул. Горького, 56, с. Ой, Хангаласский улус, Республика Саха (Якутия), 678012, Россия
oyskaya-school@yandex.ru

В 2015 году на территории Хангаласского улуса РС (Я) была обнаружена популяция неизвестной ранее в этом регионе формы *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver. Приведены некоторые данные об изменчивости размеров частей цветка и структуры популяций.

Ключевые слова: *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver., Восточная Сибирь, Якутия, Хангаласский улус, флористическая находка.

Cypripedium guttatum Sw. - башмачок пятнистый (б. крапчатый, б. капельный) - бореальный вид преимущественно азиатского распространения, заходящий в Восточную Европу и Северную Америку. В большинстве регионов Азиатской России это растение занесено в региональные Красные книги как редкий или находящийся под угрозой исчезновения, уязвимый вид.

В последнем обзоре рода *Cypripedium* L. в России Л. В. Аверьянов (Averyanov, 1999) выделил новую редкую, белоцветковую форму - *C. guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver., которая, по данным автора, распространена в Тюменской и Пермской областях РФ. К сожалению, в "Конспекте флоры Азиатской России" (Kovtonyuk, 2012) формам представителей рода *Cypripedium* внимания не уделено, поэтому более точных сведений о произрастании *C. guttatum* f. *albiflorum* в этом регионе нет. Эта форма была обнаружена в начале июля 2015 г. в Хангаласском улусе Республики Саха (Якутия). Растение произрастало

на небольшой площади (1.9 Ч 3.5 м), в прогалине смешанного (елово-березово-лиственничного) леса. На расстоянии 85 м были отмечены и обычные растения *C. guttatum*.

Данные гербарной этикетки: Республика Саха (Якутия). Хангаласский улус. В 6 км от пос. Качикатцы, 780 м от трассы Якутск - Большой Невер, 61°19.9972 с. ш., 129°02.8442 в. д. 7 VII [2015]. Собрал Р. А. Кириллин, определили В. И. Захарова, Е. Г. Николин (SASY, LE).

7 июля 2015 г. в популяции имелось 160 генеративных побегов (100 цветущих и 60 отцветших). Размеры частей цветка белоцветковой формы варьировали в следующих пределах (ширина измерялась в наиболее широкой части; в скобках указаны средние величины): медианный чашелистик: 2.5-3.1 (2.8) см дл., 1.8-2.3 (2.0) см шир.; боковые лепестки: 1.3-2.4 (2.1) см дл., 0.6-1.0 (0.8) см шир.; губа: 1.5-2.3 (1.9) см дл., 0.8-1.4 (1.2) см шир., 0.9-1.8 (1.5) см выс.; нижний чашелистик: 1.5-2.2 (1.9) см дл., 0.3-0.7 (0.5) см шир. Измерения сделаны в 15 выборках.

Была исследована возрастная структура ценопопуляции белоцветковой формы с использованием общепринятой методики (Rabotnov, 1950; Tsenopopulyatsii..., 1976, 1988) на трех площадках размером по 1 м². Выявлено 2-8 (в среднем 4.7) иматурных растений на 1 м², 27-48 (38.0) виргинильных, 6-19 (13.3) генеративных особей; ювенильные и сенильные растения не обнаружены. Такая возрастная структура популяции свидетельствует о ее молодости, стабильности и высоком потенциале к освоению окружающих сообществ.

C. guttatum входит в число охраняемых растений Республики Саха (Якутия) как уязвимый вид, находящийся на северном пределе распространения (Krasnaya..., 2000). Форма *C. guttatum* f. *albiflorum*, пока известная из единственной точки в Восточной Сибири, заслуживает особых мер охраны, наблюдений в природе и исследований в условиях интродукции.

Литература

Averyanov L. 1999. Genus *Cypripedium* (Orchidaceae) in the Russia // *Turczaninowia*. Vol. 2, № 2. P. 5-40. [In Russian with English abstract] (Аверьянов Л. В. 1999. Род башмачок - *Cypripedium* (Orchidaceae) на территории России // *Turczaninowia*. Т. 2, № 2. С. 5-40).

Kovtonyuk N. K. 2012. Semeistvo Orchidaceae Juss. [Family Orchidaceae Juss.] // *Conspectus florum Rossiae Asiaticae: plantae vasculares* / Ed. K. S. Baikov. Novosibirsk: SB RAS Press. P. 447-456. [In Russian] (Ковтонюк Н. К. 2012. Семейство Orchidaceae Juss. // Конспект флоры Азиатской России: сосудистые растения / Под ред. К. С. Байкова. Новосибирск: Изд-во СО РАН. С. 447-456).

Krasnaya kniga Respubliki Sakha (Yakutiya) [Red Data Book of Sakha (Yakutia) Republic]. Vol. 1: Redkiye i nakhodyashchiesya pod ugrozoy ischeznoveniya vidy rasteniy i gribov [Rare and threatened species of plants and fungi]. 2000. Yakutsk: Sakhapoligrafizdat. 255 p. [In Russian with English abstract] (Красная книга Республики Саха (Якутия). Т. 1: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды растений и грибов. 2000. Якутск: Сахаполиграфиздат. 255 с.).

Rabotnov T. A. 1950. Zhiznennyi tsikl mnogoletnikh travyanistyykh rasteniy v lugovykh tsenozakh [Life-cycle of perennial herbaceous plants in meadow coenoses] // *Trudy Bot. Inst.*

Akad. Nauk SSSR. Ser. 3. Geobot. Iss. 6. P. 77-204. [In Russian] (Работнов Т. А. 1950. Жизненный цикл многолетних травянистых растений в луговых ценозах // Труды Ботан. ин-та АН СССР. Сер. 3. Геоботаника. Вып. 6. С. 77-204.)

Tsenopopulyatsii rastenii (osnovnye ponyatiya i struktura) [Plant coenopopulations (basic concepts and structure)]. 1976 / О. V. Smirnova et al. Moscow: Nauka. 216 p. [In Russian] (Ценопопуляции растений (основные понятия и структура). 1976 / О. В. Смирнова и др. М.: Наука, 1976. 216 с.).

Tsenopopulyatsii rastenii (ocherki populyatsionnoi biologii) [Plant coenopopulations (outlines of population biology)]. 1988 / L. B. Zaugolnova et al. Moscow: Nauka. 184 p. [In Russian] (Ценопопуляции растений (очерки популяционной биологии). 1988 / Л. Б. Заугольнова и др. М.: Наука. 184 с.).

Summary

In 2015, the population of *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver. was discovered in the Khangalassky ulus of Sakha Republic (Yakutia). The form was not recorded earlier in the region. Some data on the variability of flower parts as well as population structure are given.

Keywords: *Cypripedium guttatum* Sw. forma *albiflorum* Aver., Eastern Siberia, Yakutia, Khangalassky ulus, floristic record.

Колонтитул к таблице

К статье Е. Г. Николина и др. (с. 00-00)

Подпись к таблице

Таблица I. *Cypripedium guttatum* f. *albiflorum* в Хангаласском улусе Якутии.

Plate I. *Cypripedium guttatum* f. *albiflorum* in Khangalassky ulus of Yakutia.

Производство научно-популярных фильмов в процессе подготовки и проведения экспедиций школьников по Средней Лене и видео-архив экспедиции.

С 2002 года в работе экспедиции начали привлекать операторов, специалистов по видеотехнике. Первым нашим оператором был Хабаров Станислав Реворьевич, студент филиала Института кино и телевидения г.Санкт-Петербурга в г.Якутск. Одним из удачных видеофильмов был короткометражный этнографический фильм "Кэээрэкээн", где были уникальные кадры переправы табуна лошадей по реке Лене на острова на тебеневку в зимнее время. Уникальность в том, что это первые видеокадры переправы лошадей на такое расстояние, 1,5 км вплавь. Фильм по мнению специалистов считается этнографическим, так как знакомит зрителей с укладом жизни самого северного коневодческого народа.

Во время маршрута экспедиции "Покровск - Синск - Едэй - Мухатта" были сделаны редкие кадры червя-паразита - волосатика из чрева кузнечика.

На видеокадрах можно видеть и слышать лекции известных ученых с мировым именем Гоголева Анатолия Игнатьевича и Соломонова Никиты Гавриловича, непосредственно во время полевых изысканий экспедиции: доктор исторических наук Гоголев Анатолий Игнатьевич проводит лекцию на археологических стоянках на речке Сиинэ и р. Батык, доктор биологических наук, профессор Никита Гаврилович Соломонов проводит исследование залежей археоциатов на местности Ой-Муран, который известен в научном мире, как Оймуранский рифогенный массив.

Наиболее удачным по качеству съемок и по монтажу является видеофильм оператора Юрия Бережнева, работника кинокомпании "Сахафильм", "Путешествие по Средней Лене", хронометраж фильма 45 минут и сокращенный вариант 10 минут. В фильме запечатлены моменты работы археологов на стоянках древних людей на речке Улахан-Аан и вовремя осмотров писаниц на скалах Средней Лены в местности Тойон-Ары и Часовня, моменты нахождения "богатого" месторождения трилобитов в местности Еланка. А самым удачным научным фактом стал момент съемок полярного сияния необычной формы 2005 году 27 августа, который впоследствии стал уникальным материалом для научных докладов Прокопьева Пети "Северное сияние необычной формы" (руководитель учитель физики, заслуженный учитель РФ Слепцова Розалия Романовна). Этот материал разрабатывается в течение трех лет и 2008 году были сделаны доклады по нескольким секциям: например, в секции сельскохозяйственных наук был доклад "Зависимость некоторых сельскохозяйственных культур от уровня циклической активности солнца".

На видеокамере автором статьи были сделаны съемки исследования гнездования беркута в течение 2-х лет (2006-2007 гг.) по маршруту Тэппэнээк Хангаласский улус и местность Бетюн Намского улуса. Впоследствии на этом материале был сделан короткометражный фильм "По следам беркута" 2007 г. В этом же году сделаны съемки о традициях охотников по рассказу охотника Олесова Владимира Яковлевича 75 лет. Фильм пользуется успехом у любителей охоты и ученых-этнографов, т.к. в нем можно увидеть кадры заготовки растружки (кыспа) якутским ножом.

2008 году сделаны научно-популярные фильмы студией "Ханалас" филиала НВК "Саха" (национальной вещательной компании РС(Я)):

1. "Эрэдэп" (о малой родине известных ученых, фольклориста Г.У.Эргиса и этнографа Г.В.Ксенофонтова) режиссер М.Кононова, оператор В.Свинобоев.
2. "Архив ученого этнографа Г.В.Ксенофонтова", режиссер М.Кононова
3. "О кузнецах Хангаласского улуса", режиссер М.Кононова, оператор Ф.Тарасов.
4. "Руны и современный мир", режиссер М.Кононова, оператор Ф.Тарасов.

В создании этих фильмов участвовал в виде консультанта автор статьи и использовали материалы экспедиции.

Любительские и профессиональные съемки на видеоаппаратуре являются ценными научными фактами и архивом экспедиции школьников "По средней Лене", на основе которых сделаны научные доклады школьников. Перед участниками экспедиции сейчас стоит задача о сохранении видеоматериалов на современных цифровых носителях информации.

Материалы экспедиции востребованы и пользуются успехом не только у населения, но и среди профессионалов. Так, автор статьи был проводником и консультантом при съемках научно-популярного видеофильма российского проекта "Архитектуры времени" известного оператора Василия Сараны. Фильм создан по заказу правительст-

ва республики для презентации национального природного парка "Ленские столбы" по подготовке для включения в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Фильм экспедиции школьников "Путешествие по Средней Лене" оператора Юрия Бережнева был продемонстрирован на Всемирном туристическом фестивале в г. Лондон (Великобритания) и в комиссии ЮНЕСКО в г. Якутск 2006 г.

Опыт использования этнографических материалов экспедиции школьников для создания художественных образов и символов в короткометражных фильмах якутских режиссеров

В 2002 г. создан этнографический короткометражный фильм "Кээрэкээн" по одноименному произведению П.Ойунского.

Литературно-художественное издание "Ойунский Платон Алексеевич" Сочинения. Том 2 г.Якутск. 1993г. стр.112.

В создании фильма были использованы материалы собранные на маршруте экспедиции "Покровск - Тойон-Ары - Тиит-Ары". Участники экспедиции 2001 году 15 сентября здесь впервые наблюдали за переправой табунов лошадей вплавь на остров реки Лена. Были сделаны фотоснимки, которые впоследствии стали основой сценария короткометражного фильма. Были установлены дружеские отношения с местными табунщиками, собран материал о местных традициях приленского коневодства.

Режиссером художественного короткометражного фильма "Кээрэкээн" стал автор статьи Прокопий Ноговицын, оператором Станислав Хабаров, впоследствии активный участник экспедиции школьников. Накопленный опыт при создании этого фильма стал основой для производства новых короткометражных фильмов - использование новых этнографических материалов экспедиций при создании авторского кино. Перед авторами последующих фильмов была поставлена задача о путях поиска характера, принципа, стиля якутского национального кино. Поэтому следующие фильмы были созданы на основе экранизации произведений писателя классика якутского народа П.А.Ойунского.

В течение 2003 года происходили съемки художественного короткометражного фильма по одноименному произведению П.А.Ойунского "Ого куйуурдуу турара" ("Мальчик и озеро"). Главную роль мальчика-рыбака сыграл участник экспедиции Титов Слава, ученик 7 класса Ойской средней школы имени А.В.Дмитриева. Съемки фильма происходили тоже на местах маршрута экспедиции школьников "с. Ой - Тойон-Ары - Эркээни - "Малтанский" наслег". Основой из значимых символов фильма стал "крест-солнце", который встречается в древнейших писаницах скал р.Лена. Был приглашен консультант-специалист подлинного рыболовства старинным снаряжением "саком" (куйуур) Семен Иванов, который привез уникальный полный набор старинных рыболовных снастей. Фильм получился удачным, о чем свидетельствует участие в международных фестивалях и выставках:

- 2004 г. Участие во внеконкурсной программе II Международного кинофестиваля стран Азиатско-Тихоокеанского региона "Меридианы Тихого океана" (г. Владивосток, 3 сентября 2004 г.).

- 2005 г. Представлен в Международной выставке "Экспо -2005" (Япония, Осака).

- 2006 г. Представлен в кинофестивале "Северная ветвь Азиатского кино".
- 2007 г. Представлен на Международном кинофестивале "КиноШок" в г. Анапа во внеконкурсной программе.

В 2005 г. экранизирован фильм "Өйдөөх օбо" (Умное дитя) по произведению П.Ойунского. В этом художественном короткометражном фильме были использованы материалы доклада Айты Скрыбиной по теме "Спиралевидный календарь народа Саха" в 2004 году. Деревянный календарь в виде спирали 1919 года, хранится в краеведческом музее Г.В.Ксенофонтова, известного ученого-этнографа в г.Покровск. В фильме использованы также символы "солнце-крест", дерево Аал-Луук-Мас из героического эпоса народа Саха олонхо. Съемки проходили на исторических и священных местах долины Эр-кээни. Исполнитель главной роли учащийся 1 класса Никифоров Гоша, впоследствии участвовал в качестве актера второго плана в Международном проекте кинофильма режиссера Андрея Борисова "Тайна Чингис Хана" на съемках в республике Тыва.

Наиболее интересные атрибуты фильма "Умное дитя" также были использованы в фильме "Тайна Чингис Хана", где автор статьи участвовал как консультант творческой группы фильма. Например: деревянная лошадка - игрушка, старинный бытовой предмет кожемялки (талкы). Основным символом времени в фильме "Тайна Чингис Хана" стал спиралевидный календарь, в виде каменных балбалов-памятников расположенных в виде спирали. Маленький Темучин, будущий Чингис Хан, играет камешками и располагает их в виде спирали, танцует танец орла внутри этого символа времени, тем как бы предсказывая свою суровую судьбу воина и победителя.

Определяющими символами характеров главных ролей фильма стали также старинные предметы из фонда находки экспедиции. Бронзовый амулет "Солнце-Гало-Крест" из доклада Айты Скрыбиной, стал символом жизни главного героя Джамухи - названного брата Чингис Хана. А родовым амулетом Чингис Хана стал стальное кресало из коллекции автора статьи, семейная реликвия. Ведь основа имени Чингис Хана, "Чыҕ" на якутском языке переводится звенящее (бряцающий оружием). Таким образом работа экспедиции школьников доказало, что научные доклады школьников могут стать также основой для сценарии фильмов этнографического направления, уникальные находки экспедиции привлекают своей новизной кинематографистов, а научные доказательства и выводы докладов становятся определяющими при выборе "предмета" или сюжета для фильма.

2007 год. Начались съемки фильма "Буор Кут" ("Дух-Земля") о детских годах маленького Миши, фильм о детстве Первого Президента Республики Саха (Якутия) Михаила Ефимовича Николаева. Операторами работали молодые специалисты Семен Аманатов, студент ВГИК, г.Москва и выпускник ВГИК Джур Березкин. Съемки проходили на живописной скале "Туруук хайа" посреди потрясающей панорамы якутской тайги, посреди ледяного поля реки Лена. Среди льдов и торосов. Данный фильм презентован на юбилейных мероприятиях посвященных 70-летию юбилею М.Е.Николаева в г.Покровск, Якутск, Москва. Исполнитель главной роли, роли маленького Миши, Игнатьев Кеша - ученик 3 класса Ойской СОШ, с 2008 г. участник экспедиции школьников по маршруту "с.Ой - Долина Эркээни - Еланка", входит в группу археологов. После успеха на первом фильме Кеша Игнатьев исполнял роль также в фильме "Дружок потерялся" по заказу организационного комитета, который ведет работу, чтобы символом олимпиады в Сочи 2014г. стал якутский мамонтенок. В фильме были показаны якутские морозы, корова, ло-

шади, сельская жизнь, которая для нас обычная, а для них интересно, для зрителей Европейской части России.

Материалы собранные во время экспедиции, приобретенные знания о природе и истории Средней Лены стали основой художественных короткометражных фильмов, основано технология подготовки короткометражных художественных, научно-популярных и этнографических фильмов: исследование на научной основе сюжета фильма, подбор предметов быта на научном этнографическом материале, исследование и подбор места съемок с учетом географии, истории и легенд местного фольклора данной местности.

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции школьников "Элэйаада".

Об археологических исследованиях школьников на Средней Лене

Иванова С.П. - учитель МОУ-Ойская СОШ Ханг-го улуса РС(Я),
Ноговицын П.Р., зам. дир. по НР МОУ-Ойская СОШ
Научный консультант: член-корр. РАН, академик АН РС(Я), д.б.н.,
профессор Соломонов Н.Г.

"Древние памятники человеческой культуры на Севере интересны тем, что рассказывают об одном из замечательных событий древнейшей истории человечества, о распространении человека в северные места, о важных по тому времени успехах, достигнутых нашими предками" (А.П. Окладников).

На территории Хангаласского улуса, расположенного в долине р. Лены и по обеим сторонам этой великой реки в ее среднем течении люди жили со времен древнейшего палеолита. О заселении и активном освоении людьми долины Лены свидетельствуют сохранившиеся археологические памятники. Вначале это были палеоазиаты, часть которых 12-10 тысяч лет назад по Берингову проливу перешла в Америку. Самой древней найденной стоянкой на территории Хангаласского улуса является палеолитическая стоянка Дириг - Юрях. Каменные орудия, в частности, чопперы, с этой стоянки идентичны олдувайским орудиям в Восточной Африке.

Первобытные люди голоценового периода, который совпадает с мезолитической эпохой, были охотниками, рыболовами и собирателями, т.е. типичными представителями присваивающего хозяйства. Географическая среда нынешней Якутии, сформировавшаяся в голоцене, предоставляла благоприятные условия для развития человеческих сообществ. Разнообразие ландшафтов, сочетание тайги с открытыми пространствами долины великой реки Лены и таежно-аласными экосистемами междуречий способствовали развитию весьма разнообразных растительных сообществ и богатого животного мира. Обилие охотничье-промысловых видов млекопитающих и птиц, а также рыбных ресурсов в реках и озерах, с одной стороны и наличие различных пищевых растений, с

другой способствовали успешному развитию присваивающего типа хозяйства древних людей.

Исчезновение крупных представителей мамонтовой фауны и замена их современной фауной привели к изменению характера охоты и быта первобытного охотника. Охотники мезолитических и неолитических культур продолжали добывать, прежде всего, самого крупного представителя современной фауны - лося. Об этом свидетельствуют "кухонные остатки" и наскальные рисунки первобытного человека. Вероятно, охотники сумнагинской культуры, жившие в Центральной Якутии 10,5 - 6 тыс. лет назад, уже овладели техникой охоты с применением лука и стрел. На рубеже V-IV тыс. до н.э. племена Якутии вступают в неолитическую эпоху, которая представлена сылахской культурой (IV тыс. до н.э.), белькачинской культурой (III тыс. до н.э.) и ымыяхтахской культурой (II тыс. до н.э.).

Использование лука и стрел позволило первобытному охотнику добывать остроголового лося, быстрого оленя, грозного бурого медведя. Лук и стрелы самой разнообразной формы, каменные, костяные, роговые топоры, скребки и тесла производились и использовались охотниками среднего и зрелого неолита - белькачинцами, ымыяхтахцами, усть-мильцами. Появление прочной глиняной посуды, разнообразной формы ножей, костяных гарпунов, крючков, шил способствовали дальнейшему развитию хозяйственной жизни людей. Они научились более полно использовать ресурсы добытых животных, наряду с их мясом стали более полно осваивать кости, рога, кожа, появились деревянные изделия.

Во второй половине II тысячелетия до н.э., по А.П.Окладникову (1949), в Якутии начинается бронзовый век, представленный усть-мильской культурой. Следы бронзолитейного производства найдены им в районе Покровска и Якутска. В бронзовый век, и особенно в эпоху раннего железа (II в до н.э. - V в н.э.) создавались не только более совершенные орудия для охоты, рыболовства и различные предметы домашней утвари, но и боевые мечи, лук и стрелы, а также панцирные защитные доспехи. Последнее свидетельствует об участившихся случаях межродовых и межплеменных стычек.

Около 2-х тысяч лет на территории Якутии жили оленные люди, например, тунгусские племена. Их жертвенники - шэнкэны встречаются в особых местах - святилищах и у подножий скал с наскальными рисунками. В средневековье с юга стали поэтапно прибывать тюркские племена, которые принесли с собой скотоводство и образовали современный народ саха. О наличии письменности у древних якутов свидетельствуют рунические надписи на скалах средней Лены. Одним из священных мест является многослойная стоянка Куматы, на которой А.П. Окладниковым обнаружены и мезолит, и неолит, и эпоха ранних металлов и средневековье. О том, что там жили якуты, свидетельствует описание ысыаха, сделанное в 1742 году известным этнографом, участником 2-й Камчатской экспедиции Линденау.

Лена, как крупнейшая водная артерия Восточной Сибири, издавна осваивалась для торговли. Об этом свидетельствуют необычные археологические находки, обнаруженные на территории Хангаласского улуса. Например, в местности Багадал был найден клад, состоящий из 147 китайских монет империи Сун, датированный 11-12-м веками. Еще одной интересной находкой являются египетские бусы, найденные в местности Булгунняхтах. Также интерес представляет греческая монета.

Историю освоения этого края человеком поэтапно изучали научные экспедиции,

проводившие многоплановые исследования по археологии, этнографии, истории.

Археолого-этнографическая экспедиция выдающегося ученого Г.В. Ксенофонтова проводила исследования на территории Хангаласского улуса в 1920-е гг. Собранный им тогда этнографический материал составил фундамент книги "Элэйаада". Также в 1927 году вышла в печать книга "Изображения на скалах р. Лены в пределах Якутского округа". В частности, именно той первой экспедицией были открыты стоянки Куматы и Кэтэмэ, Тойон-Аринская писаница. В 1939 году сотрудник Института языка и культуры А.А. Саввин провел поисково - рекогносцировочные работы и повторно осмотрел писаницы, исследованные Ксенофонтовым. Ленская историко-археологическая экспедиция под руководством А.П. Окладникова, работавшая в 1940-46 гг. по всему бассейну р. Лена, впервые провела систематизацию, классификацию и частичную датировку большого количества средленских писаниц. Многие его выводы и положения стали фундаментом для теоретических построений последующих исследователей. Созданная в 1964 году Приленская археологическая экспедиция под руководством Ю.А. Мочанова выделила особые археологические культуры, существовавшие в плейстоцене и голоцене: дюктайскую (35 - 10,5 тыс. лет назад) и сумнагинскую (10,5 - 9,5 тыс. лет) палеолитические, сылахскую (6 - 5 тыс. лет), белькачинскую (3 тыс. лет) и ымыяхтахскую (2 тыс. лет) неолитические, усть - мильскую бронзового века и различные культурные комплексы раннего железного века. Начиная с 1985 года, по настоящее время археологическая экспедиция ЯГУ, под руководством профессора Алексева А.Н., проводит плановые работы по комплексному изучению древних святилищ средней Лены. В частности, петроглифы изучал доцент ЯГУ Н.Н. Кочмар, и им были открыты ранее не замеченные изображения на Тойон-Аринской писанице.

Археологические памятники на территории Хангаласского улуса представлены двумя категориями: наскальными рисунками - петроглифами и стоянками древнего человека. В проект национального парка "Ленские Столбы" в 1994 году было включено 46 писаниц и 26 стоянок каменного века. Ряд памятников, полностью разрушенных, в список не были включены. Участниками комплексной экспедиции школьников Хангаласского улуса "Элэйаада" под руководством член-корр., советника РАН, академика АН РС(Я), д.б.н. Соломонова Н.Г., работающей по теме "Памятники природы и истории", с 2002 года было посещено 38 археологических объектов левобережья р. Лена на территории Хангаласского улуса: 16 писаниц и 22 стоянки. Из них 10 являются ранее неизвестными. Поскольку стоянкой можно называть любое место, где обнаружен "культурный слой", содержащий остатки материальной культуры, мы взяли на себя смелость констатировать, что в ходе экспедиции открыты 10 новых стоянок, которым даны названия по местности: Ньюола, Ат-Дабаан, Усть-Хайыргас I, Усть-Хайыргас II, Усть-Хайыргас III, Батамай II, Усть-Улахан -Ан I, Усть-Улахан-Ан II, Ойский курган, Октемская. Также учащиеся приняли участие в открытии писаницы в виде солярных кругов (Бачык II). Все поисковые работы проводились под руководством сотрудника Музея Археологии и Этнографии ЯГУ Пестерева Д.А.

На всех стоянках был собран подъемный материал. Сбор проводился в местах с нарушенным культурным слоем, на раздернованной поверхности: на дорогах, на пашнях, на обвале террас, на склонах. Собранный материал представляет собой в большом количестве орудия каменного века: наконечники стрел, копий, дротиков, нуклеусы, скребки, пилки, вкладыши, пластины, отщепы, костяные предметы, фрагменты и развалы керамики от раннего неолита до якутской эпохи. Подъемный материал впоследствии

обрабатывается в лабораторных условиях МАиЭ ЯГУ. Датировка стоянок проводится сравнительным методом, по наличию керамики с характерным техническим орнаментом, присущим определенной эпохе. Участниками экспедиции составлена периодизация древних стоянок: ранний неолит, средний неолит, поздний неолит, эпоха ранних металлов (по классификации Ю.А. Мочанова), добавлены ранее не встречавшиеся варианты орнаментов в типологическую таблицу по неолитической керамике Средней Лены. Также на основе литературных и архивных материалов, полевых исследований и нивелирных съемок описаны и составлены схематические планы стоянок по маршрутам экспедиции, проведено картирование археологических объектов Хангаласского улуса. Почти все археологические памятники находятся в ненадлежащем состоянии, разрушаются и нуждаются в охране и защите, поэтому, несмотря на степень изученности, дальнейшее археологическое исследование не теряет актуальности.

За время работы экспедиции по археологии написаны доклады по писаницам, фрагментарным находкам керамики, орудий каменного века, и в целом, по археологическим объектам Хангаласского улуса. Многие из них были представлены на республиканских и всероссийских краеведческих и научно-практических конференциях.

В рамках VI Международного симпозиума "Лось в девственной и измененной человеком среде", проводившемся в г. Якутске 14 - 20 августа 2008 года, был представлен доклад "Лось в жизни первобытных людей Средней Лены", в котором по материалам экспедиции были систематизированы наскальные изображения лосей на территории Хангаласского улуса.

Опыт этой экспедиции показывает, что школьники приобретают навыки полевой и научной работы, у них стимулируется интерес к исследовательской деятельности, обеспечивается достаточно высокий уровень специализированной подготовки выпускников, у подрастающего поколения формируется чувство ответственности и уважения к природе и истории родного края. Большое значение имеет то, что для организации научно-исследовательских работ для детей в нашем улусе существуют природные и исторические объекты, по которым можно разработать долговременные программы.

В целом, маршрут экспедиции, включающий уникальные памятники природы и истории среднего Приленья, может стать основой для организации очень интересного экологического тура для российского и международного научно - познавательного туризма.

Литература

1. Алексеев А.Н. Работы на Лене, Олёкме и Чаре. // Археологические открытия 1985 года. М., 1987. С. 220-221.
2. Алексеев А.Н. Древняя Якутия: неолит и эпоха бронзы. Новосибирск, 1996. 144 с.
3. Алексеев А.Н. Древняя Якутия: железный век и эпоха средневековья. Новосибирск, 1996. 96 с.
4. Алексеев А.Н. и др. Писаница Тойон-Ары (р.Лена): новые полевые материалы и новые семантические оценки широко известной композиции. // История и культура востока Азии. Материалы международной научной конференции - том II. "Наука", Новосибирск, 2002.

5. Кочмар Н.Н. Писаница Тойон-Ары II. Древнейшее святилище на Средней Лене. // Истоки, формирование и развитие Евразийской поликультурности. Иркутск, 2005. С. 396-398.
6. Ксенофонов Г.В. Изображение на скалах р. Лены в пределах Якутского округа // Бурятведение. Верхнеудинск, 1927. Вып. 3, 4, С. 64-70.
7. Окладников А.П. Древнейшие наскальные изображения Северной Азии. // Советская археология. М.- Л., 1949. № 11, С. 155-170.
8. Окладников А.П. История Якутии. Якутск, 1949. 437с.
9. Саввин А.А. Материалы к изучению Ленских надписей. Рукопись. 1940. Архив ИГИ ЯНЦ СО РАН. Ф. 4. оп. 12. ед. 14-16.

Памятники природы и истории Хангаласского улуса

*по результатам исследовательской деятельности
комплексной экспедиции школьников "Эмэйаада" с 1995 по 2006 гг.*

С 1995 года на базе Ойской средней школы были организованы летние лагеря - экспедиции. Силами ученых, студентов и школьников проводились работы по изучению и инвентаризации биологических ресурсов Национального природного парка "Ленские Столбы". С 2002 года в экспедиции принимают участие учащиеся из школ улуса, ведется комплексное изучение территории Средней Лены по разным направлениям исследовательской деятельности: по биологии, истории, археологии, палеонтологии, этнографии. Экспедиция работает по теме: "Памятники природы и истории Хангаласского улуса". Куратором этих работ и научным руководителем экспедиции является член-корр. РАН, академик АН РС(Я), д.б.н. Соломонов Н.Г. Большую помощь в организации работ и определении собранного материала оказывают сотрудники Института биологических проблем криолитозоны СО РАН, Музея археологии и этнографии, Музея мамонта, преподаватели ЯГУ им. М.К. Аммосова. Также ведется сотрудничество с Краеведческим музеем Хангаласского улуса. Финансовую поддержку и сотрудничество оказывают Национальный фонд Возрождения "Барбары", Хангаласское МУО, Национальный Природный Парк "Ленские Столбы".

В состав экспедиции входят учащиеся 6 - 11-х классов Ойской, Октемской, Улахан-Анской, Булгунняхтахской, Синской, Качикатской школ и Покровской гимназии. Экспедиция работает по маршруту: Кулаты - Ой - Малтаны - Самартай - Буотама - Лабыдья - Куруннаах - Туойдаах - Сиинэ - Кытыл-Дьура - Батамай - Еланка - Улахан-Ан - Булгунняхтах - Эргис - Эркээни. В 2002 году велось изучение южной части Хангаласского улуса от Синска до Кытыл - Дьуры и природных памятников на правом берегу Лены, относящихся к НПП "Ленские Столбы". В 2003-2004 годах экспедиция школьников "Эмэйаада" посвящалась памяти экспедиции Г.В. Ксенофонтова, работавшей в 1920-х годах на территории Хангаласского улуса.

Памятники природы Хангаласского улуса относятся к особо охраняемым природным территориям. В основном, это Национальный природный парк "Ленские Столбы" и

ресурсные резерваты. При изучении природных памятников проводилось картирование, исследовалась флора и фауна местности, определялась их уникальность, эндемичность и сохранность. Также участники экспедиции исследовали такие уникальные по своей значимости и красоте памятники природы, как: Буотама - речка и заповедник на территории НПП "Ленские Столбы", Булуус - наледь, образующаяся от незамерзающего зимой источника и не тающая летом, Курулуур - речка с бурлящими порогами между древними каменными плитами, Туруук Хайа - скальная гора посреди леса, к северу от с. Кердем, Тукулан - песчаное обнажение на правом берегу Лены в 7 км. южнее Буотамы, Хрустальная гора - месторождение горного хрусталя вблизи Едея, скалы реки Сиинэ.

Как указывалось выше, с 1995 года, с момента открытия НПП "Ленские Столбы", силами школьников Ойской средней школы под руководством ученых Института биологических проблем криолитозоны изучена флора сосудистых растений Национального парка, установлены списки произрастающих в нем лекарственных и исчезающих видов растений, начаты подробные исследования флоры, водорослей Ленских Столбов, изучен генезис тукуланов; проводилась инвентаризация биологических ресурсов парка. По результатам исследований были написаны первые доклады по следующим темам:

- о Ноговицына Марина - "Растительность НПП "Ленские Столбы";
- о Игнатьева Надя - "Лекарственные растения НПП "Ленские Столбы";
- о Устинова Васена - "Редкие и исчезающие растения НПП "Ленские Столбы" и их охрана";
- о Соловьев Коля - "Фауна и экология жуков НПП "Ленские Столбы";
- о Яковлев Максим - "Тукулан - Самыс Кумаба - в НПП "Ленские Столбы";
- о Прокопьев Павел, Семенова Лена - "Чешуекрылые НПП "Ленские Столбы";
- о Гаврильев Саша - "Цикады НПП "Ленские Столбы";
- о Кычкин Алеша - "Млекопитающие НПП "Ленские Столбы";
- о Павлов Алеша, Яковлев Алеша - "Птицы на экологической тропе";
- о Жирков Стас - "Фауна кровососущих комаров устья реки Буотама";
- о Игнатьева Надя, Непряхина Анжела - "Мохообразные НПП "Ленские Столбы";
- о Скрябин Коля - "Ленские Столбы - уникальный памятник кембрийских отложений";
- о Тимофеев Толя - "Кадастр мамонтовой фауны Хангаласского улуса";

С 2003 года начали изучать экологию дневного хищника - пустельги, образ жизни, гнездование и питание, условия его обитания в естественной и антропоморфной среде. Несколько лет систематически изучали в местах произрастания такие редкие эндемичные растения, как Терескен Ленский, Редовский двоякоперистая, Венерин башмачок.

Также изучена биология сибирского шелкопряда в связи с критичным нашествием и нанесением вреда лесному массиву улуса.

Начиная с 2002 года велась работа по составлению кадастра объектов НПП "Ленские Столбы" для включения этого уникального природного памятника природы в список всемирного наследия человечества ЮНЕСКО. В частности, составлен кадастр мамонтовой фауны на территории Хангаласского улуса. В ходе экспедиции 2002-2005 гг. школьники участвовали в открытии местонахождений костных остатков мамонтовой фауны на Ленских Столбах и устье р. Буотама, была проведена инвентаризация местонахождений, систематизированы сведения немногочисленных, единичных находок из коллекций школ, частных лиц улуса, большое число найденных костей древних животных

сдано в музей Мамонта АН РС(Я), передано в музей парка "Ленские Столбы". Одним из интересных местонахождений костей крупных млекопитающих мамонтовой фауны является долина р. Куруннаах, в 14 км. выше по течению р. Лена от базы НПП "Ленские Столбы" на устье Лабыдья. Дно пересыхающей летом речки и левый, коренной берег, состоит из 50-метрового структурного плато аллювиальных террас. Там в обрывах берегов обнажаются костные остатки мамонтовой фауны. В этой местности найдено большое число костей животных, обитавших 24-65 тысяч лет назад. Кроме Куруннаах, известно еще 11 мест в Хангаласском улусе, где были найдены остатки мамонтовой фауны. Состав крупных животных мамонтовой фауны по найденным в разное время остаткам представлен мамонтом, шерстистым носорогом, ленской лошадью, бизоном, благородным и северным оленями, снежным бараном.

Также в 2002-2006 гг. экспедиция вела поиски окаменелостей археоциатов и трилобитов - первых скелетных обитателей теплого кембрийского моря, живших около пяти сот миллионов лет назад, собрано несколько десятков экземпляров и сделаны промеры параметров. В результате анализа геологического разреза определены следующие местонахождения кембрийского периода на территории нашего улуса:

- Известняки кутаргиновой свиты Ленских Столбов;
- Раннекембрийские отложения р. Куруннаах;
- известняки м. АччыгыйТуойдаах (Буотамский ярус);
- Ой-Муранский рифовый массив раннекембрийского периода;
- Левый коренной берег Лены в 1 км. ниже с. Еланка.

К памятникам истории Хангаласского улуса относятся, в первую очередь, археологические памятники, которые представлены двумя категориями: наскальными рисунками - писаницами и стоянками древнего человека. В проект национального парка "Ленские Столбы" в 1994 году было включено 46 писаниц и 26 стоянок каменного века. Ряд памятников, полностью разрушенных, в список не были включены. Комплексная экспедиция обследовала 18 стоянок и 18 писаниц от Кытыл-Дьуры до Кулаты.

Археологические объекты, посещенные экспедицией в 2002-2005 гг.:

1. Писаница Таас-Юрях. Открыта и исследована в 1941-44 гг. Находится в 6 км выше с. Кытыл-Дьура. Резные, стилизованные изображения людей и животных. Эпоха каменных металлов.

2. Писаница Ой-Муран. Открыта ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в 3-4 км выше заброшенного с. Ой-Муран в 1,5 - 2 км ниже устья р. Мухатты. Рисованные охрой изображения животных. Неолит.

3. Писаница Бачык. Открыта и исследована ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в 4 км ниже с. Ой-Муран. Рисованные и резные изображения всадников и антропоморфных фигур. Эпоха ранних металлов.

4. Писаница Бачык II. Открыта в 2002 году Пудовым А.А в местности Ой-Муран. Изображение 2-х соляных кругов. Расположена на возвышающемся останце скалы на высоте около 10 м.

5-6. Стоянка Едей I -Едей II. Открыта и исследована в 1941-44 гг. А.П. Окладниковым. В 1966 г. доисследовалась Ю.А. Мочановым в окрестностях с. Едей. От раннего неолита до древне-якутской культуры. (Стоянки Едай III-V нами не посещались).

7. Стоянка Ат - Дабан. Открыта в 2002 г. Находится в черте заброшенного пос. Дабан, на раздернованной поверхности.

8. Писаница Дабан. Открыта и исследована ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в черте заброшенного пос. Дабан. Рисованные охрой стилизованные изображения животных. Неолит.

9. Писаница Чопчу-Бага. Открыта и исследована ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в местности Чопчу-Бага в 4 км ниже пос. Дабан. Рисованные охрой стилизованные изображения животных и людей. Неолит.

10. Писаница Синская. Открыта ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в черте пос. Синск. Рисованные охрой изображения людей и животных. Неолит - эпоха ранних металлов.

11-13. Стоянка Синск I. Открыта в 1941-44 гг. А.П.Окладниковым. Стоянки Синск II-V открыты в 1966 и 1985 гг. ПАЭ. Расположены на приустьевых террасах р. Синей, в окрестностях пос. Синск. От раннего неолита до древне-якутской культуры. (Пункты IV-V нами не посещались).

14-16. Писаницы Покровское I-III. Открыта ЛИАЭ в 1941-44 гг. Расположены в окрестностях заброшенного с.Покровское. Большое количество изображений людей, животных, сцен охоты, рунических надписей, знаков, выполненных красной охрой. Неолит-эпоха ранних металлов.

17. Писаница Батамай. Открыта ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в 18 км ниже пос. Синск. Охра. Изображение сохатых и людей.

18. Писаница Суруктах-Хайа. Открыта и исследована в 1939 г. А.А. Саввиним в 0,5 км ниже с.Покровское. Изображение животных и человека, выполненные красной охрой. Неолит - эпоха ранних металлов.

19. Стоянка Ньюла. Открыта в 2002 г. Расположена в местности Батамай, у реки Ньюла.

20. Стоянка Батамай. Открыта и исследована в 1941-44 гг. А.П. Окладниковым. В 1986 г. доисследовалась ПАЭ. Расположена на правом приустьевом мысу р.Хайаргас, в 7 км ниже пос.Батамай. От неолита до древне-якутской культуры.

21. Стоянка Батамай II. Находится в 300 км ниже пос.Батамай на дороге. Открыта в 2002 г.

22-24. Стоянки Усть-Хайыргас I-III. Открыта в 2002 г. Находится в окрестностях с.Тумул (в 1 км выше). От раннего до позднего неолита.

25. Писаница Тит-Ары. Открыта ЛИАЭ в 1941-44 гг. Расположена в 3 км ниже острова Тит-Ары и в 2 км выше устья р.Кэтэмэ. Рисованные охрой изображения людей и животных, сцены охоты, всадники и лошади под седлом. Композиции разные по исполнению и датировке: эпоха ранних металлов - древне-якутская культура.

26. Писаница Эмэгэттээх-Хайа. Открыта и исследована в 1939 г. А.А.Саввиним. Расположена в 1 км ниже устья р.Кэтэмэ. Рисунки разновременные: ранние изображения животных, людей, аморфных полос и пятен. Неолит - эпоха ранних металлов, древне-якутская культура.

27. Стоянка Улахан-Ан. Открыта в 1986 г. сотрудниками ПАЭ. Находится на левом мысу устья р. Улахан_Ан. От палеолита до древне-якутской культуры.

28-29. Стоянки Усть-Улахан-Ан I-II. Находится на I-II надпойменных террасах, на месте кладбища к северу от с.Улахан-Ан.

30. Писаница Улахан-Ан (Олгуйдах). Открыта и исследована ЛИАЭ в 1941-44 гг. Находится в 2,5-3 км ниже р.Улахан-Ан. Рисунки двух лосей, горизонтальные и вертикальные черточки, антропоморфные фигурки. Неолит - эпоха ранних металлов.

31. Писаница Тойон-Ары I-IV. Открыта в 1921-23 гг. Г.В.Ксенофоновым. Исследовались в 1939 г. А.А.Саввиным, ЛИАЭ в 1941-44 гг. Расположена в районе острова Тойон-Ары и одноименного поселка. Основные рисунки композиций: Животные, антропоморфные фигуры, горизонтальные и вертикальные черточки. Техника рисунков разная: более ранние исполнены охрой, более поздние в технике графита. От неолита до древне-якутской культуры.

32. Писаница Суруктаах-Аартык. Открыта в 1921-23 гг. Г.В.Ксенофоновым и исследовались в 1939 г. А.А.Саввиным и ЛИАЭ в 1941-44 гг. Расположена в устье р.Суруктаах-Аартык, в 1,5 км ниже с.Тойон-Ары. Основные мотивы композиций: Животные, личины, антропоморфные изображения, лодки, горизонтальные и вертикальные черточки. Эпоха раннего железа.

33. Писаница "Часовня". Открыта в 1921-23 гг. Г.В. Ксенофоновым, исследовалась ЛИАЭ в 1941-44 гг. Расположена на левом берегу, напротив Тойон-Ары, на возвышающемся останце скалы. Основные мотивы рисунков: животные, антропоморфные фигуры, рунические знаки.

34. Стоянка Покровская. Открыта и исследована А.П. Окладниковым в 1940 г. на северной окраине пос.Покровск, на самом краю террасы.

35. Стоянка Ойская. Открыта в 1998 г экспедицией под руководством Прокопьева Н.П. Находится в окрестностях с.Ой (в 1,5 км к западу).

36. Стоянка Кулаты. Открыта в 1921-23 гг. Г.В. Ксенофоновым. Исследована в 1944-46 гг. А.П. Окладниковым. Находится в 35 км к югу от Якутска под склоном южного мыса коренного берега в устье р. Кулаты. От раннего неолита до якутской культуры.

В ходе экспедиции 2004 г. были открыты новые стоянки: Ат-Дабан, Усть-Хайыргас-I, Усть-Хайыргас-II, Усть-Хайыргас-III, Батама- II, Усть-Улахан-Ан-I, Усть-Улахан-Ан-II, также писаница Бачык-II.

Стоянка Ат-Дабан. Расположена в черте заброшенного пос. Дабан, на раздернованной поверхности, на второй надпойменной террасе.

Стоянка Усть-Хайыргас-I и Усть-Хайыргас-III. Расположены в окрестностях с.Тумул.

Стоянка Усть-Хайыргас-II. Находится в 1 км выше с.Тумул, в 200-300 м. ниже устья р.Хайыргас, левого притока на I надпойменной террасе р.Лена. Перспективная площадь памятника равна приблизительно 1,5 км.

Стоянка Батамай-II. Находится в 300 м. ниже пос.Батамай, на дороге.

Стоянка Усть-Улахан-Ан-I. Расположена на I надпойменной террасе к югу от с.Улахан-Ан на старом кладбище.

Стоянка Усть-Улахан - Ан-II. Находится на поверхности склона справа от р.Улахан-Ан.

Писаница Бачык -II. Открыта в ходе экспедиции в 2002 г. А.А.Пудовым. Находится в местности Ой-Муран, на возвышающемся останце скалы, на высоте около 10м. Изображение двух солярных кругов диаметром около 50 см.

Впервые применялся GPS (спутниковая связь), что дает более точную локацию археологических объектов по карте и большую эффективность в нахождении местоположения стоянок по их координатам.

Почти все археологические памятники разрушаются и нуждаются в охране и защите. Некоторые из них, например, Кулаты, являются многослойными и на них можно было бы построить комплексы по изучению древней истории улуса и края.

За время работы экспедиции по археологии написаны доклады по исследованным писаницам, фрагментарным находкам керамики, орудий каменного века, и в целом, по археологическим объектам Хангаласского улуса.

Участниками экспедиции проделана также исследовательская работа по истории и краеведению. Изучены некоторые не опубликованные, находящиеся в архивах труды известного ученого-фольклориста Г.У. Гермогенова - Эргис. Так, описана родословная эргисцев, история I -Эргисского наслегу Западно -Кангаласского улуса. Написаны работы по истории земельных отношений в Немюгонском наслеге, о судьбах известных людей Хангаласского улуса.

В ходе экспедиции иногда встречаются уникальные этнографические предметы, находящиеся в музеях, но не изученные.

Так, в 2003 году в МАиЭ ЯГУ из школьного музея ОСШ был передан экспонат - якутский глиняный горшок с антропоморфным изображением на тулове. Этот сосуд был обнаружен жителями с. Ой в лесу и передан в школьный музей. Дата и точное место находки неизвестно. Горшок темного цвета, местами с коричневым оттенком. Сосуд имеет горшковидную форму, плоское дно, чуть выпуклое тулово, массивный венчик, отогнутый наружу, округленный бортик. Толщина бортика 0,7 - 1 см., высота сосуда 8,8 - 9 см., внешний диаметр венчика 11 - 11,5., диаметр днища 7,5 - 7,7 см., максимальный диаметр тулова не превышает 10,5 см, толщина стенок сосуда составляет около 0,5 - 0,7 см. Сразу ниже венчика прослеживаются ногтевые вдавления, еще ниже орнаментальный пояс непрерывных угольчатых вдавлений, на тулове пояс редких круглых вдавлений штампа с перекрестием внутри. Подобная орнаментация обычна для якутской керамики XVIII в. Остальная орнаментация на сосуде необычна и, судя по всему, добавлена после сушки или первоначального обжига горшка. По шейке сосуда опоясывают две железные проволоки, крепко стянутые двумя узлами. Прослеживаются вертикальные трещины, появившиеся, видимо, еще при сушке. На тулове наклепными валиками передано антропоморфная личина. Два глаза обозначены овальными наклепами. Личина обрамлена наклепами шириной 0,7 - 1,2 см., рассечёнными частыми косыми насечками. Судя по следам, оставшимся на поверхности, наклепами были также изображены нос, борода и усы. Ближе к днищу горшка в области рта, видны неглубокие вдавления, обозначающие зубы. По диаметру сосуда, за личиной поверх кругового орнамента, наклеплено три креста валиками шириной 0,5 - 0,7 см. у двух крестов нижняя часть не сохранилась. Присутствие крестов в тройном количестве связано с широким распространением христианства у якутов в XVIII в. Опираясь на литературные данные, было сделано предположение, что это один из тех сосудов, в которых прятали уер (душу) человека.

Также жителем местности Батамай Максимовым В.В. в районе Ленских Столбов, подо мхами, были найдены два бронзовых предмета круглой формы со знаками. По предположению, в месте находки было древнее святилище и это обереги - талисманы. Внешний диаметр оберегов примерно 5-6 см, диаметр внутреннего, рельефного круга 3 см. Посередине находится крест. По краям расположены 11 маленьких кругов. В музее Археологии и Истории ЯГУ в разделе "Юкагиры" экспонируется бронзовый оберег. Оберег круглый, бронзовый, с крестом в середине, между двумя выпуклыми кругами находятся 17 маленьких кругов. Внутренний круг - выпуклый и закрученный. Если сравнить с оберегами с местности Батамай, то можно убедиться, что они почти аналогичны, кроме количества кругов. В остальном обереги очень похожи. Интерес вызвали также чис-

ла. Число 11 является так называемой интеркалярией, т.е. разницей между лунным и солнечным годом 365 (солнечный год) - 354 (лунный год) = 11 суток. В древности числом 11 пользовались для выравнивания лунного года с солнечным. Число 17 тоже является интеркалярией, разницей между солнечным годом (365 суток) и драконическим годом (348 суток): $365 - 348 = 17$. Таким образом, числа 11 и 17 имели огромное значение в лунно-солнечном календаре, что, возможно, и запечатлено в бронзовых оберегах. Выдвинута гипотеза, что обереги являются древними календарями.

Еще одной интересной находкой является экспонат краеведческого музея "Самартай" - бронзовый амулет, представляющий собой птицу с распростертыми крыльями, с головой медведя на очень широкой шее. Хвост по сравнению с крыльями длинный, крылья с острыми краями, но концы отломаны. На крыльях с двух сторон имеются как бы два когтя, но эти когти раньше были круглыми ушками для подвешивания на шнурок. Ушки со временем истерлись. Посередине туловища сложный сюжет: лицо человека, предположительно женщины с сильно завернутыми косами, с округлыми глазами, нос плохо различается, рот не виден, уши растопыренные. Если повернуть амулет на 180 градусов (вверх ногами), то нижняя часть туловища человека становится головой медведя, ясно видны глаза и округлые уши. Амулет с задней стороны полый, отлит из металла. Сам металл темный, местами блестит желтоватым цветом, возможно, бронза. Амулет имеет 6 отверстий, явно позднего происхождения, наверное, поздние "обладатели" амулета сделали отверстия, чтобы прикрепить гвоздями на какую-либо плоскость. В результате сравнительного анализа с аналогичными образцами литья древнего населения Приобья, выдвинута гипотеза, что этот амулет, вероятно, тоже обского происхождения.

В 2005 году было начато комплексное изучение долины Эркээни по теме "Люди, природа, хозяйство". В маршрут экспедиции были включены священные места долины Эркээни, особо охраняемые территории, также проводится работа по картированию памятных мест, ведется изучение экономики и социального развития.

Летом 2006 года экспедиция продолжила свою работу по определенным маршрутам в соответствии с направлением исследовательской деятельности. Работа велась в три сезона: с 1 по 15 июля, с 12 по 27 августа, с 3 по 12 сентября. Всего приняло участие 30 учащихся. В первый сезон на катере "Буотама" совершили поездку вверх по реке Лене, делая остановки для проведения исследований в местностях Куруннаах, Тукулан и Аччыгый Туойдаах. На этих участках находятся экологические тропы НПП "Ленские Столбы". На Куруннаахе были найдены, кроме фрагментов костей, обломок бивня мамонта и хорошо сохранившийся череп с рогами ископаемого горного барана. На Тукулане экспедиция продолжила работы по изучению генезиса этого памятника природы. В местности Аччыгый Туойдаах искали окаменелости кембрийского периода.

Во втором сезоне экспедиция базировалась в местности Еланка, откуда выезжали в Булгунняхтах и Улахан-Ан, где провели комплексные исследования по ботанике, зоологии, орнитологии, энтомологии и археологии. Например, зоологи искали местообитание очень интересного грызуна - пищухи, несколько нор которой было найдено в окрестностях Еланки, и был сделан анализ запасов.

Третий этап работы охватил территорию долин Эркээни и Энсиэли. Группа ребят, занимающихся археологией, проводила подъемный сбор на стоянках, делала картирование археологических объектов. Найдена новая стоянка напротив с. Ой, названная "Ойский курган". К наиболее интересным находкам этого года нужно отнести уникаль-

ный костяной нож каменного века (предположительно неолит), железный нож (женский ритуальный) со стоянки Кулаты, каменный скребок со стоянки Улахан-Ан, также множество отщепов, пластин, наконечников стрел - следы "каменной индустрии" древних людей.

Группа ботаников исследовала долину Эркээни и совершила кратковременные поездки в долину Энсиэли в поисках популяций краснокнижных растений. На склоне холмов напротив села Октемцы, в районе комплекса "Орто Дойду" неожиданно был найден терескен Ленский - эндемик, растущий в мире только в Хангаласском улусе. С 2003 года экспедиция изучала его ассоциации южнее с. Булгунняхтах, и, так как ранее считалось, что он растет только там, эта находка очень важна.

Орнитологи экспедиции нашли гнезда орла-беркута в местности Тэпэнээк (летник с. Ой) и в Бетуне (Намцы). Были собраны погадки для анализа питания. В следующем году планируется отыскать еще десять предполагаемых мест гнездования орла, известных по сведениям информаторов. Начаты фенологические наблюдения за гнездовой жизнью и питанием малочисленных видов птиц.

При разработке маршрута "Литературная Эркээни" ребята ознакомились с жизнью и деятельностью писателей и ученых-фольклористов, чьи имена связаны с историей нашего улуса. Например, В.С. Яковлев - Далан, И.М. Гоголев-Кындыл, Т.Е. Сметанин, Н.Н. Павлов-Тыасыт, Г.В. Ксенофонтов, Г.У. Эргис, ученых-фольклористов. Разработан туристический маршрут по следам литературных героев. Собрали картотеку сказителей и олонхосутов. Участники экспедиции нашли рукопись олонхо "Ханалас Боотур", написанную Лукиным Е.Е., который более 60 лет хранился в архиве ЯНЦ РС (Я). В настоящее время идет планомерное исследование и изучение олонхо. Для сохранения хрупкого равновесия между антропогенным влиянием и экологией на территории Эркээни, был разработан проект культурно - туристического комплекса "Земля Олонхо".

Также этим летом, как и каждый год, участники экспедиции встречались с интересными людьми. Группа палеонтологов из Франции, руководит которой генетик Эрик Крубези, выезжала с ребятами в Тойон-Ары изучать наскальные изображения. Французские ученые предложили помощь в проведении экспертизы по определению датировки некоторых находок, которые их заинтересовали, в частности, бронзового оберега и каменных орудий. Также одним из интересных событий этого лета стала встреча со съемочной группой компании "Дискавери", специально приехавшей снимать фильм о народной целительнице, жительнице села Ой 105-летней Лихановой Е.С. В связи с этим собран очень интересный материал о долгожителях - носителях культуры народа Саха для проекта ЮНЕСКО "Живые сокровища человечества". Участники экспедиции встретились с народными умельцами и мастерами Анисимовой М.М. (шитье национальной одежды), Олесовым В.Я. (резьба по дереву), Даниловым Р.А. (изготовление изделий из тальника), Гермогеновым П.П. (изделия из бересты и конского волоса), Никифоровым И.А. (кузнечное дело), Осиповым В.И. (ювелирное дело). Перенимание их богатого жизненного опыта, постижение азов народного творчества вошли в научно-популярный фильм "Живое сокровище человечества". Также по фото и видео-материалам экспедиции подготовлена выставка фотографий "Ленский край", сняты короткометражные фильмы: "Хомпоруун хотой суолунан", "Путешествие по Средней Лене". Готовится к выпуску фильмы о священных местах долины Эркээни.

Подведены итоги летних полевых работ, разработаны темы для научных докладов.

В конце каждого сезона проводятся заключительные конференции, на которой подводятся краткие предварительные итоги экспедиции. Каждый участник по выбранной, в зависимости от своей специализации, теме, пишет доклад, лучшие из которых представляются на краеведческих и научно - практических конференциях.

В экспедиции сложились свои традиции, например, преемственности. Старшие участники помогают младшим постигать азы исследовательской деятельности, делятся наблюдениями, передают накопленный опыт. Одним из самых любимых и ожидаемых праздников стало Посвящение в полевики. Ребята сами готовят сценарий, придумывают испытания для новичков. Помимо всего, экспедиция дарит много ярких встреч с интересными людьми, по-настоящему увлеченными своим делом - с учеными, фотографами, писателями, художниками, краеведами-энтузиастами. Многогранная, комплексная деятельность экспедиции дает ее участникам возможность пройти профильную подготовку, обеспечивает профориентационное обучение.

Подводя итоги экспедиции, можно сказать, что участниками экспедиции проделана большая работа по изучению природных и исторических памятников Хангаласского улуса, имеющая научное и практическое значение.

**ИВАНОВ Айаал,
ученик 9 кл. Ойской СОШ им. А.В. Дмитриева, 2006 год**

Замечать прекрасное вокруг...

Наша республика - одно из тех редких мест на планете, где сохранилась первозданная чистота природы и удивительное разнообразие флоры и фауны. Северную тундру покрывают мох и ягель, здесь растут карликовые березки, которые могут спокойно уместиться на ладони. В тайге произрастают сосна, ель, лиственница, кедр, береза и осина. Цветы на севере отличаются ярким, сочным цветом, а ягоды - насыщенным вкусом. Любимый цветок якутян - лилия даурская, здесь ее называют сардааной. Только в Якутии радуют глаз такие растения, как родиола розовая, горец амгинский, терескен ленский, редовская двоякоперистая, остро лодочник Шелудяковой.

Интерес к природе, богатому растительному миру мне открыла экспедиция "Элэйаада-Шэнкэн", в которой я впервые приняла участие в 2003 году после 9 класса.

До сих пор ярко помню ту поездку. Нас привезли на базу отдыха "Сосновый бор". Были какие-то организационные моменты. Затем мы сели на теплоход "Аржаков". Плыли до Ленских Столбов. Каков же был восторг, когда в первый раз наяву увидели эти прекрасные виды и настоящее чудо природы-LenaPillars! Мне также запомнились весьма интересные и познавательные рассказы Константина Константиновича Кривошапкина про науку -бриологию. Он нас погрузил в мир мхов и лишайников. Я тогда впервые узнала про гранты и про себя решила, что обязательно приму участие в подобных конкурсах. Та поездка подарила мне знакомство с Никитой Гавриловичем, сыгравшее большую роль в моей первой пробе в мире науки. Он был моим научным консультантом и во многом благодаря ему и, конечно, моим руководителям, в 2005 году я стала лауреатом республиканской научно-практической конференции "Шаг в будущее" и во Всероссийской конференции заняла 2 место.

Экспедиция дала мне понимание того, что мир вокруг - это огромное исследовательское поле. Участники экспедиции постоянно находили какие-то невероятно интересные темы, которые тебе даже в голову не приходили, рассказывали про них так, что ты сам загорался этой темой, что хоть потом диссертацию по ней пиши...

Я три года посвятила изучению узколокального эндемика Средней Лены, реликтового растения - Терескен Ленский под руководством преподавателя ЯГУ Кардашевской В.Е. Хотя диссертацию на свою тему так и не написала, но эти знания и навыки, которые приобрела, мне очень пригодились по жизни.

Хочу выразить огромную благодарность Никите Гавриловичу, Вилоре Егоровне, Прокопию Романовичу, Александре Дмитриевне, Саргылане Павловне за Вашу поддержку. Спасибо за предоставленную возможность попробовать свои силы в научной стезе, умение анализировать, умение замечать прекрасное в природе - это тоже дар, зародившийся во время экспедиции.

**НЕСТЕРОВА Айталина Анатольевна,
заместитель руководителя Регионального исполнительного комитета партии
Якутского регионального отделения "Единая Россия",
ген. директор НП "Региональное агентство развития
профессиональных квалификаций", 2019 г.**

Экспедиция научила верить в себя

Всегда вспоминаю с теплотой то время. Это прежде всего общение, расширение кругозора. Помню первые волнительные поездки на маленьком пароходе, было ощущение, что находишься в приключенческом фильме, где герои ищут клад и раскрывают тайны. И все были настолько азартны, что даже водители присоединялись к увлекательным поискам нуклеусов и осколков керамики. А какое было счастье найти что-либо, буд-то действительно клад нашел. Художники вдохновлялись красотами природы, биологи изучали растительность, археологи искали древние артефакты, и все же у всех была единая цель-узнавать как можно больше, стремиться к открытиям. Возможно, с тех пор я стала верить, что мечты сбываются. После каждого волнительного выступления в конференциях "Шаг в будущее", во мне что-то просыпалось. Бывало, что-то не получалось и все же энтузиазм не угасал, хотелось узнавать все больше и больше. Мы становились увереннее в своих силах. Помню первый полет в самолете, тогда я поняла, что многое возможно. В данное время работаю в сфере кино художником-постановщиком, несомненно, те навыки, которые я усвоила с тех времен, мне до сих пор помогают открывать окружающий мир. Еще раз спасибо Никите Гавриловичу Соломонову, что дали возможность узнать, полюбить свой родной край и поверить в себя. Желаю дальнейших успехов в творчестве, в науке и личной жизни!!!

**Саргылана СКРЯБИНА,
художник кино и телевидения, 2019 г.**

Горжусь экспедицией "Эмэйаада"

В экспедиции школьников "Эмэйаада" под руководством Соломонова Никиты Гавриловича, я принимала участие с 2003 по 2005 год. За этот период нами были изучены стоянки древнего человека, найдено множество подъемного материала, изучены редкие виды флоры и фауны.

Так как я интересовалась историей, то под чутким руководством моего научного руководителя Ноговицына П.Р., мы изучали древние экспонаты музеев, значения которых не были полностью разгаданы.

Так, нами были изучены такие экспонаты как: амулет птица-медведь (уникальный экспонат музея "Самартай"), бронзовые амулеты обереги "Солнце-гало-крест" (найденные Максимовым В.В. в устье р. Лабыдья), керамический сосуд Туктуйэ - элемент ритуальной обрядности якутов (уникальная находка из с.Ой), а также спиралевидный календарь народа Саха, являющегося достопримечательностью краеведческого музея г. Покровск. Отрадно то, что результат нашей работы является ценной информацией, которая по сей день используется в музеях, где находятся эти экспонаты. Также мы очень горды тем, что при установке Аал-Луук-Мас на Ысыахе Олонхо в 2014 году на территории Хангаласского улуса использовали прототип спиралевидного календаря, с учетом значения, описанного в нашей работе.

За время участия в экспедиции "Эмэйаада" мы объездили весь Хангаласский улус, узнали много интересного, у нас появились много друзей, с которыми до сих пор тепло общаемся. Данная экспедиция дала нам возможность увидеть всю красоту нашей природы с другого ракурса. И сейчас, повзрослев, являясь матерью троих замечательных детей, стараюсь чаще выезжать на природу, прививая им любовь к природе, к малой родине.

От всей души поздравляю Никиту Гаврильевича Соломонова с 90-летием. Желаю долгих лет жизни, чтобы у Вас всегда оставался дух энтузиазма и желание всегда идти вперед. Пусть Вас всегда окружают люди, которые готовы с таким же энтузиазмом, воодушевлением и самоотдачей работать с детьми, передавая им свои знания, умения и опыт. Пусть проделанная Вами работа не утихает, с годами зажигая все новых и новых детей.

**ИВАНОВА Айталиа Николаевна,
юрист МУ "Хангаласское районное управление образования"
МР "Хангаласский улус", 2019 г.**

Незабываемые воспоминания школьных лет

Я стал участником комплексной научно-исследовательской экспедиции школьников "Эмэйаада" под руководством академика, доктора биологических наук Н.Г. Соломонова, после окончания 5 класса в 2002 году. За все годы учебы в Ойской школе, самыми яркими, эмоциональными, незабываемыми остались летние дни, проведенные в экспедиции. Я очень благодарен моим учителям и руководителям экспедиции. Во время экспедиции мы много узнали и открыли для себя. На многодневных экспедициях еже-

дневно вели исследовательскую и поисковую работу, фиксируя весь ход работы в полевых дневниках, делая зарисовки, фотографии, собирали подъемный материал.

За время экспедиции я очень много узнал об истории, этнографии, археологии, биологии родного улуса. Посетил уникальные места Куматы, Дириунрэх, Буотама, Тукулан, Ленские Столбы. Свои палеонтологические изыскания мы вели под руководством Ноговицына Прокопия Романовича. Слушали лекции Гоголева Анатолия Игнатьевича, Григорьева Семена Егоровича, Пестерева Дмитрия Александровича и многих других ученых.

Одним из увлекательных направлений в работе экспедиции является археология. Под руководством ученых и учителей мы описывали и наносили на карту места древних стоянок, находили отщепы и различные останки керамик и орудий труда. В разные годы были найдены ценные интересные находки. Отчеты и находки мы передавали в МАЭ ЯГУ им. М.К. Аммосова.

Обобщение и анализ собранного материала, написание исследовательских работ, выступление на школьных, районных и республиканских научно-практических конференциях "Шаг в будущее" давало нам возможность повысить свою компетентность, самореализоваться. Навыки в научной работе мне очень пригодились во время учебы в ИЗФ и Р СВФУ.

Сейчас я работаю в МЧС пожарным, женат, имею 2 детей.

**ТИТОВ Вячеслав Вячеславович,
2019 г.**

Организация научно-исследовательской деятельности в Ойской школе

В нашей школе научно-исследовательской деятельности учащихся уделяют большое внимание. Начиная с 1993 года работает летняя научно-исследовательская экспедиция школьников "Элэйаада", под руководством академика Н.Г. Соломонова, которая изучает археологию, историю, палеонтологию, орнитологию, биологию родного улуса. С 1993г. проводятся школьные НПК "Шаг в будущее". Наша школа имеет богатый опыт работы с учащимися в организации научно-исследовательской деятельности школьников на уроке и во внеурочное время. Я занимаюсь организацией научно-исследовательской работы учащихся с 1996 г.. Мои учащиеся становились дипломантами на региональных, республиканских НПК "Шаг в будущее" и на различных чтениях.

Начиная с 2004 года, я стала участником комплексной НИЭ "Элэйаада", которая изучала флору и фауну Средней Лены. Я очень благодарно судьбе, что в моем жизненном пути встретились учителя-энтузиасты как Ноговицын П.Р. и Адамова А.Д. Во время наших экспедиций мне, человеку далекому от биологии, приходилось узнавать, изучать и открывать для себя растительный мир левобережья р.Лена. Под руководством Александры Дмитриевны мы организовывали исследовательскую работу по изучению различных растений-краснокнижников. Так, в первый год работы мы изучали эндемик - терескен ленский. Занимались палеонтологией, археологией собирали подъемный матери-

Научно-исследовательская работа как средство развития способностей учащихся

Одним из самых приоритетных направлений в образовании является привлечение детей к исследовательской работе. Научно-исследовательская деятельность охватывает интересы ребенка в соответствии с его талантами и способностями, воспитывает и развивает такие важные качества личности учащихся, как интеллект, мыслительная и речевая культура, креативность мышления, способность к длительному труду. Одним из самых форм работы является комплексная экспедиция школьников "Элмайаада" под руководством д.б.н., Соломонова Никиты Гавриловича. Я впервые познакомилась с ним, работая в Ойской средней школе Хангаласского улуса в 1997 году. В то время программа "Шаг в будущее" только начала свою деятельность, можно с уверенностью сказать, что наша школа стояла у истоков научно-исследовательской работы в республике. Многие учащиеся нашей школы стали лауреатами и дипломантами Всероссийской конференции "Шаг в будущее".

Мой класс углубленно изучал естественные науки. Учителем биологии была Адамова Александра Дмитриевна. Каждое лето мои ученики ездили на экспедицию "Элмайаада". Для них это было своего рода не только общение с природой родного края, но и сбор материала для будущего доклада. Нестерова Айталиня - лауреат Всероссийской конференции "Шаг в будущее" по направлению "Биология", Андреев Дмитрий, Ноговицын Роман, Денисова Саргылана, Олесов Айсен, Саввина Сардана - дипломанты улусной и республиканской конференции "Шаг в будущее".

Первая исследовательская работа по итогам экспедиции называлась "Судьба учителя" (об учителе русского языка и литературы Платонове М. Н) Денисова Саргылана стала дипломантом улусной краеведческой конференции. Саргылана окончила ЯГУ, замужем, имеет 2 детей, в данное время Саргылана Юрьевна успешно работает учителем физики в ПУМГ в г. Покровске.

С 2008 года мы начали исследовать птиц. Нашим научным руководителем был Исаев Аркадий Петрович, научным консультантом - Соломонов Никита Гаврилович. Ряд лет Парфенов Иван становился дипломантом республиканской НПК "Шаг в будущее". Иван закончил магистратуру СВФУ в 2017 году, обучаясь в университете, принимал активное участие в исследовательской работе студентов, научные статьи напечатаны во многих изданиях, сейчас работает РБ №2 г Якутска, женат, имеет дочь.

С 2010 года во время экспедиции краеведов был обнаружен клад в закопанном сундуке в местности Таһычча Хангаласского улуса. Ряд лет мы занимались изучением косторезного искусства Якутии. В 2013 г Парфенова Лилия, ученица 10 класса, стала лауреатом 1 степени международной конференции "Молодой ученый" с докладом "Сцены традиционного национального праздника ысыах в "Малтанской" шкатулке" в г.Теджон Южная Корея. Лилия была дипломантом Республиканской НПК "Шаг в будущее", лауреатом IX Республиканских Ксенофоновских чтений в апреле 2013 г. в секции "Фольклор и традиции якутов". После школы поступила в медицинский институт СВФУ на "лечебное дело", была активисткой ПОС, хорошисткой учебы, призером олимпиад по хирургии МИ СВФУ.

В 2014 г. Ушницкая Нарыйа, ученица 7 класса, стала дипломантом 1 степени XVIII НПК молодых исследователей "Шаг в будущее" в секции "Филологические науки" с докладом на тему "Этимология слова "Трясогузка", дипломантом 3 степени на республиканской НПК "Х Ксенофоновские чтения". Она была отличницей учебы, стала золотой медалисткой.

Итак, развитие творческих способностей учащихся в нашей школе вот уже в течении 25 лет происходит не только на занятиях, но и во внеурочное время в экспедициях школьников, организуемых заместителем директора Ноговицыным П. Р. Знания, приобретенные в результате собственного поиска, становятся средством обогащения творческого опыта, основой для получения новых знаний в будущем. Хочется выразить огромную благодарность Соломонову Никите Гавриловичу, Ноговицыну Прокопию Романовичу за неиссякаемый энтузиазм, за полученные знания.

**ПАРФЕНОВА Матрена Ивановна,
учитель русского языка и литературы МБОУ "Ойская СОШ
имени А В Дмитриева", апрель 2019 г.**

Чинчийэр айан ситиһиилэрэ

Ой оскуолатыгар "Элэйаада" оболор чинчийэр айаннара академик Никита Гаврилович Соломонов уонна краевед Прокопий Романович Ноговицын салалталарынан үлэлээбитэ сүүрбэ биэс сыла буолар. Экспедиция үлэтэ, ситиһиитэ Саха сиригэр эрэ буолбакка, Арасыйыа, аан дойду таһымыгар биллэр.

Оболор чинчийэр айаннара араас хайысханан үлэлиир. Үүнэр көлүөнэни иитиигэ "Элэйаада" экспедиция суолтата сүдү. Ол курдук, төрөөбүт дойдубут ураты айылбатын, көтөрүн-сүүрэрин, былыргы историятын, култууратын чинчийэн, үөрэтэн, үөрэнээччигэ оҕо эрдэхтэн ингэриммит билиитэ олобун суолугар күүс-көмө буолара саарбахтаммат.

2003 сыллаахха М.К.Аммосов аатынан Саха государственнай университетын бүтэрэн, үөрэммит оскуолабар үлэли кэлээт, "Элэйаада" экспедицияҕа үлэлэнэн, алтыһан саҥалаабытым. Оччоттон баччаҕа диэри этнография, культурология, археология, палеонтология биология хайысхаларынан үөрэнээччилэрбин кытта үгүс тиэмэҕэ чинчийэр үлэнэн дьарыктанныбыт. Научнай кэмпириэнсийэлэргэ кыттан, элбэҕи билибит, сайынныбыт. Чинчийэр үлэ хайысхатын, тиэмэтин талыттан саҥалаан салайааччыларбыт, Никита Гаврилович, Прокопий Романович, биһиэхэ күүс-көмө буоламар, сүбэ-ама биэрэмэр. Чинчийи кэмигэр анал идэлээх учуонайдары, исписэлиистэри кытта көрсөн кэпсэтэбит, сүбэ ылабыт. Үөрэнээччигэ уонна учууталга дьыгнээх өйөбүл уонна көмө манна көстөр.

Сыралаах үлэ, чинчийи түмүгэ үөрэнээччи ситиһиитигэр көстөр. Ол курдук, Арасыйыа, аан дойду таһымнаах кэмпириэнсийэлэргэ ситиһиилэммит үлэлэри бэлиэтиэм этэ. Культурология уонна искусствоведение: Терентьева Евдокия, "Образ кентавра: в фольклоре - олонхо, работах старых мастеров и современных художников Якутии". Бу тиэмэнэн Евдокия Санкт-Петербург куоракка "Интеллектуальное возрождение" кэмпириэнсийэ дипломунан наҥараадаламмыта. Черемкин Егор, "Лировидный орнамент, как отражение близнечного мифа". Казань куоракка ытыллыбыт XIII бүтүн Арасыйыатаабы Поволжскай кэмпириэнсийэҕэ анал бириһинэн бэлиэтэммитэ. Архипова Людмила, "Изучение традиционных серёг "түгэхтээх ытарҕа" народа саха, используя трёхмерное

моделирование" Москва куоракка "Инникигэ харды" бүтүн Арассыйатаабы научнай Форум кыайылааба.

Этнография: Петрова Саина, "Кольца народа саха" тиэмнэн Санкт-Петербург куоракка ытылмыбыт "Интеллектуальное возрождение" кэмпириэнсийэ 3 степеннээх дипломана. Археология уонна палеонтология: Корякин Сайдам, Пермьяков Святослав "Поселения кулун-атахской культуры в долине Эркээни: факты и предположения". Новосибирской куоракка ытылмыбыт дойдулар икки ардыларынаабы кэмпириэнсийэ 1 степеннээх дипломаннара. Пермьяков Спартак, "Палеонтологические исследования бассейна среднего течения реки Лены (по итогам экспедиции "Элэйаада" 2014-2018 гг.)", Новосибирской куоракка ытылмыбыт дойдулар икки ардыларынаабы кэмпириэнсийэ 2 степеннээх дипломана, Санкт-Петербург куоракка "Старт в науке" XII норуоттар икки ардыларынаабы научнай-чинчийэр күрэх 2 степеннээх дипломана.

Чинчийэр үлэбэ ситиһиилээх үөрэнээччилэргэ Никита Гаврилович Соломонов бэйэтин анал стипендиятын олохтообута үүнэр көлүөнэ салгыы сайдарыгар тирэх буолар. Ой оскуолатыттан элбэх үөрэнээччи Никита Гаврилович анал стипендиятынан бабараадаламмыта олус үөрүүлээх. Маны таһынан, Никита Гаврилович "Элэйаада" экспедиция үлэтин өйөөн, 2018 сыл ахсынньы ыйыгар Ой оскуолатыгар отут тыһыынча суумалаах стипендия туттарбыта.

Ытык -мааны Никита Гаврилович, эйигин өрөгөйдөөх үбүлүүгүнэн эбэрдэлиибит. Ой оскуолатын үөрэнээччилэрин, учууталларын, үлэһиттэр, төрөппүттэр ааттарыттан мунгура суох махталбытын тиздэбит, дириг ытыктабылбытын билэрэбит. Чэгиэн туругу, туох баар кэрэни, үтүөнү бабарарбыт.

**ПЕРМЯКОВА Людмила Николаевна,
Ой оскуолатын саха тылын, литэрэтиирэтин учуутала.
Атырдьах ыйа, 2019 с.**

Исследуя прошлое - мгновения открытий и побед

Первые исследования школьников по археологии на территории Хангаласского улуса в комплексной деятельности экспедиции "Элэйаада" были начаты в 2002 году. За годы работы участники экспедиции исследовали 39 археологических объектов на левобережье - стоянки и писаницы. Все посещенные экспедицией объекты были картированы, на некоторых из них были выполнены нивелирные съемки, составлены схематические планы.

Научную консультативную помощь по археологии в полевые сезоны 2003-2009 гг. нам оказывал сотрудник Музея археологии и этнографии Якутского Государственного университета им. М.К. Аммосова Пестерев Д.А. Школьникам также посчастливилось общаться и послушать лекции академика, д.и.н. Гоголева А.И.

Первые работы по археологии были написаны в 2003 году. Андреев Дима по результатам своих полевых исследований написал доклад на тему: "Фрагменты керамики неолитических стоянок Хангаласского улуса", в котором, сделав анализ находок, добавил в сводную классификационную таблицу ымыяхтахской керамики С.А. Федосеевой и А.Н. Алексеева три новых варианта орнаментов на тулове сосудов, ранее не зафиксиро-

рованных. Им же был составлен справочник - определитель керамики для юных археологов. Доклад Димы "Археологические памятники Хангаласского улуса" (2004-2005 гг.), удостоенный дипломом 1 степени на республиканской НПК "Шаг в будущее", был продолжен Прокопьевым Ваней в докладе "Археологическая карта Хангаласского улуса" (2006-2007 гг.). Эта работа была отмечена дипломом II степени на Всероссийской НПК "Шаг в будущее" в г. Москва.

Ноговицын Рома (2003 г.) работал над темой "Хайыргас - мастерская древнего человека на Средней Лене". Им было сделано описание этой местности, анализ находок, состоящих, в основном, из большого количества отщепов - результатов деятельности "каменной индустрии", вследствие чего была выдвинута гипотеза о существовании здесь мастерской по изготовлению орудий. Работа экспедиции за два первых года была представлена им в докладе "Результаты полевых исследований экспедиции 2002-2003 гг.". Также одна из первых участниц археологической экспедиции Саввина Сардана (2003 г.) работала над темой "Руны Средней Лены".

Поиск материала, проведение подъемного сбора - всегда очень увлекательное занятие для детей. Сколько радости и гордости бывает при очередной интересной находке! Осознание себя хранителем тайн древности, поиск информации по найденному артефакту, чувство сопричастности к научному процессу - все это на практике прививает участникам экспедиции навыки исследовательской деятельности и вызывает интерес к более глубокому изучению истории.

Выбор исследовательской темы зависит от желания учащегося, или же происходит под влиянием интересной находки. Интересным открытием для детей были находки керамики эпохи каменного века Якутии. Поскольку керамические изделия почти не портятся со временем, они встречаются в довольно большом количестве. В большинстве случаев они бывают фрагментарны, и очень редко встречаются целые предметы. Летом 2005 года нам очень повезло - в ходе экспедиции был найден развал почти целого керамического сосуда на стоянке Кэтэмэ-II, находящейся на правом приустьевом мысе одноименной речки на первой надпойменной террасе реки Лены к северу от села Тит-Ары. Позднее в лаборатории МАиЭ ЯГУ была реконструирована большая часть найденного керамического сосуда. По этой находке Парфенов Ваня (2006 г.) написал доклад "Развал сосуда со стоянки Кэтэмэ". Иногда, казалось бы, совсем обычные предметы с помощью детской фантазии тоже становятся причиной интересного исследования. Так, во время орнитологического маршрута в 2011 году было найдено гнездо дроздов, удивительно похожее на древние глиняные горшки, так как эти птицы основу из травы обмазывают глиной. Учитывая, что почти все изобретения древности имели аналоги в природе, свою версию появления самой первой глиняной посуды и сравнения творений человека и птиц Елизаров Егор изложил в работе "К вопросу возникновения глиняной посуды в каменном веке", награжденной на республиканской НПК "Шаг в будущее" дипломом III степени. Им же была написана очень интересная работа "Солярные знаки Средней Лены".

Конечно, у мальчиков всегда вызывают интерес находки древнего оружия. В 2006 году на стоянке Кулаты был найден уникальный неолитический костяной нож. Эверстов Афоня написал работу "Костяной вкладышевый нож", в ходе которой на практике применил технику изготовления такого ножа. Также очень интересный доклад с реконструкцией боевых стрел представил Александров Павел (2017 г.). Никифоров Иван в своем ис-

следовании "Панцирные пластины Биттики" изучил новые материалы в истории находок железных пластин на территории Якутии (2009 г.). В работе Ноговицына Ньургун "Воин железного века" (2015) рассказывается об археологических раскопках Покровского погребения.

Многие известные археологические памятники нуждаются в охране и защите. Проблему сохранения исторических памятников на примере стоянки Кулаты поднял в своем докладе Титов Слава (2005-2006 гг.) - "Создание заповедной зоны "Стрелы Кулаты" - проблема сохранения памятников археологии". Степанов Борис продолжил освещение этой проблемы в докладе "Исследование стоянки Кэтэмэ для включения в охранную зону археологических памятников" (2012 г.), став дипломантом I степени на Республиканском этапе Всероссийского конкурса "Мое Отечество". Также с работой "Исследование и проблема сохранения археологического наследия Г.В. Ксенофонтова" (2013 г.), он стал лауреатом IX Республиканских Ксенофонтовских чтений.

Древняя Якутия - это край таежных охотников, для которых главным объектом охоты был лось, как самое крупное животное тайги. Поэтому этой теме тоже было посвящено несколько тем. Так, в рамках VI Международного симпозиума "Лось в девственной и измененной человеком среде", проводившемся в г. Якутске 14 - 20 августа 2008 года, Прокопьев Ваня представил доклад "Лось в жизни первобытных людей Средней Лены", в котором по материалам экспедиции были систематизированы наскальные изображения лосей на территории Хангаласского улуса. В 2015-2017 гг. исследовательские работы Саввиной Сайыны "Искусство таежных охотников" с анализом техники петроглифов и "Идущие за лосем" по сравнению писаниц Средней Лены и Сибири удостоились дипломов на республиканской НПК "Шаг в будущее".

Также на международной конференции "Мы вместе на защите рек: юные экологи за сохранение и обогащение природного и культурного наследия" в рамках проекта ЮНЕСКО "Великие реки" (2008 г.), Прокопьев Иван представил доклад "Археологические исследования школьников на Средней Лене", Никифоров Иван выступил с докладом "Новые палеонтологические находки в бассейне Средней Лены".

Необычные археологические находки, обнаруженные на территории Хангаласского улуса, свидетельствуют о том, что здесь проходили древние пути. Так, Ильин Сергей в докладе "Тайна клада местности Багадал" рассказал о находке 147 китайских монет империи Сун, датированных 11-12-м веками. Эта работа была удостоена диплома I степени на VII Международной НПК "Тюркология как основа развития патриотизма" в 2009 году. Впоследствии тема проникновения китайской культуры на территорию древней Якутии исследовалась в работах Евсеева Андрея "Бронзовые артефакты китайского происхождения" (2016 г.), Никифоровой Валерии "Нефритовое тесло - удивительная находка со стоянки Улахан-Ан" (2016-2017 гг., V улусная НПК "Афанасьевские чтения" - лауреат; Республиканские Виноградовские чтения - диплом I степени), Алексеевой Насти "Находка в местности Сатал" (2016-2017 гг., I республиканская НПК "Взаимное обогащение культур Китая и Сибири" - лауреат).

В апреле этого года учащимся нашей школы была предоставлена возможность онлайн-участия в Международной научной студенческой конференции, проводившейся в Новосибирском Государственном университете. Архипова Люда с докладом "История камня с письменами" стала дипломантом 1 степени, доклад Никифоровой Валерии "Нефритовый путь" занял 3 место.

Кроме археологии, поисково-исследовательская работа велась также по этнографии, истории, краеведению. Изучены некоторые неопубликованные, находящиеся в архивах труды известного учёного-фольклориста Г.У. Гермогенова - Эргис. Так, исследовательские работы Харбанова Юры и Иванова Айаала по родословной эргисцев и истории I-го Эргисского наслега Западно-Кангаласского улуса, вошли в книгу "Эргистэр" краеведа Федоровой Р.В. Написаны работы по истории земельных отношений Немюгюн-ского наслега, о судьбах известных людей Хангаласского улуса. Так, например, большой интерес у краеведов вызвал доклад "Установление места захоронения Софрона Сыранова" (2010 г., Ильин Сергей). В целом, собран уникальный этнографический материал, немало статей и докладов вышло в журналах и книгах.

На территории Хангаласского улуса поэтапно работали научные экспедиции, внесшие большой вклад в науку, также и участники экспедиции "Эмэйаада" вносят свой посильный вклад в изучение природы и истории своего родного края. Участие в экспедиции даёт детям возможность развиваться и раскрыть свой потенциал, дарит незабываемые мгновения открытий и побед, воспитывает гуманное отношение к окружающему миру. Наверно, это и есть самый важный результат в работе с подрастающим поколением.

Мы все - и участники, и выпускники экспедиции благодарны Никите Гавриловичу за его мудрое наставничество и за бесценный опыт.

**Иванова Саргылана Павловна,
учитель истории и обществознания МБОУ "Ойская СОШ им. А.В. Дмитриева
с УИОП" Хангаласского улуса, август 2019 г.**

В науку со школьной скамьи

В 1998 году по инициативе Соломонова Никиты Гавриловича в Октемской средней школе была организована эколого-биологическая экспедиция учащихся "Махаон". Целью экспедиции было комплексное изучение долины Эркээни. Перед организаторами экспедиции Никита Гаврилович поставил задачу: воспитать ученых со школьной скамьи. Организацией экспедиции занимался директор школы Федотов П.С. С 1998 по 2002 годы руководителем экспедиции была Афанасьева Калиста Федосьевна, учитель биологии. С 2003 года по настоящее время руководителем работает Федотов П.С.. Научное руководство осуществляют работники Института биологии.

В первый же год экспедиция получила хороший результат. В долине Эркээни недалеко от с.Октемцы был выявлен северный ареал Терескена Ленского, краснокнижного эндемика Якутии. Растение было обнаружено ученицей 9 класса Рудых Татьяной. Этот факт был зафиксирован в "Красной книге Якутии" 2003 года выпуска. Рудых Т. под руководством Афанасьевой К.Ф. подготовила доклад о Терескене Ленском и стала дипломантом республиканской НПК "Шаг в будущее". Это был первый успех нашей экспедиции. В дальнейшем, мониторингом состояния Терескена Ленского, занималась Олесева Саина (рук. Федотов П.С.). Она дважды становилась лауреатом улусного и дважды дипломантом республиканского НПК "Шаг в будущее". В изучении редких растений научную консультацию осуществляла Захарова Вера Иннокентьевна.

Плодотворную работу ведет Исаев Аркадий Петрович. Под его научным руко-

водством в нашей школе сложилась система привлечения учащихся к научному познанию окружающей природы, в частности через изучение жизни птиц. Изучение птиц для любого ученика начиналась с общего обзорного знакомства. Дети узнавали многообразие птиц родного края, экологические группы, на основе наблюдений знакомились с биологией отдельных видов, далее приступали к тематическому изучению групп или видов пернатых. В ходе тематического изучения овладевали частными методиками научного познания. Одной из традиционных приемов нашей работы является целевая установка. Аркадий Петрович на определенный период ставит цели и задачи работы. Мы самостоятельно разрабатываем план действий. Итоги работы подводим во время очередной встречи или во время подготовки докладов учащихся. Отдельные учащиеся привлекаются к работе республиканских лагерей в Верхоянском и Томпонском улусах. Наиболее перспективных воспитанников Аркадий Петрович включает в научные экспедиции ИБПК. Эффективным методом воспитания будущих биологов является самостоятельное изучение школьниками отдельных тем путем наблюдения в природе за жизнью пернатых или ведение маршрутного учета. Но этот метод требует большой подготовительной работы - инструктажи по ведению работ и по соблюдению техники безопасности. Аркадий Петрович часто в работе с учащимися школы привлекает ученых. Наши дети работали с известными орнитологами Вартапетовым Л.Г., Романовым А.А., Ларионовым А.Г. Слепцовым Ю. А. и другими. Более 10 лет ведем наблюдения за сезонными изменениями в природе. Фенологические наблюдения дают возможность связывать изменения в жизни птиц или появления новых видов с изменениями в климате края.

Со времени создания республиканского зоопарка "Орто Дойду" Никита Гаврилович установил тесную связь между нашей школой и зоопарком. Зоопарк стал полигоном воспитания будущих научных работников. С 2003 по 2007 годы на ее базе организовывали летний лагерь. Дети ухаживали и вели наблюдения за поведением животных в неволе. Проводили эксперимент по одомашниванию степных лис и енотовидных собак. Большую работу проводили по озеленению зоопарка и благоустройству прилегающей территории. Именно в зоопарке установилась традиция встречи ученых с учащимися, в ходе которой в непринужденной обстановке школьники участвуют в планировании научно-исследовательских работ, отчитываются перед научными руководителями, получают задания на сезон.

В 2001 году Ноговицын П.Р. пригласил наших школьников участвовать в экспедиции "Элэйаада". Мы впервые с учащимися и учителями Ойской школы побывали в устье реки Буотама, Тукулане, Ленских Солбах, исследовали речку "Курун" и обнаружили самый большой череп горного барана. С тех времен мы постоянные участники комплексной экспедиции "Элэйаада". Благодаря "Элэйааде" учащиеся знакомятся с природой родного края, с разнообразием живого, закономерностями и историей развития природы. В ходе экспедиции учащиеся встречаются с ведущими учеными России, в этом большая роль научного руководителя Соломонова Никиты Гавриловича.

Воспитанники экспедиции более 50 раз становились лауреатами и дипломантами улусной НПК "Шаг в будущее", более 30 раз становились лауреатами и дипломантами республиканского этапа "Шаг в будущее". Шемякин Женя (рук. Афанасьева К.Ф.) участвовал во всероссийском конференции молодых исследователей. Табышев Слава (рук. Афанасьева К.Ф.) удостоен диплома 2 степени. Кычкин Володя (рук. Федотов П.С.) награжден дипломом 2 степени во всероссийской НПК в г. С-Петербург. Давыдов Ганя (рук. Федотов П.С.) стал лауреатом всероссийского этапа НПК "Шаг в будущее". За вы-

дающиеся достижения в области изучения биологии Шемякин Женя, Габышев Слава (дважды), Кычкин Володя, Давыдов Ганя, Трофимов Андрей, Давыдов Егор, Иванов Руслан в разные годы становились лауреатами премии академика Соломонова Н.Г.

Работа в экспедиции помогает ребятам в выборе профессии. Многие связали свою судьбу с научной работой. Шемякин Е., Мамаев Н., Габышев В. работают в лаборатории горных экосистем ИБПК и под руководством Аркадия Петровича продолжают изучать живой мир. Давыдов Гаврил поступил в магистратуру ИЕН СВФУ, Шепелева Илона, эколог, аспирант ИЕН СВФУ. Более 10 выпускников выбрали профессию медика, двое стали охотоведами, более 20 получили сельскохозяйственные профессии. В 2018 году Шемякин Евгений защитил кандидатскую диссертацию и получил научную степень кандидата биологических наук. Он - первая ласточка нашей школьной научно-исследовательской экспедиции.

Сегодня Октемская средняя школа входит в сеть агропрофилированных школ Якутии, является базовой школой сети сельских школ РАН. В этом большая заслуга Никиты Гавриловича, все эти годы его незримая рука ведет нашу школу, наших детей в мир науки. Он является важнейшим звеном в созданном им триединстве: школа - ВУЗ - наука. Благодаря Никите Гавриловичу в школе создана система подготовки школьников-исследователей, которые в дальнейшем идут в науку. Никита Гаврилович считал работу с молодежью, детьми одной из самых значимых, ответственных и общественных работ. Эта деятельность, действительно, близка ему по духу, по состоянию души. Он всегда молод душой, молод жадой познания и влечения в науку и научному творчеству.

В канун девяностолетия Никиты Гавриловича мы с гордостью докладываем: "Поставленная Вами задача, Никита Гаврильевич, достигнута! И обещаем, что и дальше будем работать в этом направлении и достигать новых высот".

**ФЕДОТОВ Петр Саввич,
учитель биологии Октемской СОШ,
руководитель экспедиции. Август 2019 г.**

Оҕо куйуурдуу турара

Бу киинэ Былатыан Ойуунускай 110 сааһыгар анаан уһуллубута. Оччолорго минниистир Борисов Андрей Саввич өйөөбүтэ. "Сахафильм" дириэктэрэ Степан Сивцев-Долму бары аппаратураны: ол саҕана санга кэлбит краны уонна да атын тэрилинэн хааччыйбытыгар махтал улахан. Киинэ сценарийын бэйэм суруйбутум. Раскадровка курдук суруллубута-хас хардыы, күлүк барыта. Кэлин Никита Аржаков туох киинэ уөрэхтээххиний диэн ыйытан турардаах. Мин иккис үрдүк үөрэҕим култуура эйгэтигэр ВСИК буолар.

Хартыына дириэктэрэ Афанасий Данилов, оператор Юрий Бережнев, техник ("Сахафильмтан") Эдуард Новиков, художник Станислав Хабаров буоламнар. Сүрүн оруолга Ой орто оскуолатын 6 кылааһын үөрэнээччитэ Титов Слава оонньообута, аттаах дьон Нөмүгү уонна Уулаах Аан олохтоохторо, сылгылары Булгуннахтаахтан ылбыппыт. Сылгыһыттар ордук театртан уларсыллыбыт боотурдар таңастарын дьэ сөбүлээн кэлпит-

тэрэ, кытаанах илиилээх сылгыһыттар тимир килэгир куйахтары кэтэн айаас да аттары сыһыппытара. Кырдыабыс сылгыһыт Уол Арамаан - Роман Данилов оруола олус улахан - ангардас кини сымнаҕастык көрөр, алгыыр харахтара уонна кестөр кестүбэт мичээрэ киинэ ис хоһоонун арыяр.

Сава таптал аата Аабык диэн. Күн аайы ойбон алларан ол сабанаабы оҕо ис туругун көрдөрбүтэ. Муус устарга балаакканан хоно сытан киинэбитин устубуппут. Тылаллаах сааскы Өлүөнэ өрүскэ муус көйөн ойбон онгоруутугар сүрүн көмөлөһөөччүм оскуолаба бииргэ үөрэммит оҕо сааһым доҕоро Валентин Александров буолар.

Үс ый устата элбэх күөлү кэрийэн, кэлин хаар ууман Маалтааныга тыаба тахсан, уһулбуппут. Киинэ титрыгар бары ытык сирдэргэ махтал сурукпутун килэрбиппит.

Бастагынан үлэбитин хайбаабыт дьонунан Андрей Саабыс, суруйааччылар Сиэн Өкөр уонна Харысхал буолаллар. Кэлин Ытык Күөлгэ Суорун Омоллоон уонна Егор Андросов бастагынан көрбүттэрэ - ол буолаба кытаанах тургутууну ааһы. Киинэбит кэлин хас да фестивальга кыттыбыта. Андрей Саввич Японияга ЭКСПО-ба илдьэн көрдөрбүтэ уонна дьоппуоннар балыксыт дьон буолан киинэ хара сабаланыабыттан бүтүөр диэри көрөн бараннар махтанан тонхоннуумар диэн астына кэпсээбитэ.

Кэлин критик Сергей Анашкин ити киинэни хас фестиваль аайы соһо сылдьан куонкурсу таһынан көрдөрөр, Бангладешка тийэ, 2016 сылга Уралга уонна Сахалинга көрдөрбүтэ.

Кэргэнни Алексей уонна Екатерина Романовтар эмиэ этно-фестивалларга уонна конференцияларга илдьэ сылдьаллар. 2016 с. Канадаба илдьэн киинэбитин көрдөрбүттэрэ.

Юрий Бережнев биир бастагы операторскай үлэтэ буолаба - айылбаны, дьону сахалыы анаарыы жанра диэххэ сөп, кэлин сайдан тахсыбытын бары билэбит, саха киинэтин биир сүрүн суола буола. Хас да саҥа операторскай арыыйылар онгоумлубуттара, холобура, хас да эргиирдээх уһулуу уонна аан дойдуну эргитии түгэннэрин биллэр оператордар хайбаабыттар. Онон биһиги дьоммут операторскай үлэлэринэн саха киинэтин биллэрдэхтэрэ. Кэлин бу киинэттэн эр ылан оннообор пленкаба уонна 3Д киинэлэри уһулбуппут. Киинэлэр Тарковскай бириэмийэтин уонна норуоттар икки ардыларынаабы бириэмийэлэри ылбытара ону бигэргэттэ, саха оператордара Аан дойду таһымнаахтарын туһулаата.

"Оҕо куйуурдуу турарын" аҕам саастаах кырдыабастар олуһун сөбүлүүмэр. Бэл, Михаил Ефимович Николаев Саха тыһаатырын саалатыгар соботобун көрөн турар. Никита Гаврильевич Соломонов олус сөбүлүүр киинэтэ. Кинилэр иккиэн да хоту сиргэ оҕо саастара итинник балыктааһынга ааспыттара, ол иһин бу киинэ Саха сирин ол сабанаабы оҕолоругар ананар. Доҕорум, режиссер Николай Ермолаев ийэтэ Намга кун аайы холбоон көрөр диэн соһуппута. Ити киинэ кэнниттэн саха киинэтин суола бу эбит диэн итэбэл үөскээбитэ уонна кэлинги киинэлэрбит да ону бигэргэтэллэр диэн үөрэбит.

Аны туран кыра оҕолор эмиэ сөбүлээн, тэнгэ истэригэр балыктаһан көрөмөр эбит (сопереживание). Тыа сиригэр олорор улахан оҕолор билэр үлэлэрэ буолан оннук сөбүлээн көрбөттөр, оттон куорат оҕолоро олус болҕойон көрөмөр эбит.

Атын омуктар киһи кэтэспэтэбин көрөмөр, кинилэргэ барыта философия - оннообор сорохтор таһара уобараһын өйдөөн көрөмөр. Сорохтор бу киинэнэн олонхону өйдүүмэр.

Ол сабана эдэр режиссер Лена Гримм сангата суох киинэни дьэ сахалыытын көрөн олус сөхтүм диэн анаан кэпсэтэн барбыта. Кырдьык, Аан дойду киинэтэ улуу ньомуйтан сабаланнаба, онон бары эдэр режиссердар тыла суох киинэттэн сабалыахтаахтар диэн санаа үөскээбитэ ол кэпсэтии кэнниттэн.

Кэлин фестиваль сайдыытыгар Сардаана Саввина улахан хамсааһыны таһаарда, киини киинэлэри барытын кырабы харабынан таба көрүүтэ махталмаах суол.

**Прокопий НОГОВИЦЫН,
Нөмүгү.**

Всё в мире взаимосвязано.

Якутское кино - кино саха, экспедиция школьников и Никита Гаврилович

Вчера, 14 августа, в городе Якутске была встреча по итогам экспедиции школьников по Средней Лене по линии Малой Академии Наук с нашим научным руководителем, доктором биологических наук Никитой Гавриловичем Соломоновым. Надо отметить, что наша экспедиция школьников "Элэйаада" организована по инициативе Никиты Гавриловича 1994 году.

При встрече Никита Гаврилович посоветовал мне написать про якутское кино и участие наших детей в съемках фильмов. Никита Гаврилович является самым из первых зрителей и строгим зрителем наших фильмов и сейчас он один из самых убедительных консультантов и пропагандист наших фильмов среди своих коллег, в том числе именитых академиков с мировым именем. Убеждает посмотреть наши фильмы и к нашей радости именитые ученые восхищаются нашими короткими фильмами с участием наших же участников экспедиции. Никита Гаврилович всегда очень радуется успеху наших воспитанников, с гордостью рассказывает коллегам, когда знакомит их с деятельностью экспедиции, и про наши фильмы, и про наших воспитанников, которые нашли себя в кинематографе. Нашей гордостью является Саргылана Скрыбина, участница наших экспедиций, выпускница ВГИК - самого знаменитого института кинематографии по профессии очень редкой для Якутии - она первая выпускница ВГИК по профессии художник кино.

В 2005 году в работе экспедиции принял участие известный художник Федот Макаров. И наши дети прямо во время походов учились писать пейзажи на наших красивейших Ленских скалах, любовались творчеством древних художников каменного и бронзового веков - картинами написанных красной охрой на скалах Средней Лены. Такой счастливый случай, такое везение бывает не с каждым художником - это мечта многих художников со всего мира.

И фильмы наши рано или поздно должны были родиться обязательно - всё шло к этому. Беседы со знаменитыми и известными учеными про их детство в трудные довоенные, военные и послевоенные годы, красоты нашего края - скалы и река, водопады, соколы и беркуты, сардаана и орхидеи, пещеры и синий лёд среди июльской жары...

И ведь на самом деле наш первый короткометражный фильм по произведению классика якутской литературы Платона Ойунского "Кээрэкээн" был задуман после одного случая -возвращаясь после одного разведывательного похода по Средней Лене (пе-

ред походом школьников разведка маршрута будущей экспедиции школьников обязательна) мы увидели удивительное явление - переход табунов якутских лошадей через реку Лена на остров Тойон Арыы - на самый большой остров великой сибирской реки. Из этих ярких впечатлений родился сюжет фильма - переправа табунов нашего предка шамана - ойуун Кээрэкээн через великую реку. И следующей осенью мы вернулись на это место и засняли наш первый фильм про переправу табунов на 300 лошадей. Наши друзья-табунщики помогли нам, собрали десяток табунов в Тойон Арыы. А ведь в этих местах находятся самые знаменитые писаницы лосей времен бронзового века места - действительно, прекрасные и священные с глубин веков.

Этим фильмом мы удивили многих, и тем самым вдохновились на новые фильмы.

Второй фильм по произведению Платона Ойунского, окрыленные успехом первого фильма, мы сняли уже в следующем, 2003 году. Фильм по произведению "Оьо куйуурдуу турара" ("Мальчик и Озеро") - самый любимый фильм Никиты Гавриловича. Этот фильм посвящается нашим отцам и матерям, детство которых прошло в трудные годы начала века, довоенные и военные годы. Они видят себя в мальчике, который ловит рыбу в проруби, с величайшим трудом сам продавливая анныы-пешней толстый лёд (а лёд у нас в Якутии толщиной в два метра). Со слезами на глазах смотрят наши бабушки и дедушки как мальчик крутит ручку куйуур - сачка в проруби, и падает в изнеможении и голода, как приходят духи предков на конях посмотреть на изможденного мальчика и хотят забрать с собой на "сайылык" - на девятое небо где вечное лето.

Но мальчик не собирается уходить на вечное небо - его ждут великие дела ради своего народа саха - которое живет в вечной нужде и в нищете на срединной земле. Мальчик - это сам Ойунский, впоследствии великий революционер - Красный Шаман.

Один из первых зрителей нашего фильма "Оьо куйуурдуу турара" Никита Гаврилович сразу полюбил этот фильм. Впоследствии наш фильм отправился покорять мир - были показы на "Экспо-2005" в Японии. На выставке фильм крутился непрерывно и было удивительно смотреть, как японцы кланялись фильму, рассказывал потом режиссер Андрей Саввич Борисов, очевидец этих событий.

Потом были показы во многих городах России и мира. В 2016 году был специальный показ нашего фильма "Мальчик и озеро" на знаменитом Берлинском фестивале "Берлинале" на огромном экране высотой с трехэтажный дом. Наш фильм представлял оператор Юрий Бережнев и немецкие зрители очень тепло приняли наш фильм. Этим фильмом было открыто окно в Европу нашим якутским фильмам. На следующий год там, на Берлинале, был мировой показ саха-болгарского фильма "АГА"режиссера Милко Лазарева. Съёмки проходили на реке Лена и на скалах Средней Лены. Я был консультантом этого фильма. В фильме есть кадры как старик тоже рыбачит в проруби - долбит толстый лёд, так же крутит куйуур-сачок на длинной ручке. На огромном экране Берлинале наш мальчик - но уже состарившийся, ставший стариком, вечно крутит весь земной шар!

Главную роль в фильме "Оьо куйуурдуу турара" сыграл участник нашей экспедиции школьников Слава Титов, в то время учащийся 5 класса. Он - очень активный участник, автор находки железного ножа с необыкновенными насечками в знаменитой археологической стоянке Кулаты, открытой впервые в 20-х годах XX века самим Гаврилом Васильевичем Ксенофонтовым. По следам научных экспедиций великого ученого проводит маршруты своих походов наша экспедиция "Эмэйаада", названная в честь самой известной книги Г.В. Ксенофонтова - в честь памяти ученого из народа саха с мировым

именем.

Потом были и другие короткометражные фильм покоровившие мир, также любимые Никитой Гавриловичем. А сегодня мы продолжаем съемки фильмов уже со своими воспитанниками - профессионалами в мире кино.

Труды наши дают свои плоды. Вместе со своими воспитанниками - кинорежиссером Эдуардом Новиковым и художником кино Саргыланой Скрыбиной по Указу Главы Республики Саха (Якутия) №518 от 6 мая 2019 года мы стали лауреатами Государственной Премии Республики Саха (Якутия) имени А.Е. Кулаковского - "За особый вклад в развитие кинематографического искусства Республики Саха(Якутия) и его популяризацию на международном уровне, плодотворную творческую деятельность, получившую общественное признание". По мнению Никиты Гавриловича это очень символично и гордо быть награжденным вместе со своими воспитанниками.

Благодаря Никите Гавриловичу и его другу по Покровскому интернату военных лет Спартаку Петровичу - народному артисту Республики Саха (Якутия), МЫ НАШЛИ СВОЙ ПУТЬ САХА - ПУТЬ САХА КИНО. Долгие беседы с нашими аксакалами дают почувствовать дух наших предков. Мы начинаем понимать, что всё в человеке закладывается в детстве и не даром якутские слова ОБО и ОБОННЬОР - одного корня. Ведь наши почтенные, заслуженные старики ребячливы как и в детстве, с ними не скучно даже нашим ребятишкам - в походах они понимают друг друга только так. Не всякий взрослый наравне с детьми ходит в походы в свои 90 лет, и общается на равных с детьми. Про это и наши фильмы, и эти фильмы понимают во всём мире. Наши фильмы всегда про детей и стариков, и снимаем тоже настоящих, именно сельских стариков и детей, Говорят, глаза детей и стариков никогда не врут, даже на экране, и это не сыграет ни один профессиональный актер... Кино, экспедиция и Никита Гаврилович со своими друзьями - это нечто единое, про это я и попытался написать.

Никита Гаврилович выдал еще одну идею - сказал, что надо сделать монтаж кадров из наших фильмов. А мы думаем развить эту идею - попытаемся рассказать о жизни Никиты Гавриловича кадрами из наших фильмов, и надеюсь, и даже убежден, что получится своеобразный фильм о детстве его поколения, ведь это кадры из его детства и детства его друзей.

А академику РАН Владимиру Сергеевичу Рожнову - другу Никиты Гавриловича - наши фильмы настолько понравились, что он специально попросил отправить их ему, чтобы он мог бы показывать своим коллегам-академикам и своей семье.

Прокопий НОГОВИЦЫН.

15 августа 2019 г. Село Ой Хангаласский улус.

Синопсисы якутских фильмов

Здравствуйте, Прокопий Романович.

Отправляю Вам синопсисы. Посмотрите, пожалуйста, и отправьте свои замечания. Не знаю, дошло ли первое письмо, были сбои при отправке, поэтому дублирую.

Эти синопсисы - больше рецензии, но, думаю, в таком формате они пойдут.

"Таал-таал эмэхсин", "Сахафильм", 2008.

Режиссер: П.Ноговицын

Короткометражный фильм по мотивам якутской народной сказки.

Веселая, поучительная и добрая история, пронизанная любовью к родной природе, где традиционные образы якутского фольклора перенесены в современность.

Герои этой истории обычные люди, жители обычного села. Главные роли здесь исполняют не профессиональные актеры, а люди из народа.

В легкой, доступной для ребенка форме, режиссер излагает "простые" истины народной мудрости, этические начала якутского мировоззрения, основы нравственности и морали, заложенные в национальной мифологии.

Сказка, рассказанная бабушкой, преломленная фантазией двух сестер, превращается в настоящее приключение в волшебном мире, населенном одушевленными стихиями и говорящими животными.

В этом мире, гармоничном и стройном, родная бабушка превращается в дух-хранительницу леса, следящую за равновесием жизни, одаряющую Серединный мир своими гостинцами, а прорубь посреди озера - окошком в параллельное измерение. Невинная шалость двух сестер приводит к изменениям в том, зазеркальном мире - старушка падает и примерзает ко льду. И никто не в силах помочь ей, ни горячее солнце, ни темная туча, ни буйный ветер, ни сам лед. Даже мышка-земмеройка и лиса отказывают бабушке. И кто знает, к чему привела бы эта случайность, если бы не сами девочки, ведь только участливому, доброму и заботливому человеку под силу спасти и сохранить свою природу.

Сестры поднимают обессилевшую старушку Таал-таал и вместе с ней отправляются домой. И снова вокруг привычные места, а сказочный дух - родная бабушка. Но урок, полученный у проруби останется навсегда.

Сказка, адресованная детям, может быть интересна и взрослым, ведь режиссер поднимает актуальные сегодня темы сохранения природы, бережного отношения к родной земле, семье.

В своей работе П.Ноговицын создает особую атмосферу, передающую якутское понимание мира, в его неоднозначности, многогранности и многоуровневости, здесь природа одушевлена, она наравне с людьми участвует в происходящих событиях. В то же время, в играх масштабами (с помощью ракурсов и крупных планов), в созданных образах, в самих ситуациях, отражающих алогизм мифологического мышления, воссоздается детский взгляд на мир. Только в восприятии ребенка руки бабушки, детали ее одежды могут видеться огромными, а прорубь вмещать целые миры; только ребенку дано понимать язык животных и слышать голоса природных стихий.

"Буор Кут"

Режиссер: Прокопий Ноговицын

Операторы: Семен Аманатов, Дьуур Березкин

Художники: Федот Макаров, Стас Хабаров

Монтаж: Александр Таман, Юрий Бережнев

Философская кинокомпозиция, где обрывки воспоминаний о далеком прошлом, сливаясь с метафорическими образами-видениями, создают пространство души человека, его внутреннее ощущение мира и себя в нем.

В якутской мифологии считается, что при рождении человек наделяется тремя душами: Салгын кут - воздушная, эфирная душа, Ийэ кут - материнская душа, Буор кут - земная душа. Только в гармонии трех душ может жить и развиваться человек. При ослабевании хотя бы одной из них человек перестает существовать.

Фильм П. Ноговицына "Буор кут" основан на истории, произошедшей в реальности, однако, события начала прошлого века становятся основой для размышлений автора на темы жизни, смерти, назначения человека.

Оторванный от родной земли, лишенный опор, связывающих с сотнями поколений предков, главный герой оказывается на краю гибели. Только мудрые старики, хранители древнего знания, ведают, как вдохнуть жизнь в ослабевшее тело человека - в целебный отвар добавляют крупинки его земли, восстанавливая таким образом изначальное равновесие трех душ.

И дело не только в жизни каждого отдельного человека. Ведь человек - часть Вселенной. Отрываясь от родной земли, переставая слышать ее зов, мы перестаем воспринимать мир, как единое целое, а, значит, нарушаем гармонию, разрушаем те опоры, что дают нам силы жить.

В фильме П. Ноговицына для героя снова наступает весна, и оживает земля под его ногами, одаривая своей жизнотворной силой.

"Друг потерялся"

Режиссер: Прокопий Ноговицын

Оператор и монтажер: Дьуур Хатынчаанап

Короткометражная зарисовка из жизни современного села.

Эта поучительная история, в которой с любовью описываются быт и традиции якутской деревни.

В центре картины - история о мальчике, потерявшем своего щенка. Увлечшись игрой в рыбную ловлю, засмотревшись на лошадей и коров, собиравшихся у проруби в студеный зимний день, он забыл своего щенка. Вспомнив о четвероногом друге, мальчик отправляется на его поиски, но слишком велика его земля, а щенок так мал. В отчаянии герой готов замерзнуть, чтобы разделить со своим другом и зимнюю метель, и одиночество, но на помощь ему приходит старший брат, который уже давно нашел щенка.

На ужин мальчик получил, конечно, горячих карасей, которых только сегодня выловили из озера, а самый вкусный кусочек он отдал своему потерянному и снова найденному другу.

Как и в предыдущих работах, режиссер концентрирует внимание на националь-

ной культуре и родной природе. Ряд картин, рисующих повседневную жизнь якутской деревни: зимняя рыбалка, традиции которой с древних времен сохранились у якутского народа неизменными, свободно резвящиеся на снегу лошади, степенно бредущие к водопою коровы, чистый белый снег, лунка в середине озера - все это создает атмосферу гармонии и спокойного, правильного мира, идеальный образ земного существования.

"Оҕо куйуурдуу турара"

Фильм по произведению Платона Ойунского.

Картина пронизана философской поэтичностью, характерной для произведений якутского классика, настоящего олонхосута. Бытовая история - поход мальчика за рыбой - расширяясь, перерастает в космогоническую картину мироздания.

В картине режиссер использует образы и мотивы и приемы, присущие якутскому эпосу. Переосмысленные режиссером, перенесенные на киноязык эти элементы превращают эту работу в настоящий фильм-олонхо.

Фильм-путешествие, фильм-превращение начинается с традиционного для олонхо зачина, который служит для того, чтобы настроить органы восприятия на определенный лад, призвать к созерцанию. Путь мальчика к озеру - это путь первочеловека, исполина, бредущего по новорожденной земле. Неописуемо труден каждый шаг мальчика, непроходимые препятствия преодолевает он на пути к своей цели.

Наконец, перед ним чистый белый лист - озеро, покрытое толстым слоем снега, нетронутая гладь, готовая принять любой рисунок, нанесенный первым человеком.

Мальчик, по традиции сначала обратившись к духам, начинает свое путешествие по мирам через медленно углубляющуюся лунку, которая становится то равносильным тэнгрианским крестом, то древним солярным знаком, то вдруг разрастается до размеров космического пространства, в котором между звездами, галактиками и планетами парит маленький человек.

Долбление лунки - путь в Нижний мир, еще более трудный, грозящий настоящими опасностями. Здесь простое, казалось бы, дело, знакомое каждому рыбаку, напоминает ритуальный танец - через круговую панораму, бесконечное движение мальчика по ходу солнца, ритмичные удары железного лома о лед, тяжелое дыхание уставшего ребенка, зритель вместе с героем погружается все глубже в мир духов. И вот уже весь мир сузился вокруг мальчика, превратившись в одну огромную прорубь. Края лунки возвышаются уходящими вверх ледяными утесами к белому равнодушному небу, которое, как ледяная вода, плещется где-то наверху. И он уже не знает, куда ведет его эта лунка - вверх или вниз. Путь одинаково долог: перед ним отвесные скалы, у которых нет вершин, они теряются где-то в бесконечной дали. Наконец - вода.

Сама ловля рыбы превращается в очередное испытание, обряд, в котором кружение, бурление воды, кусочки льда, всплывающая рыба - это космические вихри, в которых рождаются новые миры, пробуждается новая жизнь, отнимаются последние силы.

Духи даруют улов, но что возьмут взамен? Мальчик уже открыл дверь в их мир. И они пришли за своей жертвой.

Всадники - духи предков окружают упавшего мальчика. Тонкая черная струйка, вытекающая из его носа, становится каплей жертвенной крови.

И духи принимают жертву - старик протягивает руку умирающему.

Крупный план соединенных рук мальчика и старика на фоне якутского чепрака, композиционно повторяющий фрагмент работы Микеланджело, придает мистической встрече новый смысл - это, действительно, сотворение первого человека, в то же время, наоборот, уход души в небытие.

Духи уходят в свой мир, также, как и появились, тающим в воздухе миражом, но теперь позади старика сидит мальчик. Крупный план его лица, входящего в кадр лишь наполовину, напоминает, что герой все еще посередине - между жизнью и смертью, между верхом и низом, между богами и демонами, в Серединном мире людей.

Медленно все возвращается на свои места или, наоборот, навсегда изменяется этот мир: теперь черная бездна лунки занимает место солнца, истоптанный снег становится небосводом. А может, мы уже в Нижнем мире?

Вновь режиссер возвращается к месту рыбалки. Опустевшее белое поле с молчаливо возвышающимися снастями - памятниками когда-то бывшему здесь человеку, напоминающими нам о жертве, о необходимости жертвоприношения ради сохранения жизни.

Мальчик набирает в туюс наловленную рыбу - его семья не будет сегодня голодать. В последний раз с благодарностью окидывает мальчик озеро, подарившее ему богатый улов. Солнце, низкое, яркое, уже опустилось за лес. Сколько же времени он здесь пробыл? Сколько таких путешествий совершается каждый день. Сколько неувиденных подвигов.

Гела КРАСИЛЬНИКОВА,
кинокритик.

Магический мир якутского кино

Представления якутов об устройстве мироздания во многом схожи с архаической картиной мира других народов Евразии. Вселенная состоит из трех миров: верхний, средний и нижний. Символом триединства трех миров выступает священное дерево Аал Луук Мас, кроны которого находятся в верхнем мире, ствол - в среднем мире, а корни уходят в нижний мир.

Верхний мир, состоящий из девяти уровней неба, заселяют боги Айыы. Серединный мир принадлежит людям, которые являются потомками племени Айыы. В нижнем мире обитают злые демоны.

В Серединном мире, кроме людей, обитает множество духов, которые в зависимости от поведения людей помогают, либо наказывают их. Подобный сюжет часто повторяется в народном фольклоре, что нашло отражение и в кино. В фильме Прокопия Ноговицына "Мальчик и озеро" (2005г) мальчик просит у Духа Озера даровать ему немного рыбы, чтобы спасти семью от голодной смерти. В суровых условиях севера жизнь мальчика и его близких всецело зависит от милости духов. Не выдержав тяжелого труда, ребенок падает в обморок на лед. Находясь на грани жизни и смерти, мальчик видит всадников на лошадях - образы своих могучих предков. Один из них подсаживает к себе душу мальчика и увозит вдаль, что символизирует смерть. Но внезапно мальчик приходит

в себя и, проявив силу воли, снова продолжает крутить куйуур (приспособление для традиционной якутской подледной рыбалки). Наконец, Дух Озера сжалился над мальчиком и даровал ему много рыбы. Жизнь продолжается.

Иная участь ждет тех, кто не почитает духов. В фильме Анатолия Сергеева "Тропа смерти" (2006г) компания пьяных молодых ребят ломает священное шаман-дерево (вместилище духов), за что их постигает неминуемая смерть.

Разнообразие демонов и злых духов в якутском фольклоре способствует созданию сценариев к фильмам ужасов и мистическим трилерам. В одном из первых фильмов в этом жанре "Проклятая земля" ("Сэттээх сир" реж.Элэй Иванов, 1996г) рассказывается о молодой семье, переехавшей жить в пустынную местность с дурной славой. Злые духи забирают новорожденного жеребенка, а затем устраивают психологическую атаку на запершихся в доме людей. Соседка, пожилая женщина, представляющая архетипический образ старшего поколения, призванного обучить молодежь уму-разуму, пытается умиловить злых духов через обряд кормления духа огня Хатан Тэмиэрийэ. Но из пламени огня появляется зловещая рука, она требует кровавой жертвы. Старуха, решив, что достаточно пожила, добровольно приносит себя в жертву и выходит навстречу ночным демонам. Утром ее находят мертвой - медицинское заключение констатирует остановку сердца. Спасенная молодая семья навсегда покидает это зловещее место.

Другой популярный фольклорный мотив предупреждает о существовании демонов, принимающих человеческий облик. Обычно путник останавливается в доме у дороги, где радушная хозяйка предлагает ужин и ночлег. В какой-то момент путник, случайно что-то уронив, заглядывает под стол и замечает, что у хозяйки вместо ног копыта (такие сцены можно увидеть в фильмах "Нечисть" ("Хара Дьай", режиссеры Евгений Осипов и Степан Бурнашев, 2016г) и "Наахара" (режиссер Марина Калинина, 2007г). И тут, все зависит от самого путника: он должен усыпить бдительность демона, сделав вид, что ничего не заметил, а затем, под любым предлогом выйти из дома и бежать, не оглядываясь. Тех, кто не смог убежать, либо вовремя не догадался, что перед ним демон, ждет участь быть съеденным заживо. Такого демона-пожирателя зовут "Дэриэтинник".

В фильмах "Мааппа" (режиссер Алексей Романов, 1986г.), "Ночная девушка" ("Туунну кыыс" 1999г., режиссер Геннадий Багынанов) и "Любовь, ставшая туманом" ("Туман буолбут таптал", режиссер Аркадий Новиков, 2007г) отражается предание о призраке-любовнице. Усталый путник влюбляется в прекрасную хозяйку дома. Между ними завязывается роман. Но в какой-то момент возлюбленная признается, что она призрак девушки, покончившей с собой, и просит путника захоронить ее останки, которые находятся тут же в доме. Пока тело не захоронено, душа умершего не может отойти в мир иной и навеки застревает в мире людей. Такую неупокоенную душу называют "үөр" [ɛ'p].

В мистическом трилере Анатолия Васильева "Сайылык" (1992г.) главный герой встречает таких призраков (уер), коротающих вечность в ожидании, что однажды кто-нибудь найдет и захоронит их останки. Со временем герой понимает, что он тоже блуждающий призрак, а его тело до сих пор лежит где-то в поле после приступа сердца. Усталые, измученные призраки советуют ему сделать так, чтобы его тело нашли и похоронили. Тогда он сможет перейти в иной мир, личный рай, который предстает в виде сайылыка - долины с летним жилищем, где обитают души предков и близких людей. В кульминации фильма выясняется, что тело героя еще живо и его несут в машину, чтобы доставить в больницу. Чтобы вернуться к жизни, душе героя необходимо воссоединиться с

телом, но он больше не хочет жить. Душа убегает прочь, чтобы найти путь в Сайылык.

Согласно традиционным представлениям якутов о душе человека ("кут"), она состоит из 3-х частей:

Ийэ кут (Мать-душа) - то что передается от родителей: наследственность, традиции, культура.

Буор кут (Земля-душа) - материальная часть, физическое тело.

Салгын кут (Воздух-душа) - интеллект, разум, коммуникативно-социальная составляющая.

Смерть - это отсоединение трех элементов "кут": "Буор кут" (Земля-душа) уходила с человеком в землю, "Салгын кут" (Воздух-душа) становилась воздухом, "Ийэ кут" (Мать-душа) возвращалась в верхний мир к своему создателю верховному божеству "Урун Айы Тойон".

В фильме "Сайылык" сознание героя в виде "Салгын кут" свободно путешествует вдали от тела, несмотря на то, что человек еще жив. Обычно считается, что "Салгын кут" может вылетать из тела во время сна и собирать информацию. Этим объясняются вещие сны. То же самое происходит во время клинической смерти, когда человек видит себя со стороны, либо во время камлания шамана, когда "Салгын кут" совершает магическое путешествие, поднимаясь на различные уровни неба, либо спускаясь в нижний мир, в поисках демона, вызвавшего болезнь.

В короткометражном фильме Прокопия Ноговицына "Буор кут" (2007г) описывается эпизод из детства первого президента Республики Саха (Якутия) Михаила Николаева. Маленький мальчик после переезда на север Якутии тяжело заболел. Его "Буор кут" (Земля-душа) ослаб вдали от родной земли, и "Салгын-кут" вылетает из тела - мальчик бредит. Чтобы укрепить его "Буор кут", мудрые старики растворяют в воде горсть земли, привезенной с родины мальчика, и дают выпить как лекарство. Дух мальчика крепнет, и он выздоравливает.

Тема путешествия Воздух-души "Салгын кут" часто затрагивается в якутских фильмах. В метафорической драме Сюзанны Ооржак "Покидая благоухающую гавань" (Leaving Hong Kong, 2011г) молодая девушка живет в Гонконге. Она не помнит откуда родом, но зов Мать-души "Ийэ кут" не дает ей покоя. В финале ее "Салгын кут" совершает астральное путешествие, и ее душа воссоединяется с родиной предков, Якутией.

Причудливые формы метания души, ее прохождение через определенные испытания с целью воспитания духа "кут" нашли отражение в авторском якутском кинематографе: в фильмах "Дорога" Михаила Лукачевского и "Феррум" Прокопия Бурцева. В "Дороге" души мужчины и женщины снова и снова встречаются на дороге, знакомятся, влюбляются, познают и отвергают друг друга, борются с внутренними страхами и испытывают полный катарсис, прежде чем они обретут гармонию и совместное счастье в семейной жизни.

В "Ферруме" душа убийцы проходит очищение через страдания, страх, встречу с демонами и потерю близких, а затем снова возвращается к моменту убийства, но уже в ипостаси жертвы.

Тема воспитания души тесно связана с практикой шаманизма, который был широко распространен в Якутии вплоть до середины XX века. Считается, что прежде чем стать шаманом, человек долго и тяжело болеет так называемой "шаманской болезнью". Все три части души должны пройти закалку и обучение. Если человек выдержит испытания,

то оправившись от болезни, он уже будет владеть всеми необходимыми знаниями, для того, чтобы стать шаманом. Если не выдержит их, то умирает.

В фильмах "Тойон кыыл" (наверно можно перевести как "Царь Птица", официальной русской версии названия пока нет) Эдуарда Новикова (2017г) и "Покуда будет ветер" ("Тыал баарын тухары" 2010г) Сергея Потапова герои приглашают шамана для того, чтобы тот оценил ситуацию и дал совет, что делать дальше. Шаман с помощью камлания входит в транс и общается с духами, либо совершает магическое путешествие на небо для общения с божествами Айыы. После камлания шаман выносит свой вердикт и требует забить корову или быка для ритуального жертвоприношения. Как правило, шаман тоже получает свою долю мяса в качестве вознаграждения за свои услуги.

В драме "Тойон Кыыл" ("Царь Птица") мы наблюдаем примеры двоеверия: смешения традиционных якутских верований и русского православия. Героиня, пожилая якутская женщина, очень набожна и постоянно молится у иконы, стоящей на полке в углу дома. Тем не менее, когда у них во дворе поселяется орел (сакральная птица у якутов), старик со старухой обращаются к шаману за советом. Перед его приходом, старуха прячет икону в сундук, чтобы не оскорбить шамана, как носителя языческой веры. То же самое она делает перед приходом красноармейцев, в страхе, что они сожгут икону в целях пропаганды атеизма.

В экранизации романа "Весенняя пора" ("Сааскы кэм", режиссер Алексей Романов, 2017г) есть сцена столкновения шаманизма и атеизма. Поскольку роман был написан в советское время, шаман здесь предстает отрицательным персонажем. Ему противопоставляется мудрый и справедливый лекарь, как представитель образованной якутской интеллигенции. Семья бедняков случайно приглашает к больному ребенку и шамана, и лекаря. Столкнувшись в одном доме, оскорбленный шаман уходит, а лекарь, пытаясь защитить семью от гнева шамана, выражает ему почтение и говорит, что они оба служат одному делу, но разными методами.

Подобные сцены отражают существующую по сей день в Якутии религиозную и культурную эклектику. Современные якуты свободно владеют якутским и русским языками, а также легко сочетают веру в единого Бога с языческими ритуалами.

Религиозный дуализм якутских режиссеров нередко выливается в странные художественные решения. В эпической драме Андрея Борисова "Тайна Чингис Хана", где центральной темой является тенгрианство (древняя религия народов тюрко-монгольского круга, почитание Неба, как цельная религиозно-философская система до наших дней не дошла, реконструируется по письменным источникам и реликтам в традиционных верованиях народов Центральной Азии), неожиданно появляется христианский священник. У этнографа и краеведа Прокопия Ноговицына в фильме "Мальчик и озеро" ребенок несет на плече большие деревянные рыболовные снасти словно Христос несет свой крест. Долгий путь, физические страдания мальчика и определенные ракурсы съемки, при которых рыболовные снасти отчетливо напоминают крест усиливают ощущение аналогии. Но Ноговицын утверждает, что не стремился проводить параллель с распятием Христа, а равносторонний крест является символом Тенгри, т.е. единого Бога. В мистической драме Аркадия Новикова "Крик чайки" ("Хопто хаһыта", 2013г) центральной темой выступает идея высшей справедливости. Все персонажи, причастные к жестокому убийству влюбленной пары, со временем погибают насильственной смертью в результате несчастного случая. Русские назовут это карой Божьей, а якуты скажут

что Природа восстановила справедливость.

Согласно мифологии, якуты произошли от небесного божественного коня "Джэсёгэй Айыы". В полудокументальной картине Сергея Потапова "Джэсёгэй Айыы" рассказывается о сакральном древнем празднике, когда в день летнего солнцестояния якуты, потомки божественного племени, чествуют богов Айыы и просят у них благословения. В драме Дмитрия Давыдова "Костер на ветру" (2016г) образ якутской лошади, бегущей по снегу в лучах заходящего солнца, символизирует образ смерти главного героя.

В якутской культуре образы животных несут в себе сакральные и символические подтексты, и режиссеры нередко используют их в качестве символов, понятных только местному зрителю. В фильмах "Заблудившиеся" ("Муммуттар", режиссер Алексей Амбросьев мл, 2015г) и "Снайпер Саха" (режиссер Никита Аржаков, 2010г) медведь выступает не только как опасное животное, но и символизирует саму Природу, перед которой человек несет ответ за прошлые грехи, либо должен пройти испытания, чтобы получить нравственный урок. В притче Вячеслава Семенова "Рыбак" ("Балыксыт", 2005г) упоминается образ Чёрного пса, что по якутским поверьям символизирует болезнь, либо смерть. Вскоре, после появления Чёрного пса, главный герой умирает. В драме Эдуарда Новикова "Айыы Уола" о жизни и смерти популярного в республике поп-певца Александра Самсонова, сцена освобождения от пут и выпускание на волю сокола символизирует одновременно и смерть героя, и освобождение от оков болезни и предрассудков. Момент смерти героя, показанный через полет священной птицы воспринимается как нечто торжественное и возвышенное.

Не менее интересны обычаи и приметы, намекающие якутскому зрителю на дальнейшее развитие событий. Так, подгоревшие олады в драме "Крик чайки" приносят в фильм предчувствие трагических событий. Олады - не только повседневная но и сакральная пища, их жертвуют духу огня (в надежде на его благосклонность), их форма - круг - ассоциируется с солярной символикой. Возвращение пожилого героя после долгого отсутствия на малую родину в фильме "Сайылык" дает основание ожидать, что родная земля притянет его "Буор-кут" и герой скоропостижно умрет. Поэтому обычно советуют не покидать надолго родные места, либо не возвращаться вовсе, если давно там не был. Таков обычай.

Когда главный герой фильма "Костер на ветру" принялся мыть пол после того, как его сына увезли в тюрьму, зрители понимают, что сын живым не вернется, так как по обычаю пол моют только вслед за покойником. Когда герой подарил нож отцу убитого его сыном парня, а тот не дал ему взамен монетки, как требовал обычай, становится очевидным, что "дружбе конец" и примирения стариков не будет. Якутские зрители жаловались на изобилие подсказок в фильме, что посчитали спойлером со стороны режиссера.

Менталитет якутов в силу географической обособленности и специфики национальной культуры и в наши дни сохраняет свою самобытность. Вот почему, ни голливудские, ни российские фильмы не в состоянии оказать на якутского зрителя такого же сильного воздействия, какое оказывает якутское кино. В этом, в основном и заключается секрет зрительской любви к якутскому кино.

Любовь Борисова.

Документальные фильмы, снятые по материалам экспедиции "Эмэйада" 2005-2011 гг.

1. "Путешествие по Средней Лене", 2005 г., победитель фестиваля "Тайны Якутии-2009", оператор Ю. Бережнев; рук. экспедиции и сценарист П. Ноговицын;
2. "Хомпоруун хотой суолунан" (Поиск мест гнездования беркута на Средней Лене) фильм 1-й, 2006 г., съемки - П. Ноговицын, А. Лукин;
3. "Хомпоруун хотой суолунан" (юные археологи на Средней Лене), фильм 2-й, 2006 г., съемки - П. Ноговицын, В. Свинобоев;
4. "Кыспа", 2006 г., по проекту ЮНЕСКО "Старожилы - наследие человечества", съемки - П. Ноговицын;
5. "Птицы Средней Лены" (об орнитологических исследованиях экспедиции "Эмэйада") 2009 г., оператор П. Ноговицын. Победитель фестиваля "Тайны Якутии-2010";
6. "Пауки Средней Лены", 2010 г., оператор П. Ноговицын. Победитель фестиваля "Тайны Якутии - 2011";
7. "Дуплогнездники Средней Лены", 2011 г., оператор П. Ноговицын. Победитель фестиваля "Тайны Якутии - 2011";
8. "ЫһыахЭркээни", 2003 г., съемка первого улусного ысыаха в долине Эркээни, о возрождении национальной культуры на древней Хангаласской земле. Сценарист П. Ноговицын, оператор Ю. Бережнев;
9. "Гнездование беркута в таежной зоне и в долине Эркээни", оператор П. Ноговицын;
10. Сюжеты филиала НВК "Ханалас" о работе экспедиции "Эмэйада":
 - "О поисках пропавших рун на скалах Средней Лены", 2011 г. Режиссер М. Кононова, оператор Ф. Тарасов;
 - "Юные орнитологи", 2011 г., режиссер Е. Арьянова, оператор Ф. Тарасов;
 - "О находке исключительно крупного черепа ископаемого бизона", 2011 г., режиссер Е. Арьянова, оператор В. Свинобоев;
 - "Летний сезон экспедиции "Эмэйада - 2009", режиссер М. Кононова.

Короткометражные игровые фильмы с участием детей - участников экспедиции

1. "Кээрэкээн", 2002 г. - фильм - легенда по произведению П. Ойунского. Режиссер П. Ноговицын, операторы С. Хабаров, А. Томский;
2. "Обо куйуурдуу турара", 2003 г., совместно с "Сахафильм" - фильм-притча по произведению П. Ойунского, режиссер П. Ноговицын, оператор Ю. Бережнев. Участник Международной выставки "Экспо - 2005" в г. Саппоро, Япония; кинофестивалей "Кино-Шок" (Анапа), "Меридианы Тихого океана" (Владивосток), "Северная ветвь Азиатского кино" (г. Салехард);
БЕРЛИНСКИЙ 67 КИНОФЕСТИВАЛЬ "БЕРЛИНАЛЕ-2017".

3. "Өйдөөх оҕо" ("Умное дитя"), 2005 г. - фильм-притча по произведению П. Ойунского, режиссер П. Ноговицын, Оператор В. Свинобоев. Победитель республиканского кинофестиваля "Полюс Кино-2006", г. Якутск;

4. "Буор кут" ("Дух Земли"), 2007 г. - фильм-притча о детских годах I Президента РС(Я) Николаева М.Е., режиссер П. Ноговицын, операторы С. Аманатов, Дб. Березкин, Ю. Бережнев. Презентовался в г. Москва, г. Санкт-Петербург; Гран-При I кинофестиваля "Кино Арктики - 2011", г. Якутск;

5. "Добор сүппүт" ("Дружок потерялся"), 2008 г., режиссер и оператор П. Ноговицын. Победитель фестиваля короткометражных фильмов НВК "Саха" в номинации "Лучшая роль";

6. "Арчылаан обонньор", 2008 г. - анимационный фильм-сказка о традициях народа Саха. Режиссер П. Ноговицын, оператор Ф. Тарасов, художник П. Бояркин;

Победитель конкурса "КИНОЛЕТОПИСЬ ЯКУТИИ -2014"

7. "Старушка Таал-Таал", 2009 г., совместно с "Сахафильм" - фильм-сказка о сестрах - озорницах и их бабушке;

ПОСВЯЩАЕТСЯ:Этнографам Саха Г.В.Ксенофонтову как собирателям фольклора и народных сказок для увековечивания фольклора и воспитания детей.

8. "Утум"("Нить Времени"), 2009 г.- фильм-притча о детстве Г.В. Ксенофонтова, посвященный 125-летию со дня рождения. Режиссер П. Ноговицын, оператор С. Аманатов, постановщик М. Васильев. Победитель республиканского конкурса "Тайны Якутии" (студия Андрея И) 2011 г., победитель фестиваля "Кино Арктики", 2011 г., победитель фестиваля "Семья Севера", номинация "Яркий образ жизни", 2012 г., Гран-При Международного кинофестиваля им. Арсения и Андрея Тарковских, г. Киев;

Главный приз Международной премии им. Андрея и Арсения Тарковских, Украина, 2011; Официальный отбор Международного кинофестиваля короткометражных фильмов "Звезды Шакена", Казахстан, 2011; Приз за лучший дебют на Международном кинофестивале дебютных фильмов "Кинопроба", Екатеринбург, 2011; Официальный отбор Международного фестиваля кино и медиа коренных народов мира "Imagine NATIVE", Канада, 2012; Официальный отбор Международного кинофестиваля "Skabmagovat", Финляндия, 2013.

9. "ИЙЭ КУТ". "Ийэ Кут" - образ матери". 2012 г. Режиссер Прокопий Ноговицын, оператор Иннокентий Аммосов. 21 мин. Игровой короткометражный. О детях послевоенной поры. Семь дней после детства - образ матери в природе.

- международный кинофестиваль КИНОШОК-2014 г. Анапа. Конкурсная программа.
- VIII Чебоксарский Международный кинофестиваль. 2016 г. Конкурсная программа.
- Первый Уральский открытый Фестиваль Российского Кино-2016 г.Спецпоказ.

10. "МАС АТ" - "деревянная лошадка" 2012 г. Реж. П. Ноговицын, оператор Иннокентий Аммосов. Игровой короткометражный. 12 мин.О детях послевоенной поры.

- Лауреат 13 Международного Кинофестиваля в г.ДАККА.БАНГЛАДЕШ.2014 г.
- КИНОШОК-2014, г. АНАПА. Международный Кинофестиваль. Конкурсная программа.
- Международный кинофестиваль NDUIFF-2013. Ливия, университет Нотр Дам. Спецпоказ якутских фильмов.

- Первый Уральский открытый Фестиваль Российского Кино-2016 г. Спецпоказ .
- о. Сахалин. 2016. Ретропоказ. ЭТНО ФИЛЬМЫ.

Раздел IV

Вместо послесловия...

Впереди неведомые горизонты, новые открытия...

*Зов Кембрийского Моря, Юрских лесов, Ленских скал,
неведомые дали тайги и Тайны истории предков...*

По инициативе журналиста нашей улусной газеты Людмилы Денисовны Аммосовой (Мордовской) подготовлена книга по моим и нашим статьям в улусной газете с 1997 года по 2019 годы о работе нашей экспедиции школьников "Элэйаада", организованной еще в 1994 году по инициативе д.б.н., член-корреспонденте РАН Никиты Гавриловича Соломонова.

В книгу вошли не только экспедиционные статьи о наших открытиях и находках в походах нашей экспедиции "Элэйаада", но и зарисовки, наблюдения, любительские исследования об этнографии, истории наших предков по нашим находкам, встречам со старожилами, "находкам" даже в музеях нашей необъятной Республики Саха. Да, находки и открытия можно делать даже в музеях если знаешь такие же экспонаты в других музеях. Появляется целый ряд похожих экспонатов, и постепенно, проглядывается Истина назначения этнографического экспоната.

Всё это случилось благодаря моим учителям в Ойской восьмилетней школе, которые заложили знания и любовь к чтению приключенческих произведений, истории, географии, литературе - русской и якутской. Наша классная руководительница Анна Федотовна Петрова водила нас в школьные походы, "заставляла" писать статьи и стихи в школьные стенгазеты о том как мы провели лето. А лето мы проводили классно даже по тем временам, середины 60-х годов прошлого века - с пятого класса на сенокосе у табунщиков, где нас, подростков, водили на охоту по тайге на конях, по пути рассказывая разные истории о местах, где мы проходили. Вечерами у костра нас ждали легенды о жизни наших предков со времен Тыгына до героев гражданской войны, и не только о красных, но и о повстанцах, которые здесь же в Маалтааны были героями рассказов стариков, вживую встречавшихся с ними.

В книгу вошли не только статьи, но и воспоминания об становлении саха-кино - получилось так, что мы оказались в водовороте событий в съемках многих фильмов, которые со временем за короткое время стали событиями исторического значения для якутского кино, которое стало мировым событием в наши дни, благодаря именно многим энтузиастам кино начала XXI века.

В книгу вошли научные статьи - наши совместные научные авторские статьи с учеными, как говорит всегда наш научный руководитель Никита Гаврилович, дети могут сделать научную находку важную для науки, но находка останется заурядной находкой пока не выйдет соответствующая научная статья.

Еще важнее научные статьи, если там есть многолетние наблюдения, многолетние ежегодные находки из одного научного ряда. А за 25 лет у нас накопилось много научных фактов - как находки, так и фотографические научные факты.

Надеемся, что книга обретет своих читателей и юных искателей, маститых краеве-

дов, ученых по многим направлениям наук.

Экспедиции, походы, съемки фильмов и многое в жизни случается только благодаря поддержке коллег по школе - администрации и всех учителей, родственникам, моим детям и особенно внукам, благодаря которым включается второе и третье дыхание, как в марафоне жизни.

Много находок и открытий только благодаря местным жителям, охотникам и рыбакам-настоящим наблюдателям за природой и историей своего края, все они становятся моими и нашими друзьями со всех улусов нашей Якутии-Саха Сирэ. Сегодня, благодаря сотовой связи, я держу связь со многими, и фактически нахожусь в круговороте событий и открытий.

Благодарю всех друзей из Фейсбука. С помощью этого приложения знакомя всех друзей по всему миру с нашими приключениями, путешествиями и походами экспедиции. С его помощью даже пишем совместные статьи нашей экспедиции школьников и саха-кино, порою получают и научные статьи и даже новые международные походы, экспедиции школьников.

Благодарю всех моих и наших друзей - героев наших статей, и всех наших соратников, не будем называть всех, давайте все вместе читать нашу книгу. И, дай Бог, пусть она найдет свое продолжение... Читайте и пишите, звоните и приезжайте, подключайтесь в фейсбук - будем радоваться жизни и новым открытиям вместе...

Прокопий НОГОВИЦЫН,
руководитель экспедиции школьников "Эллэйаада",
зам. директора Ойской СОШ по научной работе,
заслуженный работник образования РС (Я), почетный работник образования РФ,
отличник образования и культуры РС (Я),
стипендиат национального фонда "Барбарыы",
лауреат Государственной премии РС (Я) им. А.Е. Кулаковского.

Содержание

1. РАЗДЕЛ I.	
Вместо предисловия.....	3
2. РАЗДЕЛ II	
Статьи, очерки, опубликованные в Хангаласской улусной газете.....	13
3. РАЗДЕЛ III.	
Статьи в научных изданиях, заметки, отчеты.....	161
4. РАЗДЕЛ IV.	
Впереди неведомые горизонты, новые открытия.....	235

Массово-публицистическое издание

Зов Кембрийского моря

Составители: Ноговицын Прокопий Романович, Аммосова Людмила Денисовна

На русском и якутском языках

Дизайн *А.Е. Егоров*
Редактор издания *Л.Д. Аммосова*
Верстка *А.Е. Егоров*

Подписано в печать __.09.2019.
Формат 70х100 1/16. Печать офсетная 15 усл. печ. л.;
Гарнитура KabelYak Book
Тираж __ экз. Заказ № __

АУ РГ “Хангалас” (“Хангалас”)

Отпечатано в типографии ОАО “Медиахолдинг “Якутия”
г. Якутск, Вилуйский переулок, 20.

За качество фотографий, не соответствующих полиграфическому производству,
АУ РГ “Хангалас” (“Хангалас”) ответственности не несет.